DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14396

Michalovce Memorial Book

Sefer Mikhalovtsah ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

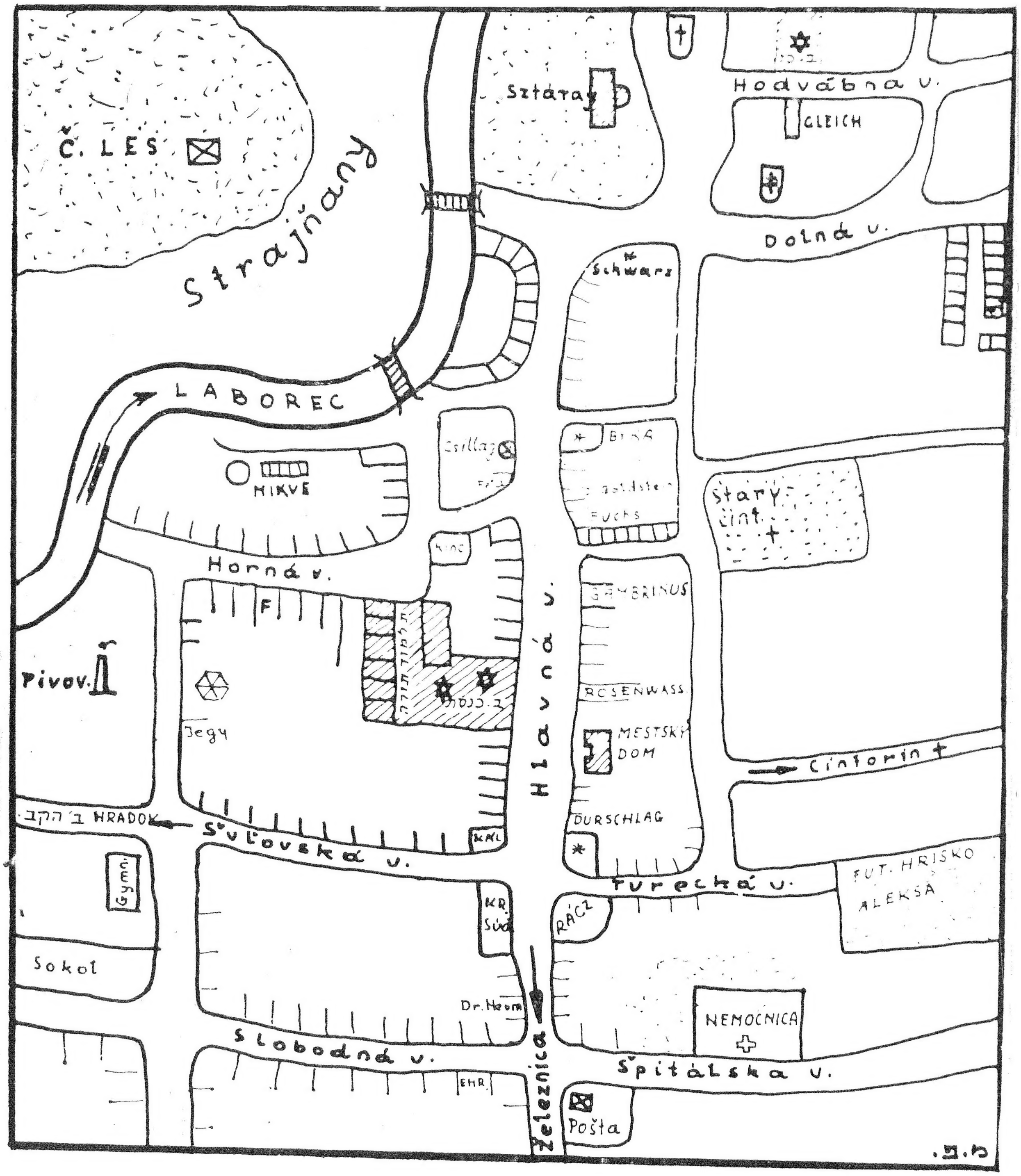
Original publication data

TITLE	Sefer Mikhalovtsah veha-sevivah / ba-'arikhat Mordekhai Ben-Ze'ev (Mori Farḳash)
IMPRINT	[Tel Aviv] : Vaʻad yotsʻe Mikhalovtsah be-Yiśraʻel, 1969.
DESCRIPT	240, 64, 103 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Slovakia -- Michalovce.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Slovakia -- Michalovce.
	Michalovce (Slovakia) -- Ethnic relations.
ADD'L NAME	Ben-Zeev, Mordechay.
ADD'L TITLE	Book of Michalovce.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

MICHALOVCE

Č. LES
Strajňany
LABOREC
Sztáray
Hodvábna u.
GLEICH
Dolná u.
Schwarz
Csillag
MIKVE
FUCHS
Horná u.
F
Pivov.
Jegy
Hlavná u.
GAMBRINUS
ROSENWASS
MESTSKÝ DOM
DURSCHLAG
Starý cint.
Cintorín
HRADOK
KNL
Gym.
Sokol
KR. Súd
RÁCZ
Turecká u.
FUT. IHRISKO ALEKSA
NEMOCNICA
Dr. Heim
Slobodná u.
EHR.
Železnica
Špitálska u.
Pošta

ספר מיכאלובצה והסביבה

בעריכת

מרדכי בן־זאב (מורי פרקאש)

הוציא לאור: ועד יוצאי מיכאלובצה בישראל

תשרי תש"ל ספטמבר 1969

ועדת המערכת:

גדעון ארד
ד"ר דוד ארנפלד
אשר בנוביץ'
אליהו בלזבלג ז"ל
מנשה ג. ברנד־פראגר
ד"ר אלכסנדר גולדשטיין
אילונה גרינבאום־רייך
משה דובדבני־קירשנבאום
בנימין הלינגר
אליהו (אדוש) ויינברגר ז"ל
אלישבע סנש
שרה פוקס (בוז'י)
אריה פירסט
מרטין פירסט
יצחק (איציק) קסלר
צבי שפירא

עיצוב גרפי: דן פרנק, קיבוץ גן־שמואל

סיגנון והתקנה: דניאל בן־נחום
אהרן בורנשטיין

דפוס: ניאוגרפיקה, רח' הנגב 7, תל־אביב

גלופות: צינקוגרפיה „אופסט", תל־אביב

צילום העטיפה: פוטו „אלכסנדר", הרצל 2, חיפה.

התוכן:

עם הספר

ברטט וברעדה הננו מגישים לך, בן־עירנו היקר, ספר הנצחה זה לקדושי עירנו. ניסינו למלא את שליחותנו, להביא לידי ביטוי מירבי את קורות השואה וזוועותיה, שפקדו את יקירינו והכריתו את קהילתנו.

היהא בכוחו של ספר צנוע זה, המכיל מעט מזעיר, להעלות ולקדש את זכרם ? כמוך כמונו רגשותינו מעורבים. אחת ידענו : עשינו כמיטב יכולתנו והבאנו מיבצע זה לידי סיום.

לא עלה בידינו להשלים את כתיבת תולדותיה של קהילת מיכאלובצה מאז היווסדה. כדי לדלות מן הגנזכים כל המצוי בהם על קורות קהילתנו, היה עלינו לחכות ל„הפשרת השלגים", עד שתינתן לנו גישה חופשית לארכיוני בודאפשט, בראטיסלאבה, קושיצה ומיכאלובצה. וגם אז היהיה ביכולתנו לגייס לפעולת־מחקר יסודית כזאת את האנשים והאמצעים הדרושים; ידנו קצרה ואפשרויותינו מוגבלות. הסתפקנו, איפוא, בהנצחת הקהילה כפי שהכרנוה בדורנו אנו.

ממש ברגע האחרון עלה בידנו לדובב איש בן־עירנו, מר ישראל יעקב דוידוביץ', שיספוד לגדולי־תורה, חכמים ולמדנים שהתמידו ב„קלויז", בבית־המדרש הקטן והגדול בערבי־יום, בחצות־לילה ועם עלות השחר, ולכל הרבים שעשו לילות כימים על התורה לאור הנר או העששית הדולקת בד' אמות שבביתם. ציבור הלומדים הטביע ללא ספק את חותמו על שיכבה רחבה בקהילה והישרה אווירה של לימוד תורה על רבים מבני הנוער שבעיירה.

אך מתי־מספר מבין שארית־הפליטה עמד להם כוח הנפש לדלות מזכרונם ולהעלות על הכתב את אשר עבר עליהם בתקופת־אימים זו; על כן גם כאן אין היריעה רחבה מדי. הסתפקנו במועט שקיבלנו מעדי ראיה. ואולי מוטב כך והשאר עוד יסופר בתולדות ישראל.

אחריות כבדה רובצת על שכמנו ועל שכם בני דורנו, לשמש הקשר החי בין אבותינו ובין בנינו והדורות הבאים אחרינו. השעה דוחקת וכל דחיה היא בעוכרינו. על כן לא לגדולות פנינו. לא חתרנו ליצירה ספרותית ולתוכנית מושלמת, אשר מי יודע אם ומתי יימצא להן גואל.

בחרנו, איפוא, לא במושלם כי אם בניתן להשיג. לא סופרים כתבו את הספר הזה, אך הרבה רצון טוב הושקע בו, כל אחד מאתנו תרם כמיטב יכולתו וכשרונו. בכל מלה, בכל סיפור — מורגש הרצון לתת ביטוי כן לאנשים, למאורעות, ולתרום למפעל הנצחה זה. אולי חרגנו במקצת מהמקובל והכנסנו מספר רשימות רב יותר משל המשוררת הדגולה בת־עירנו, אלישבע סנש, שתורגמו מהונגרית.

את רשימת קדושי קהילתנו ערכו וצירפו כמה מחברי הוועד במשך שנים אחדות. הם התאמצו להעלות בזכרונם את אנשי עירנו לפי הרחובות, החצרות, הבתים והמשפחות, ואחר נשלחו הרשימות לתושבי מיכאלובצה לשעבר לשם הוספות ומילואים. סמוך להדפסת הספר הוצא גם שאלון. עם כל החומר

שנתקבל נעזרו חברינו אשר בנוביץ׳, ד״ר אלכסנדר גולדשטיין, משה דובדבני ויצחק קסלר, אשר עמלו ויגעו ובעבודת נמלים השלימו את הרשימה והכשירוה לדפוס.

הרבה התלבטנו גם בשאלת שפת הספר. במיכאלובצה שלט בליל של שפות. הדור הוותיק דיבר אידיש, גרמנית והונגרית; הדור הצעיר משנות העשרים הוסיף על שפות אלו את שפת לימודיו — הסלובאקית; המהגרים אל מעבר לימים — את האנגלית, ועם עליית שארית־הפליטה לישראל טרם רכשו כולם את השפה העברית. נוכח מציאות זאת החליטה המערכת, שספר אשר יופיע במדינת ישראל ייכתב רובו ככולו עברית. ברור היה, שספר הנצחה לקרבנות הנאצים בהוצאת שארית הפליטה — לא ייכתב בשפה הגרמנית. עם זאת הוספנו מדורים מצומצמים באנגלית ובהונגרית, ועם אלה שאינם קוראים עברית הסליחה.

לבסוף נביע את תודתנו לכל ידידינו אשר עודדונו ועזרו לנו במפעלנו זה. נודה לידידינו מר גאלאן, מר ל. גרינברג, מרת ב. דובאל לבית שטייף, מר דולה, מר לואיס שווארץ שבארצות הברית; מר גרוסמן, מר סטנו (שטיינהארדט) בקנדה; מר הרמן שווארץ בבלגיה; לסופר החבר דניאל בן־נחום, שסיגנן את המדור העברי; למרת בתיה רוזן־רוכמן, עורכת המדור האנגלי; לידידינו ד״ר אלכסנדר גולדשטיין ויצחק חום, עורכי המדור ההונגרי. כן נודה לחברנו שמואל יעקובוביץ על הטיפול בתצלומים וריכוזם, לחבר דן פראנק מקיבוץ גן־שמואל על העיצוב הגראפי ותכנון העטיפה; למפעלי ניר אמריקאיים־ישראליים, ואחרון אחרון: לוועד יוצאי מיכאלובצה, אשר הטיל עלינו את הוצאת הספר ונתן בנו את אמונו הבלתי מסויג.

קיבוץ גן־שמואל   **מרדכי בן־זאב (מורי פארקאש)**

העיר והקהילה

מיכאלובצה — פרקי היסטוריה

„שירה, שירה־נא! קולך, מכאב נשבר, שאהו־נא מרום,
בקש, בקשהו שם למעלה, אם עוז׳נו שם מעל —
ושירה לו... אחרון־שירים תשיר על היהודי האחרון,
הוא חי, הוא מת, גם לא נקבר, איננו — וחסל...״

יצחק קצנלסון

כשביקרתי בפעם האחרונה בעיר מולדתי מיכאלובצה לאחר מלחמת־העולם השניה (1945) והתהלכתי ברחובותיה, חנקה את גרוני הרגשת כאב ויגון: היכן יהדות עירנו? וכאשר נפגשתי עם שרידי השואה כבר ראיתי את עקבות השטן המשחית. איכה ישבה בדד העיר... לא יכולתי להישאר זמן רב בעמק רפאים זה והחלטתי לנתק לתמיד את הקשר עם עיר מולדתי.

העיר מיכאלובצה, שמנתה כ־16,000 תושבים, שוכנת על שפתו של הנהר לאבורץ׳ הנובע מהרי הקארפאטים ונשפך לטיסה. בדרכו עובר הוא מספר כפרים ומשרת אותם כדרך שהוא משרת את מיכאלובצה, מספק מים להשקאה ולצרכים אחרים. פעם יצר הנהר בפיתוליו ביצה (מוצ׳אר, בהונגרית), שעל שמה נקרא עד היום הכפר מוצ׳אראני.

במקורות היסטוריים יש עדויות לכך, שבעבר השתרע בסביבה יער עבות (סילווה מאגנה), שכיום נותרו רק שרידים ממנו. בצידה המזרחי של העיר היה מצוי יער קטן ובתוכו בית אדום, ועל שמו כונה היער — „יער הביקתה האדומה״.

ההתיישבות הראשונה באיזור

מתוך מימצאים ארכיאולוגיים למדים אנו על התיישבות באיזור זה כבר בתקופה הפרהיסטורית. כעדויות ליישובי־אדם כאן בתקופת הברונזה משמשים חמישה מימצאים ארכיאולוגיים עשויים ברונזה והם חרוזים עגולים ששימשו לענק, גרזן וכדים שנתגלו בהר „הראדק״ הידוע בעיר. כיום משוכנות תגליות אלו במוזיאון הלאומי בבודאפשט.

העיר מיכאלובצה היא בירתו של חבל זאֶמפלין. מקור השם ברקע ההיסטורי. מספר שבטים סלאביים הגיעו בדרך נדודיהם לחופו של הנהר לאבורץ והתיישבו שם ישיבת קבע. כדי לבסס את בטחונם בנו להם טירות מטיט (זאֶם, בסלובאקית) ומכאן שמו של האיזור: זאֶמפלין.

מקור שמה של מיכאלובצה

על מקור השם מיכאלובצה יש גירסות שונות: גירסה אחת היא של א. ואֶנדה במונוגראפיה על איזור זאֶמפלין: לגראף ריינולד היה בן בשם מיכאל, שכינויו היה „גדול״ (נאג׳־מיהאלי בהונגרית). אביו קיבל נחלת־ארץ כאות הוקרה על גבורתו בקרב מהמלך ההונגרי בלה הראשון בשנת 1056. נחלה זו הוריש לבנו מיכאל ועל שמו נקראה העיר מיכאלובצה.

גירסה שניה אגדתית מספרת, כי מספר בחורים יצאו לציד, ראו איילה והחלו לרדוף אחריה. המירדף ארך יום שלם, עד רדת הלילה. כיוון שירדה החשיכה, לא יכלו למצוא את דרכם ונשארו ללון שם. בבוקר נגלה לעיניהם איזור רחב־ידים של אדמה פוריה ונהר שבו שורצת דגה רבה. האיזור כבש את ליבם, ואחד מהם, ששמו היה מיכאל והוא בחור עז־נפש, תקע את גרזנו בגזע עץ אלון, לאות־זכרון ולסימן בבואם שנית לאיזור.

הגיע לידי כתב־עת שיצא במיכאלובצה בשנת 1956, למלאות 900 שנה לייסוד העיר. אם כי שני המחברים אינם מזכירים בכתב־העת את התושבים היהודים בחבל זה, רואה אני לנכון להדגיש, שבמיכאליבצה ובסביבתה נמצאו יהודים כבר בזמנו של המלך ההונגרי בלה השני. מלך זה הוחרם על־ידי האפיפיור, משום שהעסיק יהודים במישרות ממשלתיות. לבסוף נכנע המלך ובשנת 1233 נשבע, שלא יוסיף למנות יותר יהודים לכהו־נות בממלכתו.

מספר היסטוריונים, וביניהם כנראה תושבי מיכאלובצה לשעבר, עסקו בחקר תולדות חבל זאמפלין ועיר בירתו. מן המקורות, ובפרט מגנזכו המשפחתי של האציל סטאראי אנו למדים, שחבל־ארץ זה היה מאוכלס כבר במאה התשיעית — באוכלוסיה סלובאקית. בימי שלטונו של סטפאן הראשון ההונגרי (1001—1038) אנו מוצאים במקורות, שבימי שלטונו בנו בסלובאקיה טירות מחוזיות, וביניהן נזכר גם השם זאמפלין.

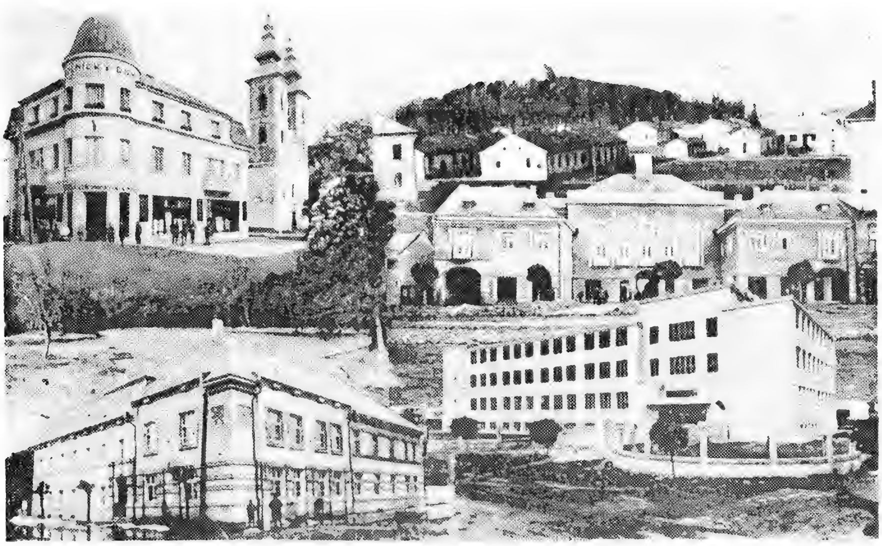
פרנץ בוקאס, בספרו „על תולדותיה ושמה של מיכאלובצה", קובע, ששם זה ניתן לה על שם מייסדה מיכל הגדול; מזה גם השם ההונגרי נאגי־מיהאלי, בלאטינית: מאגנוס מיכאל.

אנו מוצאים בתעודות היסטוריות, כי משנת 1526 ואילך, בזמן שהתורכים שלטו בהונגריה (1526—1686), היגרו יהודים רבים משטחי השלטון העותומני והתיישבו בעירנו ובסביבתה. זוכרים אנו את הרחוב התורכי. יהודים נשארו בעיר מיכאלובצה גם לאחר צאת התורכים ממנה והיוו גורם חשוב בכלכלתה ובפיתוחה.

בשנת 1312 קיבל יוראי, בנו של ליאוראנדיוס ממיכאליבצה, מהמלך קארול זכות לגבות מכס במקום שהנהר לאבורץ גובל עם מחוז אונגוואר. באותו מקור אנו נתקלים בהרבה שמות של כפרי מחוז זאמפלין כמוצ׳אראני, פוזדישובצה, ראקובצה, בודקובצה ועוד.

הגנזך המשפחתי של גראף סטאראי הוא המקור העיקרי לחקר ההיסטוריה של עירנו. התעודות הראשונות הן מן השנים 1234—1396. בהסתמך על תעודות מקוריות אלו קובעת פרופסור יולנה דזופובה, שעסקה בפרוטרוט בהיסטוריה של מיכאלובצה, כי המיבצר של מיכאלובצה נכבש בשנת 1473 על־ידי הפולנים והושב להונגריה על־ידי צבאו של מאתיאס קורבין. הקיסר יוסף השני התארח בשנים 1770—1773 במיכאלובצה בדרכו, בשעת סיוריו באזורי ממלכתו. מעניין גם להזכיר, שעל מעטפת הגנזך המשפחתי של גראף סטאראי נמצא הסמל של מיכאלובצה תחת השם (כתוב בהונגרית): מיכאלובצה וגראף סטאראי, הגנזך של משפחת סטאראי, בודאפשט 1887.

החלק הראשון מכיל תעודות חשובות מהשנים 1234—1396 ותעודות אחרות שחוברו על־ידי ההיסטוריון ו. סמילאואר, הקובע, כי במאה השתים־עשרה נקראה מיכאלובצה בשמות: נוג׳מיהאל, נאג׳מיהאלי. באותו ספר מזכיר ההיסטוריון את הר „הראדק" (164 מטר), הידוע היטב לתושבי עירנו לא רק כמקום אידילי לטיולים אלא גם כמקום בית־העלמין היהודי, ובמקורות הוא מופיע בשם „מונס גירורקה" או בשפה ההונגרית: ג׳ורקה־האג׳ה. גם כפרי מחוז מיכאלובצה מוזכרים בספר כיישובים ותיקים במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה, כגון סלאנקובצה, לסנה, פוזדישובצה, וינגה, זבוג׳ה ועוד.

מיכאלובצה — מראה כללי

השוק ביום שישי

כדאי גם להזכיר, שידיעות ראשונות על אודות בית־החולים של מיכאלובצה יש לנו משנת 1773. בית־החולים נוסד הודות לתרומות העם הפשוט, והיה יחיד בכל מחוז זאֶמפלין. בית־חולים זה עבר הרבה שלבים של התפתחות. בזמן מלחמת־העולם השניה ניזוק ולאחריה שופץ, וכיום משמש בו כרופא ראשי ד״ר ד. קוקורה, תלמיד לשעבר של בית־הספר התיכון במיכאלובצה.

כלכלה

כפי שצוין לעיל, היוו היהודים גורם חשוב בכלכלתה של העיר. הסיבה העיקרית לכך: מאחר שלא עמדו לרשותם שטחי־אדמה — לא יכלו לפנות לחקלאות, לכן השתלבו בכלכלתה הפתוחה של העיר, בשירותיה, בסחרה ועוד.

אפשר לציין, שכל עסקי המסחר והמימכר הסיטונאי היו בידים יהודיות. העיר שאבה את מחייתה מהסביבה החקלאית, שהצטיינה באדמות פוריות ודשנות. עסקי היהודים היו רבים ומגוונים. נמצאו בה ספרים, הייטים, אופים, רפדים, סנדלרים, נגרים, מסגרים, שענים, צלמים, בעלי חנויות למיצרכים בקמעונות ובסיטונות.

בניגוד למלאכות הזעירות ולמסחר, שהיו נתונים ברובם בידים יהודיות, היתה בענף הבנקאות חלוקה והפרדה לפי המעמד והלאום. כאן אפשר למצוא תמונה זו: בנק הלגיו־נות; בנק טאטרה; הבנק הסלובאקי; בנק האיכרים; בנק עממי לחסכון (מנהלו: לאנג); בנק הדאנובה (גליק לישו); הבנק היהודי (מנהלו: אֶרנפלד).

עורכי דין

ד״ר מאכס בריגלר, יו״ר הקהילה היהודית; ד״ר יוסף בריגלר, יו״ר הנהלת הצה״ר; ד״ר גולדשטיין, עסקן ציוני ותיק, הנמצא אתנו בארץ; ד״ר לוי; ד״ר איווני; ד״ר קסלר; ד״ר גליק; ד״ר וידור; ד״ר גרינוואלד; ריגו; ד״ר אֶרנפלד הנמצא אתנו בארץ (כולם יהודים).

רופאים

עד שנת 1938, בערך, היו רובם יהודים. כחלוצים בשטח זה יש לציין את ד״ר וידר וד״ר גוטמן. במיוחד נודע ד״ר גוטמן, שהיה רופא עירוני, ביחסו הלבבי ובנכונותו תמיד לעזור לחולים, ובפרט לחולים עניים. הוא גם רכש בכספו את התרופות שהיו דרו־שות להם. בין שאר הרופאים בעירנו יש לציין את ד״ר הולי; ד״ר נוימן, עסקן ציוני ותיק; ד״ר לאנג; ד״ר רייך; ד״ר גריבינסקי; ד״ר זבדה.

בתי־מרקחת

ענף זה היה כולו בידי יהודים ושלושה (ששירתו את האוכלוסיה בתורנות) היו בעירנו, והם: מגיסטר קלטי; מגיסטר ראץ; מגיסטר בלדינגר.

רופאי שיניים

הענף הזה, כקודמו, היה כולו בידי יהודים. זכורים לטוב: ד״ר לוי ובנו; ד״ר גרינוואלד, רופא שיניים; שווארץ הארי, מרפא שיניים.

בתי־מלון

בשל מיקומה של העיר על אם הדרך בין קושיצה ואוז׳הורוד עברו דרכה, מלבד תיירים במספר רב, גם סוכני בתי־חרושת, אנשים שהיה להם ענין ברשויות המחוזיות

שנמצאו בעיר. כל אלה נזקקו למקומות איכסון, ולהם שימשו בתי־המלון הראשיים: הוטל גראנד; הוטל זלאטי ביק; הוטל קלינגר (על־יד תחנת הרכבת).

תעשיה

בשל אופיו החקלאי של האיזור לא התפתחה בו תעשיה נרחבת, פרט למספר בתי־חרושת — לבירה, לשמרים, ללבנים, וייצור קראמיקה בכפר הסמוך פוזדישובצה. היום התפתח ענף זה ונעשה בעל משמעות ומשקל בפולקלור הסלובאקי.

תחבורה

עד שנות השלושים, בערך, התנהלה התחבורה בעיקר בעגלות, ששימשו את האיכרים להובלת סחורותיהם לעיר, בעיקר בימי שישי, שהיה יום היריד. העיר היתה כולה שוקקת חיים, ובה תפסו מקום נכבד העגלות העמוסות „כל טוב". רשת הרכבות היתה מצומצמת, ותחנת הרכבת לא יכלה לשמש את הרוכלים בשל ריחוקה ממרכז העיר. לעומת זאת שלט גלייך ב„רשת" העגלות כ„שפדיטור" העירוני. בשנות השלושים גילו היהודים יוזמה גם בשטח התנועה המוטורית. ייזכרו: דורשלאג, גולדשטיין, גרינוואלד, ידיקוביץ, שלייפר ועוד.

אדמיניסטרציה

רשויות מגוונות ניהלו את הענינים העירוניים והמחוזיים, כגון: בית־משפט מחוזי ועל־ידו בית־הסוהר; משרד מחוזי לניהול; נוטאריון מחוזי; אגרונום מחוזי; ענפי בטחון: שתי אוגדות של צבא — של הנדסה וחיל־רגלים.

זכורה לנו היטב התזמורת של הגדוד ה־20 בניצוחו של רב־סמל שרם, שהנעימה לתושבי עירנו כל יום ראשון לפני הצהריים בקונצרטים ברחבה שלפני בית העיריה.

חיי תרבות

כוחה של המסורת היה רב בעירנו, והיא נשתמרה בה יפה. לא נשמע, כי יהודי יעבור עבירה בפרהסיה, ואפילו לשם פרנסה (חלילה היה לו לפתוח חנות בשבת או אפילו לעשן סיגריה ברחוב!). אולם קשה לשחות נגד הזרם, ובמשך הזמן „הותרה הרצועה". בראש ההתעוררות עמדה האינטליגנציה. מספר גורמים סייעו להתפקרות: 1. הגל הציוני שעבר על העולם היהודי בכללו ונתן אותותיו גם פה; 2. הקשר עם צ׳כיה ומערב־סלובאקיה, שיהודיהם היו ליבראליים יותר.

האינטליגנציה היהודית דיברה הונגרית, ובמידה לא פחותה מכך — גם האינטליגנציה הנוצרית. השפות המדוברות בבית היהודי היו אידיש והונגרית. הנוער היהודי, שחונך בבתי־הספר הממלכתיים, דיבר גם סלובאקית, ואילו הנוצרים — הונגרית, סלובאקית ו„זאמפלינית". בתחילה היו רוב המורים צ׳כים, אך במשך הזמן הוחלפו בסלובאקים. ילדי היהודים למדו חצי יום בבית־הספר הממלכתי וחציו השני ב„חדר".

הליבראליות שלטה גם בבית־הספר התיכון, בהתאם לדתות השונות. שעורי „דת" נפרדים נתן המורה איגנאץ הלינגר, קנאי לדת, אשר היה הראשון מבין יהודי העיר שביקר בארץ הקודש והפיח בכולנו אהבה וכיסופים לארץ. פרט לבית־הספר העממי היו שני מוסדות חינוך: האחד בית־ספר תיכון ריאלי והשני — אזרחי. בית־הספר התיכון, שהיה אזורי, מנה כ־600 תלמידים, כ־70 אחוז מהם יהודים.

בית העיריה

מיסדר צבאי בחג הלאומי — 28 לאוקטובר, מול בית הכנסת

בעיר היו שלוש ספריות עשירות: ספריה עירונית, ספריה של אגודת בנות יהודיות והספריה של גב׳ לנדאי היינל. הרוח החיה בתחום הספרות בעירנו היתה המשוררת אלישבע סנש, הממשיכה בפעילותה הספרותית גם בארצנו. מדי פעם הגיע תיאטרון אידי מפולין ולפעמים הופיעו גם חוגים דראמאטיים מקומיים.

כדאי להדגיש, שכמעט בכל כפרי המחוז גרו יהודים, חנוונים ואיכרים, והעיר מיכא־לובצה היתה להם מרכז קהילתי, תרבותי וכלכלי.

בתי־כנסת

בית־הכנסת הראשי היה במרכז העיר, בבנין מפואר ויפה, מול בנין העיריה, בו כיהן החזן הראשי וידר עם מקהלתו המפורסמת. מאחוריו מצויים היו בית־המדרש הגדול והקטן. לחרדים היה בית־כנסת משלהם, „קלויז", תלמוד־תורה וישיבות בראשותם של ר׳ משה׳לה גרינברגר ורובין.

היהדות היוותה היט־שדרה לחיי תרבות וקידמה בעירנו. מי לא יזכור את פעולתה התרבותית הברוכה של הגב׳ ליכטמן, יו"ר אגודת בנות יהודיות, את הספריה היפה של אגודה זו, את אגודת „אחד העם" ופעולותיה בתחום התרבות, את הצגותיהם המסורתיות, שעמדו על רמה גבוהה.

ואיך אפשר לעבור בשתיקה על כמה ממלאכי־השרת של העבודה הסוציאלית והעזרה ההדדית של עירנו כגון: גב׳ גליך, גב׳ גליק, מר גולדשטיין, ד. צ. הלינגר וכל יתר פעילי המטבח העירוני, שדאגו לבל יישאר יהודי רעב בעירנו ושלא יהיה, חס וחלילה, לעניי העם מחסור בחלות, דגים ויין לשבת; וכן מתנדבות אירגוני הנשים בעירנו, שדאגו למחסורן של כלות יהודיות, שלא היה באפשרותן להכין להן נדוניה.

לפי ידיעות שהגיעו אלינו על־ידי תיירים ואזרחי ישראל שביקרו במקום מסתבר, שהעיר גדלה ונתחדשה, אבל לנו, יוצאי מיכאלובצה לשעבר, כיום תושבי ישראל החופשית, אין יותר שום זיקה ורגש לעיר הזו, בדומה ליתר ערי סלובאקיה שהיו שותפות פעילות במסע הגירוש והטבח של יקירינו, ידידינו וקדושינו.

ואם מתעוררת השאלה מה היה חלקם של הקוויזלינגים במיכאלובצה בהגליית הישוב היהודי ובהשמדתו, ומהם הגורמים שהשפיעו על התנהגותם כלפי היהודים: השקפות אידיאולוגיות או מניעים דתיים ולאומיים — בטוחני, שהגורם העיקרי והמכריע היה הגורם הכלכלי, הלהיטות אחרי הרכוש היהודי.

אבידותיה של יהדות סלובאקיה העצמאית נאמדות ב־70,000 נפש. מכל יהדות סלו־באקיה, שמנתה 136,737 נפש לפני המלחמה, לא שרדו אלא כ־25,000 נפש, וכמחציתם של השרידים עלו לישראל בשנת 1949, בעליה הגדולה מצ׳כיה. לפי הידיעות שהגיעו אלינו, חיים כיום במיכאלובצה רק מספר קטן של יהודים, ששרדו מן הקהילה הגדולה והמפוארת, שמנתה בזמנו 4,000—5,000 נפש.

אם כי למעלה מ־23 שנים עברו כבר מאז נסתיימה המלחמה, לא נוכל לשכוח את אלפי קדושינו, יקירינו, שנשמדו ונכחדו בידי הנאצים ועוזריהם. העם האחד והיחיד אשר לנכותו הלאומית אין מרפא עד היום הוא העם היהודי; עמים אחרים מנו את אבידותיהם במלחמה — אנו מונים מה ששרד מעמנו.

הארמון
של גראף סטאראי

נקודות-אור מאפלה

אין להכליל את כל הנוצרים ברשימת משתפי הפעולה עם השלטון הנאצי. גם בחשיכה הדחוסה הזו של איבת־דמים נודעו מעשים טובים, שכמוהם כמעשי גבורה, כלפי יהודים הלקוחים למוות.

להלן קורותיו של אחי בנימין, המעידות על כך:

היה זה בקיץ שנת 1942, שבו חל הגירוש ההמוני של יהודי עירנו. ציד היהודים נעשה בעיקר בשבתות, וכן גירושם למחנות הריכוז והעבודה. בשבת בבוקר קרא לו שכנו האופה וויזנר — שהיה ספק ראשי של לחם עבור הצבא ובשל כך היה בענינים — ויעץ לו לברוח, מפני שעלול להיות מצוד. בנימין מיהר להסתיר את הוריו, אך הוא עצמו סירב להסתתר וחזר לחנות שבה עבד. באותו רגע נכנסו גארדיסט ושוטר ששמו היה וארגה ושאלוהו היכן הוריו. בנימין ענה שיתכן והם בבית־הכנסת. על כך ענה לו השוטר, שעליו להיות מוכן ללכת עמהם, כי גם הוא כלול ברשימה. אחי אמר, שהוא מוכן. השוטר קרץ לו ואמר שיחזור בעוד שעה. כמובן שבבואם כעבור שעה כבר לא מצאו שם את בנימין, אך על כך גם השוטר לא הצטער במיוחד.

בעוברי בשנת 1945 את רחובותיה של עירנו ברגש של נוסטאלגיה כבדה התבוננתי בבית־הכנסת ונזכרתי בחזן וידר ומקהלתו, ברב ארנפלד ובכל פעילי הקהילה הקדושה הזו. רציתי להיכנס אל תוך בית־הכנסת, כדי לראות, בפעם האחרונה, את מלאכת המחשבת היפה שהיתה שם. אולם לצערי הרב היתה הדלת נעולה, ונזכרתי באימרה הלאטינית: Sic transit gloria mundi.

כשאני סוקר לאחור את מאורעות התקופה מלפני השואה, ברצוני להודות לכל פעילי התנועות הציוניות מכל הזרמים, שתודות לחינוכם לאהבת המולדת עלו ארצה מאות בני־נוער מעירנו.

אני רואה חובה נעימה לעצמי להודות לחברי מ. בן־זאב, שדירבן אותי לעבודה זאת. ללא עזרתו ויחסו הלבבי — ספק, אם שורות אלה היו רואות אור.

אהרן הלינגר

הרה"ג ר' שמעון עהרענפעלד
אבד"ק מיהאלאוויטץ
Rabbi Shimon Ehrenfeld,
Mihalovitc

קהילת מיכאלובצה, תולדותיה מוסדותיה ואישיה

ראויה היתה קהילת מיכאלובצה, עיר ואם בישראל, שתולדותיה ייחקרו וייכתבו באופן מדעי וממצה. אך היכן נמצא את החומר הגולמי הדרוש לעבודת מחקר זו, ומנין יבואו האנשים המוכנים ומסוגלים לעשותה? אין לנו ברירה, אלא להסתפק באיסוף הזכרונות מפי שרידי הקהילה, זכרונותיהם הם ואלה שקיבלו מפי הוריהם והורי הוריהם, כדי לנסות ליצור תמונה — ולו בלתי־מושלמת ובלתי־מדויקת — על תולדות הקהילה בחמישים השנים האחרונות לקיומה, עד לחורבנה.

קהילת מיכאלובצה (נאג'י־מיהאלי בתקופה ההונגרית) היתה בלי ספק אחת הגדולות והחשובות בצ'כוסלובאקיה המזרחית (מקודם הונגריה הצפונית־מזרחית), אחרי הקהילות קושיצה (קאשאו) ופראשוב (אפרייש). עוד בתקופת השלטון ההונגרי מנתה אוכלוסייתה היהודית כ־3,000 נפש והיא גדלה בצ'כוסלובאקיה העצמאית עד ל־5,000 נפש (מתוך 15,000 של כלל האוכלוסין).

המאורע החשוב ביותר, שבגללו נתפרסמה מיכאלובצה בתולדות יהדות הונגריה, היתה אסיפת הרבנים החרדים בשנת 1865, שהחליטה בדרך של פסקי־הלכות על מספר איסורים הנוגעים לעניני פולחן, כמשקל־נגד לבתי־הכנסת הריפורמיים שהחלו אז להתפשט בהונגריה. בין השאר נאסרו באסיפה זו הקמת הבימה שלא באמצע בית־הכנסת, גידור היציע של עזרת הנשים במחיצה שקופה, בגדי שרד מיוחדים לחזן, שירת מקהלה, העמדת חופה בתוך בית־הכנסת וכדומה. לחיזוק תוקפו של פסק־דין זה נאספו חתימו־תיהם של 71 רבנים. מעניין לציין, כי רבה של פרשבורג, אברהם שמואל סופר, לא היה בין החותמים. עצם העובדה, כי הרבנים החרדים בחרו במיכאלובצה כמקום אסיפתם, מעידה כי קהילה זו היתה כבר אז מרכז חשוב של היהדות החרדית. אין לנו ידיעות על כך, מי היה רבה של מיכאלובצה באותה תקופה, ייתכן שהיה זה ר' יהודה לאנדסמאן, רבה הראשון של מיכאלובצה, אך לא הרבה שנים לאחר מכן שימש שם בכתר הרבנות הרב אהרן גרינברגר ז"ל, סבו של ר' משה גרינברגר ז"ל, הידוע לכולנו כאחד הדיינים, ששימש בתפקידו זה בדורנו. עוד בשלהי המאה הקודמת, לאחר מותו של ר' אהרן גרינ־ברגר ז"ל, נקרא לשבת על כס הרבנות סבי, ר' שמעון ארנפלד ז"ל. כידוע, היה הוא נכדו של הגאון ר' משה שרייבר, בעל ה„חתם סופר" זצוק"ל, רבה של פרשבורג.

איני רואה את עצמי מוסמך לתאר את אישיותו של סבי ואני משאיר מלאכה זו לאחרים. מעניין מכל מקום, שקהילת מיכאלובצה מצאה לנכון לבחור אחרי ר' אהרן גרינ־ברגר ז"ל, שבלי ספק השתייך לחוגים החסידיים, רב ממערב־הונגריה ממשפחת רבנים, שהיו ידועים בהתנגדותם לחסידות, ואין זאת אלא שבינתיים חלה התפתחות בחיי קהילת מיכאלובצה. על התפתחות זו אני מסיק מן המצב, כפי שהוא זכור לי מילדותי. שמנה וסולתה של הקהילה היו אז משפחות שומרות מסורת, במלוא מובן המלה, אך יחד עם זה היו כבר פתוחות לרוחות התרבות המערבית, שגברו ביהדות הונגריה מאז האמאנצי־פאציה. אסקור כאן כמה משפחות שאני יכול להעלות בזכרוני, כגון משפחת וולף לאנדס־מאן, משפחות בריגלר, איגנאץ, גרוס, יונס שרייבר, מוריץ לפלר, מוריץ גליק, רוזנברג, ד"ר וידר, מור ברין, הרשקוביץ מסטראניאני, לוי, ברנט שווארץ, חיים קליין וליפוט ברגר, שפיגל, ליבליך, קליין גיולה, משה גוטליב ורבים אחרים שהיו בתחילת המאה עמודי־

התווך של הקהילה, אך בניהם בחרו לרוב במקצועות אקאדמיים וזיקתם למסורת נחלשה. מהתפתחות זו אני למד, כי לאותם הורים היו כבר בצעירותם דרישות חדשות, שלא עלו בקנה אחד עם שאיפותיהם של בעלי־בתים בעלי נטיות חסידיות, שהיו מרוכזים מסביב לבית־המדרש ולקלויז. כשעלתה על הפרק בחירת רב אחרי מותו של ר׳ אהרן גרינברגר ז״ל, בוודאי היו הדעות מחולקות, ויש להניח, כי אפילו סכנה של פירוד בין חסידים ומתנגדים ריחפה על הקהילה. בחירת רב ממשפחת רבנים מפורסמת — שאדיקותו וגדולתו בתורה לא היו מוטלות בספק ואשר מאידך היה מצוי אצל התרבות המערבית, בעל אינ־טליגנציה גבוהה וחכמת חיים — היתה דרך מוצלחת ביותר, כדי להבטיח את אחדות הקהילה ושמירה על המשכיות המסורת.

סבורני, שמותר לי לקבוע, כי סבי, ר׳ שמעון אֶרנפלד ז״ל, הצליח במשך 37 השנים ששימש ברבנות לשמור על קו זה בקהילה ולהבטיח את אחדותה ושיתוף־פעולה הדוק בין הפלגים השונים שבתוכה.

בית־הכנסת הגדול, שנבנה סמוך להתחלת כהונתו, נשאר מרכז החיים הדתיים. המנהגים בו נשארו על טהרת הנוסח האשכנזי, אך הקפידו על הסדרים המקובלים בבתי־הכנסת החרדיים. בין באי בית־הכנסת הגדול היו אפילו בעלי־בתים, שבאדיקותם לא נפלו במאומה מחסידי בית־המדרש או הקלויז.

בית־הכנסת הגדול ראוי להיזכר גם מן הבחינה הארכיטקטונית. הוא עמד בלב ליבה של העיר, כשחזיתו הרחבה פונה לרחוב. עצם העובדה, שהשלטונות במיכאלובצה איפשרו ליהודים לבנות את בית־הכנסת במקום מרכזי כזה, מראה על משקלם בחיי העיר. נוֹסָפִים

היה בית־הכנסת מהודר במיוחד, רחב־ידים עם שורות של עמודים, שעליהם נשענו קשתות היציע לנשים ומעליהם התנוסס הקמרון הענקי לאורך כל הבנין, שהיה צבוע בצבעים נפלאים. החלונות הצבעוניים והנברשות הנהדרות הפיצו אור מלא ביום ובלילה.

נזכיר כאן את החזן הקודם ר׳ אהרן רוזנר ז״ל, שהגיע לשיבה טובה ו״בקולו הערב, אם כי בכייני במקצת, ידע לעורר את רגשותיהם של באי בית־הכנסת; וכן את ר׳ זלמן לייב גידר הי״ד, שהיה חזן ממדרגה ראשונה, שניצח גם על מקהלה טובה. הרבה זכרונות ילדות קושרים אותי לבית־הכנסת היפה הזה, אשר התפילה בו, במיוחד בימים הנוראים, היתה לי תמיד חוויה. אינני יכול לדלג כאן על שמשי בית־הכנסת — על ר׳ חיים לאנג, שאותו עודני זוכר מימי ילדותי, על ר׳ אריה שרייער ועל ר׳ גדליה רובין הי״ד.

עם תום מלחמת־העולם הראשונה נעשתה העיר מיכאלובצה למרכזו של המחוז זאמפלין בחלקו הצ׳כוסלובאקי. התפתחותה של העיר קיבלה תנופה חזקה וכמובן שגם היהודים נהנו ממנה. האוכלוסיה היהודית גדלה בעיקר על־ידי נדידה מהכפר אל העיר ובחלקה גם על־ידי פליטים שהגיעו מפולין בתקופת המלחמה ונשתקעו בה. המסחר היה מאז ומתמיד מרוכז בידי היהודים ובעלי־הבתים שנתעשרו שינו את פני העיר על־ידי בניית בתים בני קומתיים לאורך הרחוב המרכזי. גם השפעתם בעיריה גדלה בהתאם לגידול מספרם. כאמור לעיל, הם היוו כשליש מכל אוכלוסיית העיר, היינו כ־5,000 מתוך 15,000 נפש. התפתחות זו לטובה נתנה אותותיה גם בחיי הקהילה ומוסדותיה.

המוסד הראשי של הקהילה היה כמובן הרבנות, עם הרב הראשי ר׳ שמעון ארנפלד בראשה ועם שני הדיינים ר׳ ישראל ברודי ור׳ משה גרינברגר לידו. עד למלחמת־העולם הראשונה ניהל הרב ר׳ שמעון ארנפלד ישיבה גדולה, שתלמידיה באו מקרוב ומרחוק לשמוע תורה מפיו, כיוון שהיה מפורסם בלמדנותו ובחריפותו. עם פרוץ המלחמה התפזרו התלמידים, ולאחר המלחמה לא חודשה הישיבה מפאת בריאותו הרופפת של הרב. במקומו ריכז ר׳ משה גרינברגר מספר ניכר של תלמידים מסביבו וייסד ישיבה, שבראשה עמד עד סוף ימיו.

הרבנות שימשה בראש וראשונה כמוסד להשגחה על הכשרות, לפסיקה בעניני איסור והיתר, לסידור קידושין, גירושין וכו׳. היא שימשה גם כבית־דין בעניני ממונות, ובמיוחד אחרי מלחמת־העולם הראשונה נזקקו לה הסוחרים מקרוב ומרחוק כשפסקי־הדין שלה הוצאו בצורת פסקי־דין של בוררות, שהיו ניתנים להוצאה לפועל גם בערכאות של המדינה.

הרב ר׳ שמעון ארנפלד ז״ל, שהיה הרב הראשי לא רק של העיר מיכאלובצה אלא גם של כל הגליל, לא הסתפק במילוי התפקידים המוזכרים לעיל, אלא היה המנהיג הרוחני של הקהילה, אשר בדרשותיו המצוינות, הן בצורתן והן בתוכנן, כיוון את חיי הקהילה ובפיקחותו ובהבנתו את דרכי החיים נתן עצה והדרכה לחברי הקהילה, שפנו אליו בבעיותיהם.

בעקבות ריבוי האוכלוסיה היהודית אחרי מלחמת־העולם הראשונה נבנה בית־מדרש גדול ליד בית־הכנסת, באשר בית־המדרש הקטן לא הספיק לקלוט את אלה אשר שאפו לאחד תפילה עם לימוד תורה. בעוד שבבית־הכנסת נתקיים יום־יום שיעור במשנה מטעם

„חברת משניות", הרי בשני בתי־המדרש התקיימו שיעורים בגמרא מטעם „חברת ש"ס". רבים מבעלי־הבתים של מיכאלובצה, וביניהם סוחרים טרודים בעסקיהם, קבעו עיתים לתורה. היו ביניהם תלמידי־חכמים מופלגים, ששימשו כמגידי השיעור.

עולם בפני עצמו היווה הקלויז ברחוב המשי (זיידן גאסה), מרכז החסידים במיכאלובצה. שם התרכזו אותם היהודים אשר לא הזדהו עם הכיוון „האשכנזי" של רוב רובה של הקהילה. הקלויז היה מרכז תוסס של חיים דתיים ולימוד תורה. יש לציין בסיפוק, כפי שכבר הערתי לעיל, כי ריכוז החסידים מסביב לקלויז לא הביא בעקבותיו התרחקות מחיי הקהילה בכללותה, כמו בהרבה קהילות אחרות. את האחדות והאחווה הזאת יש לזקוף בין השאר לזכות היחסים המצוינים ששררו בין מנהיגם הרוחני של אנשי הקלויז, הדיין רבי משה גרינברגר ז"ל, ובין הרב הראשי של הקהילה, רבי שמעון ארנפלד ז"ל.

כאן המקום לציין, כי לפרבר העיר מיכאלובצה שמעבר לנהר לאבורץ, סטראניאני, היה דיין בפני עצמו, ר' אליעזר דוידוביץ' ז"ל, ששימש כעין רב השכונה. היה לו בית־מדרש משלו, אך כמובן גם הוא היה נתון למרותה של הרבנות הראשית.

אחת הפעולות החשובות בכל קהילות ישראל היתה מאז ומתמיד פעולת החינוך. בעוד שקהילות מערב־סלובאקיה השתדלו לתת חינוך אחיד לבניהם, בלימודי־קודש ובלימודי־חול, על־ידי הקמת בתי־ספר קהילתיים שהיו מוכרים גם על־ידי הממשלה, הרי במזרח־סלובאקיה העדיפו הקהילות להפריד בין הלימודים להשאיר את לימודי־החול לבתי־הספר הממלכתיים ולהצטמצם בחינוך תורני בלבד. כך היה המצב גם במיכאלובצה. בתחילה גם לימוד התורה לא היה במרוכז, אלא מלמדים שונים אירגנו כל אחד „חדר" בפני עצמו, וההורים שלחו את ילדיהם למלמד שמצא חן בעיניהם. ה„חדרים" היו מפוזרים בכל פינות העיר, כמה מהם בשטח בית־הכנסת, כגון ב„פוליש", בבית־המדרש, בחדר המדרגות וכדומה. לאחר מלחמת־העולם הראשונה נעשה מאמץ גדול לרכז את ה„חדרים" בבנין אחד ולהפוך אותם לבית־תלמוד תורה משוכלל, המאמצים נשאו פרי ועל המגרש בשכנותו של בית־המדרש הגדול הוקם בנין מפואר עם מספר גדול של כיתות. ועד מיוחד עיבד תוכנית לימודים והשגיח על ביצועה באמצעות בחינות שבועיות. הוכנסו גם שיפורים מסוימים בשיטת הלימודים. כך, למשל, הונהג לימוד התנ"ך עם תרגום לשפה הגרמנית, כדי לתת הזדמנות לתלמידים ללמוד שפה זו וכן שיעורי כתיבה וחשבון. לשם כך הובאו גם מורים ממרחקים. בין המלמדים הוותיקים ייפקדו כאן ר' יעקב יצחק מללר, ר' משה בלאו, ר' גדליהו אדלר, ר' פייבל שטייף ור' פסח קארצר — זכרונם לברכה.

נוסף על „בית תלמוד־תורה" היו בעיר מספר „ישיבות קטנות". המפורסמת שביניהן היתה מאורגנת למופת. הרבה בעלי־בתים, וגם צעירים רבים, הקדישו את מרצם בהתנד־עזריאל פרידמאן, תלמיד־חכם מופלג שהיה כעין דיין של כבוד, ריכז מסביבו כמה תלמידים אפשר להגיד, שמיכאלובצה היתה במשך כל השנים עיר של תורה, שאליה נהרו תלמידים גם ממרחקים, וקול תורה לא פסק ממנה עד לחורבנה.

יש לציין עוד מספר מוסדות של הקהילה, שבלעדיהם אין לתאר חיים קהילתיים, כגון: „חברה קדישא", מקווה טהרה, מוסדות צדקה וגמילות חסדים. ה„חברה קדישא" היתה מאורגנת למופת. הרבה בעלי־בתים, וגם צעירים רבים, הקדישו את מרצם בהתנד־בות למלאכת הקודש של הבאת הנפטרים לקבר ישראל בבית הקברות המטופח יפה

במורדות הגבעה „הראדק״. המקווה החדש נבנה אחרי מלחמת־העולם הראשונה והוא היווה בעצם חלק מבית־מרחץ גדול ומודרני, ששימש אפילו את האוכלוסיה הלא־יהודית. ממוסדות הצדקה יש לציין את חברת גמילות חסדים, חברת ביקור חולים, הכנסת כלה ועוד.

מבחינה אדמיניסטראטיבית נוהלה הקהילה על־ידי „טובי העיר״ הנבחרים עם ראש הקהילה בראשם. הבחירות היו דמוקראטיות ותמיד היתה השתתפות ערה בהן. מובן שאישיותו של ראש הקהילה הטביעה את חותמה על חיי הקהילה והתפתחותה ויש לציין בסיפוק, כי מדי פעם בפעם עלה בידי הקהילה לבחור באנשים פעילים, שנתנו תנופה להתפתחותה. ייזכרו כאן מר הרשקוביץ, ר׳ אליעזר פוקס, ד״ר מארק וידר, ד״ר מאכס בריגלר, אדולף לאנג — שבשמו של כל אחד מהם קשור הישג זה או אחר בהתפתחות הקהילה. ייזכר לטוב המזכיר התמידי של הקהילה, ר׳ מנדל גליק הי״ד, שהיה גם גזבר העיר.

נוסף על המוסדות הקהילתיים היו במיכאלובצה מוסדות שהוקמו על־ידי בעלי־הבתים או נשותיהם ושפעלו בשטחים שונים לטובת הקהילה. אחד החשובים במוסדות אלה היתה אגודת הנשים (פרויען־פאראיין) בראשותה של אשת ד״ר שמואל גליק, שהחזיקה מטבח עממי ותמכה בנצרכים; אגודה סוציאלית ללימוד מקצועות בשביל יתומות; אגודת הנערות (מעדכען־פאראיין) להפצת תרבות יהודית בין הבנות. כאן המקום להזכיר את הבנק היהודי מיסודו של הג׳וינט, שסיפק עזרה נאמנה לסוחרים ולבעלי־המלאכה הקטנים שאבי ז״ל, ר׳ שמואל אֶרנפלד, היה מנהלו.

חלק בלתי־נפרד של החיים היהודיים במיכאלובצה היתה העבודה למען ארץ־ישראל. עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה היה קיים בעיר אירגון בעלי־בתים צעירים בשם „מוריה״, שהיה מושפע מתנועת „המזרחי״, התנועה הציונית הדתית, ואליה השתייכו אנשים כר׳ חיים אייכנבאום, ר׳ מיכאל זוממר, ר׳ שמואל אֶרנפלד ורבים אחרים.

מיד לאחר המלחמה, עם הצהרת באלפור על הקמת בית לאומי יהודי בארץ־ישראל, התארגנו במיכאלובצה האירגונים והאגודות הציוניים השונים, מ„השומר הצעיר״ ועד ל„מזרחי״ ול„בית״ר״ וכן אירגון הנשים „ויצו״. יש להזכיר במיוחד את האגודה „אחד העם״, שהיתה אגודה ציונית בלתי־מפלגתית ופעלה הרבה בשטח החייאת התודעה היהודית־הלאומית והפצת תרבות ישראל. גם אירגון „אגודת ישראל״ היה פעיל במיכאלובצה. אירגוני הנוער הציוני הכשירו את חבריהם לחיים בארץ־ישראל והביאו גם רבים מהם לעליה.

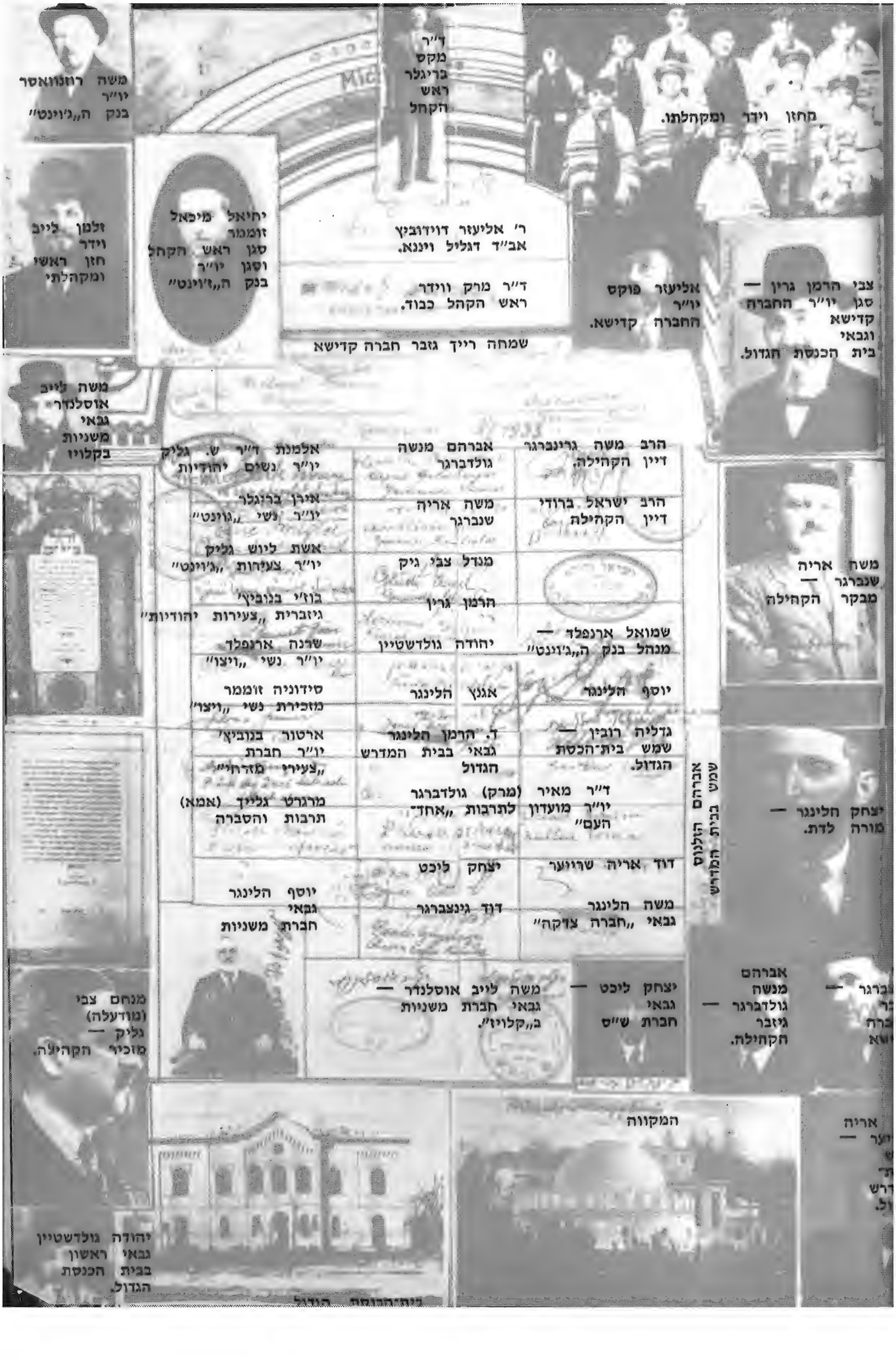
קצרה היריעה מהשתרע, כדי לתאר בפרוטרוט את פעילותם של כל החברות, האירגונים והמוסדות שמניתי בסקירתי זו ואת האישים שעמדו בראשם או שלקחו חלק פעיל בעבודתם. אין זה גם מתפקידה של סקירה כללית זו ויוקדשו להם בספר זה סקירות נפרדות.

כל הפעילות הברוכה הזאת הופסקה עד מהרה עם עליית השלטון הפאשיסטי בסלובאקיה בשנת 1939 ובמקום חיים פוריים, דתיים, סוציאליים, תרבותיים ולאומיים התחיל המאבק על החיים עצמם. במאבק טראגי זה, שהיה לא תמיד פאסיבי בלבד, אלא בחלקו גם אקטיבי מאוד, הובסנו בידי כוחות הרשע באין עוזר ומושיע, והקהילה הנהדרת,

שפרחה והתפתחה כה יפה במשך עשרות בשנים, הושמדה ונחרבה כליל ולא שרדו ממנה אלא שרידים מועטים. על התקופה הטראגית וההרואית הזאת עוד ידובר הרבה בספר זה, המוקדש להנצחת זכרה של הקהילה ובניה.

אנו, שרידי הקהילה מיכאלובצה וסביבתה, בארץ ובחוץ־לארץ, אשר זכינו — ואין אנו יודעים איך ולמה — להישאר בחיים, רוצים למלא חובה קדושה להעמיד בספר זה יד ושם לקהילתנו למען ידעו הדורות הבאים, כי היתה קיימת יהדות תוססת בגולה, ששמרה על הגחלת, ורק בזכותה אנחנו כאן ובזכותה זכינו לניסים ולנפלאות בימינו בקום עם ישראל לתחיה במדינתו, למען ימשיך את מסורת הדורות ויחדש ימינו כקדם עד אשר תבוא הגאולה השלמה לעם ישראל כולו ואתו לכל האנושות.

תל־אביב **ד"ר דוד ארנפלד**

משה רוזנוואסר
יו"ר
בנק ה„ג'וינט"
ד"ר
מקס
בריגלר
ראש
הקהל
חזן וידר ומקהלתו.
זלמן לייב
וידר
חזן ראשי
ומקהלתי
יחיאל מיכאל
זוממר
סגן ראש הקהל
וסגן יו"ר
בנק ה„ג'וינט"
ר' אליעזר דווידוביץ
אב"ד דגליל ווינא.
ד"ר מרק ווידר
ראש הקהל כבוד.
שמחה רייך גזבר חברה קדישא
אליעזר פוקס
יו"ר
החברה קדישא.
צבי הרמן גרין —
סגן יו"ר החברה
קדישא
וגבאי
בית הכנסת הגדול.
משה לייב
אוסלנדר
גבאי
משניות
בקלויז
הרב משה גרינברגר
דיין הקהילה.
אברהם מנשה
גולדברגר
אלמנת ד"ר ש. גליק
יו"ר נשים יהודיות
הרב ישראל ברודי
דיין הקהילה
משה אריה
שנברגר
אירן בריגלר
יו"ר נשי „ג'וינט"
מנדל צבי גיק
אשת ליוש גליק
יו"ר צעירות „ג'וינט"
הרמן גרין
בוז'י בנוביץ'
גיזברית „צעירות יהודיות"
שמואל ארנפלד —
מנהל בנק ה„ג'וינט"
יהודה גולדשטיין
שרנה ארנפלד
יו"ר נשי „ויצו"
משה אריה
שנברגר —
מבקר הקהילה
יוסף הלינגר
אגנץ הלינגר
סידוניה זוממר
מזכירת נשי „ויצו"
גדליה רובין —
שמש בית־הכנסת
הגדול.
ד. הרמן הלינגר
גבאי בבית המדרש
הגדול
ארטור בנוביץ'
יו"ר חברת
„צעירי מזרחי"
אברהם הולנוס
שמש בבית המדרש
ד"ר מאיר (מרק) גולדברגר
יו"ר מועדון לתרבות „אחד־
העם"
מרגרט גליך (אמא)
תרבות והסברה
יצחק הלינגר —
מורה לדת.
דוד אריה שרייער
יצחק ליכט
יוסף הלינגר
גבאי
חברת משניות
משה הלינגר
גבאי „חברה צדקה"
דוד גינצברגר
מנחם צבי
(מודעלה)
גליק —
מזכיר הקהילה.
משה לייב אוסלנדר —
גבאי חברת משניות
ב„קלויז".
יצחק ליכט —
גבאי
חברת ש"ס
אברהם
מנשה
גולדברגר —
גיזבר
הקהילה.
המקווה
יהודה גולדשטיין
גבאי ראשון
בבית הכנסת
הגדול.
בית־הכנסת הגדול

Mic
EHRENPRAS.

יד ליהודי מיכאלובצה

ברצוני להציב יד לעיירה, אשר בה גדלתי ובילתי את ימי נעורי. את עיירתי זו, מיכאלובצה, העליתי פעמים רבות ברומנים ובסיפורים. חוויותי בה היו לי חומר ספרותי בלתי־נדלה. תמיד נראתה לנגד עיני בצבעים חדשים, באור זוהר; רחובותיה, בתיה, אנשיה — חיו תמיד בלבי.

אך התרחשויות אלו, שהבאתי עמי משם, איני אורגת אותם יותר במסכת. הנוף שהעניק לי כה הרבה השראה, כמו שמם בקרבי, והעיר — חרבה. יש שאני מעלה אותה בדמיוני ובוכה, עוברת מבית לבית, מרחוב לרחוב — מחפשת את ידידי, את הפנים המוכרים, האהובים. אני מחפשת את אחי, את אבי, את אמי. את כל אלה שנעקרו, שנהרגו, נשחטו ונשרפו.

מיכאלובצה וסביבתה נשארה בלב אזרחי ישראל. אותם חלוצים וחלוצות אשר לפני עשרים וחמש — שלושים שנה באו לארץ לבנותה מתוך הכרה והתלהבות, עורכים מדי שנה בתל־אביב אזכרה לזכרם של הקרבנות. באזכרה הראשונה ניסיתי לשרטט את המסגרת ואת האווירה, שבה חיתה יהדות מיכאלובצה לפני הפאשיזם, לפני הגירושים וההשמדה.

מיכאלובצה היתה אחת מאותן עיירות בסלובאקיה, שבהן היתה הקהילה היהודית כגוש אחד. מתוך 15,000 תושבי העיירה היו למעלה מ־4,000 יהודים. אפשר לומר, כי היהודים היוו את הנהגת העיירה. היו לכך אף סימנים חיצוניים: במרכז העיר, ברחוב הראשי, התנוסס בית־הכנסת היהודי המפואר, מול בית העיריה; תושבי הרחוב הראשי היו ברובם יהודים. החנויות, אשר כשעה לפני כניסת־השבת נסגרו ורק במוצאי־שבת נפתחו לשעה קלה, הבליטו עוד יותר את קדושת השבת. רובם המכריע של יהודי מיכאלובצה היו יהודים נאמנים, בעלי הכרה וחרדים. למתבוללים היתה בה נציגות קטנה ביותר, רישומם לא היה ניכר ואפשר היה למנותם על אצבעות שתי הידים.

בשנת 1918, עם כינון המדינה הצ'כוסלובאקית, חלה התעוררות מופלאה בקרב היהודים. שוב לא היו תנאים מסייעים להתבוללות, כי למעשה לא היה במי להתבולל. תלמידי אוניברסיטת בודאפשט, שגורשו ממנה, עברו לאוניברסיטת פראג ושמחו שיכלו להישאר „בבית". הצ'כים, שחיו בסלובאקיה כפקידים קולוניאליים, כמורים וכחיילים — גם הם לא ביקשו איש שיתבולל בקרבם.

הסלובאקים, שהיו מעורבים ביניהם גם רותנים ואוקראינים — רמתם התרבותית היתה באותם הזמנים נמוכה ביותר ולא יכלו להוות מרכז משיכה בשביל המוני היהודים. ההונגרים הפסידו את יוקרתם וגם מבחינה כמותית פחתו. מה שנשאר מן ההונגרים היו הספרים, שיצרו קשר של תרבות ורגש של חמימות, אך לא היו מסוגלים להזיק לתודעה היהודית.

את ההנהגה הרוחנית בעיירה היוו במידה רבה היהודים. הרופאים ועורכי־הדין היו ברובם המכריע יהודים, מזכיר העיריה היה יהודי וכמובן שגם במועצת העיריה ישבו יהודים. בבחירות כלליות הזדהו הכול כיהודים, פרט לבודדים. הנציגים היהודיים בפארלמנט ידעו, כי על יהודי מיכאלובצה אפשר לסמוך.

הרעיון הציוני כבש את ליבות הנוער מיד עם חילופי השלטון. ההכשרה החלוצית

הראשונה בסלובאקיה הוקמה בכפר שבסמוך לעיירתנו מאֶדוב. כל פעם התכוננו רבים יותר לעלות לארץ ורבים גם עלו. בין מייסדי כפר מאסאריק היו בנים ובנות ממיכאלובצה. גם בקיבוצים אחרים מילאו חלוצי מיכאלובצה תפקידים מרכזיים.

הציונות קיבלה את חיזוקה משני מרכזים; הן מפראג והן מבודאפשט. העיירה היתה מוכנה תמיד לחלוק כבוד והערצה לאישים הנושאים את רעיון הגאולה והתרבות היהודית — לאביגדור המאירי וליוסף פאטאי, לאויווארי פטר, לקוצר איללש, למאכס ברוד ולד״ר טומשוף, שהזדמנו למיכאלובצה. האירגונים השונים שתמכו בבנין הארץ התעצמו והלכו ואפילו המתנגדים והמסתייגים מן הרעיון הציוני היו מוכנים לתת עזרה חומרית.

הריפובליקה של מאסאריק העניקה חופש וחרות לכול. אין להכחיש, היינו מאושרים בתחושת כוחנו. אולם אחר־כך, כאשר נחתה המכה, היתה זו מהלומת פטיש על גוש שיש גאה, שנתפורר לרסיסים. הגירושים באו על מיכאלובצה כעל יתר ערי סלובאקיה במפתיע במארס 1942. קודם כל נלקחו הבנות.

הרדיפות והלחץ החלו כבר ב־1940. הוקמו מחנות עבודה. את המשכילים היגלו וריכזו באילובה. שלב אחר שלב הוצאו היהודים מכל שטחי היצירה והעבודה ובהמשך באו הסימנים החיצוניים: הסרט הצהוב, הסילוק מן הדירות שברחובות המיוחסים על שם הלינקה והיטלר למקומות־מחסה המוניים בפרברי העיר. מן הכפרים הובלו היהודים העירה, כדי שברגע המתאים יוקל על המבצעים חיסולם המהיר.

כשהסלובאקים סילקו ונישלו את הצ׳כים מסלובאקיה, עבר כל השלטון לידי הגארדיסטים וכל מה שהעניקה הדמוקראטיה הצ׳כית נלקח מאתנו צעד אחר צעד. היה זה תהליך של שזירת חוטים דקים, שנהפכו עד מהרה לחבל הנכרך מסביב לצוואר. כאשר נפוצה השמועה שעומדים לגרש את הגברים הצעירים, ברחו רבים להונגריה ואיש לא שיער שהרעה תיפתח עם תפיסת הבנות וגירושן. היתה זו מזימה שטנית ופתאומית. האסון היה כה מהמם, שפורר ושיתק את המשפחות. כשלה כל הקהילה.

ב־5.5.42 החל הגירוש הגדול, שילוחן של משפחות שלמות. ביום ראשון זה הופיעו בראשונה במיכאלובצה הגארדיסטים הזרים — „השדים" — בחולצותיהם השחורות. מגפיהם מבריקים, פרצופיהם קשוחים, על ידיהם חסרות הרחמים כסיות לבנות, חדשות ומבהיקות. נורא היה שכסיות אלו הגבירו את קשיחותם. הממשלה אינה סומכת על תלייניה המקומיים ומשלחת בנו את הזרים, שמא חלילה ירך ליבו של מי מן המקומיים וירחם על נפש יהודית כלשהי. אבל כזאת לא קרתה. כל ההמון, שמנה כמה מאות יהודים מקומיים ואנשי הסביבה, הוכנסו לתוך חצר הגימנסיה המקומית ואחרי שלושה ימים הועלו על קרונות הרכבת ושולחו מן הארץ.

הרעב החל עוד בבית, כי לתוך בית־הספר לא ניתן להכניס דברי־אוכל; אפילו כדי החלב שניסו להגניב עבור הילדים הורקו. החלב ניגר בחוצות ובתוך בית־הספר נשפכו הדמעות. מי שלא נתפס עדיין — הסתתר במרתפים, בעליות גג, בערימות קש. רק אלה שנחשבו ל„חיוניים למדינה" העזו לצאת לרחוב. מראה העיירה ב־9.5.42 היה כמו לאחר רעידת אדמה: שוממה, שדודה; טורי בתים ריקים, בלי נפש חיה.

המשלוחים הראשונים כוונו לפולין, לאיזור לובלין. משם נתקבלו כמה גלויות ולא היה קשה לפענחן: כל מי שלא נפל מכדור רובה — מת ברעב, והרוב כבר איננו בחיים.

ביקור אביגדור המאירי

ובבית נמשך הציד יום־יום. דרך ז׳ילינה הוצאו היהודים מן הארץ. בכל טראנספורט היו 1,000 איש. בכדי למלא את המספר הזה היו ציידי־האדם משנים את תכסיסיהם. פעם החלו את הסריקות ביום, ופעם — בלילה. כלבי־ציד שלטו בעיר: פרצופים אכזריים, דמויות של חיות־פרא, והתושבים הנוצרים התבוננו במחול־השדים מתוך אדישות. בסתיו 1942, יום אחרי שמחת־תורה, שולחו השרידים האחרונים. אותם בודדים שעברו את המסננת בתאריך זה, תורם הגיע ב־1944, כשהגרמנים השתלטו על סלובאקיה, אבל אז היה כל מזרח־סלובאקיה, ובתוכו מיכאלובצה, ריק למעשה מיהודים. במחנות נובאקי ונובה־מסטו חיכו האחרונים לגורלם, להוצאתם לאושוויץ. מן המחנות ברחו רבים אל הפארטיזאנים, ושם נפלו בידי הגרמנים או קפאו בהרים; לבסוף שרדו בכל זאת באורח פלא כמה מאות נפש.

כך נספתה יהדות מיכאלובצה, וכך הושמדה כל יהדות סלובאקיה. הסלובאקים הצטיינו בהשמדה, גם בלי עידודם של הגרמנים. עוד לפני הכיבוש הגרמני, ב־1942, גירשו הסלובאקים כ־60,000 נפש, ביוזמתם הם ובלי כל לחץ חיצוני.

השתדלתי למסור תמונה אובייקטיבית ככל האפשר על אף יחסי האישי, כי אילו כתבתי לפי הרגשתי, בדם ליבי, היה זה הופך לרומאן.

גם היום, כשאני שוקעת בזכרונות, אני יוצאת לפעמים בדמיוני אחרי הטראנספורט, נודדת בין הבתים הרדומים ברחובות הישנים, אני קוראת לאנשים, מבקשת אותם לא ללכת לאבדון. אני קוראת לעמי שבמולדת לא לשכוח את בניו הנרצחים. אני מעלה אותם בנשמתי, אני רואה אותם בעיני רוחי, דמויות נפלאות, דיוקנאות עם מצח קורן רוחניות, חולמים ושואפי גאולה, אוצרות של רוח־אנוש. זרועותי המושטות צונחות. הכל נעלם, גז ושוקע באין.

(מתוך דברים באזכרה ליהודי מיכאלובצה, 1954)

ירושלים **אלישבע סנש**

חיי הדת במיכאלובצה, עיר ואם בישראל

„שאל־נא לימים ראשונים אשר היו...״
(דברים ד׳, ל״ב)

ימי בראשית

כידוע לנו, לא התירה הממשלה ליהודים בהונגריה, עד שנת 1867, לגור בעיירות ובגלל זה התרכזו היהודים בכפרים. וכך היה גם במיכאלובצה. עיקר הקהילה היה אז בכפר פוזדישוביץ׳, ועד השואה עוד עמד שם בית־הכנסת הגדול ששימש את הקהילה הזאת. לאחר שהממשלה הוציאה צו המתיר ליהודים לגור בכל מקום — החלו היהודים לעבור מהכפרים לעיירות, וכך נהפכה מיכאלובצה לקהילה שהתרכזה ברחוב המשי (זיידן־גאס או בלשון הסלובאקית: הודוואבנה אוליצה). שם נבנה בית־הכנסת הראשון, שאחר־כך, כשהוקם בית־הכנסת החדש, הפך לקלויז שבו ידובר עוד להלן.

הקהילה במיכאלובצה היתה קהילה אורתודוכסית אחידה, בלי זרמים ופירוד פנימי, לא כמו בשאר ערים גדולות בהונגריה. אפשר לומר שזו היתה קהילה לדוגמה, בלי קהל חסידים, „סטאטוס־קבו״ או „ניאולוגים״. במלה אחת: קהילה נאה וחמודה, שבה חיו האנשים כל הזמן בשלום ובשלווה, באחווה וברעות.

בתי כנסיות ובתי מדרשות

לאחר שהיהודים עברו לעיר והאוכלוסיה גדלה — נבנו הרבה רחובות חדשים וביניהם הרחוב הראשי שנקרא אז הרחוב החדש — „די נייע גאס״. היהודים שגרו ברחוב זה ובסביבתו ייסדו קודם בית תפילה קטן („מנין״), שעמד במקום ביתו של ד״ר גליק ואחיו הרוקח. כשגדלה הקהילה ולא היה כבר מקום למתפללים בבית־התפילה הזה, החליט ועד הקהילה לבנות בית־כנסת חדש, גדול.

בית־הכנסת הגדול, שנבנה אז והצטיין בגודלו וביופיו, עומד עוד היום במרכז העיר, מול בית העיריה, לדאבוני — בלי מתפללים, עד שירחם השם ויעבור ארצה, כדברי חז״ל, שעתידין בתי־תפילה ובתי־כנסיות שבחוץ־לארץ לעבור לארץ־ישראל. כן יהי רצון במהרה בימינו, אמן.

באותו זמן שנבנה בית־הכנסת הגדול למקום רינה ותפילה, הוקם בית־המדרש ללימוד תורה, שנקרא בשם „תורת חסד״, לקיים מאמר חז״ל (ברכות דף ס״ד): „אמר רבי לוי בר חייא: היוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה זוכה ומקבל פני שכינה שנאמר: ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלקים בציון״.

בעיר היו חמישה בתי־כנסת קבועים: 1. בית־הכנסת הגדול, 2. בית־המדרש הקטן, 3. הקלויז, 4. ה„מנין״ בסטראניאן, 5. בית־המדרש של הרב ר׳ שמחה גרינברגר זצ״ל. בשנת 1925 נבנה בית־המדרש הגדול ואחריו בית־המדרש ברחוב הרכבת.

בדרך כלל התפללו בכל בתי־הכנסת הנ״ל בנוסח אשכנז, חוץ מהקלויז שהתפללו בו בנוסח ספרד, וכן, לאחר שנבנה בית־המדרש הגדול, גם בבית־המדרש הקטן.

ציבור המתפללים

בעירנו היו בעלי־הבתים, כמו שאומרים, סתם־יהודים, בלי כחל ושרק, אך כולם שמרו דת ותורה. לא היתה בעירנו חנות פתוחה בשבת, לא היו מחללי שבת בפרהסיה. היו אלה יהודים סוחרים, בעלי־מלאכה זעירים שחיו מיגיע כפיהם, יהודים פשוטים אבל

יקרים. כל יהודי בלי יוצא מן הכלל הלך ערב ובוקר להתפלל. תפילה בלא „מנין" נחשבה לעבירה גדולה. בקיץ ובחורף השכים כל אחד לבית־הכנסת שלו לתורה ולתפילה, או לאמירת תהילים בציבור. בבית־הכנסת הגדול למדו משניות כל יום כבר בשעה 5 בבוקר. מתפללי בית־כנסת זה היו ברובם בעלי חנויות, בעלי־מלאכה ומבין האינטליגנציה — רופאים, עורכי־דין וכו'.

בבית־המדרש הקטן או „תורת חסד" התפללו תלמידי החכמים של העיר. לכתחילה היתה כאן התפילה בנוסח אשכנז ובית־מדרש זה היה מרכז התפילות, כי היו שם „מנינים" מעלות השחר עד 9—10 בבוקר. אחר שנבנה בית־המדרש הגדול עברו כאן להתפלל בנוסח ספרד.

כפי שאמרתי לעיל, לא היה זרם מיוחד של חסידים בעירנו, אך היו אנשים שהתפללו בנוסח ספרד, בעיקר משפחת גרינפלד הידועה, בניו של ר' שאול ליטשיקר. יחד עם אנשים שבאו מפולין יסדו את הקלויז והתפללו שם בנוסח ספרד, אבל לא היתה להם קהילה נפרדת. בין מייסדי הקלויז היה הנגיד ר' דוד זוננשיין ז"ל, שהיה ראש־הקהל, בעל־בית נכבד ואחד מחשובי חסידי שינאבה וסטרופקוב, בעזרתו הרבה של ר' חיים צבי ברקוביץ, אוד מוצל מאש הגיהינום, אשר זכה לעלות ארצה, התיישב בבני־ברק ושם מנוחתו כבוד.

בבית־המדרש של ר' שמחה גרינברגר ובנו ר' משה ז"ל, התפללו אנשים שהיו בעד החזקת הרבנות. התפילה היתה בנוסח אשכנז. בראשם עמד ר' שלום גליק ז"ל, אביו של ר' מנדל גליק, מזכיר הקהילה וגזבר העיר.

ב„סטראניאנער מנין" התפללו כל אנשי סטראניאן ערב ובוקר, ובשבת היו כאלה ממתפללי „מנין" זה שהלכו להתפלל לבית־הכנסת הגדול או לקלויז. עלי להזכיר כאן את ר' אברהם הרשקוביץ ז"ל, שבמשך יותר מארבעים שנה שימש גבאי בית־המדרש הזה, ונקרא בפי כל „דער סטראניאנער גבאי".

כאמור לעיל, נבנה בשנת 1925 בית־המדרש הגדול בחצר בית־הכנסת הגדול, כיוון שלאחר המלחמה הראשונה עברו לעירנו רוב יהודי הכפרים והיה צר המקום בשביל המתפללים בבתי־המדרש הקיימים. בבית־מדרש זה התפללו גם כן בנוסח אשכנז.

כל בתי התפילה הנ"ל היו בהנהלת הקהילה ונתמכו על ידיה.

מוסדות ללימוד תורה

בעירנו התקיימו ישיבות ומוסדות ללימוד תורה כלהלן:

1. ישיבה גדולה, בהנהלת הרב דמתא, ר' שמעון ארנפלד ז"ל, עם בערך 80—100 בחורים, שגם כותב שורות אלו זכה להימנות עמהם. נתקיימה עד אחרי מלחמת־העולם הראשונה;
2. ישיבת הרב ר' שמחה גרינברגר ובנו ר' משה ז"ל;
3. ישיבת אבי מורי הרב ר' אליעזר דוידוביץ' זצ"ל. נתקיימה עד אחרי המלחמה הראשונה;
4. חברה ש"ס, נקראה „תורת־חסד", מיסודו של הנ"ל;
5. חברה משניות;

6. חברה „פועלי צדק״;
7. ישיבות קטנות, „תלמוד־תורה״ ו„חדרים״ פרטיים.

מטרת כל הישיבות ידיעה. אני רוצה רק לציין את אהבת התורה ומסירות הנפש של בעלי־הבתים של עירנו. כידוע, לא היו הישיבות אז בנויות על בסיס זה של ימינו עם פנימיה. הבחורים היו אוכלים „ימים״ (טעג), כל יום אצל בעל־בית אחר, ולא היה בית שלא נתן כל יום ויום ארוחה לאיזה בחור. אפילו העני השתדל להפריש לכל הפחות יום אחד בשבוע.

חברה ש״ס. — מייסדה היה הרב דמתא, ר׳ שמעון ארנפלד זצ״ל והוא גם עמד בראשה. חברה זו נוסדה לשם לימוד ש״ס ברבים כל יום ויום, וגם לסיום של לומדי ש״ס ביחידות כל שנה בז׳ אדר, יום השנה של משה רבנו ע״ה.

בכל ערב אחרי התפילה נשארו המתפללים (ואני יכול להגיד: בלי יוצא מן הכלל), להאזין לדף גמרא עם תוספות. השיעור ניתן שלא על מנת לקבל פרס על־ידי בעלי־בתים, שלא עשו את התורה קרדום לחפור בו. שנים רבות היה בעל השיעור ר׳ משה גוטליב הי״ד, ואחריו ר׳ אריה מאי הי״ד — אחד מתלמידי־החכמים המצוינים בעיר, מטובי תלמידי ישיבת פרשבורג. חוץ מזה היו לומדים בצוותא בבוקר, החל משעה 4, „חוק לישראל״ ואמרו תהילים בציבור עד שהגיע זמן התפילה. הגבאי של החברה, שמקומה היה בבית־המדרש הקטן „תורת חסד״, היה ר׳ צבי גאלעט, אחד מבעלי־הבתים החשובים בעיר. כשנבנה בית־המדרש הגדול עבר ר׳ צבי גאלעט להיות שם גבאי, ולגבאי של „תורת חסד״ נתמנה ר׳ צבי לורבער, אחד מתלמידי־החכמים הידועים ומעשירי העיר.

מעשרת הראשונים בבית־המדרש הנ״ל עלי להזכיר את ר׳ מרדכי קסטנבוים, נגיד גדול, מגדולי תלמידי הנושוביץ ובאנהאט, ואתו הדומה לו ר׳ מיכל זוממר הי״ד, גם הוא מתלמידי באנהאט, ר׳ משה גוטליב, ר׳ יעקב ברקוביץ — שהיה סוחר גדול וכל רגע שהיה פנוי מעסקיו ישב על התורה ועל העבודה. כמו כן רבי ישראל ברודי הי״ד, האדמו״ר מוואלאמכובה הי״ד, ר׳ הערשל נאנאשער הי״ד, ר׳ עזריאל פרידמאן הי״ד, ר׳ יוסף בוקסבאום הי״ד, ר׳ שמואל רובין הי״ד (כל עוד שלא היה לו בית־מדרש פרטי, אבל רק לשבת) ויבדל לחיים טובים, הרב רפאל בלום נ״י, הנקרא קאשואר רב, כעת בברוקלין ועוד.

חברה משניות. — מטרתה היתה ללמוד משניות כל יום, ערב ובוקר, לנשמות הנפטרים של העיר, לדאוג ל„מנין״ וללמוד משניות בבית האבל. רבה של חברה זו, שלימד בה תמיד, יום־יום, היה אבי מורי הרב ר׳ אליעזר דוידוביץ׳, אב״ד דגליל ויננא, שנקרא בפי כל „דער סטראניאנער דיין״. יותר מעשרים שנה הלך ללמד בקיץ ובחורף, בקור ובחום, בגשם ובשלג, בשעה 5 בבוקר, וכפי שסיפרו לי — גם כשהיתה עת צרה לישראל הלך במסירות־נפש השכם בבוקר ללמד את השיעור, ומצאוהו הרשעים הארורים ה„גארדיסטים״ וכמעט שהרגו אותו, וכך מצאו הדוור בלי הכרה לפני שער ביתו. עליו אפשר להגיד כי קיים את הפסוק „ובכל נפשך״ ממש כפי שפירשוהו חז״ל: „ואפילו הוא נוטל את נפשך״. סגנו ללימוד המשניות, שהלך ללמוד בבית האבל מטעם החברה וגם אמר קדיש אם לנפטר לא היה בן, היה ר׳ משה אברהם גולדפינגר הי״ד. בראש החברה עמדו במשך הרבה שנים

חיים יהושע פישגרונד

ר׳ אברהם יצחק רוזנוואסער הי״ד, ר׳ חנה פולאק, ר׳ צבי גרין. מקומה של החברה היה בבית־הכנסת הגדול, ב„פוליש״.

חברה „פועלי צדק״. — כפי ששמה מעיד היתה זו חברה של בעלי־מלאכה, שלא היה להם פנאי כל השבוע ללמוד. כל שבת אחר־הצהריים למדו חומש ודברי־מוסר מפי הרב ר׳ משה גרינברגר זצ״ל, ואחר פטירתו — מפי חתנו ר׳ מנדל בעלז הי״ד.

„חדרים״ ו„תלמוד־תורה. — בתחילה לא היה „תלמוד־תורה״ מרכזי בעיר, רק „חדרים״ פרטיים: כל אב מסר את בנו ל„מלמד״ שנשא חן בעיניו. בזמני היו בעיר מלמדי דרדקי, זאת אומרת מאל״ף־בי״ת ועד גמרא: 1) ר׳ פייביל שטייף ז״ל, 2) ר׳ מרדכי מסטראניאן, 3) איצקוביץ „באצ׳י״ (כך היו קוראים לו), 4) ר׳ משה הכט ז״ל. ממלמדי גמרא ותוספות יש להזכיר בראש וראשונה את ר׳ יעקב יצחק מללר, שנקרא בפי כל ר׳ איצ׳ה, תלמידו הנאמן של הרב דמתא ר׳ שמעון ארנפלד ז״ל. ה„חדר״ שלו היה בבית מדרשו של הרב. לימוד התורה ב„חדר״ היה אז, לא כמו היום — משמונה עד שתים אחרי הצהריים. ילדים קטנים מגיל 8—12 ישבו על הגמרא מבוקר השכם בשעה חמש עד שמונה בערב, והרב, למרות שהיה אדם עצבני, לא התרגז אף פעם בשל הרעש, ואף כשקטפנו ואכלנו את הפירות מעצי הגן שלו לא הקפיד. חבל על דאבדין.

ה„תלמוד־תורה״. — בשנת 1910 נוסד ה„תלמוד־תורה״ הראשון בהשתדלות רב העיר הנ״ל והנגיד ר׳ יצחק ישראל רוזנר ז״ל, אחד מגדולי תלמידי־החכמים שבעירנו

ותלמידו של האדמו״ר מחוסט ז״ל, בעל „ערוגת הבושם״. ה„תלמוד־תורה״ נפתח בפינת רח׳ המשי וכיכר סטאראי, בארבע כיתות. המלמדים היו: בכיתה א׳ — איצקוביץ „באצ׳י״ הנזכר לעיל, בכיתה ב׳ — ר׳ משה הכט, בכיתה ג׳ — ר׳ משה בלאו, בכיתה ד׳ — ר׳ חיים יהושע פישגרונד, שהיה אחר־כך מזכיר קהילת אונגוואר והלישכה האורתודוכסית בקארפאטורוסיה — אביו של מר יעקב פישגרונד, הגר בבני־ברק, מנהל הביטוח הלאומי ברמת־גן. שפת הלימודים ב„תלמוד־תורה״ היתה אז לפי רוח הזמן — גרמנית.

ישיבות קטנות. — הראשונה נוסדה על־ידי ר׳ יונה צבי פאופדר ז״ל, תלמיד־חכם גדול וצדיק מגדולי תלמידי ישיבת הונסדורף של הרבני הקדוש הגאון ר׳ שמואל רוזנברג, מחבר הספר „באר שמואל״ (גם כותב שורות אלה זכה לשאוב מים מן הבאר הזאת). ישיבה זאת היתה בחצרו של ר׳ יצחק אלפאנט. כן היתה ישיבה קטנה לר׳ יוסף בוקסבאום, ולהרב ר׳ רפאל בלום, יבדל לחיים טובים.

מוסדות קהילתיים

„חברה קדישא״. — מטרתה ידועה. מקודם היה בית־העלמין הראשון בסטראניאן, מול היער האדום, אחרי כן נתן הרוזן סטאראי את ההר „הראדעק״ למטרה זו. בראש ה„חברה קדישא״ עמדו הנגיד דיולה קליין, ר׳ אלעזר פוקס, ור׳ מיכל זוממר ז״ל.

חברה „מלודשים״. — מטרתה היתה להקל על אלה שידם לא היתה משגת לרכוש לעצמם את הזכות להיות חבר ב„חברה קדישא״ — דבר שנחשב לכבוד גדול ועלה בדמים מרובים. חברה „מלודשים״ היתה כמו מכינה ל„חברה קדישא״. להיות חבר בה לא עלה כמעט בכסף, אבל החברים היו צריכים לעבוד הרבה בהתנדבות, כמו: לבקר חולים, להיות ערים אצלם בלילה ולדאוג לכל צורכיהם; להתעסק בנפטרים, ברחיצה, בהלבשה, בשמירה — הכל לפי צו הגבאים, ואחרי שנה היו מתקבלים כחברים ל„חברה קדישא״ בלי כל תשלום. יושב ראש החברה היה ר׳ יידל גולדשטיין הי״ד, שכל ימיו היה עוסק בגמילת חסדים של אמת, והרבה שנים היה גבאי בית־הכנסת הגדול וגם גבאי של ה„חברה צדקה״. גבאי החברה „מלודשים״ היה ר׳ חיים צבי ברקוביץ׳ הנזכר לעיל.

חברה סנדקאות ושושבינין. — מטרתה היתה להחזיק נשים יולדות עניות, לדאוג לכל צורכיהן וגם להכניס את הרך הנולד בבריתו של אברהם אבינו, לדאוג לסנדק ולהוצאות הסעודה — כדי שלא לבייש את מי שאין לו. כן היה זה מתפקידה לדאוג לכלות עניות, לעזור להן בהוצאות החתונה וכו׳. בראש החברה עמד הנגיד ר׳ זרח קליין ז״ל.

„חברה צדקה״. — מטרתה היתה לעזור לעניים עוברי־אורח שבאו העירה, שלא יצטרכו לכתת רגליהם מבית לבית ולבקש נדבות. הם קיבלו תמיכתם בדרך־כבוד מקופת „חברה צדקה״ על־ידי הגבאי ר׳ יידל גולדשטיין ז״ל. כן תמכה החברה בעניי העיר.

כל החברות והמוסדות נתרכזו, כמובן, בידי הרב, אב״ד הקהילה.

רבנים ודיינים

ר׳ אהרן גרינברגר, זצ״ל, אב״ד. — על הרבנים הראשונים בעת שנוסדה הקהילה אין ידיעות. אני מתחיל לכתוב מפי השמועה על הרב הצדיק הגאון ר׳ אהרן

גרינברגר זצ״ל, שהיה אחד מגדולי תלמידיו של ה,,חתם סופר״. מקודם היה רב בק״ק טולטשוואי. צדיק גדול, שהיה מכונה בפי כל ,,דער אלטער צדיק״. חיבר את הספר ,,דעת סופר״ על מסכת גיטין, שנדפס בעירנו בדפוס לנדסמן.

ר׳ שמואל וייגברגר זצ״ל, דיין. — לצערי איני יכול לכתוב עליו, כי לא הכרתיו וגם לא עלה בידי להשיג פרטים על אישיות זו.

ר׳ עזריאל רובין ז״ל. — את ר׳ עזריאל רובין, הדיין השני בעיר בתקופת כהונתו של אב״ד ר׳ אהרן גרינברגר, הכרתי אישית. היה תלמיד מובהק של רבי יוסף שאול נתנזון ז״ל, אב״ד דק״ק לבוב וממנו קיבל היתר הוראה. נפטר בשנת 1910 או 1909. הוא אביהם של ר׳ גדליה ור׳ שמואל רובין ז״ל, ושל הרב ר׳ יהושע רובין ז״ל — הי״ד.

הרב דמתא ר׳ שמעון אָרנפלד, זצ״ל, אב״ד. — אחרי פטירת הרב ר׳ אהרן גרינברגר נקרא לשבת על כס הרבנות הרב ר׳ שמעון אָרנפלד, שהיה אב״ד דק״ק אובו שעננה. היה נכדו של רבנו ה,,חתם סופר״ ז״ל מצד אמו, שהיתה בתו הבכירה של ה,,חתם סופר״ והוא נתייתם עוד בהיותו ילד קטן. כפי שאמר לי, אף לא זכר את הוריו, כי כשנפטרו היה כבן שלוש והוא גדל אצל דודו ה,,כתב־סופר״ ז״ל ואצל אחיו הבכור ר׳ שמואל אָרנפלד ז״ל, אב״ד דק״ק מאטרסדורף. הוא היה חתנו של הנגיד ר׳ ישראל מילר ז״ל.

הרב ר׳ שמעון היה גדול בתורה, פה מפיק מרגליות ודרשן נפלא. בשעתו לא השגתי זאת, כמאמר חז״ל: ,,אין אדם עומד על דעת רבו עד ארבעים שנה״. ואז הייתי עוד רך בשנים. דבר הראוי לציון מיוחד הוא — אהבת השלום שלו ורדיפתו אחרי השלום. כידוע, היתה להרב ר׳ שמחה גרינברגר הדיין טענת ,,חזקה״ על הרבנות בקהילתנו, ובכל זאת היה ר׳ שמעון חי עם בעל ה,,חזקה״ בשלום וכיבד אותו בכל הכבוד שיש לכבד תלמיד־חכם. אהבת השלום שלו נתנה לו את הכוח לשמור על אחדות הקהילה ולעמוד בפרץ כנגד רוח המתקדמים וכל זרם חדש, כדברי סבו הקדוש ה,,חתם סופר״ ז״ל, שאמר: ,,חדש אסור מן התורה...״

הרבה שנים זכיתי לשמשו, להיות בביתו כבן לו ולא שמעתי ממנו דבר בגנותו של איזה רב או אדמו״ר. הוא לא לקח חלק בשום מחלוקת, כגון מחלוקת מונקאץ׳, בעלז, סיגט, ועוד. כיבד כל אדמו״ר שבא העירה כבוד גדול, אף שלא היה חסיד של אדמו״רים. במיוחד כיבד את הרב הצדיק יששכר דוב ז״ל מבעלז. כשביקר צדיק זה בעירנו בשנת 1922, הזמין אותו ר׳ שמעון לביתו ועשה סעודה גדולה לכבודו. על־יד השולחן הטהור ישבו ר׳ שמעון, הרב הצדיק מבעלז והבית־דין, ואני הכותב זכיתי לשמשם. חיבה יתרה היתה נודעת לו להרב הצדיק האדמו״ר מסיגט ר׳ חיים צבי טייטלבאום ז״ל, מחבר הספר ,,עצי חיים״. את אהבת ישראל שלו קשה להשיג בשכל אנוש. במלחמת־העולם הראשונה, כשבאו לעירנו פליטי פולין, היקצה חלק מדירתו למשפחת פליטים, וגם את הסוכה שלו מסר למשפחת פליטים. הוא יסד את חברת ,,מוריה״, שמטרתה היתה חיזוק הדת ועזרה לרבנים נצרכים.

ר׳ שמחה גרינברגר זצ״ל. — בנו של ר׳ אהרן גרינברגר, אב״ד בעירנו. אחר פטירת אביו רצה ר׳ שמחה למלא מקומו, אבל מפני סיבות בלתי־ידועות לי, לא עלה

הדבר בידו והוא נשאר למלא מקום אביו בתור ראש בית־דין. נפטר בשנת 1909־10. היה לו בית־מדרש פרטי, כאמור לעיל, ברחוב המשי.

ר׳ משה גרינברגר זצ״ל. — בנו של ר׳ שמחה, ממלא מקום אביו כאב בית־דין. נפטר בשנת 1931־32. היה דרשן נפלא, וגם היה ראש ישיבה עוד בחיי אביו זצ״ל.

ר׳ ישראל ברודי הדיין, זצ״ל. — בנו של ר׳ זלמן ברודי, דיין בק״ק אונגוואר, וחתנו של אברהם שלמה גרינפלד, שהיה ראש החסידים ואנשי הקלויז. ר׳ ישראל ישב בבית חמיו הרבה שנים על התורה והעבודה ונעשה לתלמיד־חכם גדול, כפי שמעיד עליו רבו הקדוש ר׳ חיים צבי מנהיימר, רבה של ק״ק אונגוואר, בהיתר־הוראה שנתן לידו. הרבה שנים עוד לפני שנבחר לדיין היה פוסק שאלות בעיר. חיבר ספר „אישי ישראל״. נפטר בגלות פולין בימי השואה.

הרב אליעזר דוידוביץ׳ זצ״ל. — אב״ד דגליל ויננא ונקרא „דעו סטראַניאַנער דיין״. כפי שנאמר לעיל, היה בסטראַניאַן „מנין״ נפרד. סטראַניאַן היתה שכונה של מיכאלובצה, שנהר הלאבורץ הבדיל בינה לבין העיר. תחת שלטון הונגריה היתה מיכאלובצה שייכת למחוז זאַמפלין, וסטראַניאַן — למחוז אונגוואר, ולפי החוק לגליל סובראַנץ, מקום כהונתו של זקני הרב הגאון מנשה שמחה פרידמאַן ז״ל, מחבר הספר „השמש בגבורתו״. מאחר שהיה מרחק רב מסטראַניאַן לסובראַנץ והיתה קרובה למיכאלובצה, צורפה לקהילת מיכאלובצה, אף שקהילת סטראַניאַן נוסדה לפניה. אבא ז״ל היה מוכרח לגור שם מטעם הממשלה, ואף שהיה חבר בזכות מלאה ברבנות של מיכאלובצה — לא השתמש בתואר דיין או רבה של מיכאלובצה, כי אם רק בתואר הרב מווינגה, או כמו שקראו לו „הדיין מסטראַניאַן״. הוא היה חתנו של הרב מסובראַנץ ותלמידו של האדמו״ר מחוסט, בעל „ערוגת הבושם״ וקיבל ההרמנא שלו מהרב יצחק גליק, אב״ד דק״ק טולטשוואי, מחבר הספר „יד יצחק״, ואחרון אחרון חביב — מהרב הגאון הצדיק הקדוש בעל „קדושת יום טוב״ ז״ל, אב״ד דק״ק סיגט.

אבי ז״ל היה, כאמור לעיל, רבה של חברה משניות ומטעם ועד הקהילה התפלל תמיד בבית־הכנסת הגדול, אף שהיה לו בית־מדרש בחצר שלו. היה דרשן מופלא ובקי ב„חושן משפט״ ושמו יצא בכל המדינה כפוסק גדול והזמינו אותו לדין־תורה או לבוררות אף מחוץ לעירו. כאן עלי להזכיר את אחי הרב נפתלי, הי״ד, שהיה גם כן אחד מתלמידי־החכמים של העיר, ואת אחי הקטן, אבל גדול בחכמה, הבחור אהרן ז״ל, שהיה גאון ובקי בש״ס ופוסקים וראש־ישיבה בישיבת הרב הגאון הצדיק ר׳ יוסף אלימלך כהנא ז״ל, אב״ד דק״ק אונגוואר. אבי ואחי נפטרו בגלות פולין בימי השואה, הי״ד.

ר׳ מנדל בעלז ז״ל. — חתנו של ר׳ משה גרינברגר, שהניח במותו בנים קטנים, שלא הגיעו עוד להוראה. הקהילה עשתה אתו חסד ואמת ומינוהו כדיין עד שיגדל ר׳ שמחה, בנו של רבי משה.

ר׳ שמחה גרינברגר ז״ל. — בנו של ר׳ משה, שמילא מקומו של אביו כדיין. נפטר בגלות פולין בימי השואה, הי״ד.

שוחטים

ר׳ אהרן האוזנר ז״ל. — שימש גם כחזן בעירנו.

ר׳ מאיר וייס ז״ל. — עליו לא ידוע לי דבר.

ר׳ דוד לייב גרינפלד ז״ל. — בנו של ר׳ אברהם שלמה גרינפלד ז״ל, שעלה ארצה עוד בשנת 1910 ומנוחתו כבוד בעיה״ק ירושלים. ר׳ דוד לייב היה משורר נפלא, ביחד עם אחיו הבכור ר׳ ברוך גרינפלד, שוחט דק״ק סט.-פעטער ונקרא בפי כל ר׳ ברוך סענטפעטערער. תלמיד מובהק של בעל „ייטב לב״ ז״ל, אב״ד דק״ק סיגט. ר׳ דוד לייב היה בעל-תפילה נפלא ובימים הנוראים היה „בעל שחרית״ בבית-הכנסת הגדול ו„בעל מוסף״ בקלויז, וכל ימיו בעל-קורא בבית-הכנסת הגדול. נפטר בחצי ימיו וזכה להיקבר בבית-החיים של עירנו.

ר׳ זלמן לייב וידר ז״ל. — בא לעירנו בשנת 1920, לאחר שהיה שוחט דק״ק סט.-פעטער. שמו הלך לפניו כשוחט מומחה, וגם היתה לו ישיבה שאברכים למדו בה מלאכת-קודש זו.

ר׳ אברהם שלמה גרינפלד ז״ל. — בנו של ר׳ דוד לייב גרינפלד וחתנו של ר׳ משה גרינברגר, ראב״ד. אחר פטירת אביו קיבלוהו למלא מקומו. נפטר בגלות פולין בימי השואה.

חזנים ובעלי-תפילה

ר׳ אהרן רוזנר ז״ל. — היה בעל-תפילה מצוין והחזן הראשי והראשון בעירנו וזכה לעבור לפני התיבה בימים הנוראים במשך חמישים שנה רצופות והגיע לשיבה טובה. היה קודם חזן בבית-הכנסת של החייטים דק״ק אונגוואר, ומשם בא לעירנו כשוחט ואחר-כך נתקבל כחזן. היה תלמידו של רבי שמעלקא סעלושער ז״ל. ר׳ אהרן סיפר לי, כי בהיותו צעיר לימים גר בסביבת סעלוש. פעם, בערב ראש חודש אלול, נסע לסעלוש לרבו הקדוש, ור׳ שמעלקא כיבד אותו בתפילת יום כפור קטן ואחר התפילה אמר לו: „אהרן״, דו דאווענסט וואהל״, כלומר: „אהרן, אתה מתפלל מצוין״. ובברכה הזאת ברכו לכל ימי חייו. לפני שפרש אמר לי: „ועכשיו אני מתפלל בפעם החמישים״. נפטר בעירנו ושם מנוחתו כבוד.

ר׳ זלמן לייב וידר ז״ל. — היה קודם חזן דק״ק דברצ׳ין ומשם בא לעירנו בשנת 1920. היה תלמיד-חכם גדול וחזן מודרני ומבין בנגינה, שהתפלל עם מקהלה גדולה. נפטר בשואה בגלות פולין הי״ד.

ר׳ דוד ליסאוער ז״ל. — החזן של בית-המדרש הגדול. היה תלמיד-חכם גדול ומוסמך להוראה. נפטר בפולין בימי השואה הי״ד.

השמשים

ראשון השמשים היה ר׳ אברהם לאנג, זקנו של בומי לאנג, אחד מנכבדי העיר שהיה גם ראש הקהל, בעל מידות טובות ובעל-צדקה גדול. ר׳ אברהם היה שמש הקהילה וגם שמש ה„חברה קדישא״. אחריו שימש בתפקיד זה בנו ר׳ חיים לאנג ז״ל, ואחריו ר׳ גדליהו רובין ז״ל, בנו של ר׳ עזריאל רובין ז״ל. בזמנו נחלקה השמשות לשנים: ה„חברה קדישא״ לקחה לה שמש נפרד, את ר׳ אריה שרייער ז״ל. שניהם נפטרו בגלות פולין בימי השואה, הי״ד.

רבנים יוצאי עירנו

1. הרב ר׳ אליעזר דויטש ז״ל, תלמידו של ר׳ אהרן גרינברגר ז״ל, גאון גדול ואחד הרבנים החשובים עוד בהונגריה הישנה, מחבר הספרים „תבואת השדה״ ועוד.

2. ר׳ מגדל גרשון מושקוביץ׳ ז״ל, בנו של ר׳ יעקב דוד מושקוביץ׳ ז״ל, וחתנו של יהושע ברוך רייניטץ׳ ז״ל, אבדק״ק טשעטשאוויץ גלאסץ׳, שהיה ממלא מקומו של חותנו הנ״ל בתור אב״ד דגליל טשעטשאוויץ.

3. ר׳ מרדכי לענעראוויטש ז״ל, אבדק״ק קעמעטשע.

4. ר׳ צבי גרוסמאן ז״ל, נכדו של זקני הקדוש בעל „אפסי ארץ״, אבדק״ק נאנאש, תלמיד־חכם גדול וצדיק, תלמידו הגדול של הרב ר׳ שמעון אֶרנפלד ז״ל, עוד כשהיה בק״ק שעננא, ומשם לקחו אותו לכהן כאבדק״ק וואמושפירטש.

5. ר׳ אשר שטיינמעץ ז״ל, אבדק״ק רוגנא ובערעגסאס.

6. ר׳ ישעיהו אֶרנפלד ז״ל, בנו של ר׳ שמואל אֶרנפלד ז״ל ונכדו של ר׳ שמעון אֶרנפלד ז״ל. כיהן כרב אורתודוכסי בקהילת זענטא.

כן עלי להזכיר את ר׳ יעקב קליין ז״ל, מבאנ׳פי־הוניאד — אחד מגדולי תנועת „המזרחי״ בזיבעון־בירגען, שהיה יליד עירנו, בנו של ר׳ צבי קליין ז״ל, אחד מחשובי בעלי־בתים בעיר. תלמיד־חכם ופובליציסט. התגורר בתל־אביב ושם מנוחתו כבוד.

אי־אפשר לגמור סקירה זו מבלי להזכיר את „היהודים היפים״ („שיינע יידן״) של עירנו. ובזה אני רוצה לעשות זכרון לנפשם ולהציב להם יד ושם :

1. ר׳ יחיאל לאופר ז״ל, נכדו של ר׳ מאיר מפרעמישלאן. גר בעירנו עד 1930.

2. הרב מוואלאמכובה ר׳ אפרים הורוביץ ז״ל, חתנו של ר׳ נחום מבישטין ז״ל.

3. ר׳ חיים שטיינמעץ (הנקרא רובין) ז״ל, חתנו של הרב מווישניצא, נכדו של הרב ר׳ יחזקאל משינאווא ואביו של ר׳ אשר שטיינמעץ ז״ל, אבדק״ק ברוגנא ובערעגסאס.

4. ר׳ צבי גרוסמאן הנ״ל, אבדק״ק וואמושפירטש.

5. ר׳ צבי זוסמאן ז״ל, הנקרא בפי כל ר׳ הערשל נאנעשער. גם הוא נכדו של סבי הקדוש, וחתנו של ר׳ ישראל יוסף גוטמאן ז״ל מסטרופקוב, שהיה ידוע כצדיק גדול.

6. הרב צבי אלימלך ז״ל אלוביץ׳, בנו של ר׳ יעקב נח ז״ל.

7. ר׳ יוסף בוקסבאום ז״ל, שהיה מחזיק ישיבה קטנה.

8. ר׳ רפאל בלום שליט״א, שנקרא הרב מקאשאו, חי בברוקלין.

9. מסכת בפני עצמה הוא הרב ר׳ שמואל רובין הי״ד, חבר נעורי. היה בנו של ר׳ עזריאל רובין ז״ל ואחיו של ר׳ גדליה רובין, חתנו של ר׳ משה גרינברגר ז״ל. תלמיד מובהק של ר׳ צבי הירש דיק ז״ל. דיין בעיר מגורי ותלמידו של ר׳ שמואל דוד אונגר ז״ל, אבדק״ק טירנאו וניטרא. צדיק תמים ופרוש מן העולם הזה. תמיד הלך כשעיניו כבושות בקרקע ולא יצא מתוך ד׳ אמות שלו. בעל מוסר, ורבים השיב מעוון. הוציא לאור סידור־תפילה וכמה קונטרסים בתורת המוסר. לא נהנה מן העולם הזה אפילו כאצבע קטנה, והשאיר אחריו תמיד בדומה לו, ר׳ מיכל שליט״א, הגר בנתניה.

„הרגינו גויים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו״.

בני־ברק **ישראל יעקב דוידוביץ׳**

זכרונות והווי

1. מלמדינו
2. רחוב בית המרחץ
3. הגימנסיה
4. בית אבי ברחוב דולנה
5. סיפורו של איש פשוט

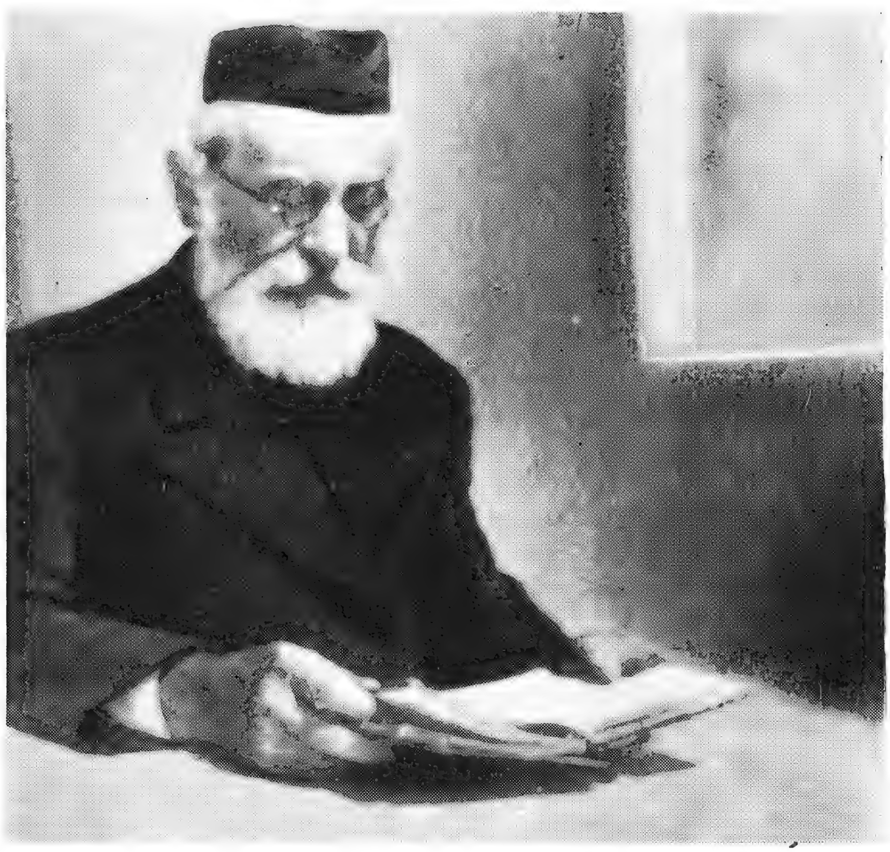

אריה איצקוביץ (איצקוביץ באצ׳י)

מלמדינו

בשעה שאנחנו מעלים בזכרוננו את עיירת מולדתנו הישנה — מיכאלובצה, אנו נזכרים בחרדת־קודש באותם יהודים שהיוו חלק בלתי־נפרד ממנה. זכורה לטובה גם מגבעתו הנוקשה של מנדלי גליק, מזכיר הקהילה, או כפי שהיה ידוע בכינויו „גליק נוטריש״. הוא ואחרים, שהטביעו חותמם על האופי היהודי המובהק של העיירה, נפקדו בוודאי בספר זה על־ידי אחרים. אני מזכיר ביראת־כבוד את ה„מלמדים״ היהודים שלנו.

אני מתכוון לאותם זמנים, בטרם נוסד בעיירה „תלמוד־תורה״, בית־ספר עממי רשמי עם מדים. ועד־הקהילה דאג אז למקווה הגונה, ובמיוחד כשרה לנשים, למוהל מומחה, לחזן טוב בעל קול ערב שפרקו נאה, לשוחטים, לקצבים ולכל צורכי הציבור. אבל חינוך יהודי — זה היה ענינו הבלעדי של האב. ואמנם האבות דאגו לכך; ואף שקשה היה לרובם לסלק את שכר הלימוד (רבי־געלט), לא היה אפילו בית־אב אחד שלא דאג שה„קדיש׳ל״ שלו (במשפחות רבות, אף הבת) יבקר באחד מה„חדרים״ הטובים.

משה הכט

השלב הראשון של החינוך היהודי התחיל אצל איצקוביץ באצ'י או הכט באצ'י. הראשון, ר' אריה איצקוביץ, היה יהודי בעל קומה בינונית, מיושב בדעתו, רגוע ובעל סבלנות מרובה לתלמידיו. המקביל לו בדרגה, ר' משה הכט, היה אדם בעל מרץ ובעל קומה וזקנו מעוגל, מחונן בכשרון רב לטפל בצאן־קדשים שנמסרו לידיו. אלה היו שני המומחים, שאצלם קיבלנו, רובנו ככולנו, את יסודות דרכנו היהודית. הדרך התחילה כאן מאל"ף!

כרגיל, בהגיע ה„תכשיט" לגיל אחרי ארבע־וחצי, מבלי לקחת בחשבון את דרגת התפתחותו ובלי תקופת מעבר בגן־ילדים כלשהו, אחז האב בידו — לרוב נגד רצונו — וסחבו לאחד ה„חדרים". עד היום עולה באפי הריח של ...מכנסי־הבד הרטובים התלויים וממלאים את חללו של החדר. כפי הנראה, רצו הילדים לנקום באבותיהם על שנטלו מהם כה מוקדם את חירותם, אבל למעשה העגישו את אמותיהם, שנאלצו מדי יום ביומו לכבס את מכנסיהם...

לסוג הזה של מלמדים היה שייך גם ר׳ פייבל שטייף — יהודי צנום וגבוה, בעל עינים תכולות, ש„חדרו" היה בחצרו של רסלר. הוא היה המלמד של „אברכי־המשי" החסידיים. ב„חדרים" אלה היו מתחילים באל"ף־בי"ת, ממשיכים ב„עברי" ותפילה עד לפסוקי חומש אחדים. לאחר סיום אחד מאותם ה„חדרים" היו עולים בדרגה ל„חדרים" שבהם לימדו יותר חומש עם קצת רש"י ותנ"ך. עתה אני יכול להעלות בזכרוני את ר׳ מרדכי שטייף, בנו של ר׳ פייבל, את ר׳ פסח קארצר ור׳ אהרן הרוסי, ש„חדרו" היה בחצרו של ר׳ חיים אייכנבוים — הציוני הראשון של מיכאלובצה.

יותר מאוחר, בהתקרב הילד לגיל בר־מצווה, היה מגיע אל ה„מומחה" ר׳ משה בלאו או ר׳ יעקב איטשה מללר. דבר אחד היה משותף לשניהם — זקן אדום, אך בכל השאר היו שונים בתכלית. ר׳ משה בלאו היה יהודי מסודר, לבוש בקפידה, בעל סמכות ומשליט משמעת, אם כי בלי עצבנות ומתח. כאן למדו חומש עם רש"י, דף גמרא כהלכתו, עם רש"י ותוספות, ובהתקרב ה„בר־מצווה" — גם את הדרשה (ה„פשטל"). הוא היה מתייחס לתפקידו ברצינות והתאמץ בכל מאודו שתלמידיו יגיעו להישגים. כל בוקר היינו מקיימים „מנין" משלנו, וכך היה נותן לכל אחד מאתנו את ההזדמנות המעשית לעבור לפני התיבה. הוא היה גם מקדיש תשומת־לב מיוחדת להיסטוריה יהודית, לתנ"ך ואף לכתיב העברי. בקיצור — ה„חדר" שלו היה ה„הארווארד" של העיירה.

אצל ר׳ יעקב איטשה מללר היתה בערך אותה רמת לימודים. גם הוא היה תוקע לראשנו דפים הגונים של גמרא עם כל התוספות. הוא היה אפילו למדן גדול יותר ממתחרהו למקצוע. אבל בהיותו מטופל בילדים רבים משל עצמו, היה חסר את הסבלנות וכן את כושר הארגון של מתחרהו. ר׳ יעקב איטשה היה בעל קומה גבוהה במיוחד, חובש כובע קטיפה לראשו וזקנו אדום, זקן להבה שתמיד היה מוזהב מן הטאבאק של מקטרתו הארוכה, שלא משה מפיו מעולם ושאגב שימשה לו גם א„שטאברל", כשהיה צריך להצליף במישהו מתלמידיו. גם מכאן יצאו התלמידים ברכוש גדול...

רובם של בני העיירה היו מסיימים את חוק לימודיהם בשני ה„חדרים" הללו. בגיל 14־15 היו הולכים ללמוד „מקצוע", כדי להיות לבעל מלאכה מעולה או לסוחר ממולח. חלק אחר פנה לאוניברסיטאות, ללימודי רפואה, להנדסה או למשפטים, ולכך היתה דרושה להם הכנה אחרת מאשר הוויות אביי ורבא. אלה שהעדיפו להמשיך בלימודי הגמרא, או יותר נכון שאבותיהם רצו בכך, יכלו לעשות זאת באחת הישיבות המעולות וגם בעיירתנו גופא בישיבתו של ר׳ יונה צבי פאופדר.

ברחוב צדדי, ברח׳ שולובסקה, בחצרו של ר׳ יצחק אלפאנט, בביקתה קטנה — מפכה מעין התלמוד. ראש ישיבה לשעבר של „ישיבת הונסדורף" המפורסמת והמהוללת, תלמיד־חכם מופלג, נשא לו לאשה עלמה עשירה. מוטב לומר, שבעל אחוזה עשיר בקומונוביצה שליד מיכאלובצה, קנה לעצמו שני חתנים נאים לשתי בנותיו — את ראש הישיבה מהונסדורף, ר׳ יונה צבי פאופדר, ואת ר׳ זרילקה פרידמן, חריף־מוח וידען גדול, כפי שבעל אחוזה עשיר ואדוק יכול היה להרשות לעצמו. לאחר־מכן, כשהחותן נקרא לעולם־האמת, בטלה גם האחוזה. שני „הבטלנים", שהיו שוקדים על הגמרא, לא יכלו כמובן להשתלט על ניהול אחוזה של מאות אקרים, ובכן נטשו את האחוזה ועברו לעיירה. וממה יתקיימו? — מן הישיבה. מוצאו של ר׳ יונה צבי פאופדר היה מבית יהודי נאה

בגאלאנטה — בן יחיד של סוחר טכסטיל. בהיותו חסר יחוס רבני, לא יכול היה להשיג מישרת רב באחת מן הקהילות הגדולות, על אף בקיאותו הבלתי־רגילה בתלמוד ובכל הספרות הדתית. מפאת נטייתו הרבה לעיון בתלמוד, לא רצה לעסוק במסחר — דבר שגם לא היה לכבודו של יהודי למדן כזה. לכן, כדי שיוכל לעסוק בתורה וגם לפרנס את משפחתו — פתח את הישיבה. לקיים מה שנאמר: „טוב(ה) תורה עם דרך־ארץ״.

הוא היה יהודי בעל קומה בינונית וזקן אדום מיוחד במינו — רוחבו כמעט כרוחב כתפיו. מצוי היה תמיד בתוך ארבע אמות ביתו, המלא וגדוש ספרים, ביניהם יקרי המציאות. שם היה מלמד מארבע לפנות בוקר עד שמונה בערב, בקיץ ובחורף. ולא רק מלמד היה אלא מלמד ולומד כאחת. הוא היה מוצא הנאה בלימוד עצמו. הוא היה אדוק מאוד, אך לא קנאי, וזאת היה דורש גם מתלמידיו. גם יחסו לציונות לא היה מלחמתי. באותם ימים, כש„הקוזאקים של הריבונו־של־עולם״ ניהלו מלחמת חרמה נגד הציונות, היה מייצג עמדה מתונה למדי. אמנם לא היה מעודד, כמובן, את הציונות, אבל גם לא היה נגדה.

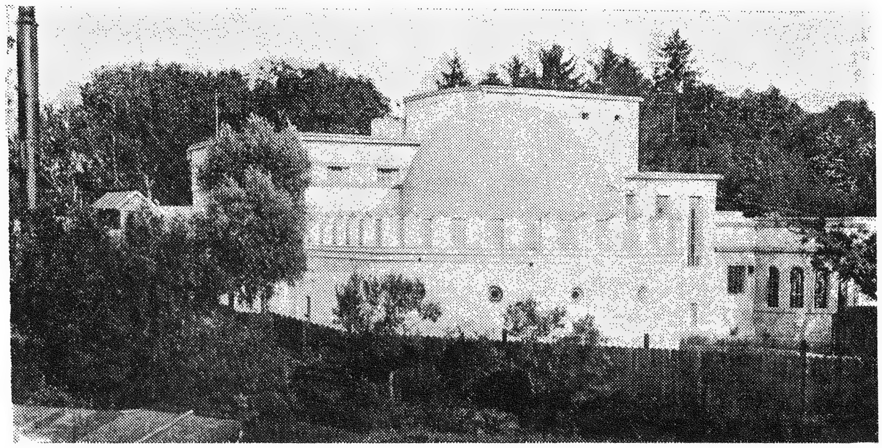
בישיבה הזאת היו לומדים תלמוד עם כל הפירושים, גם אלה שלא היה נהוג ללמדם בכל הישיבות הגדולות. ר׳ יונה צבי פאופדר ידע ליצור מתח לימודי, כאילו נדחפים היו תלמידיו על־ידי כוח סמוי שאין גבול לאפשרויותיו. ואם נמצא מישהו יוצא־דופן בין תלמידיו, היה מסביר לו בשקט ובשלווה: „אם אינך רוצה ללמוד — אינך חייב, אבל אל תשב פה בינינו חינם. אתה מבזבז את כספי אביך ואת זמנך היקר לריק; הרי באותו הזמן יכולת ללמוד מקצוע ולהבטיח לך עתיד״.

לאחר מספר שנים של לימודים כאן, היה הבחור מוכן ומזומן להמשיך בלימודיו בישיבות המעולות ביותר. עיקר ה„יצוא״ היה לישיבת טרנאבה, שם כיהן כרב וראש הישיבה ידידו האישי, הרב ש. ד. אונגר. ולא היה לו להתבייש ב„מוצרים״ שלו, מפני שבין 220—250 בחורי הישיבה בטרנאבה היוו תלמידיו של ר׳ יונה צבי פאופדר לשעבר את העידית שבחבורה.

נזכיר לדוגמה, כמה מן „הראשים הטובים״ מבין תלמידיו של ר׳ יונה צבי: מאיר גולדברגר, הרשל שווארץ, מרדכי פארקאש וכו׳ (לפי ידיעתנו נמנה עמהם גם אביגדור שטיינהארדט, כותב הרשימה הזאת. — המערכת). הם כולם היוו דוגמה לכושר ההוראה של ר׳ יונה צבי.

אך מה יהיה בסופו של דבר על בחור־ישיבה כזה? יכולים אנו להסכים בנפש חפצה עם הערתו השנונה של ר׳ ש. ד. אונגר: בחור כזה יכול להיות הכול, אך יהודי אדוק לא יצא ממנו...

אביגדור סטנו (שטיינהארדט) קנדה

רחוב המקווה (דאס מקווה געסל)

„יהודים, קומו לסליחות!" הזעיקה קריאתו של השמש את דיירי הרחוב. ובחשיכה צעדו בחיפזון חסידים, בחורי־ישיבה וסתם בעלי־מלאכה, שבאו מכל קצווי העיירה. וכך התחילו החיים ברחוב המקווה.

כל הנהרות זורמים לים, וכל יהודי העיירה זרמו אל רחוב המקווה. בקושי „מנין" של בתים היה ברחוב ובקצהו היו מרוכזים מוסדות הקהילה היהודית: בית־המרחץ, המשחטה ודוכנים לממכר בשר כשר, ועל־ידם סגר את הגבול הנחל האכזר לאבורץ, שמי־מיו זרמו בלי הרף ואליו זרמו תושבי העיירה לחזות בנפלאותיו.

שם, על־יד הנחל, קרו מאורעות רבים. שם גדלתי, ושם דגתי דגים לכבוד שבת ושם החלקתי על הקרח, עת קפאו מימיו והנחל היה כעין מראה גדולה שתחתיה, במים צלו־לים, שטו הדגים. שם גם חזינו, עם הפשרת השלגים, בגושי־קרח אדירים שהתנפצו אל שובר־הקרח שהגן על הגשר. עמדנו על חופיו והסתכלנו בגאות הנחל, כשמימיו עולים על גדותיו ומציפים את הסביבה; בתים שלמים על יושביהם נסחבים בזרם עם עצים שנעקרו עם שורשיהם וסירות דייגים שבעליהן נטשון בעוד מועד. בשוך המים עמדו נערות צעירות וכיבסו את הכבסים. שם היה איציק שואב המים יורד ועולה במדרגות העץ, שואב ומוביל את המים להרוות צמאונם של דיירי הרחוב. הרחוב לא שקט לא ביום ולא בלילה, לא בחורף ולא בקיץ. אך כשהגיעו „הימים הנוראים" — לבש הרחוב הוד והדר, כי אז באו יהודי העיירה, לבושים במיטב מלבושיהם, בקומה זקופה ורינת התפילה עוד בפיהם, שעוד דבוקה בלשונם מבית־הכנסת, כדי להשליך חטאותיהם לנהר ולכפר עוונותיהם. אמהות מזילות דמעות והן כטיפה בים. ילדים קטנים, שעוד טרם חטאו, מש־ליכים פירורי לחם לדגים. והדגים גם להם חג: להקות גדולות באו. כך היה כל השנים.

מנדל הנפח מתיז ניצוצות מהברזל המלובן שהוא מחזיק במלקחיים, בהלמות פטישו מוסיף הוא צלילים קצובים להמולת הרחוב. יענקל הפחח מתקן את הגג לקראת החורף. הסנדלר מתקן את נעליהם של ילדי הרחוב, המתעתדים ללמוד תורה מפיו של ר' משה המלמד. שעיה החייט תופר בכבוד גדול מלבושים לילדים. איכר מוביל זוג שוורים לשוק. והנה מגיעה עגלה עמוסה אווזים מפוטמים ויהודים רצים לתפוס „מציאה" לכבוד שבת.

כל זה היה ואיננו עוד, אבל זכרון הרחוב שבו גדלתי נשאר בלבי תמיד.

כפר מאסאריק **דב להב (בלאו)**

השנים בגימנסיה

לזכר אחי השינדה ז״ל
שנספה בשואה

נרגשים ונפעמים ישבנו חמישה תלמידי השמינית של הגימנסיה במיכאלובצה ביום החמישי ביוני 1938 באולם הציור הגדול והמרווח, מיבצרו של המורה לציור, הפרופסור מילר. בבוקר נבחנה החמישיה הראשונה לפי האל״ף־בי״ת, וכעת, בשעות שלאחר הצהריים, עומדת החמישיה השניה לבחינות בגרות. השולחן מכוסה מפה ירוקה ולידו משני צדדיו, אלה מול אלה, חברי ועדת הבחינות וחמשת הנבחנים.

יושב ראש הוועדה היה הפעם ד״ר יוסף סלאדק, מנהל הגימנסיה הריאלית בקושיצה. לפי מקצועו מורה למאתמאטיקה. לצידו מנהל הגימנסיה שלנו, ד״ר מיארטון, שזו לו השנה הראשונה במיכאלובצה. לפניו שימש בתפקיד זה, מאז ראשית קיום הגימנסיה, יוסף שלאון, שהיה צ׳כי ואילו ד״ר מיארטון היה סלובאקי. השלישי בחבורת הבוחנים — מחנך הכיתה בדריך פודרזיל, סלובאקי. חבריו המורים היו קוראים לו פריצי, ואילו התלמידים כינוהו מאז ומתמיד בשם דמפסי, בשל הדמיון המפתיע בינו לבין אלוף העולם באיגרוף, האמריקאי ג׳ק דמפסי. מלבד השלישיה הנכבדה הזאת ישבו ליד השולחן שאר מורי הכיתה. על השולחן הירוק היה מונח כובע ובו פתקים, שבכל אחד מהם שאלה. ראשון התלמידים היה מוציא שלושה פתקים וניתנה לו שהות של עשר דקות להכין את תשובותיו. משהחל להשיב, בא תורו של השני להוציא לעצמו מתוך הכובע את הפתקים; שעה שהראשון היה משיב היה השני מתכונן, וכן הלאה. הבחינה היתה בעל־פה ולתלמידים הנבחנים ניתנה הבחירה בין המקצועות דלקמן: ספרות צ׳כוסלובאקית או דברי ימי צ׳כוסלובאקיה; מאתמאטיקה או רומית; גרמנית או צרפתית; פיסיקה, כימיה או טבע. בסך־הכל נבחן כל תלמיד בארבעה מקצועות.

ברם, המורים היו מעונינים בהצלחתנו לא פחות מאשר אנו התלמידים. חודשים מספר לפני בחינות הבגרות נמסרו לנו כל השאלות שעתידים היינו להישאל, ולנו לא נותר אלא להתכונן להשיב על השאלות האלו. אין תימה, איפוא, שמספר המצטיינים במאתמאטיקה היה רב, ולקבל ציון „טוב מאוד״ לא היה קשה כלל אפילו לבנות הכיתה שלא הצטיינו דווקא בתורת החשבון. כל החמישיה שלנו ענתה ללא קושי. נתבקשנו לצאת את האולם לשעה קלה ואחר־כך נקראנו חזרה. הוכרזנו כבוגרים. לחיצת ידים, ברכות, איחולים ובזה הגיע לקיצו פרק חיים שתחילתו שמונה שנים קודם לכן. בכניסתנו לגימנסיה אז, בשנת 1930, בחודש יוני, נבחנו בבחינות הכניסה כשהמורה פראז׳אק התעלל בנו לא מעט, ובפרט באלה מאתנו שאימותיהם היהודיות עשו כל מאמץ אפשרי, כדי שבניהן לא יהיו עוד סוחרים וחנוונים כאבותיהם, אלא רופאים, עורכי־דין וכיוצא באלה.

הבחינה נסתיימה! סוף פסוק! תמה התקופה היפה, שהותירה אחריה חוויות רבות וזכרונות נעימים הנלווים אליך כמנגינה ערבה ממרחקים. דומה אתה לקשיש, המלטף בחיבה יתירה בלורית ראשו של ילד קטן ומשקיע עצמו בים זכרונותיו היפים, שעה שהנך חוזר בדמיונך לאותם הימים.

בגרות! שיא האושר! תחילה רצים הביתה, מבשרים לאמא. לוקחים את מקל הטיול האלגנטי ויוצאים לטייל ברחוב הראשי — מביתו של ד״ר קלאי ועד לקולנוע „קפיטול״ הלוך ושוב, הלוך ושוב, ונעמדים לבסוף ליד הגדר הגבוהה סביב בית־הכנסת הגדול,

מול בנין העיריה. קרוב לחצות חוזרים הביתה, שמים את המקל באחת מפינות הבית, כמזכרת לדורות, ועוברים לסדר־היום הרגיל, כתמול שלשום. וככל שאתה חושב יותר בדבר מסתבר לך, כי ההישג שהשגת כמעט אפסי ואתה ניצב על הסף בלבד.

מעולם לא היה דמפסי מסוגל להשליט משמעת בכיתה. בשעוריו היו הרעש וההמולה תופעת־קבע. הוא היה צועק ומנסה להשקיט את הרוחות, וכשכלו כל הקיצין — היה נוהג לספר סיפורים, על פי רוב על עצמו, ואז היתה הכיתה נרגעת. הוא היה יליד אחד הכפרים שבאיזור הגבול בין מוראביה לסלובאקיה. אביו היה איכר ואף הוא דמה יותר לאיכר מאשר לפרופסור.

אובד־עצות בתוך ההמולה הגדולה בכיתה, ומיואש מן הנעשה סביבו, היה יושב על הקתדרה ושולח מבטי־יאוש מבעד לחלון החוצה ואז — „יודעים אתם... טה...״ בכיתה הושלך הס. סימן שדמפסי מבקש לספר סיפור. נוהג היה להקדים לכל פסוק את הקידומת „טה...״, בדומה לתושבי מוראביה הדרומית, שאף הם נוהגים להקדים לכל משפט את המלה „טוז״..״ אף תומאס מאסאריק, נשיאה המהולל ומייסדה של הריפובליקה הצ׳כו־סלובאקית, מוצאו ממוראביה הדרומית, ודבר זה מילא את לבו של דמפסי גאווה. „טה, אתם יודעים... איני רוצה להתפאר, אבל מאסאריק הוא מהמחוז שלי״. ושוב מתוך הרעש וההמולה שבכיתה, נשמע קולו של דמפסי: „טה... אתם יודעים... השנה, ברוך השם, זיבלתי את גינתי בזבל שלי...״

דממה... ופתאום פורצת סערה. קם טיבור אקסנברגר, נער מסטראז׳סקה, קאתולי ממוצא גרמני ותלמיד מצטיין, ושואל את דמפסי בתום לב: „אדון פרופסור! והספיק לך בשביל כל הגינה כולה?״ דמפסי והכיתה תופסים את העוקץ שבשאלה, הכיתה פורצת בצחוק אדיר ואף דמפסי עצמו נהנה מהשאלה. „טה... אל תדמו לכם כי זיבלתי את הגינה בזבל שלי ממש, זיבלתיה בזבל השפנים שלי...״ יותר לא למדנו בשעור זה.

לאחר שהוכרזתי כ„בוגר״ הזמינני דמפסי לביתו. תוך כדי שיחתנו על דא ועל הא שאלני לפתע: „יגיד לי, פרקשקו, מדוע בעצם אתה שונא את מפלגת הלינקה (מפלגה פאשיסטית. — המערכת), הרי אתה סלובאקי, וכל סלובאקי צריך שיהיה נאמן ל...עמו״.

נדהמתי. איזה תום־לב הגובל בטיפשות! דמפסי אמנם היה קאתולי, אך לא לאומני קיצוני. מכל מקום, מעולם לא נשמעה מפיו הערה אנטישמית כלשהי בעת השעורים.

„אני יהודי, אדוני הפרופסור, נולדתי יהודי ואני חי בסלובאקיה. אם אנשי הלינקה יגיעו לשלטון בסלובאקיה — אין לנו, היהודים, מה לחפש פה״.

הוא הופתע. לא ציפה לתשובה כזאת ממני. היסס קימעה ואחרי־כן העיר תוך הסכמה: „הצדק אתך, אדוני, הצדק אתך״.

זאת היתה פגישתי האחרונה עם דמפסי ויותר לא הוספתי לראותו. סיפר לי אחי, כי כשחזר לאחר המלחמה אל עירנו, פגש את דמפסי ברחוב ושאלתו הראשונה היתה: „איפה ארווין אחיך?״ „אחי — השיב לו — חי בארץ־ישראל, הוא עובד כחקלאי וחי בקיבוץ״. דמפסי נתמלא צער ורחמים ואמר: „מסכן, הבחור, מסכן! היה בחור טוב״. מקץ שלושים שנה, בהביטי אחורנית ובזכרי את מחנך כיתתנו, איני יכול אלא לחזור על דבריו במהופך: „מסכן, היה בחור טוב״.

כיתתנו מנתה עשרים ושבעה תלמידים, מהם שמונה־עשר יהודים: עשר בנות

ושמונה בנים, ותשעה נוצרים: בת אחת ושמונה בנים. מתוך שמונה־עשר היהודים נספו מחציתם בשואה. הבחורים הנוצרים רחשו כולם שנאה ליהודים, מי פחות ומי יותר. הקאתולים שפעו ארס אנטישמי, והאַבאנגלי היחיד שבכיתה, שמוצאו היה מסלובאקיה המרכזית, היה נייטראלי, פחות או יותר. הקאתולים ינקו את שנאתם משעורי הדת והגדיל לעשות הכומר ד״ר הלאבאץ׳, הידוע לשימצה, מעסקני מפלגת הלינקה. הוא בא אלינו מסלובאקיה המרכזית או המערבית. מכל מקום, ההבדל בינו ובין אנשי הכמורה המקו־מיים, שיחסיהם אל היהודים, עד כמה שאוכל לזכור, היו תקינים — בלט לרעה.

לעולם לא אשכח את המחזה שנגלה לעיני בשעת הלווייתו של הרב האחרון לקהילת מיכאלובצה, הרב שמעון אֶרנפלד ז״ל, מצאצאיו של ה,,חתם סופר״. זה היה בראשית שנות השלושים ואני עודני נער. אלפי אנשים, יהודים ולא־יהודים, הלכו אחרי המיטה. בשורה הראשונה צעד ראש הכמורה במיכאלובצה, הקאנוניק אופיץ. סיפרו עליו שהציל יהודים ממוות כשהצ׳כים כבשו בשנת 1919 את מיכאלובצה וביקשו לעשות שפטים ביהודי המקום. אספו את נכבדי הקהילה והביאום אל בית־הסוהר, ושם העמידום בשורה וכל עשירי שבשורה דינו נחרץ למות ביריה. אופיץ בא בריצה אל בית־הסוהר ומנע מהצ׳כים לבצע זוממם. דומני שגם את זינגר באצ׳י הציל אז ממוות. אך כמה אופיצים היו בסלובאקיה בשנות השואה?

בהיותי תלמיד השנה השניה (סקונדה), ביקשתי רשות מד״ר הלאבאץ׳ לבקר בשעורי הדת שלו. הוא הסכים ואף הירשה לי להישאר יושב במקומי, שעה שכל הכיתה קמה על רגליה לתפילת ,,אבינו שבשמים״, לפני התחלת השעור. קינאתי בחברי הנוצ־רים. הם למדו דברים נפלאים. לראשונה בחיי שמעתי על הורדוס המלך, פונטיוס פילאטוס, הפרושים והצדוקים. הם למדו ביסודיות את תולדות העם היהודי ובמיוחד את תולדות הבית השני. אמנם בעיני ד״ר הלאבאץ׳ היו כל היהודים רשעים ואשמים ברצח האל! אנחנו היהודים אף פעם לא למדנו דברים כאלה בשעורי הדת שלנו. הפסקתי לבקר בשעורי הדת בשל אי־הנוחות שבדבר, שכן צריך הייתי לשמוע מפי המורה על כל היהודים הרשעים הללו. הכנסיה הקאתולית אז, נצטיירה בעיני כסמל השחור וכבאר בלתי־נדלית של ארס האנטישמיות.

לשעורי הדת היהודית שלנו היה אופי אחר. המורה מר הלינגר איגנאץ או כפי שקראנו לו הלינגר באצ׳י אמנם היה אדם משכיל, דתי, אך לא קנאי; אבל מגרעת גדולה היתה לו — הוא לא שלט בשפה הסלובאקית ובקושי ידע להשתמש בניב המקומי הזאֶמפליני. היה צולע על רגל אחת ונשען על מקל. מנכי מלחמת־העולם הראשונה היה. ובעוד שנכים אחרים קיבלו מאת הממשלה זכיון למכור טבק, קיבל הוא זכיון, כביכול, ללמד בכל בתי־הספר היהודיים בעיר את הדת היהודית. סיפור היה מהלך עליו ועל המפקח שבא לבקר בשעוריו. הלינגר באצ׳י ביקש להפתיע את המפקח ולקבל את פניו בשירת ההימנון הלאומי: ,,איה המולדת שלי״ ולהפגין בכך את נאמנותו לשלטון. כשנכנס המפקח לכיתה, צריכים היו התלמידים לקום ולפצות פיהם בשיר. אך שוד ושבר! המפקח נכנס והכיתה שותקת. סבור היה הלינגר באצ׳י, שהכיתה מחכה לאות ממנו ולכן הרים ידיו, סימן להתחלה, וכשגם אז נמשכה השתיקה, פתח הוא עצמו בשירה...

מורנו עשה כמיטב יכולתו בהוראת הדת, בהגברת התודעה היהודית.

המורים הצ׳כים, הספרות הצ׳כית, השירה הצ׳כית הם שטבעו בנו את חותמם יותר מכל, בשל האופקים התרבותיים החדשים שפתחו לפנינו המורים, עולם האידיאות של ההומאניזם הצרוף מיסודם של הוס, קומנסקי ומאסאריק.

ארוכה היא שורת המורים הצ׳כים, שזכרם חרות על לוח לבי. הראשון לכולם — הפרופסור יוסף וימזל, מורה לצ׳כית וגרמנית, קטן־קומה וכולו אומר תרבות. הוא היה נשוי לאשה יהודיה. היה לו יחס חם במיוחד לתלמידים היהודים, אולי משום כך ואולי גם משום שהיה סוציאל־דמוקראט פעיל בעל הכרה. אחריו אמיל יארושק, המורה להיס־טוריה וגיאוגראפיה, גבוה וכחוש, תקיף וחמור, שהיה מחלק ציונים שליליים על ימין ועל שמאל ללא רחמים ואצלו היה צריך ללמוד ולדעת. כל שעת כושר נוצלה על־ידיו כדי לפאר את שמו של הנשיא ת. ג. מאסאריק. כשלמדנו על תור הזהב של פריקלס באתונה, על סוקראטס, הסופיסטים, אפלאטון ואריסטו, היה עושה אתנחתא ושואל דרך אגב את הכיתה: „מה עדיף, הכלל או הפרט?״ כאן באה שעתם היפה של אותם תלמידים שהיו בקיאים בנעשה בעולם, ואף־על־פי שלא הצטיינו בלימודיהם היה יארושק מעריכם. לבו רחב כששמע תשובה מעין זו: „יש ללכת בדרך של הנשיא מאסאריק, שכמוהו, כיאן עמוס קומנסקי, הטיף לשיטה של הליכה בשביל הזהב״. כלומר, לשני המושגים כלל ופרט ערך שווה, כי הפרטים מהווים את הכלל ואין הכלל אלא צירוף של פרטים.

מקום חשוב בחיי הגימנסיה תפס הכדורגל, ולא רק בחיי בית־הספר אלא בחיי העיר כולה. בדרך הטבע הפכה הגימנסיה למרכז התכתשות בעניני כדורגל. בגימנסיה היו לומדים תלמידים מכל הסביבה, מהומנה וטרבישוב, מווראנוב וסצ׳ובצה. וכולם היו לוקאל־פאטריוטים גדולים. למעשה, שיחקו תלמידי הגימנסיה בכל קבוצה עירונית ובמיוחד בקבוצת עירנו, ששינתה שלוש פעמים לפחות את שמה: תחילה קראו לה „ס. ק. סנהה״, אחר־כך, משקעה בחובות, שינתה שמה ונקראה „פ. א. ק. מיכאלובצה״ וכששוב נסתבכה בחובות, קראו לה: „ס. ק. זאֶמפלין, מיכאלובצה״. למעשה, קראו לקבוצה שלנו „ביצ׳קארי״ (שולפי הסכינים) ולקבוצה מהומנה — „הורקארי״ (עושי הנקניקים).

מיכאלובצה היתה לבירת מחוז זאֶמפלין רק בשנת 1918, לאחר קום הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית. לפני כן היתה בירת המחוז העיר ההונגרית שטוראליהאיהל, ואילו מיכאלובצה לא נחשבה אפילו לעיירה, אלא לכפר גדול. רק בועידת טריאנון ליד פאריס — בשעה שבעלות־הברית קבעו את גבולות המדינה החדשה, ונחתם חוזה השלום עם הונ־גריה ולפי דרישתו של שר החוץ הצ׳כי דאז ד״ר בנש — נקבע הגבול כך שמיכאלובצה נהפכה לעיר מחוז. הצ׳כים ניגשו מיד לפיתוחה של העיר והקימו בה בראש וראשונה בית־חולים וגימנסיה, שעתידים היו לשרת את המחוז כולו. לפתע היתה העיירה הנידחת מיכאלובצה לעיר מחוז שוקקת חיים. גדוד חיל־הרגלים מספר 20 התמקם במבואותיה המערביים והצפוניים של העיר, הוקמו שיכונים לקציני צבא־הקבע ולפקידות הצ׳כית החדשה, שתפסה את כל העמדות הישנות אשר פונו על־ידי ההונגרים שברחו ואת העמ־דות החדשות שהקימה האדמיניסטראציה החדשה. העיר זזה בכיוון צפונה אל הלאבורץ וה„הראדק״, היא פינת־החמד של העיר, גבעה מיוערת ורומאנטית, שבה היו מוצאים זוגות נאהבים מקלט לאהבתם. הגבעה היתה רכושו הפרטי של הגראף סטאראי, חלק מאחוזתו הגדולה. גם טובי־העיר היהודים בחרו פינת־חמד זו כמקום בית־עלמין. רק

אדם אחד ומשפחתו התגוררו בדרך־קבע על הגבעה והוא הצייר המפורסם תיאודור מוסון, שהנציח ביד אמן את הווי החיים, את הנופים ואת הלבוש הלאומי של איכרי הסביבה.

הצ׳כים הקימו לגימנסיה בנין מפואר, מצויד במיטב הציוד המודרני. מעבדות לפי־סיקה, לכימיה, לבוטאניקה, אולם גדול לציור ולשירטוט וכמובן מאליו, אולם להתעמלות עם מקלחות חמות וקרות. אמרו, כי זהו אחד הבנינים המפוארים ביותר שהוקם בסלובאקיה בימים ההם. מדרגות רחבות הוליכו אל הכניסה לבנין ולפניה רחבה גדולה שבה היינו מרבים להצטלם.

במרתף הבנין שוכן בית־הספר למשק־בית, שהיה מיועד לתלמידות בלבד. מבחר הבנות הנחמדות היה, איפוא, גדול. הבנין החדש נחנך בשנת 1932 במעמד חגיגי בהש־תתפות המונים מכל הסביבה על דגליהם ותזמורותיהם ובהשתתפות שר החינוך דאז, הסלובאקי ד״ר איבאן דרר, אחד המנהיגים הבולטים של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית.

גם אתר הסטורי היה בקירבת הגימנסיה. בחצרה של משפחת זלמנוביץ׳, שעסקה בתיקון תקרים, עמד מבנה ישן עם כיפה מעוגלת. יש אומרים כי זהו מסגד מתקופת התורכים ששלטו באיזור עד המאה־השבע־עשרה ועד מיכאלובצה הגיעו. מי יודע ?

הגימנסיה שינתה את חיי החברה בעיר מן היסוד. בתקופת האימפריה האוסטרו־הונגרית מועטים היו ההורים שיכלו להרשות לעצמם לתת לילדיהם חינוך תיכוני וגבוה ולשלחם אל הערים הגדולות קושיצה, שטוראליהאיהל או בודאפשט. חוגי האינטליגנציה שבעיר באו אליה מהחוץ ורק בני המשפחות היהודיות העשירות יכלו להרשות לעצמם ללמוד רפואה, משפטים או רוקחות וכדומה. טבעי הדבר, שהעילית החברתית היתה תחילה הונגרית־יהודית ובתחילת השלטון הצ׳כי — צ׳כית־יהודית.

החל משנת 1930 היתה הגימנסיה מוציאה מדי שנה כמה עשרות בוגרים, שכעבור שנים מספר היו חוזרים אל העיר ומתחילים להבקיע להם דרך אל העמדות המבוצרות של אנשי האינטליגנציה המקומית.

האנטישמיות היתה אסורה בבית־הספר. בחגי ישראל היינו פטורים מלבוא לבית־

הספר ובשבתות פטורים היינו מחובת כתיבה, ולכן לעולם לא למדנו מאתמאטיקה בשבתות, ולא נערכו בהן מיבחנים בכתב. כיוון שכך, לא צפה האנטישמיות על פני השטח והיתה מפעפעת במעמקים. רובם של המורים היו צ׳כים, שאף אותם שנאו התלמידים הסלובאקיים. כך, באורח טבעי, נמצאנו התלמידים היהודים והמורים הצ׳כים בסירה אחת.

רוח של גאווה לאומית יהודית הכניס לשורותינו המהנדס בריל, שבא לעירנו בשנת 1936 וקיבל מישרה בבית־החרושת לבירה. הוא היה יליד העיר אולמיץ במוראביה. תחילה פנה לחינוך גופני וייסד, לראשונה בתולדות עירנו, סניף „מכבי״. שכרנו אולם גדול במרתף הבית ברחוב הודוואבנה (רחוב המשי) מול ארמון הגראף סטאראי. המהנדס בריל שילם את שכר הדירה ממשכורתו. נקבעו המדריכים לספורט והנוער היהודי מן הגימנסיה ומחוצה לה החל מתעמל בדרך־קבע. בקיץ עסקנו באתלטיקה קלה, בכדורגל, ובשנת 1937 כבר השתתפנו בתחרויות הספורט המקומיות, לצד „סוקול״, אירגון הספורט הצ׳כי ו„אורול״, אירגון הספורט הסלובאקי. סניף „מכבי״ זה נהפך ברבות הימים למס־גרת שממנה התגבשה קבוצת נערות ונערים שייסדו את תנועת הנוער הצופית־חלוצית „המכבי הצעיר״, לצד התנועות הוותיקות יותר והמבוססות — „השומר הצעיר״, „בני עקיבא״ ו„ברית תרומפלדור״. סמוך לימים הנוראים של 1937 התקיים מירוץ המכוניות המפורסם בצ׳כוסלובאקיה, שמסלולו החל בפראג, עבר דרך קושיצה, מיכאלובצה, אוז׳הו־רוד לבוקארשט, ומשם דרך רומניה לבלגראד וחזרה לפראג. ביום הראשון של התחרות הגיעו המשתתפים לקושיצה ונשארו שם ללינת־לילה ולמחרת, בשעה שש, היו צריכים לצאת לכיוון בוקארשט. עם בוקר יצאנו לרחוב כדי לחזות במירוץ, אך המתחרים לא הגיעו. במהדורת החדשות של אותו בוקר בישר הראדיו על מותו של הנשיא ת. מאסאריק. אבל כבד ירד על המדינה כולה. עם מותו הסתלקה הדמות האהובה ביותר על כל שכבות הציבור וליהודים בפרט היה זה יום אבל. יותר מכל אדם אחר עיצב מאסאריק את השקפת עולמנו ודמותו היתה סמל לאידיאל ההומאניות. כל חייו היו קדוש למאבק בלתי־פוסק למען הצדק והדמוקראטיה הצירופה. „הצדק סופו לנצח״ — זו היתה סיסמת חייו. בשעה שהתפטר, בשנת 1935, מכהונת הנשיא, עקב גילו — פנה אל העם בדרישה לשמור על עקרונות הדמוקראטיה ועל האידיאלים שלמענם חי ופעל: „מדינה יש לקיים על הבסיס של אותם האידיאלים שמכוחם נולדה״.

המשורר הצ׳כי ממוצא יהודי, פראנטישק לאנגר, הקדיש שיר קטן למותו של הנשיא, שחרוזיו הראשונים נשארו חרותים בזכרוני:

„האצבע הזאת, הזקופה והלבנה, לפתע התרוממה,
וכל אחד מאתנו, חבורת תלמידיו, נדם.
ובכן, רגע קט, היו ערים, אני הולך...״

מה משונים דרכי הגורל! אבותינו היו זוכרים באהבה את תקופת הקיסר פראנץ־יוזף והיו רואים בה גן־עדן אבוד. ואף אנו כן, כשנזכרים אנו בתקופת מאסאריק והריפובליקה הצ׳כוסלובאקית בין שתי מלחמות־העולם, ירחב ליבנו וימלא געגועים. דור דור וגן־העדן האבוד שלו.

קרית־טבעון **ד״ר אברהם תלמי**

בית אבי ברחוב דולנה

הבית שנולדנו, גדלנו וגרנו בו, ברחוב דולנה 45, היה שייך לאלמנה ממוצא שוואבי ששמה היה מאקרה. האשה התגוררה יחד עם בנה יוסף בדירה קטנה בחצר. הם היו מרי־נפש, ועם דייריהם לא החליפו מלה, מלבד מלות גידוף, שבהם „זכו" הדיירים היהודים להיות מועדפים, במיוחד האלמנה ברנד עם בנה.

עם השכנים הנוצרים בעלי דת יוונית בשם הוספודאר קיימנו יחסי שכנות מצוינים. דירתנו בחזית הבית היתה הטובה בכולן: חדר גדול מרוצף לוחות־עץ (דבר נדיר באיזור זה) ועל־ידו חדר יותר קטן, שהיווה את חנות המכולת שלנו, אשר היתה צריכה לפרנס את משפחתנו, בעלת שבעה ילדים קטנים. לשלמות התמונה יש להזכיר את המטבח, שהיה בנוי, כמקובל בזמנו, בדרגת דיור זו, בלי מיתקני מים וביוב, אבל עם תנור־אפיה גדול עשוי לבנים, בו היתה אמא ז"ל אופה את הלחם השבועי הגדול בקוטר של 40—45 ס"מ וכן את ה„פלעצלעך", ה„דולתנס", החלות לשבת ומאפה דמוי־ציפורים לילדים. אגב, בזמן הכיבוש או השיחרור של סלובאקיה על־ידי הצבא הצ'כי, שימש התנור גם כמקלט וכמסתור מעיני החיילים, שפה ושם פגעו באזרחים, ובמיוחד ביהודים.

בשנת 1925 השתוללה בעיירתנו מגיפת טיפוס הבטן. אגב טיפולה של אמי ז"ל בשכנתנו נדבקה גם היא, וימים רבים פירפרה בין החיים והמוות. אבי ז"ל סגר את החנות, טיפל באמא ובעזרתו של רופא העיר, ד"ר גוטמן, שהספיק במשך כחודשיים להגיע אל אמא פעמיים או שלוש פעמים, הצליחו אמנם להציל את חייה, אבל לבריאות מלאה לא חזרה. את החנות לא פתח אבא יותר ופרנסת המשפחה נפגעה קשה. ד"ר גוטמן היה ידוע בכך, שלא היה לוקח תשלום בעד ביקוריו אצל חולים עניים וגם מאבי הסכים רק בקושי לקבל בתום הריפוי שני אווזים מפוטמים.

אמא טיפלה בשבעה ילדים, שמהם נפטרו שלושה עקב הטיפול הרפואי הירוד, ועם זה עסקה בתפירת בגדי נשים. כמובן לא היתה תופרת „סאלונית" ולקוחותיה באו משכבות, שידן לא היתה משגת לשלם הרבה. אבא ארז ומכר פחמי־עץ לצורכי גיהוץ וגם העסק הזה לא הבטיח פרנסה בשפע. המצב הגיע לידי כך, שגם 100 כתרים בעד שכר דירה לא היה אבא יכול לשלם לבעלת־הבית. היא הגישה תביעה משפטית ועורך־הדין שלנו, ד"ר בריגלר, אשר עשה את מלאכתו ללא תשלום, יכול היה רק לעזור על־ידי פעולת השהייה, עד אשר בסופו של דבר הוצא בכל זאת צו פינוי, וכך נזרקנו לרחוב ונשארנו יום תמים ללא קורת־גג. אבל לא אלמן ישראל ויהודים ערבים זה לזה. כמה יהודים טובים, אלמונים, הפעילו לחץ על רוזנוואסר, אשר זה עתה גמר לשפץ את הדירות ברחוב דולנה 45, ולעת ערב נכנסנו בשעה טובה לדירתנו החדשה, לאחר שהקהילה קיבלה על עצמה לשלם את שכר־הדירה.

רוזנוואסר היה יהודי עתיר־נכסים, בעל כסף רב במזומן וחיפש אפשרויות להשקעה. מצא חצר פרוצה והחליט להופכה לסימטה יהודית בלעדית. בעזרת חומרי־בנין ועצים משומשים, לבני־חימר ועבודה זולה, הקים ביתנים דלים, צפופים וצמודים זה לזה, כעין „מעברה" בישראל בתקופת העליה הגדולה של שנות החמישים. הביתנים השונים קיבלו את שיפורם הסופי ואת ליטושם החיצוני לפי כיסו של הדייר. הבדל רב היה בין דירתו של הקצב גולדשטיין, או זו של הרב הרש צבי ובין דירתנו ששכר־הדירה שלה שולם

על־ידי הקהילה. דירת הרב היתה מרווחת יותר, והיא הכילה גם בית־כנסת ליהודי החצר 45 ואף לשכניהם הקרובים וחסידי הרב. גם מאירוביץ האופה שכן כבוד בבית הזה. המאפיה סיפקה לחם ודברי־מאפה שונים לדיירי הרחוב ומעבר לו, ובערב שבת שימש התנור הגדול לכל עקרות־הבית ברחוב כולו להטמנת ה„טשולנט" וה„קיגל" — מאכל השבת העממי במשך כל הדורות לכל יהודי באשר הוא שם. את סירי ה„טשולנט" הטמין ועל מלאכת ההוצאה והחלוקה „ניצח" אישית מאירוביץ ברעש גדול, והכול „לשם שמים".

כאמור, עברנו לגור לאחת הדירות שבחצר זו, והדירה היתה צנועה ביותר. פרנסה בצימצום, „לחם צר ומים לחץ" למשפחה בעלת תשע נפשות. זכורני שמשרדי מס־הכנסה הטרידו את אבי בתובעם מס־הכנסה בעד חנות המכולת שמזמן לא החזקנו בה. אבי ז"ל הגה רעיון גאוני והוא: שאני, בנו הבכור, בסך־הכל כבן שמונה, אכתוב מכתב לנשיא המדינה ת. ג. מאסאריק. עשיתי כדבריו, והתשובה, בצורת הוראה למשרדי מס־ההכנסה, לא איחרה לבוא: לבטל כל תביעה בנידון נגד אבי! אבל ביטול החוב לא שיפר את פרנסת המשפחה. אבא נפל למשכב, והאבחנה היתה — אסתמת־הלב. כשבועיים שכב בבית־החולים העירוני וחזר הביתה, ואמא היתה צריכה לטפל בו וגם לעסוק בתפירה לשם פרנסת המשפחה. כך התענה אבא כשנתיים, עד שנפח את נשמתו.

נשארנו ארבעה ילדים עם אמא, שכאמור עסקה בתפירה. אני הבכור הייתי כבן 13־14, ומן ההכרח היה שאפסיק את לימודי. נכנסתי כשוליה לחנות חומרי־ברזל של ברנט הכט, ומיד יכולתי לתרום גם את חלקי בהחזקת המשפחה.

רחוב דולנה (הרחוב התחתון), תרתי משמע, היה רחוב ארוך ורחב, המקשר בין השדות — הסביבה הכפרית — ובין הרחוב הראשי של העיירה. הבתים, החצרות והגנים היוו נוף כפרי מובהק. כאן לא היו מדרכות והבתים היו מכוסים גגות קש. יוצאי־דופן היו אלה שבעליהם נדדו למספר שנים לארצות שמעבר־לים, חסכו כסף, וידם היתה משגת אף לגגות רעפים. על־יד כל בית בדולנה למטה היה גן עצי־פרי מכל הסוגים: אגסים, תפוחים, שזיפים, אגוזים ודובדבנים. עצי התות לאורך הרחוב היו הפקר, רשות הרבים. לעומתם משכו האגוזים את תשומת ליבם וידם של זאטוטי הרחוב ואף של „מתנדבים" מהסביבה הקרובה. מי אינו זוכר את ימי סוכות, כשמישחקי האגוזים העסיקו אותנו הקטנים בחצרות, ואת הגדולים בחדריהם, כמשחק־בידור בחג אחרי הצהרים. את האגוזים לא קנינו, אלא „רכשנו" במשך הלילה מהעצים ועם שחר אספנו את כל הנשל. נחתום את תיאור הנוף הכפרי בתופעה היום־יומית הפאסטוראלית, כאשר עם דמדומי הבוקר יצא הרועה עם מקלו, בלווית כלבו הנאמן, עם עדר של מאות פרות ועגלות, לשדות המרעה ליום שלם, ונגינת חצוצרה משמשת כקריאה לסיום חליבת הבוקר וליציאה לשדה, ולעת ערב חזרו בחיפוי של ענן־אבק, שבעות, כשעטיניהן מלאים חלב.

הנוף האנושי בדולנה היה יהודי־שורשי, עם כל המשתמע מזה. ברצוני להזכיר בין היתר יהודי אחד בשם ווייס, כפי שכינוהו „הורקר", שהגיע עם זרם הפליטים היהודים מפולין אחרי מלחמת־העולם הראשונה. עיסוקו היה פשיטת עור הבהמות בבית־המט־בחיים. הוא היה מפשוטי העם וייתכן שאף לא ידע קרוא וכתוב כראוי, אבל לב־זהב היה לו. בוקר־בוקר התפלל בבית־הכנסת ובדרכו מהתפילה היה עוסק במעשי־צדקה. בכל ימות השבוע היה אוסף כסף מבעלי היכולת לצורך חלוקתו לנצרכים בערב שבת. ביום שישי היה משכים קום לתפילה ואחריה היה הולך כשבידו האחת השקית הרקומה עם

הטלית והתפילין ובידו השניה מעטפות שבתוכן סכומי כסף, שהיה מחלק לפי רשימה ארוכה השמורה בזכרונו, ובמידת האפשר כמתן־בסתר ולא בפומבי. מתת חסד זו איפשרה למקבלה לקנות את המיצרכים החיוניים לשם עריכת סעודת־השבת המקובלת, כגון: חלה, יין, דגים ועוף. ביום המר, כשהידיעה על מותו מהתקף־לב, בגיל 68, פשטה בעיר, ירד האבל על כל היהודים. בהלווייתו השתתפו אלפים, וים הדמעות שהזילו גדול כקטן ביטאו את האהבה העמוקה, שזכה לה האיש אציל־הנפש ומופת לרבים מכל שכבות העם.

כן גרה בשכנותנו הקרובה משפחת ירובנסקי, יוצאת ליטא. עיסוקם היה בפחחות ובעיקר בכיסוי גגות בבתי־כפר. לרוב איכרי הכפר היה לפחות נציג אחד באמריקה. שם חסכו כסף ושלחו למשפחותיהם, עוד טרם חזרו הביתה. הבתים עם גגות הקש היו מבו־טחים, כי מטבע הקש לבעור, ובמיוחד בקיץ. וכך, בליל כוכבים בהיר או חשוך, אוחזת אש בבית, מצליחים לכבותה ורק הגג „מספיק" להישרף, ולמחרת ניגשת משפחת ירו־בנסקי למלאכת השיקום ולכיסוי הגג בפח מגולבן.

נזכיר את מנדלוביץ', אשר עיסוקו היה בבגדים משומשים ואת זמנו הפנוי היה מקדיש לתחביבים שונים... ממכירת בצל ושום התפרנס יהודי בשם שווארץ. מי לא הכיר את ר' הירש, הסוחר בביצים בסיטונות בקנה־מידה בינלאומי (אכספורט־אימ־פורט" בלע"ז) וכן את ר' חיים־הרש ברקוביץ ז"ל, שנפטר בארץ לפני שלוש שנים, אשר עסק ביבוא תפוחי־זהב. מספר רב של יהודי הרחוב התפרנסו מדוכני מכירה קבועים יום־יום, וחלק — מהעמדת הדוכן (שאטור) בימי השוק השבועי, ביום שישי, או החודשי לפי תאריכי העיריה. השוק השבועי, שנתקיים מדי יום שישי, היה שם־דבר בכל הסביבה. כמעט כל משפחה יהודית היתה מתוחה לקראת יום השוק והתגייסה כולה לקראתו, ולתוצאותיו היתה השפעה מכרעת על תקציב המשפחה ועל מצב־רוחה.

בכניסה לעיר מצד זאלוז'יצה עמדו ברחוב לראווה ארונות, שולחנות, כסאות וריהוט שונה בצבעיו הבהירים לפי טעמם של הקונים הכפריים. בדולנה, בקירבת הרחוב הראשי, עמדו הדוכנים עמוסים סחורות למיניהן: בגדים, נעליים, כלי־בית ו„פאטנטים" של רוכ־לים. פה נראו גם הדוכנים, עם ממתקים ודובשנים לצורותיהם השונות, אשר היו מוקפים ילדים רבים, שהקשיבו קשב רב למנגינותיהם ולהכרזותיהם ה„פיוטיות" של המוכרים. כל זה שימש את מעוטי היכולת אשר לא יכלו לרכוש את מבוקשם בחנויות ברחוב הראשי, עקב המחירים הגבוהים יותר. לעומת אלה היו ברחוב הראשי חנויות עמוסות סחורות יותר יקרות, כגון חנויות הקונפקציה של הורבאט, יעקובוביץ וכו', חנויות הגאלאנטריה וחנויות הטכסטיל של יעקובוביץ, פלדמן, גולדפינגר, ועוד. מרהיבות עין היו החנויות הקטנות, עם קישוטים ססגוניים, שבהם התקשטו צעירי הכפרים. הרחוב הראשי רחב־המידות הכיל בתוכו גם את שוק העופות והפירות של נשי האיכרים וכן את העגלות עמוסות חיטה, שיפון, שעורה, תירס ותפוחי־אדמה. את העגלות המלאות עצים למכירה קלטו הרחובות הצדדיים. בכל המסחר הזה של עיר מחוז זו שלטו היהודים. ואם נוסיף לכך את הרופאים, עורכי־הדין ובעלי המקצועות החופשיים — נוכל רק לסכם ולומר, בלי שמץ של הפרזה, שיהודי מיכאלובצה היוו את הגורם המכריע בעיר ובסביבתה.

חיפה

אהרן מרטינוביץ

אנשי דולנה חוגגים יום־הולדתם של משפחת פלדמן

מרכז המסחר והבנקים

עובדי המחט בבית מלאכה לקונפקציה

סיפור חייו של איש פשוט

לזכר אמי ז״ל —
בהערצה שאין לה גבול

שבת בין הערביים. יושב לו ר׳ איצ׳ה מארקוביץ׳ בנחת על מרפסת ביתו שעל שפת ימה של קרית־ים ושולח מבט מלמעלה למטה אל חמש פרותיו הרובצות בחצר ואל ארבעת העגלים המתכתשים ומתרוצצים ליד אימותיהם. אגב כך נהנה הוא מקרני השמש של אחר־הצהריים ביום קיץ לוהט. מן הסתם הוא נזכר גם הפעם, כמו בכל יום שבת אחר, באותן השבתות הרבות שעברו עליו במיכאלובצה, ומיד עולה בזכרונו הבנין המפואר של בית־הכנסת. אכן, מלאכה נאה עשו לאנדסמן ושפיגל. לא היו בתי־כנסת רבים בכל סלובאקיה כמו זה שבעירו מיכאלובצה. הוא אף לא נפל ביופיו בהרבה מבית־הכנסת הגדול ברחוב דוהני בבודאפשט, ובוודאי שאין להשוות אליו את בית־הכנסת ברחוב רומבך או דוב או קאזינצי; אולי רק זה שבקושיצה יכול היה להידמות אליו איכשהו. מווינה הבירה הביא שפיגל בשנות התשעים של המאה שעברה אמן שצייר את התיקרה ואת הקירות. מווינה הביא גם שתי „שושנים״ ענקיות עם שלל רב של נורות, שהשתלשלו מן התיקרה ובערבי שבתות וחגים היו זורעות שפע של אורות מכל עבר וצד. ארון־הקודש היה עשוי שיש איטלקי מבהיק ומדרגות רחבות וגבוהות מוליכות אליו, אל על. שני נרות, כל אחד גובהו מטר לפחות, תקועים היו בעמוד התפילה שלפני ארון הקודש.

איזה מראה מרהיב עין! סביב העמוד ניצב לו ר׳ יוסל וידר החזן מוקף משוררים, משמאלו הסופראנים, מימינו שני האלטים ומאחוריו שלושה גברים, שנים השרים טנור ואחד באס. לא אחת היה החזן צובט בזרועותיהם של הילדים־המשוררים ומטיח כנגדם חרישית: „זינג!״ וכשהיתה מקהלת המשוררים פוצחת בערב שבת בשירת „לכו נרננה״ — יכולת לחוש כיצד שבת המלכה באה העירה ונכנסת ישר אל בית־הכנסת ואל כל בית יהודי. אם, רחמנא ליצלן, התרחש אסון באחד הבתים — היו האבלים היושבים „שבעה״ באים בערב שבת עם חשיכה לבית־הכנסת והשמש רובין חובט שלוש פעמים בשולחן שעל הבמה במרכז ההיכל, לפני אמירת „לכו נרננה״, וקורא לקהל לקבל את פני האבלים. הקהל למאותיו היה נושא אז את עיניו אל הכניסה ומלווה במבטו את האבלים עד אשר התישבו במקומותיהם. באותם הרגעים היה כל הקהל הופך לכעין משפחה אחת גדולה. אחר־כך היה החזן ר׳ יוסל וידר משתעל שלוש פעמים, שולח מבט זועף אל עבר משורריו, מרים שתי ידיו כלפי מעלה, משל הוא מנצח באופרה, והמקהלה פרצה בשירת „לכו נרננה״, וקולו של החזן, שהיה חזק מאוד, הידהד בהיכל הגדול, כזרם מים רבים ואדירים.

אין פלא שבני מיכאלובצה גאים היו בחזן שלהם ובטוחים היו כי יש רק עוד שני חזנים העולים עליו: יוסל׳ה רוזנבלאט בניו־יורק וזאנביל קווארטין בבודאפשט. זקני העדה היו מספרים, כי בשנת 1912 הופיע במיכאלובצה סמוך לימים הנוראים חזן מרוסיה וביקש לעבור בחגים לפני התיבה. בימים ההם שימש עדיין ר׳ אהרן כחזן, וכיצד אפשר לוותר על תפילתו בימים הנוראים? לחזן־האורח לא נותר אלא לחפש לו קהל אחר. וכך קרה שהגיע אל בעל האחוזה בראון בפוזדישובצה ושם ביקש להתפלל. הוא היה בדרך לאמריקה וחשקה נפשו להרוויח כמה גולדנים להוצאות המשך הנסיעה. בפוזדישובצה היו מתפללים בימים הנוראים גם בני הכפרים מוצ׳אראני, קראסנובצה, שמודובצה וטרהובישטה. מעולם

לא שמעו בני הכפרים האלה תפילה נהדרת כבאותם הימים הנוראים. לימים נודע הדבר שהחזן־האורח לא היה אחר מאשר יוסל׳ה רוזנבלאט, גדול החזנים בכבודו ובעצמו.

פעם אחת, בערב „כל נדרי״, כשההיכל היה מלא מפה לפה, גם למטה וגם למעלה בעזרת־הנשים, נכנסה אל בית־הכנסת זקנה אחת שעונה על מקלה וכולם היו כה שקועים בתפילה עד שלא שמו לבם כיצד הזאיקה הזקנה, עם צלב גדול על חזה, מטפסת למעלה אל ארון־הקודש, כורעת ברך ומצטלבת שלוש פעמים. הקהל זעק וחזר שלוש פעמים אחרי החזן „ונסלח לכל עדת בני ישראל״, „סלח נא לעוון העם הזה כגודל חסדך...״ לפתע חשכו עיני השמש רובין משהבחין בגויה הזקנה, הזאיקה, הכורעת לפני ארון־הקודש ומצטלבת. בבית־הכנסת הושלך הס וכולם הסתכלו בחרדה בשמש רובין, שניגש במרוצה אל ארון־הקודש, נטל באדיבות את הזקנה בזרועה והוליכה אל מחוץ לבית־הכנסת.

אלה דברים שאינם נשכחים. הם רק שוקעים אל מתחת לסף התודעה ומונחים שם כאבנים עתיקות ששיני הזמן אינן נותנות בהן את אותותיהן.

„היה ואיננו עוד״ אומר ר׳ איצ׳ה לנפשו ומביט בפרותיו. אין להצטער על העבר ועל הימים שחלפו ואינם. אך כיצד אפשר שלא להצטער ושלא לרחם על אלה שגורלם היה כה מר כגורלו של החזן ר׳ יוסל וידר ? יהודי יפה־תואר, בעל קומה זקופה כארז. תחילה ברח מן העיר כשרוב הקהילה כבר נלקחה להשמדה; אחר כך גילח את זקנו הנאה, לבל יכירוהו הצוררים, ולבסוף הסתתר ביערות, נתפס ונורה למוות על־ידי קלגסי הגרמנים.

קם ר׳ איצ׳ה ויצא אל המטבח. פתח את המקרר ומילא כוסו מי־סודה צוננים. הצרבת הציקה לו מעט לאחר אכילת החמין. בימים ההם במיכאלובצה היו שולחים את הסיר עם הטשולנט ביום שישי אחרי הצהריים אל המאפיה של ויזנר או של הדוד מאיר הנחתום. עכשיו זמנים מודרניים: שמים את הסיר על הפתיליה במטבח והטשולנט מתבשל במשך כל הלילה. מאז לא חל הבדל בטשולנט. אז היה מביא בשר מאיטליזו של שאני מושקוביץ׳, שידע כי עליו לשמור בשבילו את ה„פלייצעלע״ וכיום הוא מביא בשר מהקואופראטיב וגם אברום, הבחור מווארשה, המנהל את הקואופראטיב, יודע כי את ה„פלייצעלע״ צריך לשים הצידה בשביל מארקוביץ׳ באצ׳י.

ומה בדבר מי־הסודה ? גם בכך אין נפקא־מינה. אז היה איציק או דוד קסלר מביאים בעגלה את ה„סיפונים״ לביתו כל ערב שבת, והיום מספק אותו איציק את ה„סיפולוקסים״ לצרכניה. הוא אשר אמרנו : „אין חדש תחת השמש״.

ר׳ איצ׳ה התחיל מחליף בגדיו ושיינדיל לא ידעה מה הרעש. אמר לה : „אני הולך לכדורגל״, והיא לא השיבה דבר. מימים ימימה מורגל היה במיכאלובצה להניח לכל עסקי הפרנסה ולצאת ביום ראשון למגרש הכדורגל; אלא שבארץ מתקיימים המשחקים בשבת, וכך טוב יותר. אם מאן־דהוא ישאל את פי ר׳ איצ׳ה, מהו תענוג של שבת ? ישיב לו : בבוקר — חזן טוב בבית־הכנסת; בצהריים — טשולנט ערב לחיך, ובין הערביים — משחק כדורגל טוב. אלה שלושת העמודים, שעליהם עומד עולמו התרבותי של ר׳ איצ׳ה. בימים עברו היה מתפעל ממשחקם של קוסטובצ׳יק פיטו, אלכסה טיבי ורודי האק, שהיה מסיעו כל יום רביעי בשבוע לירידי־הבהמות בקושיצה, ובינתיים היו מדיינים בצוותא במשחק האחרון. שמא תאמרו, כי שחקנים זריזים כמו שטרוצי, זה שהכניע את השוער הלאומי של

צ׳כיה, בוקשאי מש. ק. רוס אוז׳הורוד, אינם מצויים בקרית־ים? — הבל הבלים! לדידיה ששון עולה עליו ואפילו על האשף קצר־הרגלים בומבה רסלר, שקומתו קומת ננס.

ובעוד ר׳ איצ׳ה חוזה במשחק הכדורגל, נעסוק אנו בסיפור חייו האפור, מתחילתו ועד הגיעו הלום.

כאמור, ר׳ איצ׳ה מארקוביץ׳ יהודי פשוט הוא ואף סיפור חייו פשוט הנהו. לא מזמז מלאו לו שבעים שנה. הוא שייך לאותו סוג של יהודים שמעולם לא עוררו את תשומת־ליבם של המושכים בעט־סופרים. המארקוביצ׳ים, הברקוביצ׳ים, הויינברגרים, הברלים, השבסים והמנדלים, שמספרם פוחת והולך משנה לשנה — בודדים מביניהם שרדו לפליטה וממשיכים בחייהם במדינת ישראל, בארצות־הברית, באוסטראליה, ואפילו במיכאלובצה גופא ובשאר ערי צ׳כוסלובאקיה. רוב שנות חייהם עברו עליהם, כמאמר הבריות: „מאחורי גבו של הקדוש ברוך הוא״.

שלום־עליכם לא ראה, גם אביגדור המאירי לא השגיח בהם ואפילו אילש בלה, הסופר ההונגרי יליד ברהובו, מחבר „הראפסודיה הקארפאטית״, אף הוא לא שם ליבו אליהם. הם עלו פשוט על הזירה בצינעה וירדו ממנה כלעומת שבאו, כמאמר קוהלת מלך בירושלים: „אין זכרון לראשונים, וגם לאחרונים שיהיו — לא יהיה להם זכרון, עם שיהיו לאחרונה״. אף־על־פי שההיסטוריה חרשה על גבם תלמים עמוקים, לא ביקשו מעולם להזדקר מעל פני השטח ולא חיפשו בחייהם אלא את הקטנות שבחיי יום־יום. חיים אפורים כעצי האשוח שביערות הקארפאטים, שבצילם הארוך בילו את רוב ימי חלדם.

ר׳ איצ׳ה מוצאו מן הכפר הז׳ין אשר בפלך זאמפלין שבסלובאקיה המזרחית. אין כפר זה נבדל במאומה ממאות הכפרים האחרים שבמחוז, כולם עשויים בתבנית אחת — בית יראה בטבורו של הכפר, ומספר בקתות מכוסות גגות־קש, משכנות־עוני של עובדי־אדמה, גויים מרודים, וביניהם גם כמנין יהודים; אחד מוכר מכולת, השני בעל מסבאה (על פי רוב שתי הפרנסות משמשות ביחד), והשאר — קצבים, סוחרי בקר וסוסים, תבואה וביצים וכיוצא באלה. פלך זאמפלין משתרע על פני מרחב רחב־ידים שתחילתו לרגלי הויהורלט, שלוחת הרי הקארפאטים בצפון, וסיפו במישור ההונגרי — הפוסטה.

האיכרים חורשים היו שדותיהם הרחבים בשוורים ובפרות ורק האמידים שבהם חרשו בסוסים. בבוא הסתיו, משסיימו האיכרים את מלאכתם, היו מביאים את בהמותיהם ליריד שבעיר למכירה כדי שלא יצטרכו להביאם במשך חודשי החורף. נשי האיכרים היו מביאות השוקה עופות וביצים, גבינה וחמאה ואווזים לפיטום. שלטונות העיירה היו מטילים מס על כל עוף המובא למכירה בשוק העיר וגבייתו נמסרה בקבלנות למוכסנים יהודים. הללו, כמובן, הפילו חיתיתם על האיכרות, שהיו מתחמקות מן התשלום, ואילו המוכסנים פשטו כל יום שישי עם שחר על פני השדות והשבילים, שהוליכו אל העיר, כדי לבלוש אחרי כל כפרית הנושאת צרור על גבה. הרוכלים היהודים מן הסביבה היו מקימים בחיפזון דוכנים למימכר סידקית, מנורות־נפט, כלי־בית, בדים צבעוניים, כפתורים ומחטים וכל מיני פרקמטיה שהאיכר נצרך להם. האיכר הגוי, משבא הכסף לידו, ראשית דבר פונה הוא אל בית־המרזח ונותן בכוס־עינו; ואילו הכפריות נשארות ליד העגלות לשמור על הסוסים וסועדות את ליבן בפרוסת לחם ודג מליח, שזה עתה קנו לעצמן.

לא הרחק מן ההמולה הזאת יושב לו על שרפרפו הצייר הגדול תיאודור מוסון, תושב

העיר, שביתו הבודד מתנשא בלב החורש של ה„הראדק״ ובמכחולו מנציח הוא את נוף האדם ותלבושתו הססגונית. ציוריו הם אחד מנכסי־צאן־ברזל המועטים של האמנות הסלובאקית, כאז כן עתה.

אביו של איצ׳ה, ר׳ יידל מארקוביץ׳, אף שהיה איכר עובד אדמתו, נחשב בעיני הבריות כלמדן גדול ובקיא בתורה, ורבים מנכבדי היהודים בסביבה ביקשו להשתדך עמו. בהפ־סקות של שנה וחצי עד שנתיים ילדה לו אשתו רחל שנים־עשר ילדים, מהם נפטרו ארבעה זמן מועט לאחר שראו את אור העולם, והשאר, שמונה במספר, גדלו והיו לבני־אדם. משמלאו לאחד הבנים שבע שנים היה ר׳ יידל שולחו מן הבית ללמוד תורה ב„חדרים״ ובישיבות. גם תורו של איצ׳ה הגיע, ובגיל שבע נטש את בית אביו ובא לשמודוביץ, ללמוד תורה אצל ר׳ בריש, שהיה מלמד־דרדקי בסביבה.

הילדים היו ישנים על הריצפה בצוותא ואוכלים יום־יום על שולחן הרבי תפוחי־אדמה ושעועית. בחורף, כשקפאו השלוליות ו„יצר הרע״ קרא לילדים לצאת החוצה ולהח־ליק על הקרח — היו חולצים נעליהם מעל רגליהם ומחליקים יחפים כדי שסוליות הנעליים לא תישחקנה. מבוקר השכם ועד הערב היה ר׳ בריש מרביץ תורה בילדים, עד שזו נספגה בכל רמ״ח איבריהם ושס״ה גידיהם.

על מה חולם נער כזה בלילות ? — ודאי על כך, כמה טוב להחליק בנעליים ולא ברגל יחפה, על צלחת מרק ופרוסת־לחם מרוחה בהרבה חמאה או שומן אווזים וכבד, ועל מיטה שיוכל לשכב בה לבדו, בלי שכן בצידו ובעיקר על כסף, הרבה כסף ! כי הכסף יענה את הכל ! אחת בשנה, בחופשת הפסח, היה איצ׳ה פוקד את בית הוריו בהז׳ין, ואז היה יוצא עם אביו לעבודות השדה. סוס זקן היה להם, בעל עבר מפואר וגינונים אציליים ממש כשל בן־אדם. את סוסו זה קנה ר׳ יידל מארקוביץ׳ מן הצבא האוסטרי־הונגרי. כשפרשי הוד מלכותו ראו כי זקן הסוס ולא יוכשר לשאת על גבו פרש יהיר — הלכו ומכרוהו ליהודי, ר׳ יידל מארקוביץ׳, וזה לקחו לעבודה. מורגל היה הסוס כל ימי חייו בצבא לחזור רטוב מזיעה מאימוני־הפרשים ואז ציווה עליו הפרש לעמוד עשרה רגעים לפני האיבוס, בשקט ובמנוחה שלמה מבלי לגעת לא במים ולא בשיבולת שועל. כך אילפוהו פרשי הקיר״ה. לימים, משנהפך הסוס לבהמת־עבודה, ידע לשמור בקפדנות על מנהגי עברו המפואר. כשחזר מעבודת השדה אל אורוותו, היה עומד עשרה רגעים בלי לגעת במספוא שלפניו, כמו שנאמר : „פעם אציל — תמיד אציל״.

מעולם לא הוברר די צורכו אימתי בדיוק נטש איצ׳ה את ספסל הלימודים והחל עוסק בפרקמטיה. ודאי היה זה די מוקדם, כי בהיותו בן שבע־עשרה כבר היה סוחר־בהמות, ושותפו לא היה אלא חברו לספסל הלימודים יוסל משמודוביץ. מדי שבוע היו טוענים קרו־נות של בקר ושולחים אותם לבודאפשט. מתיישבים ביום שלישי בשעה שלוש אחרי הצהריים ברכבת המהירה היוצאת משאטוראאוהל ומגיעים בתשע בערב לתחנה המרכזית בבודאפשט. איזו עיר גדולה ויפה ! בערב, משישבו אצל שטרן באצ׳י ברחוב רומבך לאכול מן הטשולנט הנפלא (אומרים היו, שהורטי בכבודו ובעצמו היה בא כל מוצאי־שבת לטעום מן הטשולנט של שטרן באצ׳י) וללגום מן היין הטוקאי הטוב, והיו משוחחים עם כל סוחרי הבהמות של הארץ שנתקבצו אחת לשבוע לבודאפשט — חשו שניהם, שהם חלק מן העולם הגדול, אליו השתוקקו בחלומותיהם על ריצפת חדרו של ר׳ בריש בשמודוביץ. יום אחד

שם יוסף ליבו כי שותפו איצ׳ה נותן עינו באחותו הצעירה, שיינדיל, ולא עברו ימים רבים והשותפים היו לגיסים. שעה שהאורחים הרבים הסבו לשולחן הגדול, שערך ר׳ מנדל פרידמאן משמודוביץ, כדי לחוג את חתונת בתו שיינדיל עם בחיר ליבה איצ׳ה מארקוביץ׳ מהז׳ין, ירה, אי שם בסאראייבו, ברנש אחד בשם גאברילו פרינציפ ביורש העצר והרגו, וימים אחדים לאחר מכן נקרא החתן איצ׳ה מארקוביץ׳ אל הדגל, שהוליך מיליונים אל שדות הקטל של מלחמת־העולם הראשונה. איצ׳ה גוייס להונבדים ונשלח למחנה הגדול של לקומאן ומשם אל הקסרקטין הנודע של יאזברן.

„מה עושים, ריבונו של עולם ?״ — שאלה שיינדיל, ומיד ידעה את התשובה. ביקשה את אביה ר׳ מנדל שירתום את הסוס לעגלה ויחד נסעו לשאול את פי הרבי, ר׳ שעיה השל, זכר צדיק לברכה, שישב בקפיש (קפושאני, בלע״ז). משסיימה לתנות את צרותיה באוזני הרבי, השעין הלה את ראשו על השולחן, מילמל לעצמו פסוקים שונים ששיינדיל לא ידעה פירושם, ולפתע הרים ראשו ופניו אורו : „איצ׳ה לא ילך אל האש !״ — פסק. וכך היה.

ר׳ מנדל מצא דרך אל הרופא הראשי של הצבא, וזה נתן לו, תמורת אלפיים זהובים, עצה, שאיצ׳ה יתחזה כחולה במחלת הנפילה : מזמן לזמן יטיל עצמו על הריצפה ויוציא כמה קולות צרודים מגרונו, ואחר־כך ישכב ללא נוע כמה רגעים ויקום שוב על רגליו כאילו לא קרה כלום. אחרי המשחק הראשון הובא איצ׳ה בפקודת אותו רופא אל ה„לאזארט״, הוא בית־חולים־שדה, לצורך בדיקות. שם בדקוהו במשך שנתיים. יום אחד באה אל ה„לאזארט״ הוועדה הרפואית העליונה ובראשה רופאנו מיודענו שנטל את אלפיים הזהובים מר׳ מנדל. משראה איצ׳ה את הוועדה בפתח ה„לאזארט״, השליך עצמו מן המיטה והחל מוציא קולות משונים מגרונו עד שנשתתק לחלוטין. אז ניגש אליו הרופא, נטל מחט לידו והחל דוקר את איצ׳ה בכפות רגליו ובשאר חלקי גופו, וכולם נועצים מבטיהם באיצ׳ה, שמא בכל זאת יופיעו רפלקסים על פניו, אך איצ׳ה לא הגיב ושכב כאבן דומם. פה אחד החליטה הוועדה הרפואית, שאיצ׳ה הוא מקרה רציני ולאחר ש„התאוששׂ״ ונלקח אל המשרד, נתבשר שהוא חופשי ויכול לחזור לביתו. לידו עמד יהודי אחר, שהתחזה במשך השנתיים האחרונות כחרש לחלוטין. משבישרו לו בלחש : „חופשי״, הפליט באנחה : „ברוך השם״, ומיד פרצו הרופאים בצחוק והוציאו את גזר־דינם : „מארש, ישר לחזית !״ אותו יהודי נשלח לחזית ואיצ׳ה חזר בלב שמח לביתו.

✶

שעה שר׳ איצ׳ה שהה במגרש הכדורגל, ביקשה שיינדיל לקרוא בעתון. עוד היא קוראת, והנה נכנסת אל ביתה יפה, בת אחותה, חברת קיבוץ משמר־זבולון ואחת ממייסדיו. תחילה שאלו זו לשלום זו, ואחר־כך — מה עושים הילדים, הנכדים ומה שלום הדוד איצ׳ה, ועוד כהנה וכהנה, עד שלבסוף, כרגיל, פנתה השיחה אל דביר הזכרונות מן הבית הישן. נתאוותה יפה לדעת איך, מתי ומדוע בעצם נטשה דודתה את הז׳ין ועברה לגור אל העיר מיכאלובצה. סיפרה שיינדל ליפה, כי אחרי מלחמת־העולם הראשונה כבר היו לה שלושה ילדים קטנים, שהגדול בהם בן חמש והפעוט בן חצי שנה. יום אחד באה אל חדרה בעלת־הבית, מילנרקה הזקנה, שאצלה שכרה דירה, ואמרה לה : „גברת צעירה, את צריכה לצאת את הדירה מיד, ואם לא תצאי — יוציאך אחי יאנקו !״. שיינדיל נחרדה והפחד של

יאנקו נפל עליה. הוא היה שודד־דרכים ויצא לו שם בקרב הגויים, כי רק את העשירים הוא מלסטם ואת השלל הוא מחלק בקרב העניים הנצרכים. את קרבנותיו שגילו התנגדות היה מחסל במכת גרזן. באותו ערב, כשחזר איצ׳ה אל ביתו, לא נתנה לו שיינדיל מנוח עד אשר הסכים לרתום עם בוקר את הסוס ולנסוע אל קפיש, לשאול בעצת הרבי, ר׳ שעיה השל, זכר צדיק לברכה. גם הפעם הזאת, כדרכו תמיד, השעין הרבי את ראשו על השולחן למשך שעה קלה ולחש פסוקים אחדים, עד אשר הרים את ראשו והכריז: „איצ׳ה, סע הביתה, יהיה לך ביתו!" עזב איצ׳ה את בית הרבי, ותוך כדי נסיעה החליט לפתע לסטות מן הדרך הקצרה ולסור העירה. עוד הוא ברחוב הראשי של העיירה כשלפתע מישהו קורא בשמו בהונגרית: „אדון מארקוביץ׳, אדון מארקוביץ׳". מיד עצר את סוסו בצעקה פרועה „הולה הו!" ונפנה אל האיש שברכו לשלום. היה זה ד״ר נוטאשינסקי, עורך־הדין, אחד ההונגרים המועטים בעיר, שהצ׳כים לא גרשוהו ממנה, וזה אמר לר׳ איצ׳ה, שהצ׳כים גרשו רק אתמול את הומונאי, וביתו שברחוב בית־החולים עומד למכירה. בכמה? בחמישים אלף כתר — השיב עורך־הדין; ר׳ איצ׳ה הוציא מיד מכיסו את כל השטרות שהיו עמו וספרם אחד אחד עד שהגיע לעשרים אלף ומסרם על חשבון הקניה, ואחר־כך המשיך בדרכו. בבואו אל אשתו סיפר את אשר קרהו ולמחרת היום עברו העירה. „נו יפה?" — סיימה שיינדיל — „יש או אין ניסים בעולם?" יפה הקיבוצניקית מ„השומר הצעיר" באה במבוכה ולא ידעה מה להשיב לדודתה.

בין כה וכה חזר ר׳ איצ׳ה ממשחק הכדורגל ושיינדיל הטיחה לעומתו: היכן שהית כל כך הרבה זמן? השיב לה ר׳ איצ׳ה, שהתפלל תפילת מעריב ואחר כך ליווה את הולנדר לביתו ושוחחו על המצב. שיינדיל ביקשה לזרז את ר׳ איצ׳ה, שהרי הערב הולכים הם להצגה ואין זמנם פנוי, אך ר׳ איצ׳ה התעלם מכל הדיבורים ונפנה אל יפה בשמחה ובבדיחות־הדעת שכה אופיינית לו. יפה חיבבה את הלצותיו של דודה, והיתה מלאת התפעלות מן האיש הזה, שקיבל חינוך חרדי חסידי ומימיו לא למד קרוא וכתוב לועזית, ועל אף זאת היה לאדם מן היישוב.

משכילו את ארוחת־הערב והחליפו בגדים, יצאו ר׳ איצ׳ה ושיינדיל ללוות את בת־האחות אל האוטובוס ומשם פנו אל אולם הקולנוע „גן עדן", שבו נתקיימה הצגת המחזה ביידיש „מיין שטעטעלע". השנים נהנו הנאה רבה מן הפזמונים ומן ההלצות מהעיירה היהודית שהיתה ואיננה עוד; ולא נפריז אם נאמר, שלא אחת דומה היה בעיניהם, שהמחזה מספר בהם ובשכנם ובמאורעות שקרו להם דווקא.

אחרי שר׳ איצ׳ה ושיינדיל העתיקו את ביתם מהז׳ין למיכאלובצה, שוב לא קראו להם הבריות בשמותיהם איצ׳ה ושיינדיל, אלא איזו ושארי. הרגיש ר׳ איצ׳ה שבני העיר היהודים רוחשים לו כבוד, אף כי הוא עצמו לא רדף כבוד מעולם. אדרבה, הוא היה לועג לידידו מרדכי יעקובוביץ, שהיה הופך עולמות ובלבד שייבחר לוועד הקהילה. כשלא בחרו בו לגבאי של בית־הכנסת, עבר להתפלל בבית־המדרש החדש בתקווה כי שם יזכה להיות גבאי. העסקנים הללו לא פעם עשו מעשים שהשתיקה יפה להם. אותו מרדכי יעקובוביץ רצה להחליף את גג ביתו העשוי רעפי־עץ רקובים בגג חדש, עשוי פח. מה עשה? — הלך ושיכנע את פולק וגוטמן, שכניו לרחוב, שישקו לשכרה את לייזרוביץ, שהיה מומחה להבערת בעירות. לילה אחד בחצות הוארו שמי העיר בלשונות אש שהתנשאו למרחקים.

קמה בהלה. הפרות הוצאו בחיפזון מכל הרפתות, הילדים נלקחו לשכנים והנשים שבתיהן בערו יללו וּפכרו אצבעותיהן כלפי מעלה וצעקותיהן קרעו את לב ההמון העצום, שנאסף לכבות את השריפה. רצה המקרה וכל שלושת בעלי הבתים שבערו נעדרו אותו לילה מבתיהם. לא עברו ימים רבים וחברות הביטוח שילמו טבין ותקילין והגגות כוסו בפח נוצץ.

היו להם לאיצ׳ה ושיינדיל, מאז בואם העירה, ימים טובים וימים לא טובים, אלא שמאז נכנס היטלר לווינה פסקו הימים הטובים. מקץ שנה קמה מדינת סלובאקיה העצמאית והצ׳כים גורשו ממנה. בריונים וכל חלאת האדם במדים כחולים ובמגפיים שחורים החלו שולטים במדינה ומברכים זה את זה במועל־יד כדרך הנאצים, אלא שבמקום „הייל היטלר" צעקו: „על המשמר!" בחוצות העיר ליכלכו את קירות הבתים בסיסמאות „היהודים החוצה", „היהודים לפלשתינה" והושמע השיר היומרני: „מפרשוב רכבת באה/בתוכה שאניו מאך נוסע. / כל היהודים נסים / מפניו הם יראים". החנויות הולאמו והוכנסו בהן „אריזא־טורים" והשחיטה הכשרה נאסרה. הילדים לא הורשו לבקר עוד בבתי־ספר תיכוניים או כלליים.

מה יהיה? עמדו ר׳ איצ׳ה, וכמוהו שאר יהודי העיר, נבוכים ותוהים ולא ידעו מה לומר ומה לייעץ לילדיהם. אלה נטלו את גורלם בידיהם, כל אחד כפי יכולתו. שני הבנים הגדולים ארזו בחופזה חפציהם ויצאו עם חבורת צעירים להונגריה ומשם ליוגוסלאביה כדי להצטרף לצבא הצ׳כי, שיקום ודאי בקרוב, ואולי יצליחו לעלות משם לארץ־ישראל. באו ימים שמוטב לא להיזכר בהם. משבאו ימי הגירוש, החלו הכול להתרוצץ כעכברים שנלכדו במלכודת ומחפשים כל סדק כדי להציל את חייהם, בורחים בחשאי להונגריה, מצטרפים לפארטיזאנים ביערות, או קונים בהון־תועפות „כתב שמד" ובלבד שלא להיכנס ל„טראנס־פורט" היוצא לפולין, כי משם אין דרך חזרה. גם ראש הקהל ד"ר בריגלר, איש אמיד וחכם, ניסה את מזלו וביקש להתגנב דרך הגבול להונגריה, אלא שלרוע המזל נתפס והוחזר.

לאיצ׳ה ושיינדיל האיר המזל. שני הבנים שהיו עם הפארטיזאנים הביאו להם ניירות מזויפים על שם דורצ׳אק יאנוש ומאריה. שניהם ברחו מן העיר ועברו לכפר נידח בסלו־באקיה המערבית סמוך לגבול מוראביה. שם סיפרו לגויה, כי הם פליטים שברחו מפחד הרוסים הקרבים וביקשו לשכור לעצמם חדר. שיינדיל היתה עוזרת לבעלת־הבית לחלוב את הפרות ולהאכיל את החזירים ועם ערב הצטלבה יחד עם שאר בני הבית, ואיש לא העלה בדעתו, ששניהם יהודים, כי היכן ראו בעולם יהודים היודעים לחלוב פרות, להאכיל חזירים, לפטם אווזים ולומר „אבינו שבשמים" כדרך כל גוי ירא־שמים?

עד שבא השמיני באפריל שנת 1945. אותו יום נסתגרו כל בני הכפר בבתיהם מפחד פגזי התותחים שהתעופפו בחוץ ומן החיילים הגרמנים, שגם במנוסתם מפני הרוסים היתה פגיעתם רעה. משפסקו רעמי התותחים, יצא ר׳ איצ׳ה לחצר, ומה ראו עיניו? — על גבעה רמה מעל הכפר, פרש על סוס לבן, סוקר את הסביבה. מדיו לא היו כמדי החיילים הגרמנים, וחיש מהר חלפה השמועה מבית לבית: הרוסים באו, הרוסים באו! געמם הגאולה.

באותו ערב עצר ג׳יפ צבאי רוסי בפתח בית־המלון שליד תחנת הרכבת בנובה מסטו נאד וואהום. קצין צבא צ׳כי בדרגת סגן־אלוף קפץ מן הג׳יפ ונכנס אל המלון. בעודו בפתח, קפא במקומו: מולו ניצב מלצר צעיר ואף הוא כאילו נתאבן. כך עמדו השנים שעה

קלה עד אשר נפלו איש על צוואר רעהו. שני האחים נפגשו לאחר הפסקה של חמש שנים. הם עזבו הכול, חזרו אל הג׳יפ והחלו דוהרים אל הכפר הנידח, לחפש את הוריהם. רק שעות מועטות חלפו מאז הבחין ר׳ איצ׳ה בפרש על הסוס הלבן וכבר ציפתה לו הגדולה שבהפתעות חייו. אפילו בחלומו הוורוד ביותר לא חלם על פגישה עם שני בניו ביום הראשון לשיחרורו. מיד התקהלו הגויים בני הכפר ולא האמינו למראה עיניהם. דורצ׳אק הזקן, יהודי ? גלו בן — סגן־אלוף בצבא השיחרור ? נטלו ר׳ איצ׳ה ואשתו שיינדיל את מעט החפצים שעוד נותרו להם ויצאו אל החופש ! חזרה, הביתה ! האמנם הביתה ?

שלושה שבועות ארכה הדרך מבראטיסלאבה למיכאלובצה, ברכבות צבאיות רוסיות דרך בודאפשט וכל צפון־הונגריה עד אשר חזרו אל ביתם ההרוס־למחצה, העומד פרוץ לכל רוח, שקירותיו חשופים ודלתותיו נתוצות. אולם רוח החיים חזק מכל דחף אחר, ומלאכת השיקום החלה. סימן טוב שהחיים נמשכים הם הנכדים והכלות. אלא שהבנות גמרו אומר לעלות לארץ־ישראל, ומשקמה מדינת ישראל אף ביצעו את החלטתן, ולא נותרה לר׳ איצ׳ה ולאשתו שיינדיל ברירה, אלא לצאת בעקבות הזרם הגדול של היהודים שפנה לחופי הים התיכון.

שלושה שבועות ישבו במחנה העולים בבאר־יעקב, כמו על מחטים, עד שלבסוף באו אל הקיבוץ משמר־זבולון. ר׳ איצ׳ה לא רצה לחיות בקיבוץ סמוך על שולחן בנו ואמר, כי אין הוא מורגל לצורת־חיים שבה „שלי שלך ושלך שלי״ ובכל ענין יש לשאול את פי המזכירות. תוך כדי ביקור בעיירה הסמוכה, קרית־ים, מצא בית ערבי שבעליו החל בבנייתו ולאחר מלחמת השיחרור ברח ללבנון. ביקש ר׳ איצ׳ה רשות מפקיד הסוכנות היהודית להשלים את הבית ולגור בו, והרשות ניתנה לו. הלך ומכר את ה„ליפט״ וחפצים שונים שהביא עמו ומקץ שבועיים זכה לקורת־גג משלו. שיינדיל יצאה לעבוד לבית־החרושת הסמוך כטבחית במטבח הפועלים, ואיצ׳ה ביקש מסיומה, מזכיר לשכת העבודה, סידור. זה אמר לו לבוא עם בוקר אל מחסן המועצה. היו שם גם הולצברג, מי שהיה פעם בעל אחוזה במישקולץ, ואנגל מבראטיסלאבה שהיה מנהל בנק לאגיה וכמה יהודים מתורכיה ועיראק. כולם קיבלו טוריות ויצאו לנכש עשבים שבצידי הכביש הראשי חיפה—ביירות. בסוף השבוע הביאה שיינדיל הביתה שלושים לירות ואיצ׳ה עשרים ושתים. יום־יום, בדרכו הביתה מעבודתו, עבר ליד מחנה צבאי בריטי נטוש, שלוחות ופחים לרוב התגלגלו בו, וכל פעם נטל עמו קרש, לוח או פח והביאם אל חצר ביתו. אחר־כך היה עומד בשעות הפנאי ומתקין פחון, מי יודע — אולי בכל זאת תעמוד בו אי־פעם פרה ? משנצטברו שטרי־הכסף החסוכים בארון הבגדים, אמר ר׳ איצ׳ה יום אחד לסיומה, מזכיר הלשכה: מחר לא אבוא לעבודה. נסע למושב השכן ושאל את המושב׳ניק הראשון שנקרה בדרכו: היכן אפשר כאן לקנות פרה ? המושב׳ניק הכניסו אל חצר ביתו והצביע על שתי פרות העומדות למכירה (הן היו נגועות בשחפת, אך דבר זה לא גילה המושב׳ניק לר׳ איצ׳ה). ר׳ איצ׳ה ניגש אל הבהמות, נגע בעטין, פתח בכוח את הפה והסתכל בשיניים, כדרכו מימים ימימה, והפטיר: קניתי !

כך חזר ר׳ איצ׳ה בפעם השלישית בחייו אל מקור פרנסתו ותמצית חייו. יום אחד הלך אל בנין מועצת פועלי קרית־ים ואמר לאחד הפקידים ששמע, כי נותנים רשיונות לסידור משקי־עזר. הפקיד השיב לו: אמנם כן, ונתן בידו פתק לצרכניה. שם קנה לול

לעופות וכמה צינורות השקייה וכן עשרים פרגיות. הפרות הניבו חלב, המליטו עגלות, הפרגיות היו לתרנגולות והחלו מטילות ביצים. השכנות מקרוב ומרחוק החלו באות אל שיינדיל וקונות אצלה ביצה טריה וכד חלב טרי. באותם הימים היה קיצוב בישראל, ובצר־כניה מכרו רק לפי תלושים. משרבתה העבודה והתוצרת, הלך ר׳ איצ׳ה אל עכו העיר וקנה שם עייר ועגלה קטנה, כדי להוביל את החלב ל,,תנובה״ ואת המספוא הביתה. יום אחד אמרה שיינדיל: ,,די לעבוד במטבחי זרים״. נשארה בבית וחלבה את הפרות שלוש פעמים ביום, טיפלה בעופות ובגינת הירק. בקיצור, היתה שוב לבעלת־בית כבימים הטובים ההם. הפרוטה היתה מצויה בשפע וכל חנווני מוכן היה להקיף סחורותיו לשיינדיל: אין דבר, הכסף בטוח.

בחג הפורים רצתה שיינדיל שכולם יבואו אליה לסעודה — הבנים, הכלות, הנכדים, ושאר הקרובים. בפורים היה ליבה עצוב, זה היה יום הולדתו של הבן אשר לא חזר ממיי־דאנק, וביום הזה ביקשה להיות עסוקה מעל הראש כדי להבריח את המחשבות הנוגות שתקפוה... גם בפסח ביקשה שכולם יהיו מסביבה, וכשראתה את כולם מסובים ליד השולחן הגדול והערוך, קרנו פניה מרוב אושר ואז שמה לנכדים עוד נתח בשר בצלחת ואמרה: ,,תאכל, תאכל״ ולבנים אמרה: ,,אֶס, אֶס״.

בערב חג העצמאות היתה מבכה את בנה שלא חזר ממיידאנק. ,,היכן היה שכלי? למה לא באתי לארץ־ישראל לפני שלושים שנה? לשם מה חיכיתי להיטלר, שירצח את ילדי!״ אחר־כך, משהוקל לה, היתה מאיצה בבעלה ואומרת לו: ,,בוא, נצא אל הרחוב״. והיתה עוברת בקרב ההמון, מחייכת להנאתה ואומרת לבעלה: ,,אתה רואה, איצ׳ה? היטלר התפגר מזמן, וליהודים יש מדינה״. אלא שמדינת־היהודים לא ניתנה על מגש של כסף. כל פעם שהיה ,,קול ישראל״ מודיע על פעילות הפדאיון ועל קרבנות בנפש, היתה סופקת ידיה ואומרת: ,,אוי ואבוי, שוב אסון!״

בימי מיבצע קדש נצבט ליבה בקרבה, כי שלושה מבניה הלכו למלחמה ובלילות לא עצמה עין. אך כשפרצה מלחמת ששת הימים נצבט ליבה שבעתיים; הפעם לא רק הבנים נקראו אל הדגל אלא גם הנכדים. כמו במאות בתים אחרים בישראל, לא פסח השכול גם על ביתה ואחד מנכדיה היה בין הנופלים בשערי העיר עזה, ביום הראשון לפרוץ הקרבות. שבורים ורצוצים יצאו ר׳ איצ׳ה ושיינדיל אל בית־העלמין בקיבוץ בארי ובין מאות הקברים הרעננים חיפשו את קבר נכדם עד שמצאוהו. ואז נשברה שיינדיל כליל. ערפל כבד כיסה את כל ישותה והכל נראה לה במטושטש. הדמעות זלגו, קולה נחנק ומפעם לפעם התפרצה בצעקה: אוי להורים הקוברים את ילדיהם, ואבוי להורי־הורים הקוברים את נכדיהם! אחר כך אמר ר׳ איצ׳ה בצוותא עם שאר האבות השכולות קדיש יתום ושיינדיל התייפחה מר. ימים רבים לא מצאו שני הזקנים מנוחה לעצמם, עד שיום אחד החלה שיינדיל לנחם את עצמה ואת בעלה ואמרה לו בשקט, כאילו בבושת פנים, על שהיא מעזה בכלל להעלות מחשבות כאלה על דל שפתיה: בננו שנרצח במיידאנק היה קרבן־שווא ונכדנו הקריב עצמו למעננו ולמען כלל ישראל. ר׳ איצ׳ה החשה, שתק ולא הוציא הגה מפיו.

קרית־טבעון **ד״ר אברהם תלמי**

התחיה הלאומית ותנועות הנוער

ייסוד „קדימה השומר" במיכאלובצה

באחד הכינוסים של התנועה הציונית, ביוני 1922 בעיר אוז׳הורוד, הציע החבר הרמן שפירא למר בלה סרנ׳י, מנהיג „קדימה" בקארפאטורוס, שגם במזרח־סלובאקיה היה רצוי לייסד את התנועה הצופית „קדימה השומר" וביקש את עזרתו לכך. הוא קיבל בו במקום חומר, שכלל שירים עבריים ופקודות צופיות בעברית.

מיד בשובו הביתה התקשר הח׳ שפירא עם הח׳ הרמן שבשט׳ין, שגילה נכונות בכל המובנים להצטרף לתנועה. כך החלו עבודות האירגון בעזרת הח׳ אדה ויינברגר. כעבור זמן קצר היו ל„קדימה" 16 חברים שיצאו לטיול להר „הראדק" כששירה עברית בפיהם. הצעדה והפעולות בוצעו על פי פקודות בעברית. זו היתה הפעם הראשונה שהעזו להופיע במיכאלובצה בפומבי, בפרהסיה, חלוצי התנועה הציונית. זמן קצר לאחר מכן הצלחנו להשיג מועדון בדירתו של הסנדלר ואסרשטרום, שאהב להאזין לשירים העבריים והיה מאושר, שזכה לראות בראשית הרנסאנס היהודי בעירו.

לצערנו הושמו מכשולים רבים בדרכנו על־ידי האורתודוכסים והמתבוללים. את דאגת האורתודוכסים הפגנו על־ידי שקבענו במפורש כי לחבר „קדימה" אסור לחלל את קדושת־השבת. מדי שבת בשבת בשעות אחר־הצהריים קיימנו הרצאות על ההיסטוריה היהודית והזמנו מרצים תלמידי־חכמים ידועי־שם. בעקבות כל זה הצלחנו לרכוש חברים חדשים ומספר חברי „קדימה" עלה למאות, וכך נהפכנו לגורם רציני בחיי הקהילה היהודית במיכאלובצה, עד כדי כך, שהרב ארנפלד הזמין אליו את החברים שבשט׳ין ושפירא, איחל

ראשוני „קדימה השומר"

להם כל טוב בפעילותם הברוכה וביקש מהם שיוסיפו לחנך את הנוער ברוח זו. גם המת־בוללים הפסיקו את התנגדותם, ובנשף הריקודים של אירגון הנשים ב־1924, ענדו המאר־גנים על דשי בגדיהם סרטי תכלת־לבן. את המלחתה קיבלה תנועת „קדימה", וההכנסות נתרמו לקרן הקיימת לישראל.

באותה שנה הצטרפנו למרכז הצופים הצ׳כוסלובאקי ובעקבות זה קיבל כל חבר תעודת־חבר רשמית וזכה על־ידי כך בהנחה של 33 אחוז בנסיעות ברכבת. אירגנו הצגות־תיאטרון וטיולים לערים וראנוב, סצ׳ובצה והומנה, ששם הקמנו גם כן את הסתדרות „קדימה" ובחוצות העיר הידהדו באותו יום קריאות־השלום של חברינו. הקמנו גם קבוצת בנות בהנהגת הגב׳ קלטי, ושאבנו נחת בראותנו את צעדת־הבנות בחוצות עירנו כששירים עבריים בפיהן. כמו כן הקמנו את קבוצת הכדורגל של „קדימה", שהשיגה תוצאות יפות במשחקים עם קבוצות הסביבה.

הספריה שלנו היתה בחצר איצקוביץ׳; היא העמידה לרשות הנוער מאות ספרים, ביניהם מספר רב של ספרים על נושאים יהודיים. בהופעות החוג הדראמאטי שלנו באולם הגדול של „אראנ׳ ביקה" („פר הזהב") נכחו תמיד מאות צופים. הנשפים שלנו הכניסו רווחים גדולים. כך עלה בידינו להעביר לקרן הקיימת יותר מעשרת אלפים כתרים.

רבים מחברינו עלו ארצה והם כיום מבוניה החשובים של מדינת ישראל.

תל־אביב **צבי שפירא**

קן „השומר הצעיר" במיכאלובצה

1.1.1930

בתאריך זה, בשעה 8.00 בערב, התאספו החתומים מטה באולם „אחד העם" למען ייסוד קן „השומר הצעיר". הנוכחים: פריד, פירסט 1, 2, פולק, בלום, שטראוסמן 1, 2, וולר, ווינקלר, וויינברגר, קליין, שור, דויטש, פרידמן, פארקאש פיליפ, בלאו.

פריד פותח את האסיפה בדברים קצרים ומוסר את רשות הדבור לפרידמן, המסביר יפה לנאספים את משמעות „השומר הצעיר". פרידמן מוסיף ואומר, שאפשר ללכת בשני כיוונים: לשים את הדגש על פיתוח תרבות הגוף, או להעמיד את זיקתנו לארץ־ישראל במרכז חינוכנו. הנוכחים מעדיפים את צירוף שתי המגמות גם יחד.

החבר פירסט מציע להכריז על התנועה כבלתי־פוליטית. לדעה זו מתנגדים רוב הנאספים ובמיוחד החבר פרידמן.

התפתח ויכוח, והחבר פריד הכריז על נעילת האספה.

(מתוך פרוטוקול של אסיפת היסוד)

1 1.1930

בהמשך לאסיפה הקודמת התכנסו היום האחים הנוכחים והכריזו על פתיחת קן „השומר הצעיר" וקיבלו על עצמם לקיים בדייקנות ובחומרה את כל חוקי התנועה.

המייסדים: ראש הגדוד: פריד יצחק, מזכיר: שטראוסמן יצחק, גזבר: פירסט אלכסנדר, שאר החברים: ווינקלר, שטראוסמן, וולר, וויינברגר, אנדי, בלאו, שור, בלום מור, בלום ברנט, פארקאש פיליפ, דייטש יוסף, קליין וויליאם.

(מתוך פרוטוקול של אסיפת היסוד)

התקופה — שלהי שנות העשרים של המאה העשרים. סיומה של מלחמת־העולם הראשונה הביא בעקבותיו לאירופה כמה שינויים חברתיים וגיאופוליטיים־לאומיים גם יחד. ברוסיה התחוללה המהפכה הבולשביסטית. המחשבה החברתית המתקדמת עמדה כולה בסימן המארכסיזם. היתה זו האידיאה המכרעת של התקופה, שכבשה רבים וכן טובים, ובמיוחד את הנוער אשר „חזון הגאולה האנושית" קסם לו. המונארכיה האוסטרו־הונגרית התפרקה בתום המלחמה, אוסטריה והונגריה היו למדינות נפרדות, ונוספו עליהן מדינות עצמאיות חדשות כמו פולין, צ׳כוסלובאקיה ויוגוסלאביה. חבל טראנסילבאניה עבר מהונגריה לרומניה.

שינויים אלו הביאו לא רק מפות פוליטיות חדשות, היו אלו שינויים מהותיים, שמתוכם צמחו כוחות חדשים וגם מתקדמים. במקביל להתעוררות לאומית זו באירופה זכה העם היהודי המפוזר ל„הצהרת באלפור" בדבר הקמת בית לאומי בארץ־ישראל. ההצהרה האנגלית זכתה לאישור וקיבלה תוקף בינלאומי בוועידת השלום של עמי העולם בסאן־רימו בשנת 1922.

לא רק להרג מיליוני אנשים גרמה המלחמה, היא הביאה גם הרס וחורבן כלכלי על כל מדינות אירופה. עם סיומה החלה אינפלאציה דוהרת, ולכסף לא היה עוד ערך. פרוסת־לחם עלתה במאות שטרי־כסף, שלא היו שווים את הנייר שעליו הודפסו. אדריכלי הכלכלה באירופה ומכווניה לא השכילו לבנות משק מאוזן ולהתגבר על המשבר.

הצבא שחזר מהחזיתות נהפך לחיל־מילואים של מיליוני מחוסרי־עבודה בערים

ובעיירות, ותוצרת חקלאית נשחתה מאין ביקוש, מחוסר אפשרות קניה של פועלי העיר, בעלי־המלאכה ובעלי המקצועות החופשיים. רבים נשאו עיניהם להגירה אל מעבר לימים, בעיקר לאמריקה ולקנדה. אבל גם תקווה זאת לא האריכה ימים. המשבר המפורסם, שפקד את אמריקה בשנות 1929־1930, אילץ אותה לנקוט אמצעי־התגוננות נוספים כנגד גלי ההגירה. שעריה נסגרו עוד קידם לכן, ומיכסות ההגירה הזעומות שנקבעו למדינות אירופה היו רחוקות מלספק את מיליוני המחפשים עבודה ופרנסה.

התיאוריה הבורוכובית מלמדת, כי בכל זעזוע כלכלי — הנפגעים ראשונים הם היהודים, התופסים את השלבים הסופיים בכלכלה, התיווך והמקצועות החופשיים. כעת הוכיחה תיאוריה זו את אמיתותה והקווים שהיתוותה נתגלו במלוא תוקפם.

הנוער היהודי המתבגר עמד ותהה: לאן? האם להמשיך בתלם הישן, להשליך את יהבו על הפרנסות המסורתיות המקובלות במשפחה, להצטרף להוריו על־ידי תוספת המלה האחת „ובנו" על שלט בית־המסחר של האב ולבנות על כך את עתידו? או אולי, במאמצים הכלכליים המשותפים, לעלות ולהיות הדוקטור של המשפחה? המקצועות החופשיים טרם נתפסו על־ידי בני ה„גויים" ויש בהם כדי להעניק כבוד ומעמד כלכלי גם יחד. גם לימוד תורה בישיבות השונות מבטיחים תנאי קיום מתקבלים על הדעת. כל החישובים האלה היו מבוססים, כמובן, על ההנחה ועל „הבטחון" היהודי, שהמשבר הכלכלי כחלום יחלוף.

בינתיים קומץ הסטודנטים המיכאלובצאים באוניברסיטאות של פראג ובראטיסלאבה התחילו מביאים בחופשות הקיץ בשורות חדשות למחפשי־הדרך השונים: את בשורת האוטואמנציפאציה של העם היהודי, הציונות. האחים וויינברגר, משה שווארץ ואחרים, ביוזמתו ובהשתתפותו המעשית של החבר שפירא, ייסדו את „קדימה השומר". נוצרה מסגרת לפעילות עצמית של הנוער.

אולם מייסדי „השומר הצעיר" במקום לא הסתפקו במשחקים צופיים עם „זיקה לציונות". בארץ־ישראל התפתחה ההתיישבות החלוצית־הקיבוצית בקנה־מידה רציני. נתחדשו ימי „ביל"ו" הראשונים ונוסף על המחרשה נטלו חלוצים בידיהם מכוש ואת לסלילת כבישים, לבנין נקודות־יישוב, לייבוש ביצות, לגירוש השממה. „בראש וראשונה ידים" — הכריז מנהיגו של „השומר הצעיר", מאיר יערי.

מן ההכרח היה לתת פורקן גם למאוויים הכלל־אנושיים, לאותו ה„וועלטשמערץ" שהיה מנת חלקו של כל נוער חושב. הנוער היה חייב לתת את תשובתו על כך במסגרת השקפת עולמו הכללית. שילובה של השאלה הלאומית של העם היהודי עם הסוציאליזם היה צורך חיוני גם לנוער היהודי במיכאלובצה. ועל כן לא נתקבלה הצעת החבר פירסט באסיפת היסוד של „השומר הצעיר" בדבר א־פוליטיות של התנועה. כל שעותינו הפנויות היו מעתה קודש ללימודי היהדות, השפה העברית, תורת החברה והסוציאליזם וכן לטיולים בחיק הטבע, במקום משחקי ביליארד וישיבה של שעמום בבתי־קפה ובמעדניות...

„ביום שני, 10.2.1930, בשעה 10.30 בערב, נראו החברים הבאים — — בבית קפה „זלאטי־ביק". על החברים הנ"ל הוטל מאסר־בית של 3 ימים אחרי השעה 6.00 בערב, וכן קנס כספי של 3 כתרים לקופת הקן".

(מתוך פרוטוקול של מועצת הקן, 13.5.1930)

באותם ימי־בראשית של הקן הגיע חילק גרינברג (כיום יחיאל הררי, חבר קיבוץ עין־שמר) בשליחות הקיבוץ־הארצי לתנועה בצ׳.ס.ר. בביקורו בקן מיכאלובצה, שהיה אחד הגדולים בסלובאקיה המזרחית, ופתח ב„חריש עמוק" רעיוני. הוא הגדיר בבהירות רבה את מהות התנועה והחדיר לשיכבת הבוגרים את תודעת ההגשמה העצמית. להשפעת ביקור זה ייחסנו את ההתקדמות העצומה בפעולת הקן, וראשית המפנה, המפנה המכריע וה„מהפכני" היה:

„יום אחד הופיע בעיירה חבר תנועת „השומר הצעיר" מרומניה, איש תנועה מובהק, והוא הישרה על הקן הצעיר במיכאלובצה רוח חדשה. את הרצאותיו על השקפת־עולם ועל תולדות האמונות והדתות השמיע לפני ראשי קבוצות והנהגת הקן. והנה נפקחו עינינו לראות. הצצנו ונפגענו... למחרת היום יצאו חברי הקן לעשות נפשות להשקפה זו, והתוצאות לא אחרו לבוא... הצלחנו לקומם נגדנו את כל שומרי המסורת בעיירה הקטנה, והם החלו יורדים לחיינו. החרדים היו שולחים שליחים, שהיו מסתתרים מאחורי החלונות ומצותתים לשיחות שלנו. והנושא בימים ההם: פסיכואנאליזה, ובעיות ודיונים על ספרו של מאכס הודאן „בחור ובחורה". המצותתים סילפו, כמובן, את מה שקלטו אוזניהם, וכך נפוצו בעיירה שמועות, שהחינוך ל„אהבה חופשית" ול„כפייה בדת" הוא המצע של „השומר הצעיר". במיוחד אחזה החרדה את ההורים אשר בנות להם והם מיהרו להוציאן מהקן גם בעזרת סטירות־לחי..."

(מתוך ספר כפר מאסאריק מאת דוד זבולוני)

בעוד אנו מתגוננים בפני זעם ההורים וציבור החרדים, נפתחה נגדנו חזית שניה, לא פחות מסוכנת וקשה — מצד הסקציה היהודית של המפלגה הקומוניסטית, או כפי שכונתה בפינו: „ההתבוללות האדומה". החוג הזה ראה בנו מתחרה מסוכן, שהצליח להדביק את הנוער היהודי בתורות „לאומיות", מוסוות בפראזיאולוגיה של „סוציאליזם מהפכני", שלמעשה אין בינו לבין הסוציאליזם המארכסיסטי ולא כלום, ובא רק להסיח את דעת הנוער מעיקר מלחמתו ותפקידו בימינו — מן המהפכה הסוציאליסטית העולמית. נתקבל הרושם, שפעולת מחתרת בקן, כדי להעביר את בוגריו למחנה הקומוניסטי — הוא עיקר תפקידו של סניף המפלגה הקומוניסטית במקום. לא נכחד, וייאמר בגלוי ובצער, שפה ושם נחלה פעולתם הצלחות חלקיות, ואין תימה בדבר. „השומר הצעיר" דרש מהנוער הגשמה עצמית והפסקת הלימודים לעומת ההשתעשעות ב„קומוניזם סאלוני" (שהיה אז „באופנה") וברעיונות אוניברסאליים, שהיו מושכים ליבו של כל בחור וטוב. ויכוחים ומאבקים ציבוריים אלה לא יכלו לעמוד בראש פעילותנו כתנועה חינוכית.

הרחבנו דעת בשיכבת הבוגרים, בנינו את הקבוצה החינוכית בשיכבת הצופים על טיולים בחיק הטבע, כשבמרכזן של רוב הפעולות הצופיות הקשר הסמלי עם התנועה הקיבוצית בארץ־ישראל; ובשיכבה הצעירה — „שיכבת בני המדבר", יצאנו לנדוד „במדבר".

אולם בצד העבודה החינוכית במסגרת רחבה ראינו בחינוך הפרט ובטיפוח אישיותו את האל"ף־בי"ת של תפיסתנו החינוכית. תורת הפסיכואנאליזה של פרויד שימשה לנו כ„המכשיר" בגישתנו לאדם. בדרך זו למדנו את בעיותיו וידענו לעמוד לימינו בצר לו.

באי כנס גליל „הכובש" צועדים לבית העיריה לטקס חנוכת דגל הקן בהשתתפות נציגי העיר ומוסדותיה.

למרבית החברים, שהוריהם לא השלימו עם בחירתם בדרך התנועה, שרק ריב ומרירות היו מנת חלקם בבית — הפך הקן בית חם, תחליף לבית־ההורים. לאט־לאט התפשטה פעולתנו גם לעיירות הסמוכות.

גם הפעולה למען הקרן־הקיימת־לישראל תפסה מקום חשוב בעבודתנו החינוכית. בעיני חניכינו ובוגרינו לא היה זה רק אוסף כספים למען ארץ־ישראל; זה היה מפעל מבוסס היטב מבחינה רעיונית ורב־משמעות לעוסקים בו מבחינה רגשית. כאן נתקלנו בהתחרות מבורכת מצד תנועת „בני עקיבא". וכך, תוך כדי העמקה רעיונית וחינוכית, פעולה ציבורית רב־צדדית וויכוחים סוערים „על ימין ועל שמאל", הגענו גם לתכלית התנועה — להכשרה ולעליה. חברינו הראשונים יצאו להכשרה של קיבוץ א' (שער הגולן) וקיבוץ ב' (כפר מאסאריק). כעבור חודשים אחדים ליווינו לרכבת את קבוצת העולים הראשונה, שם נפרדנו מהם — כשקהל של מאות תוהה ומסתכל בנו — בהימנון „אנו עולים ושרים".

הציבור היהודי, אשר בראשית צעדינו קיבל אותנו במשיכת כתפיים וראה בנו בנים תועי־דרך, שינה יחסו אלינו והחל להקשיב לדברינו. בדברנו על אהדתו או הבנתו של הציבור — רואה אני חובה נעימה לעצמי להזכיר את עזרתה ללא גבול של „אמא גלייך" לפעולת הקן. הורים שנתנו ברכתם לעליית בניהם לארץ־ישראל ואת עזרתם הפעילה והמוסרית לתנועה, שדגלה בהגשמה חלוצית — נער יספרם בכל סלובאקיה. אחת מהם היתה אשה דגולה זאת בעירנו. ביתה של „אמא גלייך" היה פתוח לכל מרצה ואורח ציוני. כל פעיל שהגיע אלינו לעבוד בתנועה, כל מורה לעברית שהובא על־ידי הקן — מוכן היה בשבילו חדר אצל „אמא גלייך", וכמובן ללא תשלום. כל מפעל כספי שתיכננה התנועה עבר את שלבי ההרצה אצל „אמא גלייך". היא היתה אומרת: „הכסף מתגלגל ברחובות, יש רק לדעת איך לאוספו".

היא היתה לנו לפה בכל החוגים, שכן היתה מקובלת על כולם. כל התקפה על „השומר הצעיר" ידעה להדוף בדרכה המיוחדת, ולכל כשלונותינו מצאה תירוץ סביר. גם זאת הוכיחה אותנו לא פעם כאם אוהבת, שילדיה סרחו. תודות לתמיכתה המוסרית של „אמא גלייך" נפתחו לפנינו הרבה דלתות והחלו לראות בנו גורם חינוכי רציני, עד כדי עריכת פגישות על כוס תה במסגרת נשי „ויצו", בהשתתפות מרצים מקרב חברינו על החינוך החדש ברוח מתקדמת. עם זאת ראינו ב„אמא גלייך" שותף מלא

טיול הקן בהתארגנותו

בכל לבטינו הרעיוניים, ואף הארגוניים. בכל נושא העמיקה לחשוב, לייעץ ולסכם. את הכינוי „שומר מאַמה" (אם השומר) קיבלה באהבה, ושמה נישא בחיבה בכל רחבי התנועה, וייזכר על־ידי יוצאי קן מיכאלובצה בהערצה ובחיבה עמוקה.

עם עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, בשנת 1933, חלה התעוררות כללית ביהדות העולם וכן ביהדות סלובאקיה. ההסתדרות הציונית הפעילה את הקהילות היהודיות וקראה את העם לכנסי־חירום. הושמעו נאומים חוצבי להבות (דומני שגם בבית־הכנסת הגדול נתקיים כנס כזה), חוברו „רזולוציות", הוכרז חרם על סחורות גרמניות ועוד... מה עוד? לא כלום! האם לא יצאנו ידי חובתנו מבחינה מוסרית ב„רזולוציות" ובמחאות? לנו, ליהודי צ'כוסלובאקיה הדמוקראטית, המונהגת על־ידי מאסאריק־בנש, אין הדבר נוגע. אלינו לא תגיע הרעה.

לא כן היתה תגובתו של הנוער התוסס, החושב והמחמיר במסקנותיו. בחלקו ראה את תופעת הפאשיזם כבעיה עולמית, והצטרף לאינטרנציונאל הקומוניסטי במלחמתו נגד הפאשיזם. לעומתם החליטו חברי „קדימה השומר" לשעבר, ורבים אחרים, לענות במעשה יותר „פשוט": ללכת בעקבות חבריהם הצעירים ב„השומר הצעיר" — לצאת להכשרה ולעלות לארץ־ישראל.

בוגרי הקן נרתמו מיד לפעילה אירגונית נרחבת. הקימו את סניף „החלוץ", אחד הגדולים במזרח סלובאקיה, וכן התארגנה עדת „מעפילים" כחלק מקיבוץ בשם זה שהצטרף לקיבוץ גן־שמואל. תוך חודשים אחדים יצאו רובם להכשרה, ורבים מהם חיים אתנו כאן בישראל. גם באירגון „העובד", מבני 35 שנים ומעלה, נטלנו חלק פעיל באירגון ובהדרכה.

באותה תקופה הצלחנו לקרב לרעיונותינו את ד"ר ליביה ז"ל ואת אלכסנדר גולדשטיין, ייבדל לחיים ארוכים. השפעתם היתה ניכרת בחוגים רחבים של האינטליגנציה במקום. וכך הצלחנו להקים במשותף, ובעזרתם של חוגי „פועלי־ציון" והחברים פלד ודובדבני (קירשנבוים) את „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת", שד"ר גולדשטיין עמד בראשה. היה זה מנוף רב־ערך לפעולה פוליטית ענפה, בבחירות לקונגרסים הציוניים, לוועד הקהילה היהודית, ואף בבחירות לפארלאמנט הצ'כוסלובאקי.

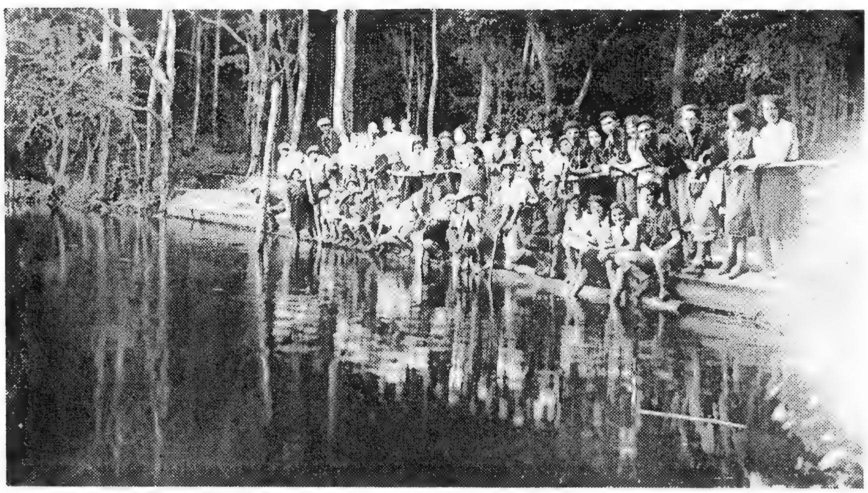
סיפורי על התנועה מסתיים עם עלייתי ארצה לקיבוצי גן־שמואל. על מאבקה של התנועה בשנות השואה יספרו חברים, עדים נאמנים ואודים מוצלים מציפורני הנאצים.

גן־שמואל **מורי בן־זאב (פארקאש)**

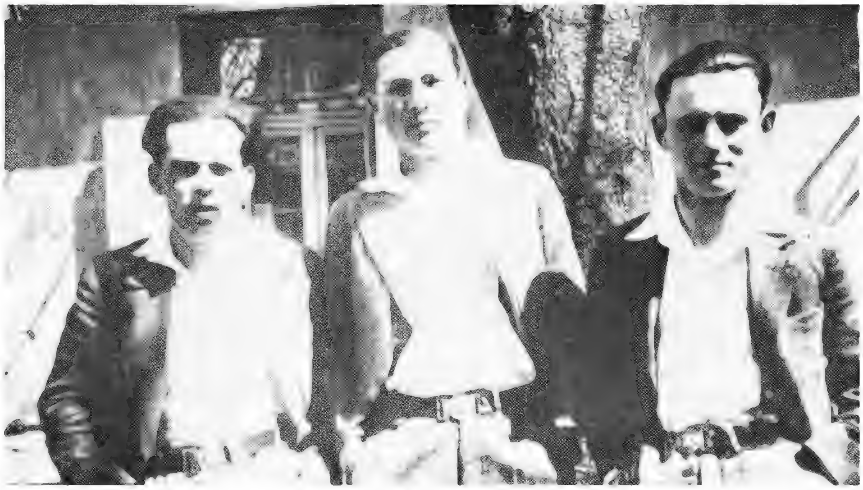
אמא גלייך:
„פרוטה לפרוטה —
והמפעל יקום"

טיול על־יד המעין בוויננה

בוגרי קיבוץ ב׳
(כפר מאסאריק)

ראשוני העולים של קיבוץ ב'
מימין לשמאל: זיידנפלד, רפאל בן־זאב (פרקש), דב גרגור (גלייך) ז"ל

הקן על דגלו ותלבושתו החדשה

טיול הקבוצה ב„יער האדום"

תולדות בית"ר במיכאלובצה

לפני מלחמת־העולם הראשונה מעטים היו הציונים בחבל המזרחי של סלובאקיה בכלל, ובעיר המחוז מיכאלובצה בפרט. היו אמנם כאלה, שהיו חובבי הארץ הקדושה, שנסעו ל,,פאלעסטינא" כתיירים; היו גם ציונים בודדים בעירנו שהמשיכו לטוות את חוט הגעגועים לציון ולשזור אותם בליבות תלמידיהם.

אחד מחלוצי התקופה הקדם־ציונית בעירנו היה בלי שום ספק המורה לתורה ולהיס־טוריה יהודית ז. הלינגר איגנאץ, אשר חינך דורות לחיבת־ציון. הוא ביקר בארץ־ישראל ותרם לא מעט להתפתחותן של תנועות ציוניות במיכאלובצה.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה נשתנו מעט פני הדברים: רבים מאנשי הצבא היהו־דים, שחזרו מן השבי הרוסי, באו שם במגע עם ציונים והושפעו מהם. הם הרחיבו את אופקיהם; בשבי נודעו להם דברים אשר מעולם לא שמעו עליהם בעיירתם. בהשפעת ציונים בפולין ובפ.ק.ר. הסמוכות ראו גם קומץ הציונים במיכאלובצה את השעה כשרה להתחיל בפעולות אירגוניות. להפצת הציונות תרמו לא מעט גם השבועונים הציוניים בשפה ההונגרית ,,ז'ידו נאפלאפ" ועתונים ביידיש, שעשו שליחות חשובה באותם זמנים. התנאים המיוחדים שבהם נמצא חבל־ארץ זה חייבו הסתגלות מיוחדת, הן בשיטת העבודה האירגונית והן בחינוך הדור הצעיר.

המרחק בין מזרח־סלובאקיה לבין מוראביה ובוהמיה במערב היה לא רק גיאוגראפי אלא גם מהותי. דבר זה התבטא בשוני של תפיסת המסורת, בשפה, בהווי ודרכי החינוך, במיבנה הכלכלי־החברתי. במערב היו קהילות יהודיות בעלות עבר מפואר ותרבות יהודית עשירה ולעומת זאת אצלנו היו קהילות אדוקות בתפיסת־העולם ואמונות על קנאות דתית. במערב נמשכה ההתבוללות זה דורות, ואילו אצלנו היה אורח־חיים שמרני מאוד, בעל אופי דתי־מסורתי מובהק.

בתנאים מיוחדים אלו קמו תנועות ציוניות במיכאלובצה, וביניהן גם תנועת ,,ברית טרומפלדור — בית"ר. התנועה נוסדה בראשית שנות השלושים, למרות החרם שהוכרז עליה לא אחת על־ידי הרבנים המקומיים וחוגים חרדיים. אכן, לא קלה היתה דרכה וקשה היתה מלאכתם של מייסדי התנועה — מר דנש גוטסמן המנוח וייבדל לחיים ארוכים כותב הרשימה הזאת.

עם התחלת פעילותן של תנועות הנוער הציוניות בעירנו, פשטה העיר את צורתה החרדית; החלה שוקקת פעילות ציבורית, שהתבטאה ביתר־שאת לפני בחירות לקונגרסים הציוניים, או עם הופעתו של מרצה־אורח בעיר. הניגודים בין התנועות הציוניות היו באותם זמנים עקשניים ולא פעם הגיעו הדברים אף לתיגרות־ידים. הסניפים המקומיים לא היו מתקיימים על תקציבים מטעם המרכז; להיפך — המרכז, שעמדנו עמו בקשר הדוק, התקיים מהמסים החודשיים, שכל סניף הפריש לקופתו. כמו כן לא היו קיימים מיבנים מפלגתיים קבועים, שהוצאות החזקתם מכוסות על־ידי המסים החודשיים. שכרנו חדר קטן, בו התאספנו במשך השבוע לפעולות, לפי קבוצות גיל שונות. בכל שבת אחר־הצהריים היתה מתקיימת אסיפה כללית של כל חברי הקן. זכור לי היטב המועדון הראשון שהוקם אצל מר אלפאנט ברחוב שולובסקי. מועדון זה הכיל שני חדרונים קטנים, אבל האוירה בו היתה חמימה, תרתי משמע. אמנם בקיץ העיקו מאוד תנאי החום, ואילו בעונת

החורף הצטופפו החברים סביב תנור הברזל העתיק, שהסקנו על מנת לקבל מעט חום. עצי ההסקה הובאו לקן על־ידי החברים מבתיהם — ענין שהיתה בו כוונה חינוכית מובהקת, גילוי מסירות, ולבסוף היה יפה ומועיל כלשעצמו. מספר חברי הקן גדל, משום כך היינו נאלצים לעבור למקום חדש. המועדון החדש שכן אצל מר שבשט׳ין הרמן, בקומה השניה שברחוב הראשי — שם שכרנו שני חדרים גדולים.

במסגרת הפעולות השבועיות עסקנו בתולדות הציונות, תולדות בית״ר, לימוד השפה העברית (דבר שהיה חובה על כל חבר וחברה), תרגילי משטר, טופוגראפיה, ידיעת הארץ, סיגנאליזציה, מורס, מעט הכשרה צבאית וכדומה. זמן קצר אחר שעברנו לקן החדש, שוב נעשה המקום צר מהכיל את כל החברים והחברות שהתדפקו על דלתותיו. הפעם עברנו לדירת ד״ר קסלר ברחוב התורכי, בדרך למגרש הכדורגל המקומי של מר אלקסה. ממועדון זה עקרנו למועדון האחרון אצל מר הרשקוביץ.

כאן התחילו חיים ציוניים תוססים. הגיעו אלינו מרצים רבים ידועי־שם, שעמהם נמנה גם פרופסור ערי ז׳אבוטינסקי. הם הירצו לפני קהל רב ומשולהב. במועדונים שררה אווירה של חמימות אמיתית, אהבת המולדת. לצעירים שהגיעו אלינו היו אלה חיים חדשים, שדרכם מצאו המונים את דרכם לשורות בית״ר. תודות לפעולות הסברה נרחבות נשלח מספר לא קטן מחברינו להכשרות בסלובאקיה ופ.ק.ר. כעתודה לעליה לארץ־ישראל.

סניף מיכאלובצה נבחר לארח את הכנס הראשון של כל סניפי בית״ר במזרח־סלובאקיה, שנתקיים במאי 1933. לכנס זה שכרנו את האולם הגדול בבית העיריה. קשה לשכוח את החוויה הנהדרת, עת בפעם הראשונה בתולדות עירנו התנופף בגאווה דגל תכלת־לבן לצידו של הדגל הלאומי הצ׳כוסלובאקי על חזית בנין העיריה. כל זה נעשה ביוזמתו של הקן שלנו. ביוזמה זו עצמה נפתח בשנת 1938 מחנה־קיץ ארצי ראשון בווינה, מקום קיט בסביבת עיירתנו. המחנה זכה להצלחה גדולה. בקוסינו, בטראָבושאני, ועוד, נוסדו הכשרות שבהן לא נעדרו חברי בית״ר ממיכאלובצה. קן בית״ר פעל להפצת תוצרת הארץ — שמן זית, נרות, אתרוגים וכדומה.

כפי שאמרנו קודם לכן, גם ההכשרה הצבאית לא הוזנחה כליל. בקורס סמלים בדארגוב על־יד שצובצ׳ה, בפיקודו של הקצין דוקלר מארץ־ישראל, השתתפו גם נציגי סניפנו. הסמלים, אשר חזרו מהקורסים לסניפיהם, החדירו את רעיון הלגיון העברי והכוננות הצבאית — דברים שעמדו באותם זמנים במרכז פעולתנו.

בשנים 1935־1936, עם תחילת התארגנותן של התנועות הנאציות בצ׳כוסלובאקיה, לבשה פעולתנו אופי של שעת חירום. משמרות של חברי בית״ר המקומיים עמדו לפני בית הקולנוע והסבירו לקהל את חשיבותו ומשמעותו של החרם נגד הנאצים.

לאחר שבראש התנועה בצ׳.ס.ר. הועמד מנחם בגין, ומאוחר יותר מר אליהו גלאזר, התרכזו כל מאמצינו מסביב למטרה חשובה אחת ויחידה — „עליה ב׳״. ואמנם חלק לא קטן מחברינו עלה בדרך זאת. עם ראשוני העולים נמנו ותיקי חברינו — ה״ה ברקוביץ בלה, פרידמן פלי, איצקוביץ, מילר, הלינגר, ד״ר פרישר, בלאו ואשתו (בלאו נתמנה כאחראי על סניפי בית״ר, לאחר שמייסד בית״ר מר דנש גוטסמן ז״ל עלה ארצה).

נוסף על תנועות הנוער איגדה תנועת בית״ר גם מבוגרים אשר כונו בשם „ברית הצה״ר״. פעיליהם הראשיים היו: ד״ר בריגלר ואלמר בראון, שעמדו בקשר הדוק עם קבוצת

סטודנטים, שכללה בשורותיה את ה״ה ברקוביץ בלה, הורבאט טיבור, גינזברגר, פרידמן ועוד — כולם פעילי בית״ר.

עם מסגרת שורות העובדים נמנו הרסלרים, שפייזר, שאנדור, לבקוביץ שאני, לבקוביץ ארנו, לבקוביץ ד., גוייסי, הלינגר, סויזור, דוידוביץ בלה, קאסירר משה ועוד. בקבוצת הצה״ר היו פעילים: משפחת ברנד, הלינגר ארי, האחים אורם, ונוספו עליהם רבים שעשו את מלאכתם באמונה להגשמת הרעיון והמטרה הנכספים.

לאחר גיוסו של הלינגר בלה לצבא הצ׳כוסלובאקי, קיבלו את הנהגת הקן שלושה סטודנטים מוותיקי בית״ר — עוזר הלינגר, גינזברגר ופרידמן. אלה המשיכו בהנהלתו עד לסגירתו על־ידי המשטר הפאשיסטי בסלובאקיה.

היחסים בין תנועת בית״ר לבין מוסדות השלטון בצ׳כוסלובאקיה היו הדוקים עד כדי מתן אימון והכשרה צבאית לחברינו בבסיסי צבא במקום. היה זה לאחר שנת 1935, בשנה שכבר ניסרו בחלל העולם תרועות נצחונותיה של התנועה הנאצית הגרמנית. אלה היו שנים ברוכות לתנועה בכלל, שהרי רבים מצאו את דרכם אליה, כאשר לנגד עיניהם המטרה המקודשת: ליכוד יהודי ועליה ארצה. אולם, למרבה הצער, במקרים לא־מעטים, קצרה ידנו מלהושיעם, עקב המחסור החמור באמצעי תחבורה.

ימים אלה עמדו, איפוא, בסימן מלחמת־קיום נואשת, שהלכה והחמירה מיום ליום וכבר נראו אותותיה של הטראגדיה הממשמשת ובאה על יהדות אירופה. מדי יום ביומו הגיעו אלינו המוני פליטים יהודים, חלקם ממגורשי אזורים מסוימים. בין אלה היו גם יהודים אשר הצליחו להתחמק ממחנות הריכוז.

בתקופת השואה הנוראה לא חסכו חברי סניפינו כל מאמץ באירגון הבריחה ובהעברת נוער לגדודי הפארטיזאנים. פעולות אלה הצליחו להפיח ביהודים תקווה, ולו קלושה ביותר, ובבני הנוער התוססים — רוח גבורה ללחום את מלחמתם הנואשת.

עם עלייתו של המשטר הפאשיסטי של טיסו ירדה התנועה למחתרת. אלה היו סימניה הראשונים של הידרדרות התנועה הבית״רית, ששיגשגה כאן קודם. אנו מוצאים לנכון לפסוח על שנות השואה ונסתפק רק במלים ספורות על ההתפתחות שלאחר שוך המלחמה העולמית השניה.

כנס מדריכי „בית״ר״

אספה חגיגית

רוב שרידיה של קהילתנו נמצאים כיום בישראל. וטבעי הוא, שלאחר כל שנות הפעילות בחוץ־לארץ שמו לנגד עיניהם מטרה חדשה — השתלבות בחייה החברתיים והכלכליים של המדינה, דאגה נאמנה לבטחונה ושלומה של האומה בכלל.

למרות הכל — ואין שמחה בלא עצב — כמובן, מאושרים הם אלה שהצליחו להגשים סוף־סוף את חלומם לחיות בארץ החירות הלאומית; אבל, מאידך, רבים היו אלה אשר לא זכו לטעום טעם חיים בישראל החדשה וטעם חיים בכלל — וקצרה היריעה מלמנות את כולם.

תל־אביב

בנימין הלינגר

הציונות הדתית במיכאלובצה

עיירתנו נמצאת על פרשת דרכים. לשונות ועמים שונים נפגשו בה. היא משמשת נקודת מיפגש בין התרבות ההונגרית, הסלובאקית ותרבויות אחרות. גם מבחינה יהודית ניכר בה רישומם של שני זרמים רוחניים גדולים בעולם היהודי:

א. השפעת האסכולה של ה,,חתם סופר" וצאצאיו. רוב בני העיירה למדו בישיבות הגדולות (בפרשבורג, בגאלאנטה, בשוראני' וכד'), שבראשן עמדו רבנים וגאונים ממשפחת ה,,סופרים". הרבנים, הדיינים וטובי הקהל, שעמדו בראש הקהילה במשך שנים רבות, היו או ממשפחת ה,,חתם סופר" במישרין, או יצקו מים על ידיהם של חכמים ורבנים מבית ה,,סופרים".

ב. נוסף על ההשפעה המערבית הזאת, שהיוותה את דרך־המלך בקהילה (וברוב הקהילות בהונגריה ובסלובאקיה) ניכרת היתה בעיירה גם השפעת הצפון של חצרות ה,,צדיקים" מגאליציה ובעיקר אלו מצאנז ומבעלז. והשפעה זו, שהיתה אמנם רק זרם רוחני משני, רישומה היה ניכר לא רק בקלויז של החסידים, אלא גם במשפחות, שהתפללו בבתי־המדרשות האחרים בעיירה.

גם הציונות הדתית ינקה משני מעינות אלה:

א. מפרשבורג, שהיתה מרכז חשוב (אירגוני ורוחני) של הציונות הדתית (הוועידה העולמית הראשונה של ,,המזרחי" נתקיימה בעיר הזאת); תלמידי העיירה, שלמדו שם ,,הציצו" בציונות הדתית, ומקצתם אף נתבשמו מריחה ומבשורת הגאולה.

ב. מאידך ינקה הציונות הדתית את חיותה גם מגאליציה, בה פעלו רבנים (בפשמישל, בדרוהוביץ' וכו'), שהטיפו ונלחמו (בלא מרכאות) למען הציונות הדתית. אל נשכח, שגאליציה היתה קרובה לא רק מבחינה גיאוגראפית לעיירה אלא היתה גם חלק של הקיסרות האוסטרו־הונגרית. הקשרים בין יהדות גאליציה לבין יהדות הונגריה היו הדוקים, וההשפעות היו הדדיות.

מלחמת־העולם הראשונה עקרה רבים מהעיירה לחזיתות (ומקצתם גם לשבי ברוסיה) ולאזורים אחרים. הנדידה הזאת הביאה למגע אישי בין אנשי העיירה לבין יהודים מאזורים אחרים. המיפגש הזה תרם גם להרחבת אופקם הרוחני של בני העיירה. המושגים על העם היהודי בעולם — מצבו, סבלותיו ותקוותיו — נעשו מוחשיים וחיים יותר. בימים ההם התרחש מאורע, נס היסטורי, הלא הוא הצהרת באלפור מן ה־2.11.1917, ששמעו הגיע (אמנם במאוחר) גם לבני העיירה.

בימי ילדותי סיפרו בעיירה על הרבי שפירא ז"ל מדורוהוביץ' (ששהה באותו זמן, בימי המלחמה, בווינה), שקנה עותקים רבים של עתון גרמני, שבו נתפרסמה הידיעה על הצהרת באלפור, ועמד ברחובה של העיר והפיץ בעצמו את העתון בין היהודים העוברים־ושבים. סיפור זה עורר גל של התלהבות בקרב זקנים וצעירים גם יחד.

עם קום המדינה הצ'כוסלובאקית (ומדינות לאומיות אחרות על חורבות הממלכה האוסטרית־הונגרית) נתעוררו גם רגשותיהם הלאומיים של היהודים והם חלמו בהקיץ על מדינה יהודית בארץ־ישראל.

כל הגורמים הביאו לייסוד ,,המזרחי" בעיירה (ובעיירות אחרות באיזור) בשנות העשרים. פעולתו העיקרית של ,,המזרחי" היתה — הפצת הרעיון הציוני בין בעלי־הבתים

סניף „בני־עקיבא"

בעיירה. באותו הזמן הגיעו אלינו ספרים שונים שנושאם היה הגאולה הטבעית של עם ישראל ברוח ספרות המדרש והקבלה (ספרו של הרב צ. קלישר „דרישת ציון" נמצא, לפי זכרוני, לכל הפחות בארבעה עותקים בעיירה) ורעיונותיהם של ספרים אלה מצאו להם תומכים נאמנים בין תלמידי־חכמים, שהפיצו אותם בהתלהבות רבה — תוך ויכוחים סוערים — בבתי־המדרשות בעיירה. ויכוחים ערים על רעיון הציונות הדתית התנהלו בעיקר בבית־המדרש הישן והגיעו לפעמים לריתחה יתרה, בחינת מחלוקת לשם־שמים. נוסף לתעמולה עסקו הציונים הדתיים בהתרמות לקרנות הציוניות השונות.

בשנות השלושים עברה נקודת־הכובד של הפעולה אל הצעירים והצעירות. נוסדה אגודת „צעירי וחלוצי מזרחי". היא עסקה בפעולות תרבות וחברה (שיעורים בעברית ובתנ"ך). בשבת נתקיים גם „מנין", שבו השתתפו עשרות רבות, וביניהם בוגרי ישיבות.

„צעירי מזרחי" קיימו גם מסיבות, תוכנית ישראלית ויהודית. בדרך זו הכירו הצעירים והצעירות יצירות מהספרות העברית וספרות יידיש, שהיו להם עד אז כספר החתום. בתקופה זאת רבו בין הצעירים קוראי העתונות ביידיש, שהופיעו בפולין („היינט" ו„מאמענט"). הקריאה בעתונים עוררה ויכוחים בין הקוראים.

ב־1931 נוסד בעיירה סניף „בני עקיבא", שהקיף כ־200 חניכים. התנועה הזאת ניסתה למזג ערכי תורה ועבודה עם היסודות החינוכיים־החברתיים של תנועת הנוער היהודית. הדגש הושם בהגשמה העצמית של החניכים, בהנחייתם לעליה לארץ ולהתיישבות בקיבוץ הדתי. הפעולות בסניף ובמחנות הקיץ שימשו פרוזדור חינוכי לטרקלין של ההכשרה ושל העליה לקבוצה הדתית. מקצתם של חברי התנועה היו פעילים גם בתפקידים מרכזיים בתנועה הארצית, ורישומם והשפעתם היו ניכרים. עשרות חברים יצאו להכשרה רגילה, או להכשרת צעירים ושם טוו את חלום עתידם בארץ האבות, ורק מעטים זכו להגשימו. על רובם עלה הכורת...

תהא נפשם צרורה בצרור החיים. ה' ינקום דמם.

ירושלים **עקיבא קשת (קסטנבאום)**

,,פועלי־ציון"

בשנת 1920 הגיעו מפולין (גאליציה) 15—20 בחורים צעירים, אחדים מהם השתייכו לתנועת ,,פועלי־ציון" בפולין, ויתרם בלתי־מפלגתיים. אחרי תקופה קצרה הצטרפו גם הם לתנועת הפועלים הציונית, אבל בלי פנקסי־חבר, כיוון שלא היה קיים במקום סניף מאורגן.

עמדנו במערכה קשה על סידורנו בעבודה. אמנם רובנו היינו בעלי מקצוע כמו: פחחים, שרברבים, חשמלאים, 2־3 פקידים וכן מספר פועלים פשוטים. החוק קבע, שאין להעסיק בעבודה אזרחי־חוץ, ורק אחרי השתדלות רבה של יהודי מקומי בשם מאתיאש זינגר, שהיו לו מהלכים בחוגי הממשל, הצלחנו לאט־לאט להסתדר בעבודה. אחרי שהשגנו קמח, חיפשנו גם את התורה, אבל במשך שנתיים הסתובבנו ללא מועדון ומקום מיפגש. המקום היחיד שנפגשנו בו בצוותא, אחת לשבוע, בשבת — היה לפני בית־הכנסת היהודי הגדול שברחוב הראשי. שם שוחחנו על עניני דיומא וכן תיכננו פעולת אירגון מפלגתית לעתיד.

בינתיים התארגנה קבוצה של כמה בחורים וייסדה חוג דראמאטי — קיבלנו מספר מחזות ביידיש מקראקוב. לשם הקראת המחזות התאספנו מדי שבת בחדרו של אחד מן החבורה, ואחרי בחירת המחזה חילקנו בינינו את התפקידים; אבל כאן נתקלנו בבעיית התפקיד של הבחורה. ההצגה היתה צריכה להיות ביידיש וקשה היה למצוא בחורה כשרונית שתדבר יידיש (במיכאלובצה דיברה האינטליגנציה הונגרית) וכך, בלית־ברירה, הטלנו את תפקיד הבחורה על בחור בשם משה שווארץ, כיום רופא בצ'כוסלובאקיה. על החזרות עבדנו מספר חודשים, קבענו את מועד ההצגה והתפזרנו בשטח למכירת הכרטי־סים, עברנו מחנות לחנות ומבית לבית.

בהיותנו אזרחי־חוץ, פנינו ליושב־הראש של מועדון ,,אחד־העם", הד"ר גולדברגר (היום ד"ר גורדון, פקיד בכיר בקק"ל בירושלים), שישיג לנו את הרשיון הדרוש. ההצלחה האירה לנו פנים, מבחינת רמת ההצגה וההכנסה גם יחד, ואת הסכום הנותר אחרי כיסוי ההוצאות העברנו לקרן־הקיימת. זאת היתה גם פעולתנו הציבורית הראשונה במקום.

אחרי זמן־מה שכרנו חדר, בו יכולנו להתאסף כל שבת לדיונים ואירגון הפעולות השונות שקיבלנו על עצמנו, בשיתוף־פעולה הדוק עם יתר תנועות הנוער שהתארגנו בינתיים בעיירה. היינו פעילים במכירת שקלים לקראת הקונגרס הציוני, בהכנת הרצאות פומביות של מרצים שונים ושליחים מארץ־ישראל שביקרו אצלנו. נזכיר את הרב מאיר ברלין ז"ל וייבדלו לחיים החברים שלמה ליפסקי (היום — תמיר) מקיבוץ תל־יוסף, החבר בן־אהרן, חבר קיבוץ גבעת־חיים מאוחד ועוד.

בשנת 1926 שוב הכינונו הצגה גדולה ויפה ביידיש — ,,על נהרות בבל". כאן היו נדרשים הרבה כוחות מעולים והצלחנו למשוך לזה את אחד הסוחרים וציוני נלהב בשם הרמן שבשט"ין, ששמו הלך לפניו (הוא נפטר בארץ בשנת 1937). גם אז היתה לנו הצלחה קופתית בלתי־רגילה, ודבר זה נתן לנו דחיפה נוספת לפעילות ציבורית מוגברת. אם כי באותו הזמן עוד לא היתה תנועת־נוער עם זיקה ל,,פועלי־ציון", קיבלנו על

הצגת „יידלה דער בלינדער"

עצמנו לבצע את כל העבודות שהתנועה הציונית הטילה עלינו. המשכנו להכין הצגות לחנוכה ולפורים, לפעמים גם באמצע השנה.

יש לציין, שבעיירה היה סניף גדול של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הצ׳כוסלובא־קית, ובו הנהלת המחוז, וזו עמדה לצידנו בעזרה רבה בכל השטחים, ובמיוחד כלפי מוסדות העיריה והממשלה. בשנת 1930 קיבלנו מפראג הזמנה לכנס ארצי של „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת" ושל „פועלי־ציון". בהזדמנות זו קיבלנו פנקסי־חבר בשם: „די יידישע סאציאל־דעמאקראטישע פארטיי פועלי־ציון אין טשעכאסלאבאקיי". באותה תקופה מנינו כבר כ־50 חברים משלמי מס־חבר. קראנו לאסיפת חברים באולם „גאמברינוס" ובחרנו בחבר ד"ר אלכסנדר גולדשטיין כיו"ר הסניף המקומי.

בשנת 1932 — שנה לפני הקונגרס הציוני ה־18 — נתקיים יום־עיון במוראבסקה אוסטראבה של האיחוד באירופה, בו השתתפו החי מנדל זינגר — כיום עתונאי וסופר „דבר" בחיפה, והח׳ אליעזר שכטר — כיום סגן ראש עירית תל־אביב. ביום־עיון זה השתתפו מסניף מיכאלובצה הח׳ פלד והחתום מטה.

גולת הכותרת של פעילותנו הציבורית היתה בשנת 1934 בעת הבחירות לוועד הקהילה. הסניף המקומי, בעזרת כמה אוהדים מקרב הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, הלך לבחירות ברשימה עצמאית ורשימתו קיבלה 54 אחוז מהקולות. כך יכולנו לעשות למען קירוב לבבות לרעיון הציוני או לפחות למנוע פעילות אנטי־ציונית. אותם החברים היו פעילים גם במועצת העיריה. בתקופה זאת מנה סניפנו כ־125 חברים.

בסיעת המפלגה שפעלה על־יד הקונגרס הציוני ה־18 בפראג, בשנת 1933, הוחלט לאשר לסניפנו שני סרטיפיקאטים, לחבר פראֶגר ולי. אחרי עלייתנו ארצה בשנת 1934 עמדנו בקשר מכתבים הדוק עם הנשארים, אבל, לצערנו, לא נפגשנו עם רובם יותר ורק את זכרם הננו מנציחים בספר זכרון זה.

ירושלים

משה דובדבני (קירשנבוים)

בקן „השומר הצעיר"

בעיר מולדתי, ליפטובסקי סוואטי מיקולאש, ביקרתי בבית־ספר עממי של הקהילה היהודית. שיעורי הדת התנהלו כך שהמחצית הראשונה של השיעור הוקדשה לידיעת ארץ־ישראל ולסיפורי התנ"ך, ואילו במחציתו השניה קראנו עברית. בית־הספר התנהל ברוח מתקדמת. בשבתות אחרי הצהריים התכנסנו שם, כדי לשיר שירים עבריים, לריקודים ולמישחקים. בחודשי הקיץ הגיע אלינו מהעיר ברין מורה לספורט. היה זה סטודנט, שעל מגרש הספורט של „מכבי" המקומי היה מאמן אותנו, כדי להשתתף אחר־כך במיפגני התעמלות שנערכו מדי שנה בערים שונות של סלובאקיה, כגון פופראד, רוז'ומברוק, וורוטקי וז'ילינה. כך התקרבתי אל הציונות כבר מימי ילדותי.

בשנת 1928, כשעקרנו למיכאלובצה, חסרה לי מאוד האווירה הציונית הזאת. התעניינתי אם קיימת כאן תנועה ציונית כלשהי, ונאמר לי, כי ישנה רק „אגודת נערות" שגמרו את חוק לימודיהן. באחת ההזדמנויות נתקלתי בחבר יצחק פריד והוא הודיעני, שיש סיכוי לייסד תנועת נוער ציונית ובה קבוצת בחורות. חלפו חודשים עד שיצחק בישר לי, שהנהגת קן „השומר הצעיר" הטילה עלי להדריך קבוצת נערות במסגרת הקן. סירבתי, שהרי לא היה לי מושג על „השומר הצעיר" ולא ידעתי מה לעשות עם הבחורות בקבוצה. יצחק הבטיח להביא לי חומר קריאה מתאים, ואחרי זה אוכל להחליט. התנפלתי על הספרים של דובנוב, בבל, מארכס־אנגלס; מאמרים מהעתון הציוני־ההונגרי „העבר והעתיד" של יוסף פאטאי; חוברות של כתב־עת של מארטין בובר בשפה הגרמנית „יונג־יודא". קראתי מכל הבא ליד, והתכוננתי לשיחות. והנערות באו. ערכנו שיחות, טיולים, משפטים ספרותיים. אחרי המלחמה פגשתי אחת מבנות הקבוצה הזאת והיא ציינה את העובדה, כי בכל שנות חייה אחר־כך לא קראה קריאה של ערך כבשנים ההן.

עם קבוצת הבנות היינו יוצאות כל יום ראשון לביקור בפלוגת ההכשרה במדיוב. אינני זוכרת, מה היה בדיוק המרחק ממיכאלובצה עד לכפר מדיוב. השתדלנו לעזור שם ככל האפשר. התנאים בפלוגה היו גרועים, גם תנאי הדיור וגם טיב המיצרכים, שהיוו חלק מן השכר, כנהוג אצל פועלים חקלאים במדינה. ומעל לכל: הבחורות, שניהלו את משק הבית, היו מחוסרות נסיון ולרוב מחוסרות עצה. „אניו" היתה באה לפעמים אתנו. היא לא היתה מסוגלת לעמוד מן הצד ולהסתכל. תיכף לקחה את הפלוגה תחת חסותה. ביתה היה פתוח לפני החברים, שהיו מוזמנים אליה כל שבת והם נהנו מהרגשת בית חם. בחורף היה המצב קשה פי כמה: העבודה המפרכת בחוץ, הסקה בלתי מספקת בבית. הרבה חברים חלו. אצל הבחורים היה הדבר יותר פשוט, כי בפלוגה היה עודף של בחורים, וחברים בריאים יכלו על נקלה להחליף את החולים. אולם המחסור הקבוע בבחורות הכביד מאוד. כשחלתה בחורה, היתה ממשיכה לפעמים לעבוד בחום גבוה. כש„אניו" מצאה פעם את חדווה מבראטיסלאבה במצב כזה, הכינה במקומה את ארוחת־הערב וגם את החומרים למחר, ואת חדווה לקחה אתה לביתה. חדווה שכבה שם בחדר נאה ובתנאים טובים, וחזרה לפלוגה רק אחרי שהבריאה.

בואו של נתן רובינגר סימל התחלתו של קו ברור בפעולתנו. לא כל הבחורות הורשו לבוא לקן. יש שבאו במחתרת. אני נזכרת במארתה ויינשטיין, שישבה במועדון ופחדה לצאת משם, פן תראה אותה סבתה. הסבתא, גברת גליק הזקנה, שהתהלכה תמיד כשהיא נשענת על מקלה — איימה לשבור את המקל על גבה, אם תיתפס בקן של „השומר הצעיר".

יאחט גרגור גבעת נשר

השואה והגבורה

בדחילו ורחימו

בדחילו ורחימו, בחרדת קודש מיוחדת ובלב קרוע, הננו מעלים בדפי ספר זכרון זה, בתוך מיליוני קדושי ישראל, את זכר קדושי עירנו מיכאלובצה וסביבתה. אנו מזכירים את רבניה, את עסקניה ופרנסיה, את כל בניה ובנותיה, את אבותינו ואימותינו וקרובינו היקרים אשר הובלו כצאן לטבח, הושמדו ולקבר ישראל לא הגיעו. ינקום ה׳ דמם, ואנו נזכירם באהבה, ונתפלל ברגש, שיהיו מליצי־יושר לנו ולבאים אחרינו, שנשמותיהם הטהורות תהיינה צרורות בצרור החיים עם נשמותיהם של כל הצדיקים והתמימים — אמן ואמן!

כאשר, בעוונותינו הרבים, חשך עלינו עולמנו בארצות הדמים, נהרגו אחינו ואחיותינו, נטבחו רבותינו ונהרסו קהילותינו, ונגזר עלינו להישאר בחיים, כי „הנסתרות לה׳ אלוהינו והנגלות לנו ולבנינו״ — ישבנו וגם בכינו...

מצבת־זכרון נצחית הוקמה בצורת ספר־זכרון זה למען ידעו גם הדורות הבאים אחרינו את אשר עשה לנו עמלק החדש במאה העשרים. יבכה עם ישראל על קהילות, בתי־כנסת, מוסדות דת, חינוך וצדקה, שנחרבו ונהרסו במזימת רשע למחות שם ישראל מתחת השמים.

בספר זכרון זה אנו באים לאשר ולקיים דברי חז״ל, כי הנפשות והמצבות האמיתיות הרי הם דברים ומעשים טובים של צדיקים שעברו מן העולם הזה. והרי אלה יקירינו, שהוציאו את נשמותיהם על קידוש השם, כולם היו צדיקים וחסידים וכל מעשיהם היו לשם שמים.

עלינו מוטלת החובה להעביר את המעט, שנשאר בזכרוננו מירושת הדור הקודם, שאיננו עוד — לדורות הבאים. עלינו מוטלת החובה להעלות ולשמור ולחזק בכל מיני דרכים את אשר נשאר לנו מן המחשבות, הדיבורים והמעשים הטובים של קדושינו, שנטבחו והושמדו בשנות השואה האיומה שבאה עלינו בעוונותינו הרבים, בשנות 1939—1945.

בימים הנוראים ההם נהרסה קהילתנו מיכאלובצה, נהרגו אנשיה, הוגלו רבנינו, תלמידי־חכמים ופרנסים, טף וזקן, עשירים ועניים, נשרפו חיים ונטבחו בכבשני אושוויץ, מיידאנק, ברגן־בלזן ומאות מקומות בלתי־ידועים לנו — על־ידי הנאצים הארורים ועוזריהם.

ישמש־נא ספר זה נר לנשמותיהם הטהורות ומצבת זכרון לשמם הטוב. אמן!

ארה״ב **ד״ר אלכסנדר מיטלמן**

בדרך הארוכה

השתחררתי מן הצבא בשנת 1930 וכחבר ותיק של תנועת „קדימה השומר" חיפשתי מיד את הקשר לתנועה הציונית. דרכי הוליכתני אל יצחק פריד, שהיה באותם ימים מנהיג הנוער הציוני במקום. באחד הימים סיפר לי חברי יצחק ר., כי קיבל מכתב מקושיצה, מהנהגת קן „השומר הצעיר" שם, בו מודיעים לנו, כי יבוא אל עירנו מיכאלובצה החבר גרינברג להרצות על „השומר הצעיר". איני זוכר מי היו הנוכחים באותה הרצאה, אך זכורני, כי בסיומה החלטנו לייסד בעירנו קן של „השומר הצעיר". בראשונה התלקטו בקן מבני 18 ומעלה. היינו עדיין מעטים, כאשר קיבלנו מהנהגת קן קושיצה הודעה על כנס אזורי בקרומפאכי.

נקבעתי כנציג לכנס זה. לבשתי את חליפתי השחורה, החגיגית, עם עניבת־פרפר, כדי לייצג כראוי את הקן המקומי. כבר בתחנת הרכבת של קושיצה שמתי לב לכמה צעירים בצווארונים פתוחים, שכמובן לא יכולתי לשייך עצמי אליהם, ולמרבה הפתעתי רק בקרומפאכי נוכחתי לדעת, שפני כולנו לאותו כינוס ושהננו משתייכים לאותה תנועה.

כל נציג מסר דין־וחשבון על פעילות הקן שלו, ואני מסרתי את הדברים הבאים בערך: אנו מקיימים פעילות ציונית אינטנסיבית, הכוללת את הפעולות הבאות: יחד עם תנועת בית"ר קיימנו מחנה צופי; הכינונו דגל יפה לקן וערכנו מפקד חגיגי, אשר בו היה הנואם הראשי אביגדור המאירי, ששהה באותה עת בסביבתנו. הערב נסתיים בנשף ריקודים באולם המפואר „פר הזהב". כן, זו היתה ההתחלה.

בכינוס קרומפאכי דבק בנו משהו. גם אנחנו חוזרי הצבא התחלנו להופיע בסיגנון תנועות הנוער. לבשנו חולצות פתוחות, ויתרנו על העישון — שני ערכים ראשוניים של כל תנועת נוער. ללא ספק יש עוד חברים אשר זוכרים את התמונה ההיסטורית אשר מנציחה את טיולנו לאגם הרים כש־20—25 חברים הצטלמו לפני המלון המרכזי בעיר. המדים שלנו היו ממש פאנטאסטיים. את כובעי הצופים, שנראו לנו „גויים" מדי, החלפנו בבארֶטים שטוחים עם סרטי תכלת־לבן, על החולצה הירוקה ענדנו עניבות תכלת־לבן וכמובן לבשנו מכנסיים קצרים. במדים אלה התכוונו לעשות רושם על הסביבה היהודית.

לעיתים קרובות ביקרנו בעיירות הסמוכות שבהן היה הנואם בעיקר חברנו יצחק. במהרה קיבלנו תגבורת. ההנהגה בקושיצה החליטה לשלוח אלינו שליח מדריך אשר יטול לידיו את ריכוז הקן במקום. ביום בהיר אחד הופיעה ציפור הפלא בדמותו של נתן רובינגר ובבואו החלו חיים אמיתיים של קן שומרי וציוני.

נתן פעל במרץ ובמקום הבוגרים החל להתקבץ נוער ממש מכל הגילים, כולל נערות, בתחילה כמובן בהיסוס. כל הגילים אורגנו בעדותיהם מ„בני המדבר" ועד לבוגרים. ראשוני הנערים היו ממעמד העובדים, כי לחניכי בתי־הספר התיכוניים עוד לא נראינו מכובדים למדי. נתן, כפי שאמרתי, היה תקיף, וכפה ממש על החניכים קריאה ולימוד, גם על כאלה שמעולם לא קראו קודם לכן. הוא הכניס רמה תרבותית והתפתחות ראויה לשמה. לא אפריז אם אומר, שלקן של מיכאלובצה יצא שם טוב בכל רחבי סלובאקיה. קוימו הרצאות על בעיות ציונות וסוציאליזם. לצערנו, לא יכול היה נתן להחזיק מעמד זמן רב, הדתיים הקיצוניים ראו סכנה בו ובפמלייתו. הרב משה'לה מרחוב המשי

פירסם כרוז לצאן מרעיתו, בו קרא להם להחרים את הציונים ובעיקר את נתן — עד אשר נתן, כאזרח זר, היה חייב ללכת. אבל תחתיו באו אחרים אשר המשיכו לפתח את הקן ופעלו גדולות.

החלוצים הראשונים יצאו להכשרה, חלקם לוארין, חלקם לבראטיסלאבה. הצלחנו לייסד מקום הכשרה, אשר קיים עצמו בעזרת הקן שלנו והתנועה הציונית של העיר. ב־1932 יצאו חלוצינו הראשונים לארץ. לא קל היה אז לעלות. ראשית, צריך היה המועמד לקבל את אישור ההכשרה; אחר־כך צריך היה לדאוג ל־50 לירות שטרלינג, שחייבים היו להציג בארץ כתיירים — כי סרטיפיקאטים לא היו. למרות כל הקשיים האלה הצליחו הרבה מחניכי קן מיכאלובצה להגיע ארצה. בחלקם התרכזו בכפר מאסאריק, אך אפשר למצוא אותם בכל חלקי הארץ. כך נמשכה העליה עד 1938.

בשנה זו שנת 1938, פרצה הרוח, ולא ב־1939, כפי שנהוג לחשוב. עוד בסתיו 1938 גויסו רוב חברי הקן. אז שולחו אל הגבולות היהודים שנחשבו ממוצא פולני, אך גם יהודים שניירותיהם כתיקונם הוטרדו. האדון הוטקה התחיל לפעול. לאחר הכרזת המדינה הסלובאקית נאסרה כל פעולה ציונית, אך חברינו המשיכו בפעולה תחת שמות שונים, ובודדים אף הצליחו עוד לעלות ארצה למרות האנדרלמוסיה.

עד 1941 אפשר היה לנוע בלי סכנה, אך בסתיו אותה שנה החלו רווחות שמועות שמתכוונים לשלח לאוקראינה את כל היהודים. אז היו עדיין בין המנהיגים כאלה אשר האמינו שאת הצרה הזאת אפשר יהיה למנוע תמורת כסף — והתחילו פעולות ההצלה. התנועה עשתה את הלא־ייאמן. את מי שאפשר היה הבריחו לצ׳כיה, מקום שם פעלו אנשי התנועה הסלובאקית, וכך הגענו לשנת 1942 האומללה בשנים. בחודש מארס החלו המשלוחים של בנים ובנות. גם אז נתלוו לגירושים שמועות שנשלחים הם למזרח, לעבוד בבתי־חרושת. רבים רבים היו משוכנעים והאמינו שאכן לעבודה הם נשלחים, עד כדי־כך שבעת יציאת הרכבות נפרדו מעיר מולדתם בשירה רמה.

בעת ובעונה אחת הוחמרו החוקים האנטי־יהודיים. עוד באותה שנת 1942, לאחר רציחתו של שוטר־חרש, נאספו 70 גברים יהודים ונכלאו במרתף בית־הדואר וכל יום איימו עליהם מחדש, כי כל עשירי מהם יירה — אם לא ימסרו את הרוצח.

פוקס שאני׳ הצליח להחזיר מן הגבול ההונגרי את פראגר וליפקוביץ וכן שוחררו 70 הגברים. אך החופש לא ארך — בימים 4, 5, 6 בחודש מאי יצאו המשלוחים, ובהם כ־3,000 איש, בזה אחר זה מן העיר ומסביבותיה. לא הועילו כל אמתלאות, לא מחלה ולא נכות — כולם גורשו. אנשים הוצאו מבתיהם אפילו על אלונקות — ורק אז, אחרי המיבצע של חודש מאי, הבינו היהודים שלא לעבודה נשלחים הם. לאט־אט החלו להגיע גם ידיעות — באמצעות גלויות שהועברו על־ידי גרמנים, ואחר־כך מן המועצה היהודית בלובלין — על גורלם של המגורשים.

באותו קיץ גנבו את הגבול להונגריה משפחות רבות עם תינוקות על זרועותיהן (אותם הרדימו שלא יבכו חלילה). בדירתם הנעולה של משפחת דרוקר היו מתחבאים עד אשר נתאפשרה הבריחה.

מאמי המסכנה יחד עם האלאס נאני, שהלכו שלושה ימים מרחק של כ־25 ק״מ, גזל האיכר המבריח, בהגיען לשדה חיטה, את כל דברי הערך שהיה ברשותן והפקיר

אותן לנפשן. איגנאץ ליכטנשטיין, היום תושב ארצות־הברית, ברח מפולין וחזר לעירנו והוא היה הראשון שמפיו שמענו על השקר הגדול של מחנות־עבודה, כביכול, על הרציחות השיטתיות של יקירינו, על חלקם של האוקראינים ושל בריונים פולנים בהריגה ועל מחנה טרבלינקה, שהיה מכונה „מרחצאות", שממנו אין דרך חזרה לחיים. אחרי כמה ימים עבר ליכטנשטיין זה לבודאפשט, ובסוף השנה הזאת נשארנו מעטים מאוד — חלק במחבואים וחלק עם ניירות אריים.

בחורף התעוררה שוב הפעולה הציונית בין המעטים — בית־הספר היהודי עדיין פעל — קוימו הרצאות ופעולות תרבות ביום ראשון אחרי הצהריים. בשנת 1943 לא היו עוד גירושים, אבל הגיעו פקודות גיוס מנובאקי, סוד ו־ווילמה, שבהם היו ריכוזים גדולים של מחנות עבודה. צווים אלה באו בפתאומיות כזאת, שכל סיכוי להצלה נמנע. קומץ הנשארים הרגיש מחובתו לספק מזון למחנות — ומדי שבוע נשלחו ארגזים עם מיצרכים חיוניים שונים לוורוקי, שם היו מרוכזות רוב המשפחות ממיכאלובצה.

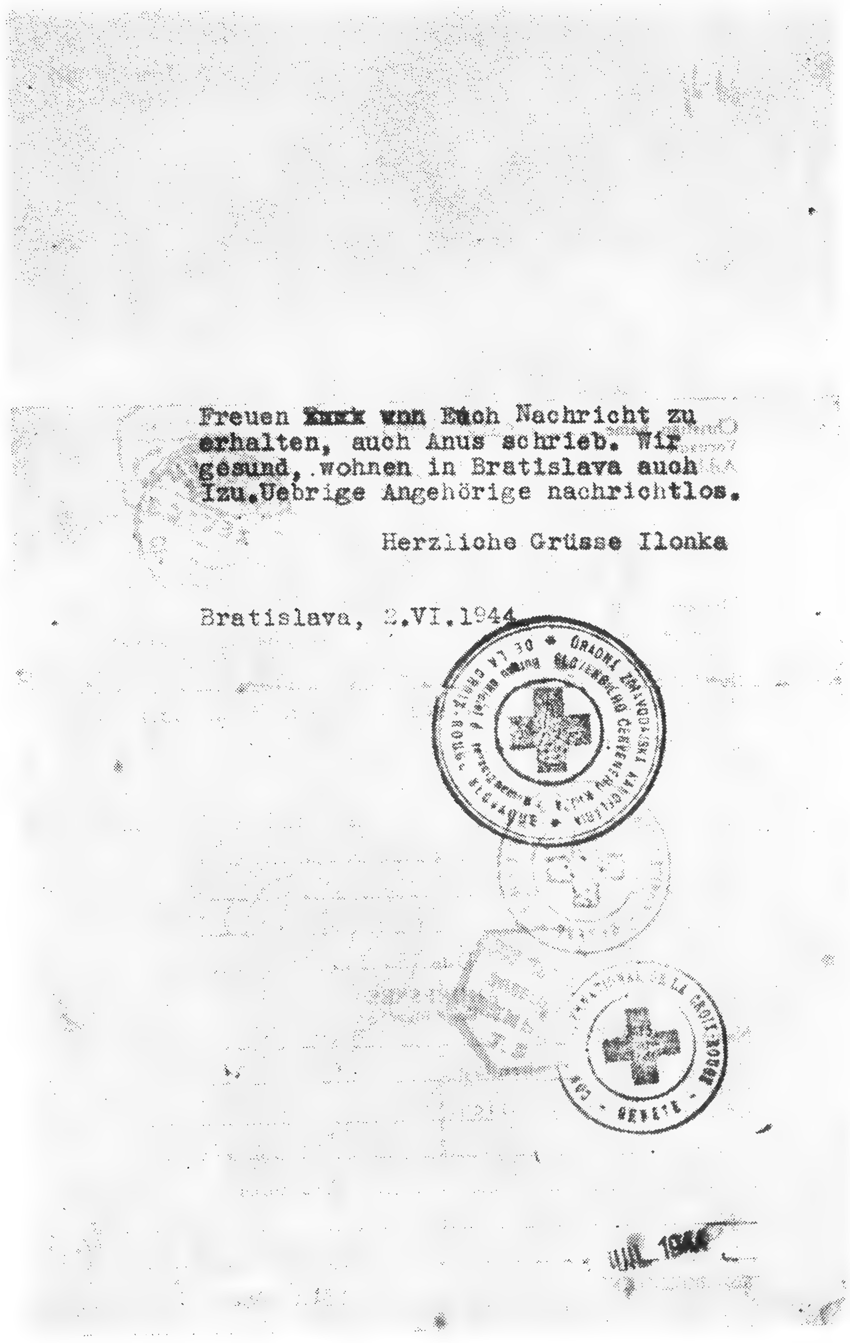
בתקופה קשה זאת היה עוד קיים מרכז התנועה בבראטיסלאבה ואנשי המרכז עשו מאמצים על־אנושיים לנסות להציל את חברי התנועה מן הגירושים. אגון רוט דיבר משם כל יום בטלפון ולמרות שהיה בחור חולני לא חס על עצמו ובא אל מיכאלובצה שדרכה עברו להונגריה, בכדי לכוון את הדברים. לצערנו היו מקרים, שבהם היינו חסרי אונים והרבה חברים נאמנים ויקרים גורשו.

ב־1944, כאשר הגרמנים חדרו להונגריה, היה צורך להחזיר את החברים לסלובאקיה. ב־15 במאי אותה שנה קיבלו כל היהודים פקודה לעזוב את העיר תוך שלושה ימים והפעם לא הועיל שום דבר — לא נצרות, לא דרכון לאמריקה, הכול היו חייבים לעזוב. הרוסים כבר חדרו לסלובאקיה, אבל הגרמנים היו חרוצים במסע ההשמד נגד היהודים, וחברים רבים נפלו בימים אחרונים אלה קרבן להיטותם לרצח.

הרשימה ארוכה למדי, אך יורשה לי להזכיר לפחות את בן משפחתי, ק. הקסנר, שהיה בין אלה האחרונים. מעטים היו שחזרו. שבורים ורצוצים, חולים ומזי רעב באו לחפש ולמצוא את יקיריהם. האכזבה היתה רבה, כי רק מעט משפחות נותרו שלמות והרבה משפחות נכחדו כליל.

שארית הפליטה התעכבה בעיר רק זמנית, הכול חיפשו את הדרך לארץ ששעריה היו עדיין נעולים. אבל הגיע היום המיוחל, כאשר נפתחו השערים והשרידים החלו לזרום ארצה וכ־80 אחוז מהם חיים בה כאזרחים נאמנים ובונים הממשיכים את אשר התחילו חלוציה הראשונים.

דב גרגור ז"ל — גבעת נשר

Freuen Xxxx von Euch Nachricht zu erhalten, auch Anus schrieb. Wir gesund, wohnen in Bratislava auch Izu. Uebrige Angehörige nachrichtlos.

Herzliche Grüsse Ilonka

Bratislava, 2.VI.1944

הקשר המשפחתי באמצעות הצלב האדום

Write in Block Capitals — In grossen Druckbuchstaben auszufuellen.

From
WAR ORGANISATION OF THE BRITISH RED CROSS AND ORDER OF ST. JOHN
Postal Message Scheme

034104

To:
Comité International de la Croix Rouge Genève

P.O.B. 1085,
David Building,
Jerusalem,
PALESTINE.

ENQUIRER
Fragesteller

Name Brand

Christian name Menasze Gedale
Vorname

Address 64 Ku. Pinsker Str.
T.A.

Message — Mitteilung.
(Message not to exceed 25 words, family news of strictly personal character).
(Nicht über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten).

Liber Fater und Geschwister,wihr sind gesund,schreibet wus Ihr alle macht.

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX ROUGE GENÈVE

Date 01.III.44

ADDRESSEE
Empfänger

Name Praeger

Christian name Abraham
Vorname

Address Cinterova ulica
MICHALOVCE
Slovakia

50000—16.1.43—G.C.P.

1 MAI 1944

מורים ותלמידים בבית־הספר המקצועי

הקמתו של בית־הספר היהודי בהנהלתו של הח׳ בנימין בורנשטיין, הציוני והעסקן המוכשר, עם צוות של 15 מורים — לא פתרה את בעייתם של התלמידים היהודים שהוצאו לרחוב מבתי־הספר הממלכתיים על־ידי המימשל הסלובאקי הפאשיסטי. הבטלנות היתה עלולה לגרום לדמוראליזציה של הנוער היהודי, על־כן החליט הועד הציוני במיכאלובצה להקים בתי־ספר להכשרה מקצועית לבנים ולבנות.

לבית־הספר לבנים נרשמו ארבעים תלמידים ממיכאלובצה ומהעיירות השכנות הומנה, סצ׳ובצה ווראנוב. מנהל בית־הספר היה המהנדס בוקסבאום, שלימד טכנולוגיה (הוא נפל מאוחר יותר בקרבות הפארטיזאנים), וחבריו לעבודה היו הח׳ פירסט, שלימד שירטוט טכני והח׳ לאיוש פרידמן, שלימד שרברבות. החניכים למדו מסגרות־בנין והלחמה אצל הח׳ לפקוביץ׳ המנוח ונגרות־בנין בבית־המלאכה של הח׳ רייסמן. את חומרי־הגלם הנחוצים ללימודים תרמו בעלי חנויות למוצרי ברזל — הח׳ גולדשטיין, וייסברגר וקליין.

מובן, שהקמת בית־הספר נתאפשרה אך ורק תודות להתלהבותם של המרצים, שנרתמו לעבודה מתוך רצון אידיאליסטי להציל את הנוער היהודי. במשך זמן קצר קיבל המפעל חשיבות מעשית, כי התלמידים עבדו לפי הזמנות מבחוץ והתחילו לייצר לולי־ברזל לשפני־אנגורה ומחצלות־ברזל.

בעת ובעונה אחת עם הקמת בית־הספר לבנים, הוקמה גם מתפרה לבנות, בהנהלת הגב׳ תרזה אדלשטיין, שבה למדו כ־40 חניכות גזירה ותפירה. תודות לידע המקצועי והמסירות של המנהלת, תפרו הבנות עד מהרה שמלות — לא רק לעצמן אלא גם לפי הזמנה, וכותנות לגברים.

הכספים שנדרשו להחזקת בתי־ספר אלה נאספו על־ידי תרומות יהודים טובי־לב, שהבינו גם בימים קשים אלה את חשיבותם של בתי־הספר המקצועיים.

לצערנו הרב ניצלו מן השואה רק מעטים מתלמידי שני בתי־הספר, אך אלה שחזרו נזכרים בהערצה בימים ההם, ואסירי־תודה הם למוריהם ומחנכיהם על הידע שהיקנו להם, כי אחרי השיחרור ניצלו באורח מעשי את אשר למדו מהם.

הקמת בתי־הספר הללו היתה דוגמה ומופת לעזרה עצמית בתקופה הפאשיסטית בסלובאקיה.

תל־אביב **ד״ר אלכסנדר גולדשטיין**

העיר מתרוקנת

ב־15 במאי 1944 פונתה העיר משארית היהודים. נותרו רק אלה שהסתתרו וכמה רופאים ורוקחים. עקרנו מערבה, רוב־רובנו לבראטיסלאבה, וחלק לא־קטן גם למושב הזקנים של הרב פרידר בנובה־מסטו על נהר ואג. אנחנו, עם עוד כמה משפחות, נשארנו בליפטובסקי סב. מיקולאש, עיר מולדתי.

בליל־שבת אחד נכנסה אלינו הגברת לישו גליק ובסודי־סודות סיפרה לנו כי ארנו רוזין, שעבד פעם אצל שבשטי׳ן, יושב אסור במשרד המס. כמובן, שרצינו תיכף להיפגש עמו, אך לא ידענו איך. בשבת בבוקר הגיע אלינו אגון רוט, ולפי התנהגותו המוזרה הבינונו, שיש דברים בגו. לבסוף סיפר לנו מה הענין וביקש מקום שקט למילוי משימה מסוכנת ביותר:

ברצונו לשבת ולכתוב פרוטוקול מפי שני ניצולי אושוויץ, שזה עתה ברחו משם, ארנה רוזין וצ׳שק מורדוביץ. כך ישבו אגון וקרסניאנסקי מהבוקר עד שעות הלילה המאוחרות ורשמו מפי הבורחים את קורותיהם. שניהם היו עמנו עוד עשרה ימים. עד שמצאנו בשבילם דירה וניירות, האכלנו והלבשנו אותם. הדבר הדחוף ביותר היה להשיג להם נעליים. מיקולאש היתה עיר של בורסקים. בעליהם היהודים של בתי־החרושת עדיין ישבו בהם. דוב הלך לאחד מהם וסיפר לו את קורותיו של רוזין. „בן כמה אתה, אישי הצעיר ?" — שאל בעל בית־החרושת, „כשם שלא הכרתיך כל השנים הללו, איני רוצה להכירך גם להבא". הבחורים החווירו ואמרו לדוב, שלולא היו מתחשבים בו, לא היה זוכה בעל בית־החרושת לצאת חי מן המשרד שלו. ביום כיפור נערך „חיפוש", בעל בית־החרושת גורש לאושוויץ ומשם לא חזר עוד.

צ׳שיק מורדוביץ הגיע שנית לאושוויץ. חבריו למחנה הכירוהו, את המספר המקועקע על זרועו הפכו לשושנה, ובאותו לילה נשלח למיכרה בשלזיה. לפני שנה הגיע עם משפחתו מבראטיסלאבה וכעת הוא גר בקיראון.

עשרה ימים ולילות ישבו שני הבחורים וסיפרו לנו את קורותיהם. הם זכו גם לביקור של וקסלר ורודו ורבה שברחו חודשיים לפניהם.

יאחט גרגור — גבעת נשר

מוציאים את הבנות

תמונה נהדרת מבליחה בדמיוני: טנא גדוש פרחים נפלאים, ולפתע נושבת אי־מזה רוח־זלעפות, והמראה גז כלא היה, ועקבות לא יותיר מאחריו. לגן־פרחים שומם ועזוב מדמה אני עתה, מקץ שנים רבות, את עולמו של בית־הספר היהודי במיכאלובצה, שבו נערכה חגיגת־פאר בפברואר שנת 1942. על הבמה ניצב עלם כבן עשרים ושש וניגן ברגש רב את יצירות באך ושוברט. להנר שמו — נצר למשפחת אופים מסועפת — והוא מנגן־אמן בחסד עליון. דומיה שררה באולם שבו נתכנסו סולתו ושמנו של הנוער היהודי במיכאלובצה. מאות נערות צעירות — כאילו זימן הגורל יצירי־חמד אלה, שפניהן כאפרסקים בשלים ונשמותיהן הזכות מרחפות כבחלום בעולם הצלילים, כדי לשבור את כולן ולדונן לשמד ולהרג. מה נפלא היה אותו גן־פרחים!

התמונה נעלמת, כפי שנמוגו החיים הצעירים והרעננים. אני, שנותרתי עדה חיה יושבת בירושלים העיר וזכרונותי שמורים עמי, יכולה לספר רק מעט על חיים אלה.

היה זה בשעות הבוקר, ביום שישי, עשרים בחודש מארס. המשרתת עלתה בריצה לדירתנו, ובפיה זעקה מרה: „מוציאים את בנות הומונה". מוציאים את הבנות? הכיצד? מה פירוש הדבר? הייתכן? מוציאים אותן — לאן? אחרי זמן־מה החלו להגיע ידיעות ברורות; השמות עברו מפה לפה. לא, לא היה זה סיפור דמיוני, כי אם מציאות מרה. בשבת אחר־הצהריים קיבל מאן־דהוא מן העיירה אפרייש ידיעה טלפונית, לפיה חטפו את הבנות, דחסון לתוך קרונות ולקחו אותן הרחק... אין איש מקשה עוד לאן? האווירה נדחסת מרגע לרגע. היכן למצוא מחבוא? מה לעשות? אל אלוהים, מה אפשר לעשות?

הגברים הצעירים התגנבו להונגריה עוד בראשית מארס, משהגיעו השמועות הראשונות על מחנות־העבודה. אלה שהיו באילאווה, וביניהם גם אחי, נמלטו ראשונים. בינתיים נודע גורלם המחריד של המובלים למחנות־העבודה והחלו מגיעות שמועות על הנלקחים למחנות־המוות... סיסמת כל משפחה יהודית היתה להציל את הגברים הצעירים ויהי־מה. זקנים, נשים וטף ימצאו מסתור, אך על ראשי הגברים הצעירים מרחפת סכנה כבדה. זה היה המישגה הגורלי של כל משפחה, איש לא חשב על הבנות הצעירות. מי היה מעלה בדעתו, שהבנות, ששמרו עליהן מכל רע, יצורים חסרי מגן וישע, יילקחו בין הראשונים, בגסות ובזרוע נטויה. לא היתה עוד מלחמה בלי גברים, אך מה, בשם אלוהים, רוצים מן הבנות? דווקא נקודה זו חישב הנוגש היטב, והוא ידע היכן להלום. המכה מחצה את ליבות המשפחות היהודיות.

ביום ראשון אחר־הצהריים היה הרחוב הראשי בעיר מת ושומם. נשים צעירות לא העזו להיראות בראש חוצות. חברתי ביקשה להזריק לה סם שיעלה את חומה. דברים שונים ומשונים מתרחשים בכל בית. במוחי עולה רעיון על זריקה כנגד טיפוס. אם תוזרק אותה זריקה לעוד עשר בנות, אפשר יהיה לתלות בשערי הבתים שלט אזהרה והעיר תבודד לכמה שבועות. הדבר החשוב ביותר הוא להרוויח זמן! אך איש אינו רוצה להבין זאת, ואיש אינו תומך בי. השעות חולפות והערב מאיים. החשיכה הולמת כאגרוף־ברזל... אגרוף־ברזל המוחץ את הלבבות. אנו מסבים ליד השולחן. אבי מחבר טורי מספרים ארוכים בספר עב־כרס, אמי סורגת, ואני קוראת בספרו של דוסטוייבסקי „רשימות מבית המוות". ספר קודר זה מרגיעני בשעה זו, ואין בו נקודת חשיכה אחת

שתהא אפלה יותר מן החיים עצמם. כל רחש מעביר בנו רטט, אין אנו מעזים להסתכל זה בפני זה, כחוששים שהדיבור עשוי לחולל משהו. בשעה אחת־עשרה אנו עולים על משכבנו. מקץ מחצית השעה בערך מהדהדות פסיעות מהירות על המדרגות. חברתנו הארית ממוצא צ׳כי, מרגיט זלושקה, שנשמת מלאך לה, מטפסת בחשאי מבעד לחלון שבחדר המדרגות ולוחשת: „אלישבע, מהרי והימלטי, צרה מתרגשת״. וכבר נעלמה כלעומת שבאה.

בימי ילדותי, כשהרעים הרעם והבריק הברק, נהג אחי הצעיר ממני למצוא מיסתור בחיק אמי, וגם בהיותו תלמיד גימנסיה נהג לעשות כן. צחקתי לו. גם אמי התייראה מפני הברקים ופחד משותף זה איחדם. באותן שעות נמשכתי אל אבי, שבפרוץ הסער נהג לפתוח לרווחה את החלונות ולהזין עיניו ביופי הפראי של הברק המתפרץ. אך עתה השתוקקתי למצוא מיפלט בחיק אמי ולרעוד מבכי כבוש. באותן תקופות־אימים היה המבוגר חש עצמו כילד שרוצים לנתקו במזיד מעל אמו. בכינו שתינו בחוסר־אונים משווע. היתה לנו דירה גדולה, בת חמישה חדרים, וחישבנו את כל האפשרויות למחבוא, אך לא מצאנו פתרון. בינתיים קרב השחר... והנה עלה בדעתי לשאול שמלת איכרים מן האיכרה הזקנה שהתגוררה באותה החצר. בלבוש זה אוכל להגיע אל מכרי הגרים בקצה העיר ליד הכנסיה היוונית־קאתולית. האיכרה הזקנה נוהגת לבקר בכנסיה כל בוקר, לכן לא יהיה זה חשוד, אם אחמוק מבעד לשער בשמלת האיכרים השחורה, כשהמטפחת השחורה קשורה לראשי. התחפשתי ומקץ דקות מספר הייתי למטה. ברחוב הראשי שררה דומיית־מוות. היתה שעת דמדומי בוקר. התקדמתי בצעדים איטיים של אשה זקנה. ורק ליבי דהר, הלם בפראות, עד שחשבתי שאחנק. בדרכי נזדמנו לי שני משמרות, אך אנשיהם אף לא השגיחו בישישה כפופת־הגו והעטויה שחורים. הגעתי לבית מכרי.

למחרת באמת הוקפה מיכאלובצה, שדמתה לעיר נצורה. הרחובות היו מלאים חיילים חמושים ושוטרים לרוב, כאילו הצטרכו ללחום בגייסות חמושים או להשמיד קבוצות־שודדים מאורגנות. אך רק נשים היו שם, נשים צעירות, עלמות ברובן. אותם פריצי־חיות לא נרתעו ולא היו בהם כל רגשות־חמלה. נערות אחדות נשבו ליד הגבול, וביניהן עלמה בלונדית יפהפיה. באחותה המשותקת לא נגעו, אך היא, הבריאה, נוקבה בכדורי האויב.

אימן האלמנה של שלוש הבנות שנלקחו בשבי, השתוללה, השתטחה לפני המכונית שלתוכה נדחסו בנותיה, אך קתות הרובים שמו מחסום לפיה. אמהות שנטרפה עליהן דעתן מצער, התרוצצו ברחובות, אך ההמון מסביב לא התרשם. לכל היותר רטנו פה ושם: מה נורא פירוד זה! אך מדוע נלקחות הבנות, ועצם העובדה שהן נלקחות, לא עניין אותם כלל. אחת הנערות לקתה בהתקפת־לב חמורה, אך דבר זה לא הצילה, והיא הושלכה לתוך המכונית. רק נערה אחת ויחידה הצליחה להיחלץ מתוך האוטובוס הגדוש. אחדות מצאו מיסתור בבית־החולים ואחדות הסתתרו בעליות־גג או בשדות.

הסיוט נמשך שלושה ימים ושלושה לילות ומי שעלה בידו לחמוק מן הלוע הפעור, הגיע תורו אחרי־כן. בין אלה הייתי גם אני. מוטב היה אילו הרגו את כולנו בו במקום, אך למרצחים לא היה האומץ לעשות זאת. היינו צריכים להתגונן בציפורנינו ובאגרופינו, להתגונן עד צאת נשמותינו. הכול בא בפתאומיות מסנוורת. סירבנו להאמין שעלינו למות, וגרוע מזה — לסבול יסורי־גיהינום עד בוא עלינו המוות.

ירושלים **אלישבע סנש**

אין ארץ־ישראל נקנית אלא ביסורים

מזג אוויר סגרירי וקר היה באותו בוקר, ה־15 למארס 1939, בפראג. בחדשות של השעה 7 בישר הראדיו, כי הצבא הגרמני חצה את גבולות צ׳כיה שלאחר הסכם מינכן ועולה על פראג. יצאתי מיד בחשמלית מספר 17 מהפרבר קושיר׳ה ונסעתי לכיכר וונצל. בשעה 8 בערך הופיע ליד ה„מוסטק" שבקצה התחתון של כיכר וונצל חייל גרמני רכוב על אופנוע צבאי. מיד לאחר מכן הגיע טור השריון הגרמני, טאנקים, משאיות וכלי־רכב אחרים. המונים צבאו על המדרכות והביטו בזעם עצור על הקלגסים הגרמנים. לפתע חל מעצור באחד הטאנקים והטור נשאר עומד. ההמון העצום הסתער על הטאנק בזעקת קרב: „פנה אחורה וחזרה לגרמניה". קצין גרמני התרומם מתוך אחת המכוניות שנשתרבבו בטור המשוריין ושלף את אקדחו. ההמון נשתתק, עצר, והחל צועד אחורנית. באה המשטרה הצ׳כית רכובה על סוסים והחלה לפזר את ההמון.

כל זה התרחש בשעה הראשונה של כניסת הגרמנים לפראג. ההמון החל שר את ההימנון הצ׳כי בעמידת דום, ולא נותר למשטרה אלא להצטרף עם הסוסים לעמידת דום ולהצדיע. מקץ שעתיים נסתיים מסע הצבא הגרמני, ההמונים התפזרו לכל עבר והחיים חזרו מיד למסלולם הרגיל. הייתי המום! באתי לפראג לפני ארבעה חודשים, נרשמתי כתלמיד לבית־הספר הגבוה לסחר בינלאומי. אותו בוקר היה לי ברור כשמש, שהכול נגמר ויש להתחיל מחדש. עזבתי את כיכר וונצל ורגלי נשאוני ישר אל המשרד הארץ־ישראלי. המשרדים היו סגורים ורק חדר אחד היה פתוח. בחור צעיר בגילי שאל לרצוני ואמרתי שאני רוצה לנסוע לארץ־ישראל. הוא השיב לי, שהמשרד סגור היום ועלי לבוא למחרת. לא באתי. ארזתי את חפצי וחזרתי למיכאלובצה, אל בית הורי. כאן שוב הייתי פוגש מדי יום ביומו כבימים עברו את שני חברי לכיתה, הורבאט טיבי וארצ׳ו הלינגר ושעות ארוכות היינו מבלים בבטלה ובהליכה־סתם ברחובות.

יום אחד, אם איני טועה היה זה ב־22 במארס 1939, בשעה היעודה לפגישתנו, היא 11 בבוקר, ליד בית־הכנסת הגדול ברחוב הראשי, הופיעו שני חברי נפעמים:

— השמעת, ההונגרים כבר כבשו את סובראנצה ועולים על מיכאלובצה; מתנהלים קרבות בין הצבא הסלובאקי וההונגרי ליד זאלוז׳יצה. אנחנו נוסעים מפה. בוא אתנו!

— לאן נוסעים?

— לארץ־ישראל.

— וכעת לאן?

— ניסע לבראטיסלאבה ואחר כך נראה.

— טוב, גם אני נוסע לארץ־ישראל, ניפגש שם. אך אני לא אסע לבראטיסלאבה. אסע מצ׳כיה.

חזרתי מהר הביתה. בשעה אחת וחצי יצא האוטובוס לפראשוב ומשם יוצאת רכבת לבוהומין ולפראג. אבי היה בשוק בטרבישוב. ביקשתי את אמי שתארוז את חפצי, כי אני נוסע בעוד חצי שעה. אמי זכרונה לברכה לא הבינה את המתרחש וראשית־דבר פרצה בבכי. היא לא ידעה מה תאמר לי. ליוותה אותי כיברת־דרך כשהיא מתייפחת. השכנים יצאו מחצרותיהם ולא ידעו פשר הדבר. „איך לא לבכות" — השיבה אמי ז"ל לרוזה המשרתת אצל השכנים דמקו — „בני נוסע אל העולם הגדול".

יצאתי לדרכי החדשה. התחיל פרק חדש. לארץ־ישראל עליתי רק בסתיו אותה שנה. במשך חצי שנה הייתי בהכשרה חקלאית של תנועת הנוער „מכבי הצעיר" באיבנצ׳ינה על־יד ברנו ובחודש נובמבר יצאתי בקבוצת מעפילים מפראג. לרוע המזל נשארנו תקועים בבראטיסלאבה, ובמשך תשעה חדשים היינו עצורים ברווקיה הידועה בשם „סלובודרנה". בחודש ספטמבר 1940 עזבנו סוף־סוף את בראטיסלאבה בספינה גרמנית ששטה על הדאנובה והביאתנו לטולצ׳ה שברומניה. בדרכנו על הדאנובה הגענו לנמל הבולגרי רושצ׳וק. בלב הנהר דאנובה עגנה ספינה רעועה ויהודים רבים על סיפונה. נודע לנו שזו הספינה „פאנצ׳ו", שאף היא יצאה כמה ימים לפנינו מבראטיסלאבה בדרכה לארץ־ישראל.

בינתיים הגיעו מבראטיסלאבה בדרכן לטולצ׳ה עוד שלוש ספינות גרמניות עמוסות פליטים יהודים מאוסטריה, מגרמניה ומהפרוטקטוראט. ב־10 לאוקטובר 1940 יצאו שלוש ספינות מעפילים לארץ־ישראל: „אטלאנטיק" עם 1,800 מעפילים, „פאציפיק" עם 1,200 מעפילים ו„מילוס" עם 900 מעפילים. ספינתנו „אטלאנטיק" טולטלה בים השחור ובים התיכון עד ל־29 לנובמבר. הגענו סוף־סוף לחיפה ואז נודע לנו שיעבירו אותנו לאניה העצומה „פאטריה" שעגנה בנמל, אשר תעביר אותנו לאי הגזירה מאוריציוס שבאוקיינוס ההודי, שם נישאר עד סוף המלחמה, ואז יחזירונו האנגלים אל ארצות מוצאנו.

בספינת „אטלאנטיק" היינו כתריסר עולים מסלובאקיה שהצטרפו לטראנספורט עוד בבראטיסלאבה. ביניהם העתונאי גדעון ארד, שנשא לאשה את הדה הקסנר ממיכאלובצה, והמנהדס אֶרוין קובאץ׳ מפראֶשוב. שניהם פעלו רבות וגדולות בלב הים. שניהם היו קצינים בצבא הצ׳כוסלובאקי והיה להם נסיון שלא יסולא בפז בשטח המנהיגות והשלטת משמעת. אֶרוין קובאץ׳ היה אחד הטייסים הראשונים והוותיקים בצ׳כוסלובאקיה.

ספינתנו נכנסה לנמל חיפה ביום ראשון אחרי הצהריים ועגנה סמוך לחוף „שמן" מרחק של כמה מאות מטרים מהאניה „פאטריה". ציפינו שמישהו מבין אנשי המוסדות יבוא לבקרנו ולעודד אותנו, בטרם יגרשונו האנגלים מהארץ. לפנות ערב התקרבה אל ספינתנו סירה ועליה בא־כוח מהישוב. צעקתי אליו ושאלתיו מדוע לא בא אלינו אף אחד. האיש השיב לי בצעקות: „עכשיו אתם באים? מדוע לא באתם לפני עשר שנים?" זו היתה קבלת־פנים שאפילו בחלום הרע ביותר לא יכולתי לתאר לעצמי שכך יקבלוני בארץ־ישראל, לאחר התלאות והנדודים שפקדו אותנו בדרך.

למחרת בשעה 8.30 בבוקר בערך, נשמעה התפוצצות עזה מכיוון „פאטריה" ומקץ עשרה רגעים שקעה האניה בים. ערבוביה, רעש, צעקות, אנדרלמוסיה, צפירות, אנשים קופצים לים... „פאטריה" פוצצה על־ידי ה„הגנה". שלוש מאות נפש מצאו את מותם במצולות נמל חיפה, במרחק 300 מטר מאתנו.

ביום הרביעי הורידו אותנו מ„אטלאנטיק" והעבירונו אל מחנה האסירים במזרע ליד עכו. שם נפגשנו לראשונה עם אסירי ה„הגנה" ואצ"ל. משם הועברנו, אחרי חמישה ימים, למחנה המעפילים בעתלית. בעתלית נפגשנו עם ניצולי „פאטריה" ששוכנו במחנה נפרד מאתנו. להפתעתי פגשתי שם את יאנצ׳י גוטמן ולא הבנתי כיצד הגיע מ„פאנצ׳ו" ל„פאטריה". זהו בלי ספק סיפור מרתק של העזה ותושיה. יאנצ׳י החליט לברוח מה„פאנצ׳ו" שעגנה בלב הדאנובה שמן העבר אחד רומניה ומהעבר השני —

בולגריה. באישון־לילה קפץ לדאנובה, שחה שלישה קילומטרים עם הזרם ועלה להוף הבולגרי. יהודי בולגריה עזרו לו להגיע לנמל וארנה, וכשאחת משלוש הספינות שיצאה מטולצ׳ה עגנה שם כדי להצטייד במים, עלה יאנצ׳י עליה וכך הגיע לחופי הארץ ול,,פאטריה״.

האדם השני מבין מכרי הטובים, שהיה גם הוא בין ניצולי ,,פאטריה״, היה יוז׳ו טלקי, אשר ברבות הימים התפרסם בארץ כמאמן שחייני ישראל. יוז׳ו היה אחד המעטים שידעו על הפיצוץ ונצטווה על־ידי פיקוד ה,,הגנה״ לקפוץ לים רגעים ספורים לפני הפעולה, כדי ששאר אנשים שעל ה,,פאטריה״ ידעו כי עליהם לעשות כמוהו ולקפוץ למים בהישמע קול הפיצוץ. אולם לרוע המזל התקרבה אליו סירת משטרה ואחד השוטרים היכהו בראשו בקת רובהו ופצעו קשה. יוז׳ו החזיק מעמד, ובהישמע הפיצוץ הירפו ממנו הבריטים והוא ניצל.

שלושה ימים היינו בעתלית ואז נתבשרנו כי עומדים לגרשנו לאי מאוריציוס. ניסינו להתמרד, אך כלום לא עזר לנו. הועמסנו בכוח על שתי אניות הולנדיות, אשר העבירונו לאי הנידח בלב האוקיינוס ההודי. מחיפה גורשנו ב־9 בדצמבר 1940.

הוכנסנו למחנה אסירים, הגברים לחוד והנשים עם הילדים לחוד. מחנה הגברים היה בבית־הסוהר המרכזי של האי, אשר בכל צורתו דמה לבנין הסינג־סינג הנודע. היו בו שני בלוקים עצומים ובכל אחד 300 תאים ל־300 עצורים. כל אחד קיבל תא נפרד ובו, פרט לערסל, ארבעה קירות ריקים. הנשים והילדים שוכנו צפופים במחנה שנבנה בחיפזון. התחלנו לארגן את חיינו, בחרנו במוסדות שונים ובהנהלה שתייצג אותנו בפני המפקח הבריטי של המחנה. דאגנו לתעסוקה, אירגנו כיתות־לימוד לילדים וחוגים ללימוד עברית לבוגרים. אחד המורים היה מחבר ספר־הלימוד הנודע באותו הזמן: ,,בן חביב״, וגדעון ארד, שהיה עתונאי, היה מדפיס מדי יום ביומו במכונת כתיבה קטנה עתון יומי על המתרחש בעולם ועל מהלך המלחמה בחזיתות השונות.

דבר ראשון שביקשנו לעשות במאוריציוס, היה לבוא בקשרים עם המוסדות בארץ ובדרום־אפריקה. פנינו אל הסוכנות היהודית בארץ־ישראל וביקשנו לגייס את הצעירים מבינינו ליחידות העבריות בארץ־ישראל. קיבלנו תשובה שלילית. פנינו לממשלת צ׳כוסלובאקיה בלונדון וביקשנו להתגייס ללגיון הצ׳כי. הפעם האיר לנו המזל פנים ובנובמבר 1941 קיבלנו הודעה רשמית ממפקד המחנה הבריטי, שהנתינים הצ׳כוסלובאקיים רשאים להתגייס. שמחתנו לא ידעה גבול. הבריטים החלו מלמדים אותנו תרגילי־סדר ואז בא היום הגדול, הוא ה־22 באפריל 1942. כשעזבנו כבני־חורין את מחנה האסירים ויצאנו ברכבות אל הנמל פורט לואיס, בירת האי, ומשם באניה בריטית ,,וודלארק״ לדורבאן בדרום־אפריקה. כעבור עשרה ימים שוב יצאנו אל המזרח התיכון, לסואץ. וכעבור שעות מספר הגענו לאלכסנדריה, אל המחנה של הצבא הצ׳כוסלובאקי בסידי ביש. היה זה מחנה לא גדול, שעיקר תכליתו לאמן חיילים.

מקץ שבועות אחדים נפל דבר חמור מבחינתנו, הבחורים היהודים בצבא הצ׳כי. מדי ערב היינו מקשיבים לשידורי ראדיו לונדון. והנה בערב ראש־השנה נשמע קולו של הנשיא ד״ר בנש. הוא בירך את החיילים בני דת־משה ואיחל להם כי יזכו בשנה הבאה לראות בנצחון בעלות־הברית ולחזור לבתיהם ולהוריהם. אנו, הבחורים היהודים

שביחידה, היינו נרגשים מאוד למישמע דברים אלה. לפתע נשמע מאחת הפינות קולו של אחד החיילים הצ׳כים, שהיה כומר קאתולי: ,,הנשיא שלנו אין לו כבר על מה לדבר, רק על היהודים ועל ראש־השנה שלהם!״ דברים כדרבונות! אף חלק מהבחורים הצ׳כים שהיו ידועים כדמוקראטים אמיתיים באו במבוכה ולא ידעו כיצד להגיב.

במוצאי יום הכפורים הוחלפנו על־ידי חיילים הודים ויחידתנו הועברה לארץ־ישראל והגענו אל המחנה שליד בית־שאן. כעבור 24 שעות, ב־25 בספטמבר 1942, קיבלנו, קבוצת בחורים לא גדולה, חופשה של חמישה ימים כדי לבקר בארץ־ישראל, מאחר שב־1 באוקטובר צריכים היינו לצאת לאנגליה ולעבור שם קורס טיס. ביקרתי בקבוצת בנתיב, היא קבוצת ,,המכבי הצעיר״ של צ׳כוסלובאקיה, שאליה צריך הייתי להצטרף בעלותי ארצה. ביקרתי בכפר מאסאריק, בגן־שמואל ובתל־אביב. שם פגשתי מכרים ותיקים ולאחר שיחות עם ידידי השונים החלטתי לערוק מן הצבא ו,,לעלות ארצה״. מאוויי התגשמו מקץ שלוש שנים, סוף־סוף עליתי ארצה.

אילו נתקיים היום כנס של כל תלמידי כיתתנו, החיים והמתים כאחד, והיה פורץ ויכוח מה עדיף לומר: ,,מקום בו המולדת שם טוב״, או ,,המקום בו טוב שם המולדת״ אין ספק שהפעם הייתי עושה יד אחת עם חברי הכיתה הנוצרים וללא כל היסוס הייתי עונה אתם במקהלה רבתי: ,,במקום שלאדם מולדת — שם ייטב לו״.

ד״ר אברהם תלמי
קרית־טבעון

בשורה ומכתב מאושוויץ

היה זה בימים בין חג המולד וראש השנה האזרחית של שנת 1944. ישבנו בבית עם עוד כמה ידידים, הארי שווארץ ושטאֶפי קליין, שפרצו אלינו בהתרגשות רבה. הבינונו תיכף שקרה משהו. ואמנם סיפור בלתי־רגיל היה בפיהם; נתקבל מכתב מאושוויץ! בנו של סורוצ׳ין היה ביחידת ס״ס ושמר במחנה אושוויץ. הוא הביא מכתב מזהבה גולדברגר, כתוב אל הארי שווארץ. יחד עם המכתב הביא גם פנקס מכורך בבד ירוק. המכתב היה כתוב בשפה הסלובאקית ובו הערה, שאם משהו לא מובן, יש לפנות אל דב ויכט. הארי לא הבין את פשר ההערה. אך כשמישששנו את המעטפה ואת הכריכה של הפנקס, גילינו פיסת נייר־משי ועליו אותיות עבריות. האותיות היו כה זעירות, שקשה היה לפענחן. והרי המכתב כלשונו:

יודעים אנו, שבוודאי לא תדענה מן הגהינום שלנו. רק אחדים נשארנו מהראשונים. לקחו אותנו לא לעבודה כי רק למחנה מוות. רוצים אנו לספר לכם את כל האמת, האמת הנוראה של חיינו. נמצאים פה יהודים מכל ארצות אירופה. במשך שתי שנים באים כל יום וכל לילה טראנספורטים עם עשרות אלפי יהודים. רק אחדים מהם באים למחנה. זקנים, ילדים וגם אמהות — ואפילו צעירים, זורקים כבהמות לאוטו, ונוסעים ישר למקומות השחיטה. שם הם מתים ביסורים כל־כך גדולים וממושכים שאין איש יכול לספר על זה. בעודו קצת חי זורקים לאש. הכי נורא זה הלילות. אבל מי יודע, אם החיים במחנה־הכלא אינם מרים יותר. עובדים אנו חצי־לבושים, מכים אותנו והכלבים של שומרינו מתנפלים עלינו. כשיוצאים לעבודה לא יודעים אם נשוב. הסכנה היא בעבודתנו כאן מן המקלות של שומרינו, מסביב למחנה... ישנים בלויים, הכרים מלאי כינים, ומפני זה יש הרבה מחלות. אין עזרת רופא ואין תרופות. בכל יום שוכבים מאות ומאות מתים לפני האוהלים. מתים מהמקלות, מהרעב וממחלות. כבר איננו מרגישים כלום. איננו כבר אנשים. הם עשו מאתנו חיות. זה לא רק יהודים, כי גם אלפי אריים חיים ומתים ככה. אי־אפשר להרגיש לאדם שלא חי פה, שעומדים עליהם מחצות לילה עד הבוקר. הרבה נופלים ולא קמים כבר לעולם. וגם בריאים לוקחים לשחיטה. אנו רואים את הסוף של עמנו.

אנו לא רוצים למות ככה. אין שם כל אפשרות להבלגה. זאת היא ידיעה ראשונה שאנו שולחים. אם תקבלו מלים אלו — —* תשובה. מחכים באי־מנוחה למכתב מכם. אם אין לכם יכולת לתת לנו עזרה ממשית, תתנו רק מלים אחדות רק לחזק נפשנו.

תזכורנה שפה מחכים יהודים ויהודיות צעירים לסימן חיים מאחים מחוננים. תחזקנה ידיכם.

נדהמנו למקרא המכתב והבינונו שמשהו איום קרה לעמנו. הנה לפנינו אישור ממקור ראשון. התקשרנו תיכף עם אגון רוט, שדאג להעביר את העתק המכתב לשווייץ וללונדון.

סורוצ׳ין בא על שכרו. גם לזהבה שלחנו דברי עידוד וחבילה שלא זכתה לקבלם.

יאחט גרגור

גבעת־נשר

* מלה לא ברורה.

ניצוצות מאופל

היה זה בשנת 1942, בשעה שנשיא מדינת סלובאקיה העצמאית, ד״ר טיסו, שבעצמו היה חשמן, חוקק חוק הפוטר משומדים מן הגירוש. היהודים התרוצצו וחיפשו אחרי כמרים, שיהיו מוכנים להעניק להם את התעודה הגואלת — ה„שמד צעטל״.

היות ובאותה שעה היתה זו האפשרות היחידה להצלתם, נדחו הרבה איסורים בגלל „פיקוח־נפש״. אם כי כמעט במקביל לכך הוטל איסור מוחלט, באיום של עונש חמור על כוהני־דת נוצרים לעסוק ב„תעשיית גויים חדשים״ — בכל זאת לא בנקל ויתרו היהודים על זיק של תקווה לחיים והמשיכו לחפש רווח והצלה.

שני האחים מ. מסטראניאני, שקשרים מסחריים וקשרי־ידידות רבים היו להם עם כפריים וחוואים בסביבה, רתמו את סוסם לכירכרה ויצאו לדרכם לנסות מזלם. אחרי יומיים של נסיעה מכפר לכפר חזרו עייפים, רצוצים ומיואשים, ואז הרים אחד מהם

התעודה „הגואלת״

ידיו כלפי מעלה וזעק בתפילה: ריבונו של עולם! אנא הושיעני והקרה לדרכי כומר בעל לב אנושי, שיעשני גוי...

כעבור זמן, אולי לאו דווקא בזכות תפילתו של מ., נמצאו בכל זאת אי־אלה כמרים שהתנגדו למשטר הפאשיסטי וביטאו את התנגדותם גם על־ידי נכונותם לעזור ליהודים, ואחרים הוציאו תעודות־שמד בעד בצע כסף.

יהודי בשם ש. מרחוב שפיטאלסקה, בעל משפחה רבת־ילדים, הצליח להשיג תעודת „קאתולי" והמשיך לחיות במנוחה ובשלווה בביתו. באחד הימים, בעומדו עטור טלית ותפילין בתפילת „שמונה־עשרה", נכנסו לביתו אנשי הלינקה במגפיהם המסומרים וציוו עליו להיות מוכן, תוך חצי שעה, עם כל משפחתו ומטלטליו, ללכת אחריהם. ר' ש. לא איבד את עשתונותיו, לא הפסיק את תפילתו אלא „ענה" בתנועות ידים בתקיפות רבה: „אני? לא ולא!" הרים את טליתו, הוציא מכיסו את ה„שמד־צעטל" והמשיך בתפילה.

קנדה **אביגדור סטנו (שטיינהארדט)**

קהילת מיכאלובצה במלחמת-העולם השניה

ב־1 במאי 1938 הגעתי למיכאלובצה כבוגר בית־ספר לקצינים במסגרת הצבא הצ׳כוסלובאקי. לפני זה לא הייתי בעיירה הזאת ולא הכרתי איש מתוכה. הקסרקטין היה מחוץ לעיר, ובשעות הפנאי, במיוחד בשבתות וימי ראשון, חיפשתי את הקשר אל תנועת „השומר הצעיר" ודרכה אל חיי הקהילה היהודית.

המשפחה היהודית הראשונה שקלטה אותי מבחינה חברתית היתה משפחת גלייך ובראשה „אמא", כפי שהיתה ידועה בקהילה כולה. במשפחה ענפה זאת התרכזו מזה שנים חיים תרבותיים יהודיים וציוניים. אמא גלייך היתה אמם של החלוצים שעברו שנות הכשרה בסביבות אותה העיירה, והיתה גם האפוטרופסית של תנועת הנוער „השומר הצעיר". היא פעלה רבות גם בארגון הנשים „ויצו", ובכלל עמדתה ופעולותיה מאחורי הקלעים היו חשובות ביותר. עזרו לה בזה ילדיה הנשואים, שכולם עברו חינוך תנועתי והיו פעילים במשך כל השנים בחיי התנועה הציונית. רובם חיים היום בארץ.

באמצעות משפחת גלייך־הקסנר נתוודעתי לחוגים רחבים של הקהילה היהודית. לפי הערכתי חיו אז במיכאלובצה כ־4,500 יהודים, ויחד עם הסביבה — כ־6,000. מחוז מיכאלובצה היה הריכוז היהודי השני בגודלו בסלובאקיה המזרחית. בעיירה הזאת מצאתי חיים יהודיים תוססים ביותר. הקהילה ברובה היתה דתית־מסורתית, וגם תנועות הנוער והאירגונים הציוניים מכל הזרמים היו חזקים מאוד. ניתן לומר, שמבחינה ציונית תרמה הקהילה הזאת רבות.

בחיי האזרחיים — לפני שירותי בצבא — הייתי מורה ומנהל בתי־ספר יהודיים בעיירות שונות בסלובאקיה. בתי־ספר אלה היו קיימים עוד בימי הקיסרות האוסטרו־הונגרית. והנה במיכאלובצה לא היה זכר לבית־ספר כזה. דבר אופייני נוסף באותה עיירה היה, שחרף ההתרחשויות הפוליטיות בגרמניה ובאוסטריה, ובתוך צ׳כוסלובאקיה גופה, עם פעילותה של מפלגת הנליין הגרמנית — זרמו להם החיים במיכאלובצה כדרכם. אפילו הופעת פליטים יהודים מגרמניה ומאוסטריה לא שימשה כאות אזעקה. השאננות הזאת כלפי המתרחש בעולם היהודי לא נתנה לי מנוח, וחיפשתי את הדרך אל ראשי הקהילה ואירגוניה, כדי לתת ביטוי לדאגתי העמוקה.

בצבא הצ׳כוסלובאקי הסדיר פעלו בגלוי החוגים הלאומניים הסלובאקיים מתומכי מפלגת הלינקה הקאתולית למען אוטונומיה סלובאקית. חילוקי־הדעות בין הקצינים הסלובאקיים והצ׳כיים החריפו, ורק הגיוס השקט, שהוכרז עליו ב12.8.38, גרם להפסקה קצרה בוויכוחים אלה. רוב היחידות הצבאיות נשלחו לגבולות גרמניה, בחבל הסודטים ולהונגריה. אני עם יחידתי הועברנו לסביבות פלזן, ושם ישבנו עד ה־22.9.38. תאריך זה ידוע לכל העולם, כי ביום זה הוחלט במינכן על סיפוח הסודטים לגרמניה.

יחידות הצבא היו נאלצות לסגת ללא יריה. ההתפתחות הפוליטית בצ׳כוסלובאקיה החלה להידרדר בצורה המסחררת ביותר. אני עם יחידתי הועברנו לגבולות הונגריה, בסביבות מיכאלובצה — סמוך לעיירה טרבישוב. ב־6.10.38 זכתה סלובאקיה באוטונומיה. היה זה הישג היסטורי למפלגת הלינקה, שחתרה לכך במשך כל 20 שנות הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית הראשונה.

יהודי מזרח־סלובאקיה התחילו להרגיש מהר על בשרם את התוצאות החמורות של מיפנה זה. כל יהודי שלא היה מסוגל להוכיח את אזרחותו הסלובאקית החל משנת 1871, הוצא מביתו בלילה ללא שום אזהרה מוקדמת והועבר לגבול הפולני או ההונגרי. ברור, שלא פולין ולא הונגריה היו מוכנות לקבל אלפי משפחות יהודיות שלא נמנו עם אזרחיהן. וכך, תוך ימים ספורים, הועמדה יהדות מזרח־סלובאקיה לפני חורבן. אלפי משפחות יהודיות ישבו בחודשי אוקטובר ונובמבר הגשומים בשטח־הפקר על הגבולות ללא קורת־גג. הסלובאקים לא רצו לקבלם חזרה והפולנים וההונגרים לא נתנו להם להיכנס לארצם. חייהם השלווים של היהודים נתערערו, והחלה התרוצצות למצוא פתרון. מיליוני כתרים נאספו במהירות כדי לשחד את השלטונות ובראש וראשונה את הז׳אנדאר־מריה הסלובאקית, שהיתה ספוגה כולה רוח לאומנית. הקהילות הסמוכות לגבולות אורגנו כדי להבריח חזרה את המשפחות המגורשות. בשבתי בסביבת העיר טרבישוב שעל הגבול ההונגרי יזמתי פעולה עצמאית. חיפשתי לי עוזרים יהודים בקרב יחידות שונות של הצבא ובמשך שבועות עסקנו בלילות בהחזרת משפחות יהודיות לתוך סלובאקיה. מיבצע זה היה כרוך בסכנת נפשות, אבל עשינו זאת בהכרה מלאה, למען הצל חיים יהודיים. היתה לי גם אפשרות להשפיע על אי־אלה מפקדים צבאיים צ׳כיים, שעדיין נשארו לפקד על הגבולות האלה, שיסייעו בידינו.

בדצמבר 1938 הוחזרתי עם יחידתי למיכאלובצה. בפיקוד הצבאי, על דרגיו השונים, חלו שינויים מהותיים. קצינים סלובאקיים־לאומניים, שבדרך־כלל היו זוטרים, דרשו את העלאתם והעברת הפיקוד לידיהם. קצינים צ׳כיים, שחשבו כי עוד כוחם עמם — לא ויתרו על עמדתם; וכך החל המאבק ביניהם להחריף מיום ליום. רוב החיילים היו ממוצא סלובאקי, אפילו מסביבותיה של מיכאלובצה, והפעולה החתרנית הצליחה מאוד. מצבם של הקצינים הצ׳כיים לא היה נוח ביותר, וברור שהחיילים היהודים הרגישו את עצמם עוד יותר גרוע.

ראשי לא היה נתון יותר לעניני צבא. החלטתי לחדש ולהדק את הקשר עם חיי הקהילה והתנועה, כי חששתי שביום מן הימים יימצא כל הנוער היהודי הלומד והעובד ללא מסגרת חינוכית. כבר בחודשי הקיץ הקודם התיידדתי עם שלושה אנשים חשובים בחיי הקהילה היהודית, והם: ראש הקהילה א. לאנג, מנהל בנק, איש משכיל ופעיל בחיים הציבוריים. אם כי בסתר לבו היה אוהד את התנועה הציונית ולא הפריע להתפתחות תנועות־הנוער בעיירה — כלפי חוץ, בתוקף תפקידו, שמר על הצביון המסורתי של חיי הקהילה.

השני היה ד״ר אלכסנדר גולדשטיין, עורך־דין במקצועו, ובחיים הציבוריים — ציוני בכל רמ״ח אבריו. כחבר במפלגת „פועלי־ציון״, שהיתה חזקה במיכאלובצה, נבחר לסגן יושב־ראש הקהילה היהודית. עמדתו בחיי הקהילה היתה חשובה ביותר. הוא ייצג שם את האינטרסים של התנועה הציונית על כל גווניה, ובאופן מיוחד דאג לקיומן של תנועות הנוער. את תפקידו זה מילא בכשרון רב, וידע לנצל את כל הסיטואציות המתאימות כדי לקדם את החיים הציוניים בקהילה. בקסמו האישי מצא תמיד שפה משותפת אפילו עם מתנגדיו החריפים ביותר. יהדות מיכאלובצה, שעיסוקה היה לפי רוב במסחר ובמלאכות שונות; היתה זקוקה לו כטוען לפני השלטונות, וגם בשטח זה הצטיין. לעזר רב היתה לו

אשתו ז״ל, גם היא עורכת־דין במקצועה. ביתו של ד״ר גולדשטיין היה פתוח לכל נצרך. בין ד״ר גולדשטיין וביני נרקמה במשך הזמן ידידות אמיתית וכנה ויחד תיכננו וביצענו את כל התוכניות הבאות.

האישיות השלישית שמילאה תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית היתה זינגר מאתיאש — ,,זינגר באצ׳י״. בשם זה הכירו אותו כל יהודי מיכאלובצה. זינגר היה אז כבר מורה בפנסיה, ועסק בהנהלת חשבונות בדרג גבוה אצל חברות גדולות ובעלי־אחוזות. יהודי זה היה ספוג תרבות אירופית וידען גדול במדעי־היהדות. תמיד זכה לכבוד גדול מצד כל אלה שבאו אתו במגע. בשטח הציוני לא היה פעיל במיוחד. כיהודי נאמן לעמו וכאיש בעל אופקים רחבים, ראה את הנולד והרגיש שמתפקידו להטות שכם.

עם שלושת אישים אלה החלה התוכנית להקמת בית־ספר יהודי לקרום עור וגידים. הוסכם בין ארבעתנו לפעול מהר ולענין. ההכרה בהקמת בית־ספר יהודי חדרה גם להכרתו של הקהל הרחב ותביעות באו מכל הצדדים. המשימה היתה קשה, מאחר שהקמת בית־ספר יסודי ל־500 ילדים יהודיים, בגיל של חינוך־חובה, היתה כרוכה לא רק בקשיים פורמאליים בלבד אלא בעיקר בבעיות מעשיות.

הקהילה כשלעצמה לא היתה בעלת נכסים גדולים ולא היו בידיה מיבנים מתאימים, העונים לדרישות החוק החינוכי. בתוך הנהלת הקהילה ומחוצה לה החלו ויכוחים אם לשים את הדגש בלימודי־תורה, שכבר היו מאורגנים לפני כן במסגרת תלמוד־תורה, או בלימודים חילוניים, שחוק חינוך־חובה הכתיבם.

לנו, העוסקים בבעיה הזאת, ברור היה שאין לקהילה אמצעים להקמת מיבנה חדש וגם הזמן שעמד לרשותנו לא היה רב. הוויכוחים היו חריפים ומייגעים. הגענו לידי סיכום, שבאותם המיבנים הקיימים של תלמוד־תורה יהיה צורך לשכן עשר כיתות דחוסות כשכל כיתה תמנה 45—60 ילד. הוויכוח על עצם הקמתו של בית־ספר יהודי ללימודים חילוניים הסתיים בחיוב. החלה מערכה נוספת על מתן הבכורה ללימודים חילוניים או ללימודי תורה. במערכה זאת עמד לצידנו החוק, שקבע ברורות, שהבכורה היא ללימודים החילוניים. הייתי משוכנע שעם ההתפתחות הפוליטית במדינה הסלובאקית האוטונומית יהיה צורך לפתוח את בית־הספר כבר ב־1.9.39.

בהיותי עוד חייל במדים מועמד לקצינות, החלטתי להקדיש את כל כוחי למשימה של הקמת בית־ספר. היה לי נסיון בתחום זה והנהלת הקהילה, בראשות שלושת האישים הנזכרים, מסרה לידי באופן בלבדי את האירגון. בצבא קיבלתי שיחרור מעיסוקיים צבאיים והתחלתי בפעולה. עמדתי הצבאית והקשרים הטובים עם המפקדים פתחו לפני את הדלתות במשרדי השלטונות. אם כי לא תפסתי עוד שום מישרה בבית־הספר המוקם, ראה בי המפקח על החינוך במחוז מיכאלובצה את הכתובת, ודרש ממני לקחת את כל האירגון לידי.

במדי־צבא ערכתי סקר בכל בתי־הספר הממלכתיים על הילדים היהודיים שבתוכם. ריכזתי את כל התעודות הדרושות ועסקתי בכל הענינים האדמיניסטראטיביים הדרושים להקמת בית־הספר. בעיה חמורה נוספת היתה השגת ציוד מינימאלי הדרוש למהלך תקין של בית־ספר מאורגן, שצריך לענות על הדרישות הממלכתיות. לפי החוק שהיה קיים אז היתה הקהילה צריכה לדאוג למיבנה, לציוד ולאחזקה ועל המשרד לחינוך הוטל הפיקוח ותשלום המשכורות למורים. אי לכך היו שני הדברים טעונים אישור ממשלתי.

בלית ברירה אספנו ריהוט ישן מבית־ספר ממלכתי, לאחר שתוקן והובא למצב מתקבל על הדעת. גם את המיבנה של תלמוד־תורה התאמנו פחות או יותר לתביעות החוקיות. האישור מצד הממשלה להקמת בית־ספר נתקבל, והיה צורך לדאוג לסגל מורים לעשר כיתות. בהתאם לחוק פורסם מיכרז בעתון הרשמי של משרד החינוך, על עשר מישרות פנויות. באותה שנה נפלטו כבר בסלובאקיה מורים יהודים רבים מבתי־ספר ממלכתיים, וכן נשארו ללא פרנסה מורים אזרחיים סלובאקיים שלימדו בשטחים אשר בינתיים, לפי הסכם וינה, הוחזרו להונגריה. לאחר המיכרז הגיעו 100 פניות של מורים מוסמכים בעלי ותק ונסיון רב. לפי החוק היו צריכים הוותק והנסיון להיות הגורמים הקובעים בבחירת המורים. לכל אלה שעסקו בהקמת בית־הספר, ואני בתוכם, היתה מטרה ברורה — להרכיב סגל מורים מאנשים מוכרים לנו היטב, והידועים כבעלי עבר ציוני.

במסגרת הנהלת הקהילה נבחרה ועדת חינוך בראשותו של זינגר וסגנו ד״ר גולדשטיין. ההרכב של ועדת החינוך שיקף את הנהלת הקהילה אשר לא היתה על טהרת הזרמים הציוניים, וברור שהנציגים הדתיים עשו כמיטב יכולתם להשפיע על הוועדה לבחור במורים הנראים להם. גם אני הגשתי את מועמדותי למישרת מורה, היות ומישרתי היתה שמורה לי בעיירתי שבה פעלתי לפני התגייסותי לצבא. שם העיירה לבוצ׳ה. באורח מעשי לא נשארתי ללא פרנסה, אבל הקדשתי את כל מאמצי להקמת בית־ספר במיכאלובצה, על מנת להיכלל בסגל המורים.

במשך הזמן שעוד עמד לרשותנו עד לבחירות, ב־28.8.39, אספתי אינפורמאציה על כל מועמד ומראש קבענו לעצמנו רשימה של עשרה מועמדים שנראו לנו. כל זה היה באופן בלתי־רשמי. את יום הבחירות ניהל לפי החוק המפקח הראשי על החינוך במחוז מיכאלובצה. אמונו של אותו מפקח בי היה כה חזק, שעם פתיחת הבחירות דרש את השתתפותי בוועדת החינוך והכריז מראש שדעתי על המועמדים צריכה להיות הקובעת. דבר שני, שהיה ברור לו, כי אני אבחר כראשון המועמדים. הכרזתו זו באה כמהלומה על ראשי מתנגדי בוועדת החינוך, והם הרגישו עצמם כמחוסרי־אונים. ואין לשכוח, שבימים ההם כבר היה בתוקפו החוק הלאומני הסלובאקי, כי בינתיים, ב־14.8.39, התפוררה הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית והוקמה מדינה סלובאקית עצמאית, בהנהגתה הלבדית של מפלגת הלינקה הלאומנית. הכרזה זו של המפקח, גם אם לא היתה לפי כל סעיפי החוקה, היתה קובעת וגורלית.

אנחנו, הציונים בוועדת החינוך, ניצלנו את ההזדמנות והצענו עוד שבעה מועמדים מוסכמים מראש. הבחירות התנהלו בקצב מזורז והמפקח קיבל מראש את המלצתי על המועמדים. הפלג הדתי בוועדת החינוך דרש הפסקה קצרה להתייעצות אתנו וביקש להעביר לפחות שני מועמדים נוספים לפי המלצתו. וכך נבחרה לסגל המורים גם אשתי מרים, שהיתה נציגת הדתיים, ועוד חברה נוספת ילידת המקום. אני הייתי המבוגר בחבורה.

ואלה שמות הנבחרים: בנימין בורנשטיין, לציו דויטש, פרי בראון, ו. גרינפלד, סמולוביץ; המורות: גיזי רוט (בראון), רגינה פישר (דויטש), אסתר פאופדר, מרים פרידמאן (בורנשטיין) ומרים מושקוביץ.

יום הבחירות עבר במתיחות רבה והגיע לשיאו כשהמפקח דרש לבחור בו במקום גם במנהל בית־הספר. בשבילו היתה מועמדותי דבר מובן מראש וגם הציע אותה. הפלג הדתי לא היה יכול להתנגד להצעתו, אלא רק הסתייג מבחירה סופית. הפשרה היתה, שנבחרתי למנהל בית־הספר לתקופה של שנה אחת. תוך שלושה ימים אספנו את המורים הנבחרים וב־1 בספטמבר 1939 פתחנו את בית־הספר. השמחה היתה רבה, אך גם מהולה בצער רב, כי באותו יום הוכרזה על־ידי הגרמנים־הנאצים מלחמה על פולין. גייסותיהם נעו דרך מיכאלובצה וכל האיזור. חלק מהמורים גוייס לצבא הסלובאקי ואנו נאלצנו, עם תום יום הלימודים הראשון, לסגור את שערי בית־הספר. כידוע, היתה מלחמת הנאצים נגד פולין קצרה ביותר ובית־הספר חזר ללימודים סדירים אחרי שבועות מספר.

את ההפוגה הזאת ניצלנו, עם סגל המורים הפנוי, להתארגנות פנימית, לעיבוד מדויק של תוכנית הלימודים והבהרה מדויקת של מטרתנו החינוכית. התברר, שכל סגל המורים היה שייך לתנועה ציונית, לזרם זה או אחר, ורובו השתייך אפילו לזרם השמאלי. בינינו לבין עצמנו קבענו כמטרה ראשונה לחנך את הילדים ברוח הציונות ואפילו ברוח חלוצית מתקדמת. אני לעולם לא הסתרתי את השתייכותי לתנועת „השומר הצעיר". קיימתי מגע ישיר עם הקן השומרי במקום ובין המבוגרים פעלתי במסגרת „החלוץ" ו„פועלי־ציון". כבר בשנה זו היו במיכאלובצה תנועות־נוער חזקות ביותר. בראש צעדה תנועת „השומר הצעיר" עם כמה מאות חניכים, אחריה „בני עקיבא", „צעירי אגודת ישראל" ובית"ר.

אם כי כל חבר המורים עמד תחת השפעתי החזקה, לא הפרענו אף פעם להשתייכות החניכים שלנו לתנועות שהיו חברים בהן. היה קיים בינינו הסכם ג'נטלמני וקיימנו יחסים תקינים, חבריים ואף ידידותיים, עם כל ראשי תנועות הנוער. בשנת הלימודים הראשונה, 1940־1939, נהנינו מתמיכה כספית של משרד החינוך הסלובאקי, וקיבלנו ממנו גם משכורת מלאה.

כבר בחודשים הראשונים של שנת הלימודים היה מורגש הצד החיובי של הקמת בית־ספר יהודי עצמאי. הילדים השתחררו לאט־לאט מהפחד והמועקה שלהם היו נתונים בבתי־הספר הממלכתיים ובאו בשמחה ללימודים. ההיעדרויות היו מועטות וההישגים בלימודים הלכו והשתפרו מדי חודש בחודש. נוצר קשר הדוק בין המורים לבין המוני ההורים והתוצאות היו מפתיעות ממש. המורים, כולם כאחד, התמסרו לעבודת ההוראה והחינוך, רכשו את לב הילדים ובית־הספר הפך לביתם השני. נפלו גם המחיצות בין הלימודים החילוניים והלימודים בתלמוד־תורה. אם כי השליטה על האירגון ועל המיבנים היתה בידינו, עשינו כל המאמצים כדי לאפשר את המשך לימודי־התורה לילדים הרוצים בכך. מורי תלמוד־תורה, שבהתחלה התייחסו אלינו בחשד, ואולי גם בפחד שאנו נתפוס את מקומם, הבינו חיש מהר שאין סתירה בשטח החינוכי והלימודי בינינו. הוכרז, כאילו, על שביתת־נשק, אשר נהפכה במרוצת הזמן להבנה הדדית. לא היה קל לספק גם את דרישות החוק וגם את התביעות שבאו בשטח הלימודים מצד החוגים החרדים. המיבנים לא היו מספיקים, אך אנו התארגנו כך שכל הצדדים באו על סיפוקם. הלימודים התנהלו באותן הכיתות מהשעות המוקדמות ביותר של היום ועד השעות המאוחרות בערב, תוך שילוב מלא, בשתים עד שלוש משמרות. ההבנה ההדדית בין המורים והחניכים ובין

היושב־ראש, המנהל וסגל המורים של בית־הספר היהודי העממי 1939-40

המורים וההורים יצרה אווירה לימודית פוריה ביותר, וההישגים לא אחרו לבוא. סגל המורים כיסה לא רק את שטח הלימודים הטהור, אלא מצא זמן ומקום גם לפיתוח החיים המוסיקאליים, ספורט, ריקודים, חוגי ציור ומלאכה.

בהיותנו חברי התנועה הציונית, השתדלנו להכניס את הרוח היהודית לכותלי בית־הספר. מראש תיכננו לתת ביטוי לחגים היהודיים ברוח ציונית, וכך התכוננו לחוג את חג החנוכה. מאמץ רב הושקע מצד כל המורים תוך שיתוף מלא מצד התלמידים. אירגנו את החגיגה ברוח הידועה והמתאימה לנו, אך ברגע האחרון נתקלנו בהתנגדות חריפה ביותר מצד החוגים החרדים. אנו לא היינו מוכנים לוותר על הצביון הלאומי והחוגים החרדים איימו עלינו בהכשלת החג. סלע המחלוקת היה לא תוכן החגיגה, כי אם ההופעה של בנים ובנות יחד. אחרי ויכוח ואיום בחרם עלינו מצד הרבנות, הסכמנו לפשרה למראית־עין, להפריד בהופעה המשותפת בין בנים ובנות. למעשה ביצענו את התכנית כמתוכנן, בתמיכה מלאה של יושב־ראש הקהילה ויושב־ראש ועדת החינוך. ההצלחה היתה בלתי־משוערת. גם התלמידים, שהופעל עליהם לחץ לא להופיע בערב החג, התגנבו עם פתיחת החגיגה לבמה וכך הפגינו את הסולידאריות שלהם עם המורים. ההתלהבות בערב הראשון היתה כה גדולה, שנאלצנו לחזור על ההופעה גם למחרת. זו היתה שבירת־הקרח הראשונה בחיי הקהילה, שעד כה לא היתה רגילה לפעולות מעין זאת.

מסיבת החנוכה גרמה לי אישית אי־נעימויות רבות. חוגי הקהילה, שלא היו מרוצים מקו החינוך בבית־הספר, חיפשו דרך להכשילני, ודווקא במשרד החינוך הממשלתי. עשרות מברקים נשלחו לשר־החינוך נגדי, בטענה שאני משתייך למפלגה הקומוניסטית, ושכל בית־הספר נתון להשפעתי זאת. אך המפקח על החינוך ממחוז מיכאלובצה בא לעזרתי, דחה את ההאשמות וחיזק את ידי להמשיך. לא נרתענו מהפרעות כגון אלו, המשכנו למלא במלוא המרץ את המשימה המוטלת עלינו, והגברנו את פעילותנו בכל השטחים. חגיגת הפורים בוצעה ביתר קלות ובהצלחה נוספת.

ההתפתחות הפוליטית בסלובאקיה היתה לרעת היהודים. חוקים אנטי־יהודיים רדפו זה את זה, באו הגבלות בחיי הכלכלה, בהדרגה נאסר על היהודים העיסוק במקצועות מסוימים, יהודים פוטרו ממישרות ממשלתיות, מבנקים, מחברות כלכליות וממוסדות שונים. במחוז מיכאלובצה היו מצויים בעלי־אחוזות יהודים, ואיכרים יהודים עשירים. החוק הגביל את רכישת הקרקע לכמה עשרות אקרים ויתר האדמה נמסרה לתושבים לא־יהודים. על בתי־מסחר וגם על בתי־מלאכה הופעל לחץ לקבל שותפים אריים (אריזאטורים). כל זה הביא במהירות מסחררת לנישול מאות משפחות ממקור פרנסתם. רק בודדים הצליחו למצוא להם שותפים (אריזאטורים) מדומים, שבמרוצת הזמן הוציאו את היהודים מעסקם. אנו היינו ערים להתפתחות זאת וידענו שלקראת שנת הלימודים הבאה עלינו להתכונן לקלוט גל נוסף של תלמידים מכיתות ההמשך, שמספרם יגיע ל־200. וכך היה.

עם תום שנת הלימודים 1939־1940 נזרקו כל התלמידים היהודים מבתי־הספר התיכוניים. אתם יחד פוטרו גם המורים היהודים. ההתפתחות היתה כה מהירה, עד שבחופש הלימודים חיפשנו דרך לקלוט גם את התלמידים הנוספים וגם את המורים. ב־1 לספטמבר 1940 גדל מספר הכיתות בבית־ספרנו מ־10 ל־13. קלטנו תלמידים עד גיל 16—17 וקיבלנו שלושה מורים נוספים והם: ד״ר פישר, אינג׳ בוקסבוים וזמפלני אוסקאר.

עם שנת הלימודים החדשה הפסיקה הממשלה לשלם לנו את המשכורות, וכך נפל כל הנטל של החזקת בית־הספר המורחב על הקהילה ואפשר לומר — על המורים עצמם. הקהילה הטילה מיסים על כל האוכלוסיה היהודית להחזקת בית־הספר, אך לאמיתו של דבר, חלק גדול לא היה מסוגל לשלם מיסים וחלק השתמט מעול זה. המורים היו עסוקים לא רק בחינוך והוראה, אלא הפכו גם לגובי מיסים, ולא מבית יהודי אחד יצאנו בבושת פנים. כתוצאה מכך נתערער גם מקור פרנסתם של המורים, אך דבר זה לא ריפה את מאמצינו להמשיך בייעוד. נישול המוני של משפחות יהודיות מפרנסותיהן הביא לידי כך שהילדים החלו להופיע לבית־הספר ללא מזון וללא לבוש מתאים. לא יכולנו להשלים עם מצב כזה ויחד עם הנהלת הקהילה ובעזרת הג'וינט, שפעל עוד בימים האלה בסלובאקיה, פתחנו מטבח וחדר־אוכל ציבורי כדי להבטיח תזונה מינימאלית לחניכינו — שתי ארוחות חמות לכל נזקק. אירגנו הורים לבישול הארוחות הללו, אספנו מיצרכים בין החקלאים היהודים שנותרו בסביבה והמשכנו את חיינו. גם ללבוש דאגנו. אירגנו מגבית בכסף ובסחורות, אספנו בגדים ונעליים ודאגנו לכך, שהילדים לא יהיו יחפים ורעבים. כל זאת עשינו מחוץ לעבודה החינוכית. מצבנו לא היה קל כלל וכלל. ברחובות הסתובבו עוד עשרות בנים ובנות בגיל 17—18, שלא ראו טעם בהמשך הלימודים והיה צורך לדאוג גם לעיסוקם.

הנוער היהודי במיכאלובצה היה מודרך על־ידי התנועות, ובחיפוש אחר פתרון הצטרף לאחת התנועות הקיימות. בשנת 1941 הגיעו כל התנועות לשיא גודלן. כל התנועות, ובראשן „השומר הצעיר", לא יכלו להסתפק בחינוך אידיאולוגי, אלא היו צריכות לדאוג לתעסוקה חלקית או מלאה של הנוער. כך אורגנו במשותף עם הקהילה, עם הג'וינט ועם התנועה הציונית — קורסים לנגרות, מסגרות, שרברבות, ותפירה. בקורסים האלה רוכזו עשרות נערים ונערות מכל התנועות, ופעילותם היתה לברכה. בקורסים אלו למדו לא רק את המקצוע כשלעצמו, אלא נהנו מלימודים עיוניים וקרובים למקצוע. גם בשטח זה נתנו מורינו את חלקם. כפי שהזכרתי היתה התנועה החזקה ביותר „השומר הצעיר", בעלת עבר עשיר ומספר מדריכים מחוננים. אך שנת 1941 דרשה יותר מזה. בוגרי התנועות נשלחו לפלוגות הכשרה שונות ברחבי סלובאקיה. פלוגות ההכשרה היו מלאות, ולא אחת קרה שבנים ובנות הוחזרו מהן הביתה מחוסר אפשרות קליטה. המצב בו היתה נתונה התנועה בשנה זו חייב שליח מיוחד במינו. קן „השומר הצעיר" במיכאלובצה זכה בו. עם תחילת הלימודים בשנת 1940 הציגו לפני חניכי התנועה את מדריכם החדש, אגון רוט. בחור צעיר, רזה, גבוה, ממושקף עם בלורית־זהב היורדת על מצחו; כפוף קצת, וחיוך תמידי נסוך על שפתיו. לא הכרתיו לפני כן, אבל שיחה קצרה אתו הספיקה לקשור אתו קשרי ידידות אמיתית. היה בו קסם אישי שהשפיע על כל אחד שבא עמו במגע. הופעתו היתה בטוחה, כי ידע במה הוא חפץ ומה הוא יכול להשיג; גישתו לאנשים זהירה, כמעט דיפלומאטית, אך כנה וישרה — כל זה תודות לאינטליגנציה הגבוהה והכשרונות המרובים שניחן בהם. קולו היה יפה וחם. הוא ידע לשחק, לדקלם, והבין לנפש הנער והמבוגר. היה בעל השכלה רחבה ובאופן מיוחד התמצא במדעי היהדות. שלט בשפה העברית, כתב מחזות וחיבר שירים. את השכלתו רכש לא בבית־הספר, מחמת בריאותו הרופפת. הוא קיבל חינוך מעולה בבית הוריו. אביו ואמו היו אנשים מתקדמים

ממשפחת רבנים. בגיל 17 התכונן לבחינות בגרות בבית־ספר תיכון ובא במגע עם תנועת „השומר הצעיר" בעיירה פראשוב, הצטרף אליה וחודשים מספר לאחר־מכן נעשה לאחד ממנהיגיה. לפי החלטת התנועה הפסיק את לימודיו ונשלח כמדריך לקן „השומר הצעיר" במיכאלובצה, תפקידו של אגון היה אירגון קן שומרי על בסיס רחב ביותר, דאגה לנוער יהודי ללימודים ולעבודה.

הנוער, שנדהם מהמשטר החדש והגזירות, איבד פתאום את הקרקע מתחת לרגליו; ומדובר פה במאות נערים ונערות מכל השכבות של יהדות מיכאלובצה. הנוער היה זקוק לאיש חזק, שיעזור לו, וזאת מצאו באישיותו של אגון.

הכיתה הגבוהה בבית־ספרנו היתה מעורבת. היא היתה מורכבת מתלמידים מוכשרים, שרצו להמשיך בלימודיהם התיכוניים והיו מסוגלים לקלוט ידע רב. מחוץ למקצועות שלמדו ממוריהם, מצאנו לנכון לשלב גם לימוד שיטתי של ההיסטוריה היהודית והשפה העברית. למטרה זאת בא אגון לעזרתנו. הוא קיבל על עצמו את לימוד המקצועות האלו והגיע תוך פרק זמן קצר להישגים מכובדים. אחרי מספר חודשים הביא את הכיתה לידי כך, שהיתה מסוגלת לשוחח שיחה חופשית בעברית, ובלימוד היהדות הרחיבה אופקיה. אגון הצליח לרכוש כיתה זו במלואה ופרט לבודדים הצטרפו כולם ל„השומר הצעיר". לשמחתנו חיים חלק מהתלמידים האלה בארץ ויכולים להעיד על צדקת דברי. לאגון היתה גישה מיוחדת במינה גם למבוגרים וגם ליריביו האידיאולוגיים, תודות לתכונותיו האישיות ולהתמצאותו הרבה במדעי היהדות. הוא ידע כמעט את כל התנ"ך בעל־פה. התמצא בפירושים. ידע להיות נוקשה בוויכוחים אך לעולם לא תוקפן. קסמו האישי השפיע על כל אלה שבאו עמו במגע. אני נזכר איך אחד ממתנגדיו, חיים גרינפלד, ייבדל לחיים, שהיה ראש תנועת הנוער של „אגודת ישראל", התיידד אתו וחיפש אפשרות לשוחח עמו בשעות הפנאי, כדי לשאוף עידוד מעמדתו האופטימית. שניהם שוחחו תמיד עברית. לי אישית היה אגון לא רק חבר וידיד, אלא גם אח. כזה היה גם לבני משפחתי ולהורי, כשעבר לגור בביתנו. לא פעם היתה לי הרגשה כי היעדרו של אגון ליום־יומיים מהבית גורם לדאגה הרבה יותר גדולה מאשר היעדרי. כך נתחבב עלינו ועל כל הבריות, וכך הוא חי בזכרוני עד היום.

בסוף שנת 1941 נעשה המצב יותר ויותר קשה. המאבק היום־יומי על קיום בית־הספר והדאגה לפרנסה נתנו את אותותיהם. כל האוכלוסיה היהודית הרגישה שאנחנו עומדים בפני התרחשויות גורליות ואיש לא ידע מה יביא המחר. מיכאלובצה היתה העיר הראשונה, שבה חויבו כל היהודים מגיל שש ומעלה לשאת פס צהוב על זרועם השמאלית. חודשים רבים לאחר מכן הוצא חוק במדינה כולה, שחייב את היהודים לשאת מגן־דוד צהוב על החזה.

חוקים אלה באו להגביל את היהודים בתנועתם ורק אנשים שהוכרו כחשובים מבחינה כלכלית, או פקידי־ממשלה כביכול, שוחררו מן החובה לענוד מגן־דוד צהוב. תודות לקשרי עם המפקח על החינוך נחשבו המורים כ„פקידים ממשלתיים" (אם כי לא קיבלו משכורת) ובתוכם גם אגון. הוטלה עלינו משימה נוספת — לשמש קשרים בין העיירות ובין המרכז היהודי בבראטיסלאבה.

היתה לכך חשיבות רבה, כי הדואר, המברקה והטלפון נתונים היו לצנזורה. שעות

התנועה ברחובות הוגבלו ליהודים ומותר היה להתהלך בהם (לא על המדרכה) רק מזריחת השמש ועד שקיעתה. בין יתר דברי הערך נלקחו גם מקלטי הראדיו. נשארנו ללא אינפור־מאציה על הנעשה בחיי היהודים, בחיי המדינה והעולם בכלל. אין לשכוח, כי המלחמה, מלחמת־העולם השניה, היתה כבר בעיצומה והרצון לשאוף עידוד ממפלת הגרמנים בחזיתות היה רב מאוד. חילופי אינפורמאציה נעשו בזמן התפילה בחצר בית־הכנסת, המקום היחיד שבו מותר היה ליהודים להתאסף. אם כי לא הייתי דתי ולא הלכתי לבית־הכנסת להתפלל, הלכתי לשם למסור ידיעות, ששמעתי במו אזני מן השכן הגוי שלי. הוא ואשתו היו חברי מפלגת הלינקה, אבל חשבו כנראה על העתיד, ואיפשרו לי לשמוע חדשות מלונדון וממוסקבה, קודם דרך הדלת שהפרידה בין דירותינו ואחר־כך גם בחדרם. מקור זה של אינפורמאציה היה חשוב מאוד בשביל האוכלוסיה היהודית הנפחדת. בחורף 1941־1942 גויסו גברים לעבודות ניקוי וניקוז, שנעשו באופן מיוחד ברחובות הראשיים של מיכאלובצה, כדי להשפיל את היהודים.

בתחילת שנת 1942 הורגש כבר באוויר שעניבת החנק הולכת ומתהדקת. כולנו הרגשנו, שעומד להתרחש דבר שלא היה ידוע לנו ולעולם. מתוך ידיעות שהסתננו אלינו מפולין שמענו, ששם מרכזים את האוכלוסיה היהודית בגיטאות, אבל הם נהנים כאילו מחיים עצמאיים. המושג גיטו, במלוא מובן המלה, לא היה ידוע ברחבי סלובאקיה, אם כי גם במיכאלובצה נאלצו היהודים לעזוב את דירותיהם ברחוב הראשי ולעבור לדירות צנועות ברחובות צדדיים. היינו בפחד מתמיד ללא מוצא ופתרון, ללא אפשרות לעזוב את המדינה; כי מצפון, בפולין הכבושה על־ידי הגרמנים, ומדרום, בהונגריה — היה השלטון לא אוהד ביותר ליהודים.

האפשרויות לעבור להונגריה בשנת 1941 לא נוצלו די הצורך, בעיקר בגלל השאיפה היהודית הטיפוסית לשמור על הקשר בין בני המשפחה כל זמן שזה אפשרי, ואפילו בתנאים הכלכליים הגרועים ביותר. מצד שני, לא עשו אחינו בהונגריה מאמצים מיוחדים לעזור בקליטת גונבי הגבולות, וגורלם של אלה שהצליחו היה מאסר, ובמקרה הטוב — עבודת־פרך במחנות אסירים ברחבי הונגריה. רק תנועות הנוער מצאו בחלקן את הדרך להעביר חלק קטן מחבריהן להונגריה, ולצייד אותם בניירות מזויפים, ועל־ידי כך לאפשר להם להתקיים וגם להתערות בחיי התנועה. שנת 1941 היתה ידועה כשנת התעוררות חזקה בתנועות נוער יהודיות בהונגריה על־ידי קליטת חברים מסלובאקיה. מיכאלובצה, בהיותה קרובה לגבול, לקחה חלק פעיל בהברחה ולצערנו, די מאוחר, כשחרב דאמוקלס היתה כבר תלויה מעל ראשינו.

כן לא היתה גם נטיה מצד המשפחות היהודיות לשלוח את בניהן למחנות־עבודה בנובאקי, סרד וויהנה, שאורגנו ונוהלו על־ידי המרכז היהודי בבראטיסלאבה, כי לא היה אמון רב בכל פעולות המרכז היהודי, והיה חשש מפני הריכוז המכוון של מאות יהודים במחנות־עבודה אלו. לבסוף התברר, שמחנות־העבודה בימי השואה של יהדות סלובאקיה הצדיקו את עצמם ורק חלק קטן יצא מהן למחנות ההשמדה. כידוע, הצטרפו שלושת מחנות העבודה להתקוממות הסלובאקית ב־29.8.44 ורשמו דף מזהיר במלחמה נגד הנאצים במסגרת של יחידות צבאיות יהודיות.

החודשים הראשונים של שנת 1942 עברו על יהדות מיכאלובצה במתיחות רבה.

ידיעות רבות וסותרות הגיעו מן המרכז היהודי וממקורות פרטיים, ואיש לא ידע מה ילד יום. שיטת הגרמנים היתה ברורה, להחזיק את אוכלוסיית היהודים במתיחות, לפרנסה בהבטחות ורודות, אפילו תוך דאגה לחייה, ואחר־כך להלום באופן פתאומי, בכוח רב ובדייקנות מרובה. בסלובאקיה עמדה הממשלה כולה וזרועות הביצוע שלה תחת פיקוח גרמני חזק.

לא במקרה הקדימו הסלובאקים את הגרמנים באישור חוקי נירנברג והעמידו את כל המנגנון לרשות הגרמנים. בכל מיני דרכים רצו להוכיח את נאמנותם לרייך השלישי ועברו באכזריותם על הגרמנים. כך קרה שבמארס 1942 הוציאו מהבתים, באורח פתאומי, את הבנות הרווקות והובילו אותן ברכבות, באמתלה לרכזן לעבודה במרכז סלובאקיה. חיינו באשליה, שזה יכול להיות נכון, והמכתבים שהגיעו מהבנות פירנסו אשליה זו עוד במשך חודשים רבים. באפריל 1942 בא תורם של הבנים מעל לגיל 16. בפיקחות שטנית נתנו הוראות לקחת כלי־עבודה שונים, ולבעלי־מקצוע את כליהם, על מנת ליצור רושם שמטרתם היא ריכוז לצרכי עבודה. האשליה היהודית פעלה גם אז. בשני המשלוחים הראשונים הללו איבדנו את מיטב הנוער. אנו, חברי התנועה, הרגשנו שהגיע הזמן לפעולת הסברה בין הנוער שלא ילך להשמדה, אך זה לא עזר הרבה, כי האיומים על המשפחה כולה מצד המשטר במקרה של אי־התייצבות הבן או הבת עשו את שלהם, ולא במקרה אחד החליטו ההורים למסור לשלטונות את הבן או הבת המסתתרים. רק במקרים בודדים הצלחנו לשכנע בנים והורים לא להתייצב, וכפתרון טוב לנסות לברוח להונגריה. ברור שבריחה לא־מאורגנת ולא מתוכננת נסתיימה בכשלון, ובמקרים רבים נתפסו הבנים, נמסרו לשלטונות והוגלו.

מחוז מיכאלובצה צעד בראש בחוקים האנטי־יהודיים וגם בדפורטאציה ההמונית של היהודים. ב־4 במאי 1942 בשבת (כרגיל), נכנסו למיכאלובצה לרחוב הראשי באוטובוסים אנשי „הלינקובה גארדה" (המקבילה לס"ס אצל הגרמנים), לבושים במדים שחורים ונעולים מגפיים גבוהים והציפו את העיר כולה. סגרו את כל היציאות ובלילה התחילו, בעזרת הז׳אנדארמריה וחברים מקומיים של מפלגת הלינקה, בטיהור רחובות שלמים והוצאת משפחות שלמות על מטלטליהן לכיוון הרכבת. הגירוש ההמוני הזה ארך שלושה ימים ושלושה לילות. ההלם היה כה רב, עד שאיש לא ידע מה לעשות. כל אחד חיכה עם מזוודותיו לבואם של התליינים. במשך אותם שלושה ימים הוציאו את רובה של האוכלוסיה ממיכאלובצה וסביבותיה. גם אני ומשפחתי חיכינו בפתח הבית. רק אחרי זה נודע לי, שאותו מפקח ראשי על החינוך שמר עלי ועל משפחתי ועל עוד מספר משפחות מורים. לא אשכח לעולם איך הובילו את הדיין הזקן ברודי ואת משפחתו לאורך הרחוב הראשי ואיך נהגו בו. עשו זאת באכזריות איומה; נתגלו כחיות טורפות ואיבדו כל צלם־אנוש.

באותו גירוש נלקחה מאתנו גם המורה אסתר פאופדר עם משפחתה. חלק מהמורים שהסתתרו נשארו בחיים. את גודל הטראגדיה תפסנו רק בחוזרנו אחרי ימים מספר כשהספסלים היו ריקים ובכל כיתה וכיתה התייצבו רק תלמידים בודדים. מכל 700 תלמידינו נשארו לנו כ־100. מספר זה שיקף נאמנה את גודל האסון. לא היתה לנו ברירה אלא להתארגן מחדש ולרכז את הילדים מסביבנו. שהיית הילדים בבית וברחוב

ה,,נבחרים" למחנות עבודה סואטי פטר

היתה מסוכנת וצחוק הגורל היה שבית־הספר הפך שטח מוגן. לא קרה אף מקרה אחד אחרי זה, שבאו לקחת ילד מבית־הספר כדי לגרש אותו ואת משפחתו. צימצמנו את מספר המורים בהתאם למספר התלמידים. המורות, שבמקרה היו נשואות למורים, הפסיקו לעבוד וכך המשכנו בחיינו. זה עוד לא היה סוף־פסוק. הרשימות שבידי המימשל היו מוכנות ומדי ליל־שבת נתקיים מצוד על משפחות שהסתתרו, ובשבת בבוקר היינו עדים, בדרך כלל, לריכוז חדש של כמה משפחות למשלוח. חשבנו לתומנו שיותר אי־אפשר להוציא מהאוכלוסיה היהודית, אבל טעינו טעות מרה. ביוני בא הגל השני, ואז רוקנו את העיירה עוד יותר. בית־ספרנו היה כמין מדד לגודל האסון. אחרי הגל השני בחודש יוני נשארנו עם שישים ילד, מגיל שלוש עד גיל שש־עשרה.

המפקח על החינוך לא בא עוד לבקרנו, כי ידע את מספרנו האמיתי. הוא התעלם ממנו ולא דרש צימצום נוסף של המורים. כך המשכנו. מתוך ההלם הזה התאושש ראשון אגון, שנשאר בחיים תודות לזה שהסתתר והעז, חרף הסכנות הגדולות, לצאת מן העיר מבלי להודיע לאן. פשוט נעלם מן האופק לשבוע ימים כמעט. כשחזר פתאום, היו בכיסו שבע תעודות־לידה עם שמות של בנים ובנות שהסתתרו וכאילו התנצרו עוד לפני שנת 1938. החוק הגן מפני גירוש על כל יהודי שיכול היה להוכיח כי המיר את דתו לפני שנה זו. תעודות אלו היו מיועדות לבנים ובנות מן התנועה, שהצליחו להסתתר. את תעודות־השמד האלו הוא הביא מכומר פראבוסלאבי בכפר נידח על הגבול הפולני, וילאגי. גילוי מקור זה של תעודות־שמד הציל אחרי זה מאות ואולי אלפי נפשות יהודיות ברחבי סלובאקיה. פעולה זו של אגון נתנה דחיפה ליהודים אחרים לרכוש בכסף רב תעודות כאלו מכמרים שונים של כנסיות שונות. בלתי־אפשרי היה להשיג תעודה כזאת אצל כמרים קאתוליים, כי כולם היו מנהיגי המפלגה השלטת, ולפי הוראות ראש הכנסיה אסור היה להם לעזור ליהודים. במקרים מעטים אפשר היה להשיג תעודות־שמד מכמרים של הכנסיה הקאתולית־היוונית, אך הרבה סייעו להצלת היהודים הכנסיה הפראבוסלאבית הקטנה במזרח סלובאקיה והכנסיה האֶבאנגלית (לותרנית) שסבלו לא מעט מהמשטר הפאשיסטי. השגת התעודות הללו היתה כרוכה בשוחד רב, והן שימשו כאמצעי־הגנה על הניצולים.

בדרך למחנות עבודה

בעבודה ל„מאמץ המלחמתי"

חיי הקהילה במיכאלובצה התפוררו כליל. כל הדיינים, פרנסי הקהילה, רבני הישיבות והתלמידים הושמדו. חיי הקהילה היו עלובים מאוד. יושב־ראש ועדת החנוך מ. זינגר הצליח להתחמק מהגל הראשון, אך אחר־כך לא פסחו גם עליו.

כך המשכנו לחיות בפחד במשך כל שנת 1942. רק ב־1943 הורגשה הקלה מסוימת אחרי המפלות הראשונות של הגרמנים בחזיתות המזרחיות, וכנראה גם על־ידי התערבות הכנסיה הקאתולית אצל נשיא המדינה טיסו, המפורסם לדראון, שבהיותו עצמו כומר קאתולי חתם על חוק הגירוש.

בשנת 1943 היו גם מקרים רבים, שיהודים חזרו מהונגריה לסלובאקיה, כי כאן נראו החיים יותר בטוחים. מיניסטר־הפנים הסלובאקי שאניו מאך, הידוע לשימצה, החזיק אותנו לא פעם במתיחות כשהכריז שעוד יבואו מארס ומאי. גם הוא, כנראה, חיפש דרך להוכחת ה„אליבי" שלו ולא עשה מאמץ מיוחד להמשיך בהשמדת קומץ היהודים שנותר.

לי שיחק מזלי לשמור על הורי ועל אשתי באמצעות קשרי עם אותו המפקח על החינוך (שכקאתולי אדוק הצטער מאוד על זוועות המשטר) ובחודשי הרגיעה, אחרי פסח 1943, הצלחתי להעביר את הורי להונגריה, לבודאפשט. אבי, כנראה מתוך הזעזוע שעבר עליו, מת שם בגיל 79, ומאמי המנוחה לא נחסך הגורל, ויחד עם אחיותי נלקחה מהונגריה לאושוויץ.

חודשים אלה היו ארוכים ביותר. הקרבות בחזית המזרחית נמשכו זמן רב, אם כי היה ידוע שידם של הרוסים על העליונה. הגרמנים לא נכנעו בקלות ונסוגו לאט־לאט. הצלחנו לעבור את שנת 1943 ובתקווה חדשה לחיים התחלנו את שנת 1944. שנה זו היתה בסביבתנו ובמזרח־סלובאקיה כולה מעודדת יותר. הופיעו פארטיזאנים בודדים ואפילו קבוצות שלמות בהרי ויהורלט. פעולות אלה בישרו מצד אחד את התקרבות החזית הרוסית ומצד שני סבל מזה קומץ היהודים שנשארו לפליטה, מאחר שהאשימו אותם בהגשת עזרה לפארטיזאנים ואפילו בפעילות ישירה.

שמחתנו הנסתרת היתה מהולה תמיד בפחד, שמא ינצל הצורר את הרגעים האחרונים וירצה להשמיד את שארית הפליטה. ברור, כי כל ידיעה על סכנה קרובה הניעה אותנו להסתתר. לא סמכנו על שום ניירות, רצינו רק לעבור את תקופת הזעם. השידורים מראדיו לונדון וראדיו מוסקבה נשמעו גם באוכלוסיה הלא־יהודית ביתר חופש. דו־פרצופיותה של האוכלוסיה הזאת נתגלתה במלואה והיו גם אנשים שהתחילו להצטער על מה שעשו וחיפשו דרך להוכיח את נקיון־כפיהם.

כולנו חיכינו ליום שההתנגדות הגרמנית תתמוטט וביום בהיר אחד נקום כשברחובות מיכאלובצה צועד הצבא הסובייטי. לא זכינו לזה. בניגוד לציפייתנו נתקבלה לפתע ידיעה מוקדמת, כי ב־15 במאי 1944 ירוכזו בחצר בית־הכנסת כל היהודים הנמצאים עוד בעיר. למעשה רוכזו ראשי המשפחות, אך לא כולם. הבהלה היתה גדולה, כי הכול חשבו, כי הנה הגיע הקץ ומובילים אותנו למחנות־השמדה. במקרה, בגלל מחלתה של מרים, עזבנו את מיכאלובצה ב־14 במאי ויצאנו בדרך למערב־סלובאקיה. בפרשוב ירדנו לבקר את אחי ומשפחתו ושם נודע לנו, שהוצא צו גירוש כללי של שארית יהדות מזרח־סלובאקיה, בלי לדעת לאן.

באותו ערב עלינו על רכבת מהירה ולמחרת, בנובה מסטו נאד ואהום, נודע לנו שצו הגירוש קיים, אך לא אל מחוץ לגבולות המדינה אלא למערב סלובאקיה, וזאת בגלל ההתקרבות המהירה של החזית. אחרי יומיים חזרנו למיכאלובצה, אספנו את מטלטלינו ויצאנו לבראטיסלאבה. העיר מיכאלובצה נתרוקנה לחלוטין מאוכלוסיה היהודים. בדרכנו לבראטיסלאבה נפגשנו במקומות שונים עם מכרים, שהתפזרו לפינות שונות של מערב סלובאקיה. לפי ידיעתנו לא נשארו בחיים: אסתר פאופדר, שנספתה עם משפחתה; המהנדס בוקסבוים, שנפל כגיבור במלחמת ההתקוממות הסלובאקית; סמולוביץ, שגורש מפראשוב יחד עם הוריו, ואגון רוט שנפל בהרי בוקוביץ על־יד באנסקה ביסטריצה בהתקוממות הסלובאקית. את אגון הבאתי לקבר ישראל בבאנסקה ביסטריצה.

כפר־מאסאריק **בנימין בורנשטיין**

על בית־הספר היהודי במיכאלובצה

בבואי להעלות זכרונות נשכחים ולתאר פרק קצר, רווי שמחה וכאב כאחד — זמן שהותי בין כתלי בית־הספר היהודי במיכאלובצה — קשה עלי המלאכה מאוד. נדמה לי, כי הדבר היה לפני עשרות בשנים ואולי לא בי מדובר.

רק במעורפל זוכרת אני את התחלת „גזירות השמד", שכתוצאה מהן נאסר עלינו ללמוד בבתי־הספר העירוניים. בית־הספר היהודי שכן בין שני בתי־כנסת שבעיר, ואליו הובאו מורים יהודים מאי־שם, ובראשם המנהל ברצ'י בורנשטיין. המחנכת הראשונה שהיתה לי אינה עוד בין החיים. דומני ששמה היה אסתר. היא הושמדה יחד עם רבבות בנות ישראל, בהיותה רווקה, כרוב המורים שלימדונו.

מעט מאוד נשמר בזכרוני משנת־לימודים ראשונה זו, 1940, בהיותי תלמידת כיתה ד', אך את אווירת בית־הספר זוכרת אני היטב. רוח ציונית שרתה בו וכמעט כל ילדי בית־הספר השתייכו לאחד הזרמים של התנועה הציונית. בין לימודי־החול, לפי התוכנית הממשלתית, הגניבו המורים את אהבת ארץ־ישראל. חגגנו את כל חגי־ישראל, שרנו משירי הארץ ומורינו סיפרו לנו הרבה על הנעשה בה. והרי מקרה פעוט אשר ודאי מעיד על רוחה של אהבה זו:

מנהג היה בידי התלמידים להביא בחג הפורים משלוח־מנות למחנכי־הכיתה. גם אני נשלחתי על־ידי אמי המנוחה עם צלחת גדושה דברי מתיקה ועוגיות, מכוסה במפית צחורה. בביישנות התדפקתי על דלתה של מורתי ובמבוכה מסרתי לה את המנה. דמותה היתה כה שונה בעיני! זאת לא המורה מן הכיתה, המקפידה והחמורה; הפעם היא מחייכת ומלטפת את ראשי. לבי הלם בקרבי מרוב אושר. איזו יראת־כבוד היתה לי בפני מורי! כעבור שניות ספורות חזרה מורתי עם הצלחת, ועליה תפוז גדול מאוד, שכמותו לא ראיתי מימי. עדיין חיים בזכרוני דבריה וחיוכה, באמרה: „קחי, אליסקה, התפוז הגיע ישר מארץ־ישראל; זה עתה קיבלתיו מאחותי". בהתפעמות רצתי הביתה וזמן רב נשמר התפוז ולא נאכל על מנת שנתבשם מריחו וממראהו. הרי מארץ־ישראל בא! ארץ זו, אשר עליה שרנו וחלמנו, יפה היתה מכל אגדת־ילדות.

בכיתה החמישית התחלפה המחנכת והיתה זו מאנקה בורנשטיין או פרידמן החיה עמנו בארץ, ואתה נפגשים אנו בשמחות. הענווה, הצניעות ופשטות־הליכותיה האצילו הרבה על תלמידיה.

מורינו השתדלו לפצותנו על המועקה ששררה בבתים, כשבשנת 1941־1942 התחילה עניבת־החנק להתהדק מסביב ליהודי סלובאקיה. הורינו חיו בציפיה ובדריכות מתמדת לקראת המחר. אנו, הילדים, חסרנו מעט שלווה ושמחה בזמן קודר זה. והנה סידר בית־ספרנו שעורי אחרי־הצהרים, שכללו לימוד במכונת כתיבה, קצרנות ועוד, במגמה להעסיק אותנו ככל האפשר יותר, כדי שלא נסתובב ברחוב העויין באפס־מעשה.

אך אוכלוסיית בית־הספר החלה להתדלדל. באו גירושי הרווקים והרווקות ואז הוחלט בסגל המורים, כי יתחתנו ביניהם לבין עצמם בנישואים פיקטיביים, על מנת לעקוף את הגזירה. כך נוצרו זוגות, שלא חל עליהם הצו, ויש שנהפכו לזוגות „אמיתיים". בהגיע התור של המשפחות, התחיל המעגל להצטמצם. פה נלקחו מורים, ילדים אחדים גנבו את הגבול להונגריה, ורבים הלכו עם הטראנספורטים הראשונים לקראת הכליון. יום אחד נכנס המנהל — היה זה באמצע שיעור — והודיע: „ילדים, קיבלתי בשורה מרה, אחותי

שמחה (שכולנו הכרנוה) אינה עוד בין החיים". כולנו הרגשנו, כי דבריו לא נאמרו לחלל הריק, אלא הלמו ישר בליבותינו הקטנים. אותו שיעור לא למדנו יותר. הרכנו את ראשינו ובכינו חרש יחד אתו. עדיין לא ידענו, כי כעבור זמן קצר לא יהיו עוד רוב הילדים בחיים.

לפני כל מצור היינו, הורי ואני, עם אחיותי, מסתתרים במחבוא שמעל מחסן העצים. היהודים המאושרים, שעדיין הורשו להסתובב חופשיים, הגניבו לנו מזון. שליחות זו בהבאת המזון למתחבאים ביצעו בעיקר הילדים, משום שהתחזו כמשחקים ונראו פחות חשודים. כך נודע לי מפי חברתי יהודית גולדברגר ז"ל כמה הצטמצם מספר הילדים, ומי ומי חסר כבר בכיתה.

בשלהי שנת 1943 כבר צורפו שתים עד שלוש כיתות יחד בגלל חוסר תלמידים. אני עצמי הספקתי להיות פעמיים במשלוח ובדרך נס חמקתי. בסוף 1943 נשלחתי לבודאפשט וכששבתי משם בשנת 1944, שוב לא חזרתי לעיר מולדתי.

כעת, כשעל יהודי ברית־המועצות נאסרה אפיית מצות לחג הפסח, נזכרת אני בחג פסח אחר, רחוק מאוד, של שנת 1942. גם אז אסרו שלטונות הרשע על היהודים להכין מצות לפסח. ועיירתנו, שרוח המסורת שררה בה, איך תעשה את פסחה ללא מצות? — חיפשו ומצאו עצה. ילכו ילדי בית־הספר בשעות הלימודים, לפי התור ובאין־רואים, וכל אחד ירדד בצק למצות. כל בית־הספר נרתם למיבצע ואותה שנה אכלנו מצות, מעשה ידינו.

ריח הניחוח של המצות ההן עדיין עולה באפי, וככל שאני קרבה למאפיה, שוב נגלה המחזה לעיני. גם לתלמידי הקטנים מרבה אני לספר לפני חג הפסח על יציאת מצרים הפרטית שלי, על המצות שנאפו בדמעות. אולי יבינו פעם, כמה טוב לחיות כאן!

לפני מספר שנים החלטנו אנו, ניצולי בית־הספר היהודי במיכאלובצה, להתכנס יחד עם מוריו ולהעלות זכרונות. היה זה ערב מרגש וחגיגי עד למאוד. אמנם, מתוך כמה מאות תלמידים התכנסו כאן יחד עם בני הזוג רק כ־50, אך טוב וחם היה בלב. כל אחד סיפר זכרונות מן העבר והשתדלנו לספר על ניצוצות האור ולא רק על החשיכה האיומה.

בינתיים נעשו הגדיים לתישים, כולנו בגרנו ומורינו אף בגרו מאתנו. אולם לרגע נדמה לנו, כאילו חזרנו להיות קטנים, ובהערצה הקשבנו לברצ'י ומאנקה בורנשטיין, שהתרגשו מאוד. הייתי מאושרת, שזכיתי למעמד זה והבנתי את עומק משמעות הפסוק „והיו עיניך רואות את מוריך".

עליזה ברק לבית רסלר

פתח־תקוה

I.B

IV.A.
1939-40.

הדרך לקרב

ימי ספטמבר 1938 רבי ההתרגשות והמתח לא ימושו מזכרוני לעולם. התהלכנו מספר חברים ברחובותיה של העיר וציפינו לכל ידיעה ולבאות. הוכרז על גיוס כללי. בדרכיה הראשיות של מיכאלובצה נעו מכוניות צבאיות, שריוניות ויחידות ממוכנות.

הקנוניה במינכן, שתיזכר לדראון־עולם — זו הבגידה הגדולה באומה קטנה של בעלות־הברית המערביות — באה שבוע ימים אחרי הכרזת הגיוס. צ׳כוסלובאקיה נאלצה למסור את איזור הסודטים להיטלר וכך ניתן לו אור ירוק לצעוד קדימה ולהשתלט על כל המדינה.

הרגשנו שימי ספטמבר האחרונים של 1938 טומנים בחובם דבר־מה חמור מאוד ומסוכן, אולם בדמיונותינו הקודרים ביותר לא יכולנו לשער, כי הבגידה במינכן היא גם התחלה של הטראגדיה הגדולה של יהדות צ׳כוסלובאקיה ויהדות אירופה כולה, שנידונה לחורבן. בתקופה זו, על סף השואה, מנתה קהילת מיכאלובצה כ־4,000 נפש, ועם יהודי הסביבה — קרוב ל־6,000 נפש.

באותו יום קודר של החמישה באוקטובר הקשבנו לפני חנותו של בראון ברחוב הראשי לנאומו של בנש בראדיו, בו הודיע על התפטרותו וכניעתו. באותו היום ישבה הנהלת מפלגת הלינקה בעיר ז׳ילינה ולמחרת הכריזה על עצמאותה של סלובאקיה. זוכר אני כיצד „התמתח" והתהלך ברחובות מיכאלובצה, מבושם מנחת ומאלכוהול, עורך־הדין ועסקן מפלגת הלינקה ד״ר הוט׳קה, התחבק עם מכריו וחגג את נצחונו. סמוך לימים אלה כינס הוט׳קה באולם הקולנוע אסיפה חגיגית לרגל המאורע הזה. נכחתי במעמד זה. נאמו המורה ארדודי, הכומר מפוזדישובצה וסופר סלובאקי נודע, ברץ׳ איבן. אחרי דבריו ה„מתוקים" של ארדודי נשמע נאומו של הכומר כדברי הספד על הריפובליקה הצ׳כו־סלובאקית ההרוסה, והקהל מחא כפיים — לשני הנואמים.

כעבור מספר ימים בלבד, נוכחו יהודי מיכאלובצה לדעת — המשטר „העצמאי" של מפלגת הלינקה מהו. באחד הלילות פשטו הז׳אנדארמים ואנשי הלינקה למאות בבתי יהודים בסטראניאני וברחובות הודוואבנה, הורנה ודולנה, העמיסו מאות משפחות על מכוניות משא והובילום לקושיצה ולאוז׳הורוד, אשר לפי הסכם וינה עברו להונגריה; את המגורשים הורידו כעדר־צאן והשאירום בחוסר־כול תחת כיפת השמים.

אני זוכר כיצד בליל חושך כזה לקחו ה„גארדיסטים" את הרבי מוולהמכובה, את משפחת טראֶנק מרחוב המקווה, את שנאֶל ואת לורשר מרחוב הורנה; את בתו של טראֶשר, שלא היתה מסוגלת ללכת, הכניסו לשק והעמיסוה כשק תפוחי אדמה. עוד לפני כן נאסרו משפחת קרייזמן, פריד (אפה־אוציק), משפחת מארקוביץ׳, לאנדאו, ד״ר קסלר והרופא ד״ר ניימאן.

זו היתה רק התחלה, ואות לפורענויות הבאות. ההמשך היה טיפוח השנאה הגזענית. אשר עד מהרה לבשה צורה גלויה וקיצונית בצורת חוקים. יהודים רבים קיבלו צווי־קריאה למחנות־עבודה, והנשארים נאלצו לעבוד ללא תמורה בעבודות בנין, כבישים ובמסילות־הברזל בסטראז׳סקי ובטאטרי. גם במצב זה טרם הגיעו ליאוש ולפעמים לא נעדר גם ההומור: רק שלא יהיה יותר גרוע... אבל הגיעו ימי הגירושים — ה„דפורטאציה".

בן־יום נכרתה קהילת מיכאלובצה. נתייתמו בתי־הכנסת. בית־הכנסת הגדול הנהדר,

בית־המדרש הגדול והקטן, ה„קלויז" ובתי־כנסת קטנים אחרים ברחוב דולנה, אצל משפחת זיסמן בסטראניאני, אצל גוטסמן ואחרים. כאילו בלעה האדמה את ה„מלמדים", ה„חדרים", בית־הספר, ה„תלמוד־תורה" על שמונה כיתותיו, הישיבה של ר' משה'לה ברחוב הודוואבנה, ושל הרב בוקסבאום ברחוב הורנה.

נעלמו כל תנועות הנוער הציוניות — „בני עקיבא", „בית"ר" ו„השומר הצעיר". נעלמו הפרוליטריון היהודי המיכאלובצאי הפאטריארכאלי, עניי העיר, בעלי־המלאכה, הסוחרים, המעמד הבינוני, הכל... כאילו רוחות רעים ואדירים היו מטאטאים מעל פני האדמה את כל העושר והיופי אשר מאות בשנים הספיקו ליצור דורות יהודים שהתיישבו בעיר זו.

כבוד גדול הוא לכלל יהודי סלובאקיה, וליהודי מיכאלובצה והומנה בפרט, שמתוך קבוצת הפארטיזאנים, שנתארגנה בחודש מארס 1942 בפיקודו של האיכר פאבל בורוש מכפר וינגה, הראשונה בכל שטח המדינה אשר מנתה 25 איש — היו 18 יהודים, מהם 10 ממיכאלובצה והסביבה, והם :

1. איזק (איציק) בראנדט־פראגר, בן 30.
2. אלברט (אביש) כץ, בן 20.
3. מארטין כץ, בן 36.
4. זולטאן כץ, בן 23.
5. סלומון לאנדאו, בן 38.
6. רוזאליה לאנדאו לבית מארקוביץ', בת 28.
7. מארטין מאיר לאנדאו, בן 27.
8. ארנסט ליפקוביץ, בן 35.
9. פרידה פלדמן מוינגה, בת 22.
10. וויטק קליין מוינגה, בן 27.

בתקופה זו לא שיערנו ולא המחשנו לעצמנו במידה מספקת את מלוא היקף הטראגדיה שעמדה להתחולל. משום כך עלינו לחלוק כבוד ויקר לחלוצים הראשונים מבני מיכאלובצה והומנה ובנותיהן, אשר כבר באביב 1942 השתתפו בהתנגדות המזוינת. באותם ימים טרם חדרה להכרתם של המוני היהודים האמת המרה על המשטר הפאשיסטי ההיטלריסטי, אותה האמת שלמדו באיחור וחזו מבשרם, כי אין רווח והצלה במשטר הזה, והסיכוי היחיד לשמור על החיים הוא לצאת למלחמה. אמנם הקבוצה התפרקה מסיבות שונות, אבל זכות הראשונים שמורה לה בתולדות הפארטיזאנים.

השר שאניו מאך ועוזריו הפיצו שמועות־שקר שהפארטיזאנים היהודים הקומוניסטים הרגו שוטר סלובאקי. העלילה הזאת הופצה כדי לקומם את האוכלוסיה המקומית נגד ה„ז'ידובולשביזם" וכדי לשמש עילה לביצוע זוממם — השמדת היהודים. תחנת השידור המקומית של מיכאלובצה השמיעה ברמקולים סיסמאות־זוועה והז'אנדארמריה, בשיתוף עם ה„גארדיסטים", עצרו 500 יהודים מנכבדי הקהילה כבני־ערובה, ואת כולם ריכזו בבנין הדואר.

גורל יחידת הפארטיזאנים הראשונה ממיכאלובצה קשור בשמו של שאניו פוקס. רק תודות לקשריו האישיים המצוינים עם חוגי המימשל, הצליחו אנשי הקבוצה, שהשתתפו בפועל בהתנגדות המזוינת, להישאר בחיים. אחרי מירדף של כוח ז'אנדארמריה גדול נעצרו רובם ככולם, פרט למפקד פאבל בורוש ושאקשון מקלוקוצ'ובו. כל זמן שהותם בבית־הסוהר סוככה על העצורים מסירותו של שאניו פוקס. הוא דאג לספק להם כלכלה טובה, כסף וכן הבטיח להם בשעת המשפט חקירה הוגנת ובלתי־משוחדת. גם בני־הערובה בחרו בו כסניגורם, והוא הצליח לשחררם מן המעצר.

לעבודה בחורף 1941-42. מימין לשמאל: אמיל פירסט, שלמה גרינפלד, דודו בלאו, שימשי ברנד

השופט המחוזי החדש ד"ר רפצ'יק היה פעם שחקן כדורגל באגודת פ.א.ק. מיכאלובצה, ושאניו פוקס היה שופט כדורגל אהוב ומקובל על שחקני הכדורגל וחובביו במחוז. נתברר, שקשרים אישיים יכולים למלא תפקיד גורלי גם בתקופה אפלה זו של הפאשיזם, כמובן בנסיבות מיוחדות ומאוד מוגבלות.

קראנו קטע מתוך חקירת שתי־וערב של החבר לאנדאו לפני השופט החוקר ז'ופה, שתחילה החמיר, אך ככל שהצבא האדום ניצח בחזית, כן נעשה פחות חמור. וכאן יש לציין את אומץ־לבו של לאנדאו, שהעז לומר ברור לחוקריו: „איננו מאמינים שצווי־הקריאה למחנות־העבודה הם גיוס לעבודה. המחנות נועדו להשמדה — ואנחנו נלחמים כדי להפריע בביצוע מזימה זו".

ראוי גם להיזכר, כי לאחר שקבוצת הפארטיזאנים האסירים עברו לתחום סמכותם של התובע ד"ר האלאס וסגנו ד"ר טאקאץ', הוקל הלחץ מעליהם ונהנו מהרבה הקלות והטבות.

באחד מימי מאי 1943 שיחרר אותנו התובע עד למשפט, ובאותו יום ממש, אחר הצהריים, הגיע הצו ממשרד הפנים למסור אותנו לידיו, כדי להובילנו למחנה־השמדה. כמובן, שאנחנו הספקנו באותו יום להבריח את הגבול להונגריה בתעודות מזויפות והשתלבנו בפעולות ההתנגדות של המחתרת ההונגרית.

בשנת 1944, עם כניסת הצבא הגרמני להונגריה והתחלת הגירושים של יהודי מדינה זו, חזרה קבוצתנו לסלובאקיה. בבראטיסלאבה נפגשתי עם מארטין לאנדאו שהחליף את שמו ההונגרי קובאץ' לרודולף ביגו ובשם זה הצטרף ליחידת מתקוממים, לחם בה וחזר אחרי־כן לחיים האזרחיים.

בסיכומו־של־דבר נפגשה הקבוצה הראשונה שנית אחרי שנתיים, השתתפה שוב בכל שלבי ההתקוממות, אשר כידוע הסתיימה במיגור הפאשיזם הגרמני והסלובאקי גם יחד.

בריחה ממחנות ההשמדה

גם מאחורי כותלי הגיטאות, בין גדרות־תיל מחושמלות, שנשמרו על־ידי אנשי ס״ס מזוינים מכף־רגל ועד ראש, בעזרת כלבי־ציד איומים, לא שותקו רצון־החיים והמחשבה על התנגדות. מרד הגיטאות, ההתקוממויות בטרבלינקה, במיידאנק ובאושוויץ היו עדות מובהקת לכך. גם בגילויים אלה של גבורה עילאית לא נעדר מקומם של המיכאלובצאים. כבר באוקטובר 1942 נפלו הראשונים במחוז לובלין, בלוקובה, שם רוכזו משפחות רבות ממיכאלובצה.

באותה שנה, בראש־השנה וסוכות, החלה ההשמדה ההמונית. את העדות הראשונה על כך הביאו אתם ארנרייך מפורובה, שעבד בזמנו אצל פראֶגר זולטאן כשוליה של חייט; ארנרייך, איכר מפורובה וש. פוקס, חקלאי מנאצינובה. שלושת אלה החליטו על הבריחה ביום שהאוקראינים הלאומנים, שכירי החרב של היטלר, הרגו בין היתר את תיאודור (על שם הרצל), בנו של ד״ר נוימן ואשתו, ואת שני ילדי ארנרייך לנגד עיניו!

נזדמן לי לדבר אז עם ארנרייך. היה זה, דומני, בסוף אוקטובר או בהתחלת נובמבר 1942. הוא התגורר במחתרת אצל נוצרי צ׳כי עד להתחלת ההתקוממות. הוא סיפר לי, שניסה לשכנע ולעורר לבריחה את אָחיו, טולו ואברהם שרייאר, את שיעה שטיינהארדט ואחרים, אבל לצערו הרב היו דבריו ללא הועיל. היאוש והאפאטיה כבר אכלו בהם בכל פה ולא היו מסוגלים לשום פעולה מעשית. שלושת הבורחים עשו את דרכם בלילות וביום הסתתרו ביערות־עד. שיירי קלחי כרוב, פה ושם גזר רקוב ותפוחי־אדמה בלתי־מבושלים היוו את כל מזונם. תקופת נדודיהם עד הגיעם לגבול סלובאקיה על־יד מאֶדז׳י־לאבורצה ארכה כשלושה שבועות. אחריהם הגיעו מיכאלובצאים נוספים, שברחו ממחנות המוות: אלכסנדר ליכטנשטיין (הולהאו), אליזבטה ברגר, בתו של בעל חנות מכולת ברחוב הראשי, שנעזרה על־ידי חיילים הונגריים אשר חזרו מן החזית המזרחית. גם אובאָגי (שנישאה לגוטליב יוז׳קו) שוחררו על־ידי חיילים סלובאקים. הזוג אובאָגי, שהתגורר בשנים האחרונות בחצרו של איז׳ו, הצטרף אחרי בריחתו ליחידת הפארטיזאנים, ועם תום הקרבות חזרו עם היחידות של גנרל סבובודה (כיום נשיא צ׳כוסלובאקיה) למיכאלובצה, ואחרי זמן־מה היגרו לארצות־הברית.

הבריחה מאושוויץ שייכת למעשים הנועזים ביותר בתולדות המלחמה. לגרמנים היה איכפת מאוד שלא ייוודע בעולם על הנעשה בחרושת־המוות, שם הושמדו 4 מיליוני בני־אדם. בין המעטים הנועזים והמאושרים שהצליחו להימלט מהגיהנום הזה היה ארנסט רוזין, שעבד בזמנו אצל שבשט׳ין ז״ל. הוא נמלט באביב 1944, וגם לו חלק בהבאת זוועות־אושוויץ לידיעת העולם המערבי, אשר עד כה לא האמין לזעקתם של ועדי ההצלה השונים.

לא להיכנע לרוצח, ללחום נגדו בתנאים הקשים ביותר — לכך היו דרושים כוחות על־אנושיים, וגם כאן היה חלקנו — חלקם של המיכאלובצאים — ניכר.

אמיל פירסט, בחפירת תעלה

חברים מהגדוד „כשר" של חטיבה 6 בבניית שדה־תעופה על־יד ליפטובסקי יאמניק.
בשורה הראשונה, מימין לשמאל: האי הרמן, שרייאר נפתלי, הירש הרשו, פירסט אמיל, שוורץ מעכל, שבסה ברקוביץ', טרנק שלמה, קראוס.
בשורה השניה משמאל לימין: שוורץ שמעון, שוורץ משה. יושבים: גרינפלד הרשל, משגיח.

וכתתו אתיהם לחרבות

אין לתאר את השתתפותם של חברינו בהתנגדות ובהתקוממות נגד כוחות הפאשיזם בלי חבורות גילאי 1920־1921. הם גויסו לצבא הסלובאקי לגדודים יהודיים מיוחדים, במסגרת חטיבת־עבודה 6.

למעשה, היה זה דור, שרק בדרך נס הצליח להימלט מהגירושים ונשאר כחיל־מילואים ליחידות ההתנגדות שעתידות היו לקום נגד הצורר הנאצי. דומני שלא יימצא מקום אחר שבו ייזכרו וייפקדו חיילינו מן החטיבה 6, שלחמו ביאָמניקי, זוהורה, לאבה, סוואטה־יורה ועוד. על כן מרגיש אני חובה לפרסם את שמותיהם בספר זה דווקא. ייתכן והרשימה לא תהיה מלאה, אבל זהו מה שאני יכול להעלות מזכרוני.

1. ארנרייך יונאש, יובסה.
2. אליאש הרמן, טופוליאני.
3. בלאו יוליוס, סטראניאני.
4. בראנדט אלכסנדר (שימשו), רח׳ דולנה.
5. בראנדט ברנאט, רח׳ דולנה.
6. ברקוביץ׳ שלומון (שאבסה), רח׳ הלאבנה.
7. גולדפינגר דזידר, רח׳ הלאבנה.
8. גולדשטיין איזידור, רח׳ הורנה.
9. גולדשטיין מויז׳יש, רח׳ הלאבנה.
10. גוט מארק, רח׳ שפיטאלסקה.
11. גליק מיקולאש (מישי), רח׳ הלאבנה.
12. גרינברגר דוד (בנו של ר׳ משה׳לה).
13. גרינפלד הרמן (הרשל, בנו של השוחט).
14. גרינפלד קארול, בראצובצה.
15. גרינפלד סאלומון, רח׳ הלאבנה.
16. האוי הרמן, רח׳ הורנה.
17. האוי מיקולאש, רח׳ הורנה.
18. האופט אלכסנדר, נאצינה-וש.
19. הושאנדר אלכסנדר, רח׳ הלאבנה.
20. הירש הרמן, רח׳ דולנה.
21. הלינגר אדוארד, רח׳ דולנה.
22. הקסנר קארול, רח׳ הורנה.
23. הלינגר איזידור (עוזר), רח׳ צולקובה.
24. הרשקוביץ׳ הרמן, פורובקה.
25. וולבוביץ יהודה, רח׳ גוטסמאנובה.
26. ויינברגר יוליוס, רח׳ דולנה.
27. ויינברגר לודביט, צ׳צ׳הוב.
28. טרנק שמואל, רח׳ קלובוצניצקה.
29. כץ אדולף (אברום), פטרובצה.
30. לנדאו אלכסנדר (שמילו), רח׳ הודוואבנה.
31. לפקוביץ׳ יוליוס, רח׳ שולובסקה.
32. לפקוביץ׳ אנדריי, רח׳ צינטורינסקה.
33. לפקוביץ׳ אימריך, רח׳ צינטורינסקה.
34. לפקוביץ׳ וויליאם, סטראניאני.
35. מארקוביץ׳ אלכסנדר, ויננה.
36. מלר עמנואל, רח׳ דולנה.
37. פורגס לאדיסלאב, רח׳ הלאבנה.
38. פרייס אוסקאר, רח׳ סלובודנה.
39. פירסט אמיל קניאז׳ה, רח׳ הורנה.
40. פרידמאן אלכסנדר (שייע), רח׳ הודוואבנה.
41. פרידמאן ליאופולד (לייזר), רח׳ הלאבנה.
42. פרידמאן יעקב (יענקל), רח׳ הודוואבנה.
43. קליין הרמן, טופוליאני.
44. קלופוט ברנאט, סטראניאני.
45. קלופוט שלומון, סטראניאני.
46. קראוס שיע (בנו של השמש בקלויז).
47. קראוס, האח הגדול של הנ״ל.
48. קראוס מארצל, סטראניאני.
49. קראצר הרמן, רח׳ דולנה.
50. רוזנברג מוריץ, רח׳ הודוואבנה.
51. רסלר איזידור, רח׳ הלאבנה.
52. רסלר אלכסנדר, רח׳ הלאבנה.
53. שווארץ אלכסנדר, רח׳ דולנה.
54. שווארץ איגנאץ (איציק), רח׳ דולנה.
55. שווארץ לודביט (לישע), רח׳ דולנה.
56. שווארץ מיקולאש, רח׳ הורנה.
57. שווארץ מוריץ, רח׳ הודוואבנה.
58. שווארץ מיקולאש (מעכל), רח׳ סלובודנה.
59. שילד, רח׳ הודוואבנה.
60. שיינברון ברנאט, אינאצ׳ובצה.

מהנזכרים לעיל נתייתמו רובם ככולם באותם הימים, הוריהם וקרוביהם גורשו למחנות השמדה. מרביתם החליפו את אתיהם ברובים, במכונות־יריה ובכל כלי־נשק שעמדו לרשותם ולחמו, והאחרים נתפסו ולא חזרו ממחנות־המוות.

את אלה מבני־עירנו והסביבה, שהשתתפו בהתקוממות הסלובאקית אני רוצה להזכיר ברשימתי הבאה :

1. אובאגי, יחידת הגנרל סבובודה.
2. אובאגי (לבית־שפיגל) סאראנה, יחידת הגנרל סבובודה.
3. איצקוביץ׳ אימריך, האטאלובו (1906), יחידת שטאפאניק.
4. איצקוביץ׳ אימריך הצעיר — נפל.
5. ארדלי אטל, מורובסון, יהידת שטפאניק.
6. אנגל יוזף (1922), יחידת שוקיב.
7. ארנרייך זולטאן (1922), יחידת ויסוקי טאטרה.
8. וולבוביץ׳ יהודה, יחידת צ׳אפאייב.
9. ברקוביץ׳ מיקולאש (1915), יחידת שוקיב.
10. ברקוביץ׳ אדיט (1925), יחידת יאגורוב.
11. ברקוביץ׳ הלנה (1921), יחידת יאגורוב.
12. גולדמאן הנריק (1915), יחידת יאנושק.
13. גולדפינגר דאזידר (1921), יחידת צ׳אפאייב.
14. גליק מיקולאש (1921), יחידת גוטוואלד.
15. גרוסמאן ארנסט (סיטוש) (1915), יחידת מאקארנקו.
16. גרינברגר מיקולאש, יחידת צ׳אפאייב.
17. גרינברגר וויטק, לאסטומיר, יחידת צ׳אפאייב.
18. גרינפלד קארול, בראצובצה, יחידת יאגורוב.
19. האופט אלכסנדר, נאצינה־וש, יחידת זוריץ.
20. הורוביץ מוינגה, פארטיזאן בבריה״מ.
21. הלינגר איזידור, יהידת זוריץ.
22. הרשקוביץ׳ הרמן, פורובקה, יחידת ז׳יז׳קה.
23. הרשקוביץ׳ שמואל (1907) יח׳ בורק׳ניק.
24. ויינברגר לודביט, צ׳צ׳הוב, יחידת קראסוב.
25. ויינברגר ויליאם, יחידת סנזינסקי.
26. ויידנפלד אלכסנדר (1923), יחידת גוטוואלד.
27. זיידנפלד דזידר (1925), יחידת בורקנ׳יק.
28. ד״ר זינגר ארמין — נפל בנובמבר 1944.
29. זאלר דוד (1926), יחידת יאגורוב.
30. טרנק אלכסנדר (1920), בחזית המערבית.
31. יעקובוביץ׳ אימריך (1925), יחידת צ׳אפאייב.
32. כץ זולטן (1919), יחידת נובאקוב — נפל.
33. לורבר קאטקה (1927), יחידת יאגורוב.
34. לאנדאו (בוגן) מארטין, במפקדה הראשית. נפל.
35. לפקוביץ איגנאץ, פאבלובצה (1921), יחידת צ׳אפאייב.
36. לפקוביץ ויליאם (1921), — נפל.
37. מארקוביץ׳ אלכסנדר מוינגה (1919), נפל.
38. פודור לאדיסלאב (1895), יחידת צ׳אפאייב.
39. פוקס אליאש, נאצינה־וש, יחידת יטריב.
40. פירסט אמיל (1920), יחידת יאגורוב.
41. פרייס אוסקר (1921), יחידת יאגורוב.
42. אינג׳ קבאסניצה (ויינברגר) הרמן (1906), יחידת יאגורוב.
43. קליין אלברט (1927), — נפל.
44. קליין, בעלה של מיירוביץ׳ ברטה — נפל.
45. קליין־מיירוביץ׳ ברטה, יחידת יאגורוב. נפלה.
46. קסלר יעקב, (1902), יחידת מאקארנקו.
47. רוזנברג מוריץ (1920), חיל המרד הצ׳כי.
48. רסלר איזידור (1918), יחידת זוריץ.
49. רסלר אלכסנדר (1920), יחידת זוריץ.
50. שווארץ אלכסנדר (1919), בחזית המערבית.
51. שווארץ לודביט (1917), — נפל.
52. שווארץ מיקולאש (משה), חיל המרד הצ׳כי.
53. שווארץ מיקולאש (מעכל), יחידת ינושק.
54. שילר, חיל המרד הצ׳כי.

ובסוף רשימת חברי חטיבה 6 אשר נפלו — מי במחתרת ומי במחנות הריכוז :

1. אליאש הרמן (1916) טופוליאני.
2. גולדשטיין משה (1921), נפל במחנה ריכוז.
3. גרינפלד הרשל (1918), נפל בהונגריה.
4. גוט מארק (1920) נפל בבודאפשט.
5. הירש הרשו (1920), נפל במחנה־ריכוז.
6. הקסנר קארול (1921), נפל בבראטיסלאבה, מארס 1945.
7. כץ אלברט, נפל בגבולות הונגריה.
8. מללר עמנואל, הוצא להורג בבראטיסלאבה.
9. קליין הרמן מטופוליאני, נפל במחנה־ריכוז.
10. קראוס מארצל, נפל במחנה־ריכוז.
11. שווארץ איגנאץ, נפל בגבולות הונגריה בקיץ 1944.

כל החברים שהזכרתי ברשימה דלעיל, עברו מצבים קשים ביותר. כמעט כל אחד מהם שנשאר בחיים, עמד באש־צולבת של האויב. אבל גם אנחנו יכולנו להשיב לו כגמולו, לחבל ולהכות בו. מעל ל־50, וייתכן אף מעל ל־100 מיכאלובצאים משארית הפליטה של יישוב יהודי גדול יכלו לגמול לאויב. אני מכיר גורלם של כמה מהם.

אין בכוונתי לחלק ציונים, אבל אני חש צורך למסור לאלה אשר לא חיו את הזמנים ההם, וכן לאלה שיבואו אחרינו — לדורות הבאים — מעט מזעיר מן המציאות האיומה הזאת, משהו שיעיד בנו שלא הלכנו כצאן לטבח ולא מסרנו את עצמנו בידי הגרמנים והגארדיסטים, לא נכנענו להם אלא התנגדנו ולחמנו, ככל שיכולנו.

התמקמנו ביער רב־תלים, מעל לכפר ואלסקה־בלה לא הרחק מאילאבה. היה זה אחרי נפילתה של באנסקה־ביסטריצה. יחידתי עזבה את עמק פטרה ועברה מערבה. יחד אתנו נעו גם הבחורים מן המחלקה של נובאקי, ביניהם היה גם זולטאן כץ.

היה זה ב־7 בנובמבר 1944. ירד גשם. נרטבנו, הגשם חדר דרך גג השוחה שהיתה מכוסה בעלים ואדמה. וכאן עבר כץ עם יחידתו המצטיינת מעמק אומסטינה. הפגישה עם כץ היתה מרגשת. שמחנו להיפגש אחרי הרבה שנים. אחרי חניה קצרה בסביבתנו המשיכו דרכם. דקות ספורות אחרי לכתם שמענו יריות, ומיד רצנו להגיש עזרה. בדרך סמוך לכפר מצאנו שני הרוגים: זולה גולדמאן מקאֶז'מארוק ופרידמן ממדזי' לאבורצה. המשכנו להתקיף את המארב (מאנשי ולאסוב) והרגנו אחד מהם. חיפשתי את כץ. הוא לא היה בין הפצועים ולא בין ההרוגים, ורווח לי. רק למחרת נודע לי שנשבה ונתלה.

לא היו הרבה בנות כקאטקה לורבר (היום — קטה כרמי בפתח־תקוה.) כשראיתיה אז, בסתיו 1944 — אחרי הרבה שנים — במפקדה העליונה של יחידת הפארטיזאנים הגדולה ביותר בסלובאקיה, בסטארה־הורה — לא האמנתי למראה עיני. לא האמנתי שזאת אותה הילדה הקטנה שהייתי רואה אצל שכננו, הסבא שלה ר' משה לורבר. היא היתה אולי כבת 17 ואולי לא המחישה לעצמה אילו תפקידים היא ממלאת בפקודתו של מפקד הבריגאדה יאגורוב. רק יאגורוב בעצמו היה יכול לספר על הצלחתה בתפקידיה.

במשך המלחמה הספקתי להכיר עוד כמה בנות־חיל כגון אדיטה כץ, אשר שימשה קומיסאר של היחידה על שם יאן ז'יז'קה. כן נזכיר בהוקרה את אדיטה ארנסט ואת ליצקה שווארץ, שהיתה אז בסך־הכל בת 15, אבל הייתי גאה מאוד על שבת־עירי קאטקה לורבר היתה הקשרית של מפקד הבריגאדה, בה שרתי גם אני תקופה מסוימת.

רבים מחברינו שהשתתפו במלחמות הפארטיזאנים הצטיינו וקיבלו אותות־הצטיי־נויות מן הגבוהים ביותר. ביניהם — איגנאץ לבוביץ' מכפר ויסוקי על־יד פאבלובצה, צ. גולדפינגר, קאטקה לורבר, פירסט קניאז'ה, מ. גליק ושאנו זיידנפלד.

מבעד לאפלה של התקופה הטראגית הזאת בוקע אורם של דפים צנועים אלה, המעלים את זכר מלחמת הגבורה של המיכאלובצאים. שארית הפליטה של קהילת מיכאלובצה הגדולה הוכיחה קבל־עולם כולו שאכן ראויים הם לאבותיהם הקדמונים גיבורי בר־כוכבא, שלחמו נגד הדיכוי הרומאי. גם אלה שנפלו בקרב לא מסרו את עצמם בפיק־ברכים. בני־עירנו וממשיכינו בישראל ובעולם כולו יכולים להיות גאים בהם, וזכרם יהיה חרות בתולדותנו ותולדות עם ישראל.

בראטיסלאבה — **אמיל קניאז'ה פירסט**

המחט

לעולם לא אוכל להבין, כיצד הצליחה טובה במחנה אושוויץ להציל ולהצפין את מחט התפירה. הרי הפשיטונו ערומות ונטלו מאתנו כל דבר. איך יכלה בכלל לחשוב על מחט באותם רגעים, רגעי זוועה, שבהם חשבנו כי הגיע קצנו? המקום שאליו הובלנו לא דמה לכל מקום אחר שהכרנו; גם במראות הבלהה המחרידים ביותר לא יכולנו להעלות על הדעת, שיש מקום כזה בעולם.

חמש מאות במספר היינו. העמיסונו על הקרונות בקישטארצ׳ה, ובהגיענו למחנה הושלכנו החוצה. מישהו התייצב על „בימה" וכאילו ניצח על תזמורת, אותת בידו ימינה ושמאלה. מאתיים מאתנו הופנו ימינה לגורל בלתי־ידוע. לא ידענו היכן אנו. מאוחר יותר נצטווינו לפשוט את בגדינו העליונים והתחתונים. הם חטפו מידינו את ארנקינו וכל אשר לנו. גזזו את שערותינו וגילחו את ראשינו. כל זה נעשה במהירות שטנית. מוחותינו וליבותנו שותקו. חשתי כאילו הדפו אותי מעל סלע גבוה לתוך בור צלמוות. באותו רגע לחשה טובה באזני: „הצלתי מחט תפירה". החפץ היקר הבהיק בין אצבעותיה. הבטתי עליה ולא תפסתי מה שאמרה.

לולא היה המצב נואש כל כך היה נדמה (וכך נראים לי הדברים גם היום) כאילו נלקח „מעמד" זה מתוך סיפור של אנדרסן. עומד אדם על חוד התער, התהום פעורה לפניו. הוא שדוד כליל ומושפל עד עפר, ואין בידו כל דבר אחר אלא מחט דקיקה, שממנה הוא שואב עידוד, בהשלותו את עצמו, כי מחט זו עשויה לחולל פלאות ולהחזירו אל בין החיים.

לטובה היתה שמלה שהיתה רכוסה בכפתורי זהב. לא ברור לי כיצד הצליחה להחזיק בזהב בדרכה מבית־הסוהר, בו היתה כלואה, ולשמור עליו עד למחנה קישטארצ׳ה. על כל פנים עובדה היא, כי לקרון־המוות עלתה בלבשה שמלה זו שהיתה רכוסה בכפתורי זהב! בעת המסע הרעיפה עלינו תנחומים: „אל דאגה, חביבתי, לא נרעב. תמורת זהב זה, נשיג לחם בכל מקום. מדי פעם בפעם אסיר כפתור משמלתי..."

לפחות עשרים כפתורים קישטו את השמלה. אשר לי, ראיתי הכל שחור משחור, אך לא רציתי לצער אותה ולהסיר כל תקווה מליבה. עבר זמן מועט וגם שמלתה של טובה היתה מוטלת בערימת הבגדים הגדולה; כן, אותה שמלה על כפתורי הזהב שבה, וטובה עמדה לידי ו...המחט הדקיקה בין אצבעותיה.

אחרי כן סגרה עלינו החשיכה מכל עבר, ואותה מחט נשתכחה מליבי. כ„לבוש" במקום בגדינו השליכו לנו בלואי סחבות. בחלקי נפלו חצאית קצרצרת שלא כיסתה אף את ברכי, וחולצה שלא היה בה כל כפתור או קרס. בגדים תחתונים לא ניתנו לנו כלל, כך שבימים הראשונים הסתובבתי ערומה למחצה. בסופו של דבר הצלחתי להשיג תמורת שתי מנות לחם בגד כלשהו, שהגן עלי קצת יותר מפני הגשם והשמש. את טובה העבירו ביום השלישי אחרי בואנו לבלוק אחר, והיא לא שקטה, עד שהגניבה אותי לשם. שישה שבועות היינו באושוויץ. הזמן עבר עלי כאילו הייתי רדומה ושקועה בליטארגיה. אם קרה שלא האיצו בנו ושלא אילצו אותנו לשאת דוודים שמשקלם עלה בהרבה מכפי כוחותינו ואם ניצלתי לפעמים מספיגת מכות נמרצות (טוסקה הקלגסית הפליאה את מכותינו), ניסיתי לישון, כאשר לא הצטרכתי לעמוד עמידת דום. לעתים קרובות זרם הגשם לתוך הבלוק, ואני שכבתי בתוך שלולית וישנתי, עד אשר עוררו אותי וקמתי מרבצי זה. היתה

זו מנוסה מן המציאות. אמנם ראיתי הכל וידעתי הכל: את תאי־הגאז ואת המוות בכל אימיו, אך סירבתי לראותם ולקבלם כדברים ממשיים.

יום אחד סיווגו את טובה ואותי בתוך קבוצה שהובלה לתחנת הרכבת ונדחפה לתוך קרון צפוף. קודם לכן נתנו לנו בגדים „נאים" יותר. לגופי היתה גם שמלה תחתונה ארוכה קצת למרבה המזל. מיד בראשית המסע נטלה טובה את המחט לידה. מכל השמלות הוציאה חוטים והחלה בעבודה קדחתנית. שמלה אחר שמלה שינתה את מראה. עיקר מחשבתה היתה נתונה לעשיית מטפחות־ראש שתכסינה את ראשינו החשופים, משום שחרפת ה„קרחת" היתה הגדולה מכל החרפות; גילוח ראשינו שיווה לנו דמות מוקיונים עלובים חסרי־צלם. מטפחתי הוכנה מפיסת בד שנתלשה מחצאיתי התחתונה. כאשר ירדנו יומיים אחרי־כן בפלרסלבן, היתה צורתנו אנושית יותר: מטפחות הראש נתנו לנו בטחון־מה.

טובה שמרה על המחט שלה כעל אוצר יקר. במשך חודש ימים ערכו בכלינו לפחות מאה חיפושים ונטלו מאתנו כל מה שניתן לקחת. אך המחט לא נפלה בידיהם. לאט־לאט היתה מחט זו לסמל, למצילת־נפשות ממש. חלף הקיץ ובא הסתיו הערפילי ואחריו החורף. טובה „נגסה" בלילות פיסות מן השמיכות שבהן נתכסינו, והכינה מעין מלבושים תחתונים שחיממו אותנו קצת. נענשנו קשות. המפקחות חבטו בנו בלי רחמים. אך מיד אחרי כן, כשניתנו לנו הסמרטוטים, חזרה מחט הקסמים לפעול בזריזות בין אצבעותיה של טובה.

בשעות שבהן פחתה העבודה בבית־החרושת, הופנו רבות מאתנו לפינוי ההריסות. בחוץ שרר קור שהקפיא את לשד עצמותינו, ביחוד לפני עלות השחר. הקור גבר עד כדי כך, שהיינו אדישות כאשר האיצו בנו המפקחות, כי בעמדנו במקום אחד רעדנו מקור.

תחת תלי ההריסות שבפינויים הועסקנו, נתגלו לנו אי־אלו סחבות. כמה מהן הצלחתי תמיד להציל ולהגניב לבלוק. טובה תפרה שקיות ללחם, ולי העניקה במתנה זוג כסיות. דומני, שמעודי לא שימחה אותי מתנה כלשהי, כפי ששימחוני כסיות אלה.

טובה הקדישה לפעילות זו את מרבית לילותיה. בהיחבא עבדה, באור קלוש ודל. עד היום איני מבינה, כיצד החזיקה מעמד. המחט הקטנה הפיחה בה רוח חיים וחיזקה אותה. אותה שעה כבר היו עוד מחטים במחנה, ונשי הס"ס נוכחו לדעת, כי באסירות יש תבונת־כפיים אורגנו חוליות מיוחדות שתפרו וסרגו למענן. מפקד המחנה לא שם ליבו לכל העניין, עד שנתגלה, כי מן המרפאה נגנבו תחבושות. המפקחות חמדו את הצבע הלבן וציוו להתקין להן סוודרים לבנים מחוטי התחבושות.

אין לדעת מי גילה את הדבר, אך מרבית המפקחות נאסרו, והופצו שמועות שנשלחו למחנה עונשין. השומרות החדשות שהופקדו עלינו היו גרועות פי כמה מקודמותיהן, אך אנו התנחמנו בעובדה, שיש בידינו כלי תפירה וסריגה. מיום ליום רבו הכובעים והצעיפים הסרוגים. בכל פעם הצלחנו „לסחוב" שאריות צמר מן הסוודרים שהותרו לנו, ולא נתבזבזה כל שארית. אוצר המלים לא יספיק לתאר את הרעיונות שנתעוררו בקרבנו ומה הצליחו ידים זריזות להפיק מן האין. לעתים קרובות סיכנו נשים אלה את חייהן בעשותן מלאכה חשאית זו. כוח האמצאה וההריצות גרם שאנו הנשים סבלנו פחות מן הקור ושגם אחוז התמותה בינינו היה נמוך יותר.

בהרהרי עתה באותם זמנים, אני חושבת לא אחת, אם אמנם הייתי נשארת בחיים, לולא טוב־הלב, החום, האהבה, המסירות והתקווה ששפעו ממחטה הדקיקה של טובה.

ירושלים **אלישבע סנש**

תירגמה מהונגרית **נעמי ירדן**

בצל — נושא לבוררות במחנה ריכוז

לא הרחק מאושוויץ נמצא כפר קטן בשם בודי, שמנה כ־400 נפש. בתקופת הכיבוש הגרמני העבירו את תושבי הכפר למקום אחר, כדי שלא יהיו עדים למחנה הריכוז שבקירבתם. רוב תושבי המחנה עסקו בעיקר בייבוש ביצות ומיעוטם עבדו ביערות, בעקירת עצים. וזאת לדעת, שבקיץ 1944 לא הספיקו כבשני הגז והמשרפות באושוויץ לכלות את אלפי נידוני־המוות, שהגיעו מדי יום ביומו ברכבות־המוות, ולכן נעזרו הגרמנים במדורות־אש, שהצריכו עצים רבים ככל האפשר, כדי לשרוף את היהודים חיים.

העבודה היתה קשה ומפרכת. אכזריותם של אנשי הס״ס גרמה לא אחת לכך, שהחזרנו את חברינו מהעבודה ללא רוח־חיים, כי הדייקנות הגרמנית תבעה מאת השומרים עלינו להחזיר מן העבודה את גדודי־העבודה — חיים או מתים.

מאחר שמטרת מחנות הריכוז היתה חיסול היהודים, היתה תזונתנו דלה מאוד, ולא התאימה לעבודתנו הגופנית הקשה, וכך ירד משקלנו וגופנו הצטמק מיום ליום. אך הרצון לחיות אילץ אותנו „לארגן״ מזון נוסף לצורך מחייתנו. הזדמנויות כאלה ל„אירגון״ מזון נוסף היו לנו כל יום ראשון, כשהעבודה שבתה. הצעירים התנדבו לנקות את ביתני הס״ס בתקווה למצוא שם שאריות אוכל או הזדמנות ל„אירגון מזון״.

ביום ראשון אחד לפני הצהריים ביקר אצלי זיכרמן הזקן, בעל אחוזה לשעבר מסביבות מונקאץ׳, וסיפר לי שבנו הקטין עבד באותו יום יחד עם צעיר אחר ממיכאלובצה, ששמו משה, באחד ממעונות הס״ס ושניהם הבחינו בשעת העבודה בתוך החדר בבצל אחד, שבן עירי הזריז הצליח לגונבו. הוא דרש לעצמו את הבצל, כיוון שאביו — זיכרמן הזקן — נמצא במצב גופני ירוד והוא משוכנע שהבצל היה נותן לו כוח־חיים חדש. לאחר הסיפור ביקשני להקים בית־משפט נבחר שיפסוק על גורל הבצל.

רק מי שמכיר את התנאים של מחנה־ריכוז יבין למה היה צורך בדיון משפטי בגלל בצל אחד. זה נבע מתוך תקווה שבצל זה עשוי להאריך חיי־אדם, ולכן קיבלתי על עצמי את התפקיד של שופט־בורר. משה, שעליו לא השפיעו לרעה התנאים הבלתי־אנושיים של המחנה, ואולי גם מתוך הרגשה שהצדק עמו, הסכים לעמוד בפני הבוררים ולקבל את הכרעתם; או אולי רצה למנוע שהדי הסכסוך יגיעו לאוזני הס״ס.

בעדותו דרש משה את הבצל רק לעצמו באומרו, שלא רק שהוא אשר גנב אותו אלא גם קיבל על עצמו את הסיכון, שאם ימצאוהו אצלו יקבל מכות רצח, או שהיו שולחים אותו לצינוק, שכמוהו כדין־מוות. זיכרמן הצעיר ביסס את צידקתו על כך, שגם הוא הבחין בעת העבודה בבצל, גם הוא רצה לגונבו ואף הוא היה מוכן לתת את הדין אילו היו חיילי הס״ס מוצאים אצלו את הבצל, ביודע שהבצל כל־כך חיוני לאביו.

במקום לפסוק כבמשפט שלמה — פניתי בשאלה אל משה: „הגד, אילו היה פונה אליך במישרין זיכרמן הזקן והחלש ובהסתמך על מצב בריאותו היה מבקש ממך שתתן לו מן הבצל — האם היית משיב לו בשלילה?״

לא התאכזבתי. גם התנאים הבלתי־אנושיים של מחנה הריכוז לא הצליחו לעקור מליבו את הרגש היהודי־האנושי, ובלי היסוס ובלי לחכות לפסק־הדין של הבוררות הציע את מחצית הבצל לזקן החולה.

תל־אביב **ד״ר אלכסנדר גולדשטיין**

בשליחות המצפון

„לחם... מים..." ההמולה בעיר טרם פסקה. חיילים רבים, על ציודם, צועדים בשורות בלתי מסודרות... הלאה מזה מחזה מרטיט לב: שיירה ארוכה של שבויים רוסיים בבגדים בלויים ויחפים מובלים על־ידי גרמנים על פני השלג והקרח. השבויים נצמדים זה לזה מחמת הקור הרב החודר לעצמות. מפי השבויים מתמלטות מלים בודדות „לחם... מים..." משני עברי הרחוב עומדים אזרחים ומלווים ביגון את השיירה האבלה. לפתע נזרקו מתוך ההמון כמה כיכרות לחם לעבר השבויים. אנשי המשמר הגרמני החלו להגיב במהלומות כבדות בקת הרובה...

בפיתולי הרחוב נעלמה השיירה. המדרכות התרוקנו, האזרחים המעטים שנותרו בעיר חזרו לבתיהם והסתגרו היטב. רק פה ושם נראו תושבים מתחמקים ואצים בחופזה רבה ברחובות הצדדיים. הגעתי לקצה העיר כשאני מהלכת לתומי ועוקפת משמרות של חיילים, החופרים תעלות נגד טאנקים. לא העזתי להתקרב. נעמדתי במרחק־מה והסתכלתי במהלך העבודה. בפינת הרחוב נראה אדם לבוש אזרחית נועץ בי מבטו. כעבור דקות ספורות חצה את הכביש ושם פעמיו לעברי. מראה פניו היה מוכר לי מאוד וניסיתי בכל כוחי להעלותו בזכרוני.

כפסע היה ביני לבינו כשקראתי לפתע לעברו בקריאה נרגשת: „קארול, מה מעשיך כאן?" כברק בחשכת הלילה כן האיר במוחי פתאום: הרי זה קארול, שנועדתי אתו יחד בבאנסקה־ביסטריצה בזמן המרד... תוך התרגשות רבה התחמקנו לעבר אחד העצים ומיד פתחתי בשאלות. קארול סיפר לי שהוא נשלח מיחידתו לליפטובסקי־סבאטי־מיקולאש להתחקות אחר התבצרות הגרמנים בעיר. סיפרתי לו מעט על שליחותי המיוחדת ותוך כדי שיחה נוכחתי לדעת שכל החומר הדרוש לי נמצא ברשותו. קארול נמצא כבר ימים מספר בעיר ומחמת הניתוק המוחלט מיחידתו אין באפשרותו להעביר את החומר לתעודתו. תמוה הדבר, מה רב כוחו של המקרה! שני אנשים נשלחו לאותה העיר באותה השליחות ממקומות שונים... שעות על שעות אימצתי את מוחי כיצד להגיע למקור מוסמך, כדי לשאוב ממנו את הידיעות הנחוצות — והעליתי חרס; והנה בן־רגע נפתרו כל הבעיות...

קארול ביקשני לחכות לו מעט, והוא יביא לי את כל החומר. בקורת־רוח ובלב קל התיישבתי ליד העץ כשלידי המזוודה עם הכרוזים, וחייכתי לעצמי: איזו יד נעלמת מכוונת את פני הדברים! בינתיים חזר קארול ובידו צרור ניירות, שהכיל רשימה מדויקת של ראשי הגארדיסטים, מפות של ביצורי העיר, סוגי הנשק וכו'... בהתרגשות רבה נפרדנו זה מזה תוך איחולי הצלחה וחזרתי לבית־החולים. בחיפזון רב ארזתי את חפצי, כשבמוחי מנקרת מחשבה אחת בלבד: האגיע עם מזוודתי הטומנת בחובה סכנות לרוב? השארתי מכתב למ. ובו הבעתי תודתי על הכנסת־האורחים שנהג בי, ואת צערי על שסירב לעזרני.

יצאתי ברגל אל הכביש. בכביש היתה תנועה ערה וכל כמה קילומטרים נתקלתי ביחידות־צבא. בצעדים מהירים עשיתי דרכי בשלג הלבן, כשאני מגרשת מעלי מחשבות טורדניות בנוגע למזוודה. עייפה הגעתי לאחת התחנות שבצידי הכביש, בה ישבו חיילים הונגריים. עגלה צבאית נעצרה לידי והחייל ההונגרי ניאות להסיעני. העגלה התנהלה לאיטה והחייל גידף ללא הרף את הגרמנים שתפסו את כל כלי־הרכב. חשתי

בקללותיו העסיסיות את השנאה לגרמנים המתרברבים. כצב נזדחלה העגלה, בהשאירה אחריה שני חריצים עמוקים בשלג הרך. הבינותי שבדרך זו לא אגיע אף פעם לרוז'ומברוק, על כן החלטתי לרדת מהעגלה ולנסות מזלי לעצור מכונית. עומדת אני מצידו של הכביש, מכוניות עוברות ביעף אך אינן עוצרות. ערפל חורפי סמיך עוטה את הכביש והמכוניות דוהרות בפנסים דולקים. לא הרחק ממני נראים שני אורות המבקיעים את מסך הערפל. פתאום — חריקת בלמים והמכונית נעצרת לידי. נשמתי לרווחה... היתה זאת מכונית גדולה, שגררה אחריה קרון רחב מכוסה מכל הצדדים. הנהג רמז לי לעלות לקרון.

בהיכנסי הוכיתי תדהמה למראה עיני: חדר מרוהט על גלגלים... שתי כורסות נוחות, שולחן ואף ספות לא חסרו. בקרון ישבו שני קצינים גרמניים ולגמו מבקבוק היין שעל השולחן. הגרמנים קיבלו אותי יפה, וכמובן ששאלתם הראשונה היתה, לאן מגמת פני? סיפרתי להם את סיפורי הנדוש והנחתי מזוודתי לידי. הם כיבדוני בכריכים ואף הזמינו אותי ללגום אתם יחד. הודיתי להם באדיבות, אך סירבתי לשתות מהמשקה. במוחי חלפה מחשבת־פתע: אילו ידעתם את מי הנכם מסיעים אתכם? בקול רווי צער הוספתי לספר להם על גורל הורי המיטלטלים בדרכים בגלל קירבת החזית. אחד הגרמנים השתתף בצערי והפליט כעין אנחה:

— יא, כזאת היא המלחמה, מה יש לעשות?

— את יודעת — פנה אלי השני — לא לבחורה כמוך להסתובב כעת בקו־החזית.
שאלתי אותם בתום־לב, מאין הם נוסעים ולאן?

— מאין? — השיב האחד, כשעל פניו נסוך חיוך אירוני — ומאין לא? וכאן החלו לזרום הסיפורים על קרבות במדבר אפריקה, על בילויים משעשעים ברומא ועל תותחים רועמים על גדות הסינה... יושבת אני ומקשיבה לסיפוריהם המתרברבים ומפי נזרקת שאלה לחללו של הקרון:

— וכעת לאן?

— כעת — פתח הבכיר — רודפים אותנו היודו־בולשביקים שוחרי־הטרף...
הבעת פניהם אמרה אדישות וכאילו לשם נחמה הרימו שנית כוסותיהם והמשיכו ללגום... הרמתי קולי ובצער רב קראתי לעומתם:

— אך מה אעשה אם ישיגו אותי האדומים?

— אני מציע לך אוואקואציה — המשיך האחד.

— אך ריבון־העולמים, לאן? — קראתי.

— סעי לבראטיסלאבה, ואם גם לשם יבואו — שימי פניך לפראג, ואם גם שם — וכאן הושלך הס לרגע, שניהם נאלמו, ולפתע צעקו לעברי:

— ומשם לברלין, יא לברלין.

— ואם גם לברלין יגיעו? — הפטרתי.

שוב השתררה דומיה בקרון ואחד מהם השפיל קולו ובמרירות רבה הפליט:

— אכן, זה יהיה גרוע מאוד!

חדלתי להעסיק את הגרמנים בשאלות ותשובות, ואף הם התעלמו מנוכחותי והמשיכו ללגום. הצצתי מבעד לקיפולי הבד העבה שכיסה את הקרון וראיתי בתים חולפים ביעף לנגד עיני. הבנתי שהגענו לרוז'ומברוק. לידי היה מונח מעיל צבאי ארוך. לפתע, מבלי

להרהר במעשי, נטלתי כרוז ותחבתיו לכיס המעיל הצבאי. בכיכר העיר נעצרה המכונית. הקצינים הגרמניים נפרדו מעלי בלחיצת־יד:

— היזכרי בדברינו — אוואקואציה!

חיוך חלף על פני. כן, לא אשכח אתכם, ודאי שלא... לרגע נתפסת אני לתמונה אחרת. מה הייתם עושים לי, אילו היתה מתגלית לכם זהותי האמיתית — פארטיזאנית, ונוסף לכך יהודיה, המעבירה תוכניות שמתפקידן להחיש את קצכם? ההייתם מחכים עד לתחנה הקרובה? או הייתם במקום...? אני מגרשת מעלי את המחשבות האיומות ועושה דרכי ברחובותיה המושלגים של העיר.

יום שמש. אונדריי עומד בפתח הכפר, נשען על האוטומאט ומחייך לעברי. מצב־רוחי מרומם. עוד מעט ואהיה במעלה פּראָשובה ובזה תסתיים שליחותי.

— אונדריי! — קראתי אליו — לווני במעלה ההר למטה...

ללא מלה נטל ממני את המזוודה ואנו עולים להר. בעל כורחי הנני מתחייכת. כרגע תוחב ודאי הקצין את ידו לכיס המעיל ומוצא בו להפתעתו גליון לבן מודפס באותיות שחורות, המבשר את תבוסת הנאצים הקרובה. בעיני רוחי רואה אני כיצד הנאצי מוכה־תדהמה צועק לעבר חברו: „וילי, הבט!...״

הגענו למטה. הודיתי לאונדריי על עזרתו ושמתי פעמי לבונקר. במפקדה ישבו הקצינים כרגיל מסביב לשולחן היחיד ובירכוני לבואי. ביקשוני לשבת ומיד התחלתי בסיפורי הארוך, שנמשך שעות אחדות. מסרתי את הרשימות לידם והם התחילו מיד לעיין במיסמכים השונים בדריכות רבה. לפתע קם אחד הקצינים, ניגש אלי, לחץ ידי ובפיו שתי מילים בלבד:

— הצלחת, קאטיה!...

קטיה כרמי

פתח־תקוה

(מתוך „ספר הפרטיזנים היהודים״, בהוצאת ספריית פועלים)

הצועניה

את ימי ילדותי ביליתי במיכאלובצה, ואין תימה, שהיה לי מגע עם הצוענים. הם התגוררו מעבר לנהר בקירבת היער, ומשם הגיעו העירה מדי יום ביומו. אחי ואנוכי קשרנו ריעות עם נער צועני אחד. היה זה ילד נבון, מלא חיים וחבר טוב. גם שמו זכור לי עד היום — קארול. גדודי הצוענים נהגו לבוא העירה בחורף בהמוניהם, עוטים בלואי סחבות, מרעידים מקור. בשמעה את גניחותיהם, נתנה להם אמי לפעמים מעט בגדים. הצועני הסומא יאנקו קוריי נעשה אורח קבוע בביתנו; היה מהלך ובידו מקל, שבו הקיש כל פעם על המרצפות. באורח תמוה ידע תמיד היכן הוא נמצא וידע לקרוא לכל התושבים בשמותיהם. את יתר הצוענים נהגו לגרש מהמקום, אך לתוך מגבעתו המעוכה של יאנקו נזרקו כל פעם, אם אגורות או פרוסות לחם.

על הצוענים כתבתי סיפורים רבים ואפילו עבודת־מחקר עשיתי; אורח־חייהם וגורלם העסיקו אותי מאוד. אהבתי עם זה, שהיה משול בעיני לציפור־שיר. משהו משך אותי אליהם; אך בתקופת הרדיפות הכרתי אותם על כל האנושיות שבהם, ועל זאת אספר עתה.

מאריה הצועניה היתה באה לביתנו במשך עשר שנים בערך. גרנו בקומה עליונה ובחורף היתה חוטבת עצים, מנסרת אותם לנסרים דקים ומסיקה בהם את התנור. בקיץ טיטאטה את החצר והביאה מן השוק ירק ופרי. היה לנו אמון מלא בה. תמיד נמצאה לה עבודה בביתנו. בבואה בפעם הראשונה לביתנו, עדיין היתה צעירה מאוד, דקת גיזרה, מלאת חן ופעמיה היו קלילות כפעמי איילה. נהגתי להתבונן בה בעלותה על המדרגות וברדתה מהן — כרקדנית ריחפה מאריה. מרחוק נראו פניה יפים, אך עורה היה מלא חטטים. בעלת נפש היתה מאריה, בעיניה השחורות הגדולות השתקפה תבונה רבה.

בסתיו 1940 החלו להחמיר ההגבלות שהוטלו על היהודים. לשווא ניסה האדם להסתגר בחדרי־חדרים. העולם החיצוני חדר בעד מנעול ובריח ובעד החלונות. לפתע נדמה, שהבית נסחף והולך במערבולת. ובאמת נעו אמות הסיפים והכל היה צפוי לאבדון. החברים הנוצרים התרחקו קימעה קימעה, החלו מפנים את ראשיהם לצדדים בעברנו ברחוב, והדוור הקשיש חדל לברכנו לשלום, אם כי במשך עשרים וחמש שנים הביא מכתבים לביתנו. אולי היה זה דבר המכאיב ביותר. ואילו מאריה הצועניה — נאמנותה גדלה בתקופה זו. המשרתת עזבה אותנו, שכן לא רצתה לעבוד עוד אצל יהודים.

רצינו להציל את ספרי־החוקים של אחי, קיבצנו אותם ומסרנום למאריה כדי שתפקידם בידי עורך־דין נוצרי — חברו של אחי. מאריה חטפה את החבילה הכבדה, דלגה בקלות על המדרגות ובזהירות חמקה מן השער החוצה. אך עברה צעדים מספר, ולפניה עמד דורצ׳ו הגארדיסט, שבינינו כינינו אותו בשם „גזלן״, ובצדק, שכן התגלמות הרשע היה. הוא ארב ליהודים וחיוך שטני היה מופיע על פניו בשעה שהצליף על קרבנו. החבילה הגדולה שבידי מאריה עוררה את חשדו.

— מה בחבילה? — שאל.

מאריה מחרישה.

— לאן את נושאת אותה? אל מי? אל מי?

מאריה מחרישה.

הוא חוטף מידה את החבילה ומשליכה לארץ ומתוכה מתפזרים הספרים לכל עבר. עתה הוא מתנפל עליה, מכה אותה, סוטר על לחייה, ומאפה זב דם. הוא בועט בה, אך

מאריה אינה פוצה פה ואינה מגלה דבר. אנו משקיפים על הנעשה מבעד לחלון המוסתר בווילון וליבנו הומה. לא, אין לשאת זאת. עתה הוא סוחב את מאריה לבית העיריה.

אבי, כשהטלאי הצהוב הגדול מתנוסס על חזהו, יורד במהירות לרחוב, ניצב לפני היצור הארור ומתוודה על הכול. השודד שמח על שיש לו מי לחמוס. תמורת סכום כסף הוא משחרר את הצוענייה ואת הספרים הוא מחרים ל„אוצר המדינה".

מאוחר יותר לא דובר עוד על ספרים, כי הדברים נגעו בחיים עצמם. לא אחת באה מאריה עם שחר, יחפה, פוסעת חרש. רק נקישה קלה בחלון וקול חרישי נשמע:

— הימלטו!

קולו של הרמקול רועם: „כל היהודים!" דבר זה מאותת תמיד סכנה, אך מאריה נשארה נאמנה ללא חת.

בקירבת העיר, בין ההרים, נרצח שוטר־חרש. מי הרגו ומדוע — דבר זה נשאר בגדר סוד. מיד אוסרים מאתיים יהודים במיכאלובצה — וביניהם את אבי. הם נכלאו במרתף של בנין הדואר הגדול. ראשית מארס היתה אז והקור העז חדר לעצמות. האסירים ישנים על הרצפה הקרה. אין לגשת אליהם. ביום השלישי מגניבה מאריה אל אבי סל ובו מעט מזון ומשקה חם, אחרי־כן גם שתי שמיכות. את סל המזונות היא נושאת אליו מדי יום ביומו. משואלים אותה כיצד היא מצליחה לעשות זאת, אינה משיבה, רק פניה זוהרות. ביום העשירי אמרה במפתיע:

— האדון חוזר מחר הביתה.

ואמנם, אבי חזר משם מוכה נוורלגיה קשה, אשר עינתהו מאוד עד שנספה בתאי הגאז.

משהחלו לחזור הניצולים בשנת 1945, היתה מאריה יוצאת מדי יום ביומו לבית הנתיבות ומצפה להורי. היא התעניינה אצל כל אחד, אך איש לא השיב לה. לבסוף הגעתי גם אני בשלהי הסתיו. בפעם הראשונה פנתה אלי בשאלה נפחדת:

— היכן הם, מתי יבואו?

— לא ישובו לעולם, מאריה.

— והאדון הדוקטור, גם הוא לא יבוא?

— גם הוא לא יבוא. הרגו אותו.

מאריה מסתכלת בי, מסתכלת. אחרי־כן היא מרכינה את ראשה, אך בלאו הכי אני רואה שהיא בוכה ושדמעותיה ניגרות על לחייה.

אינני סבורה שלמאריה היה מושג כלשהו על דת ואלוהות, ייתכן שעובדת אלילים היתה. אך לו רבו עובדי־אלילים כמותה בקרב ה„ארים" לא היו באות עלינו הפורענויות האלה. בעיר רבו מלשינים וחורצי־לשון, אך לא שמעתי שהיה ביניהם אף צועני אחד. הצוענים סייעו בידינו ככל שיכלו. הנרדפים הבינו את גורלנו. אמנם לא נגעו בהם היהודים מעודם לרעה וגם סיפקו להם לעתים עבודה. העובדה שהאחרים לא נתנו ליהודים מנוח ורדפום עד חרמה, היתה בשבילם מחרידה ממש, כי מי כמוהם אוהב את החופש?

אחרי־כן הגיע גם תורם. היטלר הוביל לאושוויץ את צועני אירופה, וסופם ידוע לנו. גם במיכאלובצה ניסו לתופסם לפני סוף המלחמה, אך מרביתם נמלטו. הם חמקו אל מעבר לנהר ומצאו להם מחבוא בלב היער עד שהגיעו החיילים הרוסיים ושיחררום.

אלישבע סנש ירושלים

העיירה בוערת

אש, אחים, תבערה!
עיירתנו הדלה, הוי בוערה!
רוחות־זעף שם ירגזו,
חיל ושבר בה אחזו,
להבות השמד יגבירו
אש בכל העיר —

ואתם חובקים ידים
בלי עשות דבר,
ואתם חובקים ידים
עת העיר תבער...

אש, אחים, תבערה!
עיירתנו הדלה, הוי בוערה!
כבר בשלהבות הללו
כל בתי־העיר אוכלו
והאש עודה סוערת
וחילים תגביר

ואתם חובקים ידים
בלי עשות דבר,
ואתם חובקים ידים
עת העיר תבער!

אש, אחים, תבערה!
עוד עלול לבוא, חלילה, רגע רע
שהעיר כולה אתנו,
תעלה באש. יעשנו
על אפרה, כלאחר רעש
רק קירות שחורים.

ואתם חובקים ידים
בלי עשות דבר,
ואתם חובקים ידים
עת העיר תבער!

1938

מרדכי גבירטיג

מתוך „העיירה בוערת" בהוצאת
„מורשת" ו„ספריית פועלים"

חללי השואה

אברהמוביץ׳ מרדכי ורעיתו ברישה.
אדלר גדליהו ושישה ילדים.
אקרמן פישל ורעיתו.
אקרמן יוליוס ורעיתו ברטה.
אלסטר מנדל, רעיתו וילד.
אלטבך מקסימיליאן.
אלטהולץ מנחם, רעיתו וייצן יהודית ו־5 ילדים.
אמסל נפתלי, רעיתו בריינדל, והילדים: פייבל, אייזיק ויצחק.
אנטאל יהודה, רעיתו וילד.
אשכנזי אברהם, רעיתו ושלושה ילדים.
אטלס יעקב, רעיתו רייכל שרה והילדים: אמיל ולילי.
אוסלנדר יהודה, רעיתו גרוסמן שרה ו־3 ילדים.
אוסלנדר מנחם ורעיתו.
אוסלנדר משה.
אוסטן פרנץ.
אדלהייט אדולף ורעיתו.
אדלשטיין חיים ורעיתו.
אדלשטיין ישעיהו, רעיתו פרידמן והילדים: שמואל ומלכה.
אדלשטיין ישראל, רעיתו ו־2 ילדים.
אדלשטיין אסתר.
ארנפלד שמואל ורעיתו שרה.
ארנפלד ישעיהו ד״ר, רעיתו מרמלשטיין עליז והילדים: שמואל ומלכה.
ארנפלד דוד צבי, רעיתו פליישמן שרה, ילדים ונכדים.
ארנפלד משה, רעיתו ברטה והילד: פליקס.
ארנרייך ינו, רעיתו וכל משפחתו.
ארנרייך אטל.
איזן ישראל ורעיתו אסתר מלכה.
איצקוביץ אדה, רעיתו ו־3 ילדים: אב־רהם, אמיל והרש.
איצקוביץ אריה ורעיתו.
איצקוביץ אברהם משה, רעיתו אלזה והילדה מלכה.
איצקוביץ אטה (יוסיפוביץ).
איצקוביץ יוסף שמואל ורעיתו בלומה רבקה.
איצקוביץ משה ורעיתו.
איצקוביץ שרה.
איצקוביץ פנחס ורעיתו אסתר.
איצקוביץ פנחס ד״ר.
איצקוביץ יום־טוב ליפא .
איצקוביץ שרה.
איצקוביץ ארנו, רעיתו אלזה וילד.
אייכנבאום אריה.
אייכלר דוד, רעיתו קרולינה, והילדים: צבי־מנדל, שמואל, רחל וגיטל.
אייכלר הרש־לייב ומשפחתו.
אייכלר יוסף ומשפחתו.
אייכלר שייע ומשפחתו.
אייכלר אברהם ומשפחתו.
אייכלר אימרה ומשפחתו.
אייזלר האלמנה עם שני ילדים.
אלפאנט (בנובצה) ורעיתו.
אלפאנט יצחק, רעיתו ו־3 ילדים.
אייגנר איזידור, רעיתו רוזי׳ והילדים: הרברט, בלה ומארתה.
אליאש דוד, רעיתו והילדים: צבי, אהרן ולאה.
אליאש קלמן, רעיתו ציפורה והילד שמשון.
אליאש יצחק, רעיתו והילדים: יוסף ושרה.
אלוביץ׳ האלמנה ו־2 הילדים: מאיר וחנה.
אנגל מיקלוש ד״ר ורעיתו פולאצ׳ק גבי.
ארדלי אלאדר ורעיתו לנג רנה.
אורם ישראל ואמו.
אווגי מנדל.

באלין אלאדר ד״ר, רעיתו גוטסמן רבקה והילדה מרים.
באלוג מרדכי, רעיתו ו־2 ילדים.
בארטוב האלמנה ו־2 הילדים: פאבל ועליז.
בארדוש מכס ורעיתו.
באומר זאנוויל ורעיתו ויינברגר מרים.
בק חיים ורעיתו.
ביין שושנה.
בלץ מנחם, רב, רעיתו ו־3 ילדים.

בנ׳וביץ שרה־רבקה ו־2 הילדים: יצחק ואסתר.
בנו׳ביץ מרים.
ברגר ארנו.
ברגר אטלקה.
ברגר ישראל, רעיתו וכל משפחתו.
ברגר יהודה אריה, רעיתו חיה ו־2 הילדים: ארז׳י ויהודה.
ברגר יוסף יעקב, רעיתו בלומה והילדים: אביגדור, זאב, מרים־גיטל, אסתר ומוטל.
ברגר אהרן ורעיתו שטיינהרדט גיזי.
ברגר יצחק אריה ורעיתו.
ברגר שלמה זלמן, רעיתו סרולוביץ חיה וילדתם מגדה.
ברגר יצחק הבן ורעיתו.
ברגר יוסף.
ברגידה וילמוש ורעיתו אולגה.
ברגמן לודוויג, רעיתו גוטמן אטלה והילדים: קטלינה, יוליה, קרולינה וארנולד.
ברגמן שרולטה.
ברקוביץ אברהם ורעיתו.
ברקוביץ א. ליאופולד, רעיתו והילד ארנו.
ברקוביץ ישראל־ליב, רעיתו יעקובוביץ לאה והילדהביילה.
ברקוביץ ליאופולד, רעיתו לינה והילדה בוז׳י.
ברקוביץ ארנסט.
ברקוביץ מתתיהו.
ברקוביץ יעקב והילד יוסף.
ברקוביץ יוסף (לסטומיר).
ברקוביץ שמואל ורעיתו מושקוביץ שרה.
ברקוביץ חיים־יחיאל ורעיתו שרה.
ברקוביץ שבתי, רעיתו גרינפלד ברכה והילדה פייגה.
ברקוביץ משה, רעיתו ו־3 ילדים.
ברקוביץ יעקב, רעיתו פרידמן שרה־רבקה, והילדים: אנדור, זולטן וגאבור.
ברקוביץ יעקב, רעיתו מריה והסבתא רבקה.
ברקוביץ יוסף, רעיתו לאנג עליזה והילדים: ורה, טרודה ומאירה.

ברקוביץ יעקב, רעיתו ו־5 ילדים.
ברקוביץ דוד, רעיתו ו־2 ילדים.
ברקוביץ יונה בן דוד.
ברקוביץ יוסף בן יצחק.
ברקוביץ מאיר בן דוד ורעיתו.
ברקוביץ יצחק מאיר ורעיתו אייכנבאום.
ברקוביץ נורה מלכה (אמסל) והילד שמואל.
ברקוביץ מאיר והילדה מלכה.
ברקוביץ יוסף, רעיתו ו־2 ילדים.
ברקוביץ אליהו יעקב.
ברקוביץ מרים ו־2 ילדים.
ברקוביץ האלמנה (אייכנבאום).
ברקוביץ אייזיק ברוך ורעיתו.
ברמן יוספה (דונדי) והילד יצחק.
ברנשטיין ברוך, רעיתו והילדים.
ביברברג יונה, רעיתו חני והילדים: אליעזר, שמחה וקטקה.
ביברברג ברוך ורעיתו.
בידרמן יצחק, רעיתו רוזה והילדים: אויגן מרים, סידולקה, דינה, אילונקה, וילהלם, אורסולה ורגינה.
בינדר אדמונד ורעיתו מרגיט.
בינדר צרלינה.
בינדיגר משה.
בינדיגר פאוול, רעיתו ו־3 ילדים.
בינדיגר גיזל, רעיתו ו־3 ילדים.
בינדיגר בצלאל, רעיתו ו־3 ילדים.
ביטרמן, רעיתו ו־3 ילדים.
בלאזבלג ישראל, רעיתו ברײנדל והילדים: זאב ופרימט.
בלאזבלג אליהו.
בלאו אהרן ורעיתו רחל.
בלאו דב.
בלאו משה, רעיתו והילדה מלכה.
בלאו מרדכי ורעיתו סידוניה.
בלאו צבי, רעיתו ברגידה יולנה ו־3 ילדים.
בלאו שלום ורעיתו.
בלאו איצו ורעיתו.
בלאו אברהם, רעיתו ו־2 ילדים.
בלאו ארנסטינה ו־3 ילדות: יהודית, דורה ואווה.

בליי הארי.
בליי הלנה (אייכנבאום).
בליי יהודה.
בליי לאיוש.
בליי קלמן ובנו לאיוש.
בלוך אטל.
בלום הלן.
בלום לאיוש, רעיתו ו־2 ילדות.
בלום אלמה.
בלום צבי ורעיתו פאני.
בודנר ו־5 ילדים.
בורטנר חיים, רעיתו ברטה והילדים: לאה, אסתר, אהרן־אורי ואברהם־בר.
בורטנר יוליוס, רעיתו טרזה והילדה זלמה.
בודינסקי בוז׳י (שוורץ).
ברנד אברהם אהרן.
ברנד דב.
ברנד דוד, רעיתו וילד.
ברנד יואל.
ברנד אריק.
ברנד מינה (מנדלוביץ) והילדים: דב ומנדל.
ברנד שטאפי.
ברנד רודולף.
ברנדס יעקב ורעיתו שושנה.
ברנדס־נואר איסר ורעיתו.
ברנדס־נואר דוד, רעיתו אסתר ו־2 ילדים.
בראון הרמן.
בראון חנה (גולדפינגר).
בראון מכס, ד״ר, רעיתו פפר יהודית והילדה מריאנה.
בראון יוליוס ורעיתו גיזלה.
בראון ארנו.
בראון בלה.
בראון רוז׳י.
בראון לאיוש ד״ר.
בראון הרמינה (גולדפינגר).
ברוייר חיים ורעיתו (וייצמן ברטה) והילדה צביה.
ברוייר פיטר.
ברודי ישראל, רב, רעיתו והילד שמואל.

ברודי מאיר־יעקב, רב, ורעיתו.
ברודי חיים־צבי, רעיתו וילד.
ברודי יהודה, רעיתו מינץ וילד.
ברודי שאול ורעיתו.
ברוגלר אהרן, ד״ר, ורעיתו הלינגר אירנה.
ברוגלר יוסף, ד״ר.
ברוגלר פירי.
ברוגלר רוז׳י.
ברוגלר שמעון והילד וולף.
ברין בלה (אנגל).
ברין בלה, ד״ר.
ברין שנדור, ד״ר.
ברין זולטן.
בוכהלטר אלברט.
בורגר משה ורעיתו.
בורגר צבי ורעיתו.
בורגר שמואל.
בוקסבאום יוסף, רב, רעיתו ו־4 ילדים.
בוגלאייזן משה ורעיתו.

גאלט צבי־אייזיק ורעיתו.
גאלט בצלאל, רעיתו ו־3 ילדים.
גרפונקל שמואל ורעיתו.
גרפונקל יחזקאל.
גרפונקל פנחס, רעיתו ו־4 ילדים.
גרהרד, רעיתו (מושקוביץ) וילד.
גרהרד ישעיהו, רעיתו הלינגר רבקה ו־2 הילדים: אפרים ומנחם
גלאנץ יעקב, רעיתו גולדברגר מרגיט וילד.
גלאנץ אויגן ורעיתו.
גלאנץ צבי, רעיתו רייזמן הרמינה והילד שלמה.
גלייך מנדולה.
גליק אברהם וילד.
גליק מנחם־מנדל ו־3 הילדים: אריקה, לילי ויוסף.
גליק גדליהו ורעיתו לורבר חנה.
גליק אברהם, רעיתו גלאי זהבה ו־4 הילדים: אימי, טיבי, אדית ואגי.
גליק חיה (רוזנבלוט).
גליק משה ורעיתו סבינה.

גליק דוד, רעיתו מרים ו־3 הילדים: ברוך, זאב ורחל.
גליק אייזיק ורעיתו.
גליק חיים־אלישע, רעיתו לנדאו חיה ו־5 ילדים.
גליק שמואל, ד"ר.
גליק צבי, רעיתו ו־4 ילדים.
גליק דוד, רעיתו (בלום) והילד יאני.
גליק משה, רעיתו (פרידמן) והמשפחה.
גליק בלה, ד"ר, רעיתו סופראני ז'וז'י ו־2 הילדים: פיטר ופאריקה.
גליק משה ורעיתו גיטל.
גליקסמן יחזקאל, רעיתו מושקוביץ זיסל ו־4 ילדים.
גולדברגר מנשה־אברהם, רעיתו שרה ו־3 הילדים: וילי, הדי וינטה.
גולדברגר ירוחם־פישל, רעיתו בנוביץ' איידל ו־3 הילדים: יצחק, אליעזר־זאב ומשה־בנימין.
גולדברגר ישראל־יהודה ורעיתו אייכנ־באום אלטה.
גולדברג בורישקה (וידר).
גולדברגר האלמנה והנכד גורדון גדעון.
גולדברגר אלק, ד"ר, רעיתו רץ לילי וילד.
גולדפינגר משה־יצחק.
גולדפינגר ברצ'י ורעיתו הרמינה.
גולדפינגר שמעון ורעיתו איידל.
גולדפינגר חיה גיטל ו־3 הילדים: יצחק, משה ויעקב.
גולדפינגר שלמה ורעיתו.
גולדפינגר יצחק ורעיתו.
גולדפינגר מאיר־אברהם ורעיתו הלינגר איטה.
גולדפינגר הרשל ורעיתו.
גולדפינגר ראז'י והילד מאנ'ו.
גולדפינגר אהרן ורעיתו רוז'י.
גולדפינגר אסתר (גולדשטיין) והילד שמעון.
גולדפינגר אריה.
גולדפינגר ברנט ורעיתו.
גולדפינגר אהרן ורעיתו רייזל.
גולדמן אסתר.

גולדמן אייזיק, רעיתו רחל ו־2 הילדים: אדן וארנו
גולדמן דוד והילד ארנסט.
גולדשמיד משה.
גולדשמיד יוסף.
גולדשטיין אדולף ורעיתו רגינה.
גולדשטיין ינו ו־2 הילדים: ארווין ואימרה.
גולדשטיין מרצי.
גולדשטיין יחיאל.
גולדשטיין זאלי והילד אליהו.
גולדשטיין יהודה, רעיתו ו־5 ילדים.
גולדשטיין אמאליה.
גולדשטיין לילי, ד"ר (האגאדוש) והילד יהושע.
גולדשטיין יהודה ורעיתו.
גולדשטיין אברהם־צבי ורעיתו קראוס.
גולדשטיין יהודה, רעיתו שרה והילדה קטה.
גולדשטיין מאלי האלמנה (גרינשטיין).
גולדשטיין מאיר, רעיתו ו־2 ילדים.
גולדשטיין מנדל.
גולדשטיין יעקב ורעיתו.
גולדשטיין לאצי.
גולדשטיין יצחק ורעיתו מאייר אדל.
גולדשטיין משה.
גוטליב משה ורעיתו.
גוטליב אלכסנדר, ד"ר.
גוטסמן ישראל דב ורעיתו.
גוטסמן ארמין ורעיתו סרין.
גוטפריד דב, רעיתו איטל והילד ג'ורי.
גוטפריד יהודה, רעיתו רייזל ו־6 הילדים: אולגה, מרדכי, יעקב, משה, שרה וינטה.
גרוס זולטן, רעיתו ברגר שרה והילדה יוצי.
גרוס מיקלוש.
גרין צבי ורעיתו יעקובוביץ רבקה.
גרינברגר פרימט והילד אליעזר.
גרינברגר לייב ורעיתו בלאוגרונד צילי.
גרינברגר שמחה, רב, וילד.
גרינברגר נפתלי.
גרינברגר (לסטומיר) והמשפחה.

גרינברגר (יולה), רעיתו ו־3 ילדים.
גרינפלד מרק ורעיתו גיזלה.
גרינפלד אהרן, רעיתו ו־2 ילדים.
גרינפלד רוזה (ברקוביץ) ו־3 הילדים: אטל, מרים ובריינדל.
גרינפלד מרדכי, רעיתו מרים ו־3 הילדים: בוז׳נה, לולקה ופירושקה.
גרינפלד שאול ורעיתו.
גרינפלד משה ורעיתו.
גרינפלד אברהם־שלמה ורעיתו (גרינ־ ברגר).
גרינפלד מאיר, רעיתו והילד אהרן.
גרינפלד חנה (הולנדר) והילד הרשל.
גרינפלד רפאל, רעיתו רבקה והילד אנשל.
גרינפלד ברוך, רעיתו ו־2 ילדים.
גרינפלד טובה (טרייטל) והילד שלמה.
גרינפלד משה, רעיתו רוזנבלום ברטה ו־4 הילדים: מנדל, פירי, עליזה ואויגן.
גרינפלד שמואל, רעיתו אסתר ו־2 הילדות: מרתה וקלרה.
גרינפלד משה ורעיתו.
גרינפלד אסתר הנצ׳ה.
גרינפלד שפרינצה.
גרינפלד יצחק־ברוך.
גרינפלד רבקה־אידס.
גרינפלד יעקב־יהודה וילד.
גרינפלד יחזקאל, רעיתו ו־3 ילדים.
גרינפלד הרשל.
גרינפלד אלימלך, רעיתו ו־2 ילדים.
גרינפלד מאיר, רעיתו וייס שרולטה.
גרינפלד בנימין, רעיתו ו־2 ילדים.
גרינפלד בן זלמן־לייב, שוחט, והמשפחה.
גרינפלד פאול, רעיתו והילד משה־לייב.
גרינפלד יעקב, רעיתו וילד.
גרינשטיין אברהם, רעיתו והמשפחה.
גרינשטיין צירל.
גרינשטיין זיסל.
גרינשטיין בלה ורעיתו.
גרינשטיין צבי, רעיתו גיטל והילד דוד.
גרינשטיין חיה.
גרינוולד מאיר ורעיתו.

גרינוולד אטל.
גרינוולד ארטור.
גרינוולד הנריק, ד״ר, רעיתו הרשקוביץ אטל והילדה מרתה.
גרינוולד מתתיהו, רעיתו ו־2 הילדים: משה ואהרן.
גרינוולד הנריק והילד פאול.
גרינוולד, רעיתו ו־3 הילדים: משה, זיביה ואסתר.
גרינוולד הוגו, רעיתו וילד.
גרינוולד בלה, רעיתו וילד.
גרינוולד לאיוש.
גרינוולד לוי.
גרינוולד יעקב, רעיתו ז׳ני והילד אברהם.
גרינוולד מאיר.
גרוסמן דוד, רעיתו אסתר ו־3 הילדים: פרל שרה ורחל.
גרוסמן שמואל והילדה הינדה.
גרוסמן שמעון הכהן, רעיתו (ויזנר) ו־3 ילדים.
גרוסמן שמואל, רעיתו ו־2 ילדים.
גרוסמן שמעון.
גובנר אהרן.
גובנר הרמן, רעיתו מרגיט ו־2 הילדים: ארנו ואדית.
גוט משה, רעיתו ו־4 הילדים: מרק, יעקב, אדית ושרה.
גוטוירט אסתר.
גוטמן אברהם, רעיתו קריינדל ו־6 הילדים: ברנט, אטלה, פרידה, שמעון, פנינה ושיע.
גוטמן איזו׳ יחזקאל.
גוטמן פנחס.
גוטמן דב.
גינזברגר דוד, רעיתו נאבל ברטה ו־3 הילדים: שטפניה, מוריץ ואגנס
גינזברגר הרמן, רעיתו מינדל ו־3 הילדים: שיינדל, פייגה ורשי.
גינזברגר פרימט.
גינזברגר הרמן ורעיתו הרמינה
גינזברגר אויגן, רעיתו קאטו והילדה אווי.

דוידוביץ אליעזר, רב, רעיתוביילה והילד אהרן.
דוידוביץ ורעיתו (רוט).
דוידוביץ אהרן.
דוידוביץ יעקב, רעיתו ו־6 ילדים.
דוידוביץ מנחם ורעיתו.
דוידוביץ מנדל, רעיתו ו־3 ילדים.
דוידוביץ לב ורעיתו.
דוידוביץ נפתלי.
דוידוביץ שמעון, רעיתו שרה בשה וילד.
דוידוביץ שרה ו־4 הילדים: חוה־רייזל, שיינדל, יוכבד ומשה־יהודה.
דארי דב ורעיתו.
דויטש ג׳ולה ו־4 הילדים: גיזי, רוז׳י, יוסף ואליעזר.
דויטש נתן פייטל ורעיתו.
דויטש האלמנה ו־2 ילדים.
דויטש אברהם, רעיתו ו־2 ילדים.
דויטש יעקב, רעיתו גולדשמידט חיה והילדה אירנה.
דויטש יני, רעיתו ו־2 ילדים.
דויטש לב ורעיתו.
דרוקר דניאל ורעיתו גליק יולן.
דורכשלג הרמינה (בראון).
דורכשלג בנימין.
דורכשלג אווי.
דורכשלג ארפד והילד מיקלוש.

הברמן אברהם, רעיתו ו־8 ילדים.
היינה ארמין, רעיתו בשקה ו־2 הילדים: טיבור ואמה.
הלס שנדור ורעיתו.
הנדלר רבקה ו־2 הילדים: מנשה ושמחה.
הזלנוס אברהם, רעיתו ו־4 הילדים: יעקב, אהרן, שמעון וגיטל.
הזלנוס אמיל, רעיתו ו־2 ילדים.
הזלנוס צירל ורעיתו.
האופט פנחס ו־4 ילדים.
האופט דוד ומשפחתו.
האופטמן יעקב ורעיתו.
האוזר זלמה (בינדר).
הכט משה, רעיתו ו־3 הילדים: מוטל, חנה וביילה.

הכסנר פרידה.
הכסנר יוליה וקארול.
הלר ורעיתו (קליין) ו־2 ילדים.
הלינגר בטי (מנדל).
הלינגר שמעון, רעיתו רינגלהוף פני ו־4 ילדים.
הלינגר אברהם ורעיתו גרינפלד פסקה.
הלינגר הרמן־צבי, רעיתו גוטה פני וילד.
הלינגר אהרן, רעיתו שרה ו־3 הילדים: פרץ, יהודית ואסתר.
הלינגר אברהם יוסף ורעיתו בטי.
הלינגר יוסף, רעיתו אסתר והילדה סרן.
הלינגר יצחק, רעיתו בורגר ברכה והילד ארטור.
הלינגר דוד צבי ורעיתו רבקה.
הלינגר משה, רעיתו אנה והילדה מרתה.
הלינגר משה, רעיתו יעקובוביץ אנה וילד.
הרמן מרתה ו־5 הילדים: בלימה, יוסף, מרגיט, לילי ואדית.
הרשקוביץ הנריק, רעיתו ברטה ו־4 ילדים: הרמן, בלה, ינו ופאולה.
הרשקוביץ שרה.
הרשקוביץ יולן.
הרשקוביץ פני.
הרשקוביץ ז׳ופיה.
הרשקוביץ, רעיתו ארנה וילד.
הרשקוביץ דוד ורעיתו.
הרשקוביץ שלמה ומשפחתו.
הרץ אולגה (וייסברגר) וילד.
האי שמואל ורעיתו לאה.
הירש חיים, רעיתו וילד.
הירש יהושע.
הירש יוסף, רעיתו אטלה ו־3 הילדים: פאול, מריקה ויהודית.
הירש ברל, רעיתו צירל והילד הרשל.
הירש חיים זאב.
הירש הנריק.
היס מאנו, רעיתו (שפיגל) וילד.
היס שמעון, רעיתו וילד.
היס רוזה.
הולנדר קלמן.
הולנדר ברנט, רעיתו שרה והילדה חיה.
הולי ארנו, רעיתו וילד.

הולי, הרעיה של אימרה ד"ר והילדה אווה.
הולי יוליוס ד"ר, ורעיתו גוטמן אדלה.
הורצקי אדולף ומשפחתו.
הורוביץ אפרים ורעיתו.
הורוביץ אברהם, רעיתו והמשפחה.
הורבט פאול.
הושנדר יצחק.
הושנדר ישראל.
הניג רייזל והילדים.
הניג אוסקאר.
הניג מרגיט.

וואלד ו־4 ילדים.
וואלר האלמנה וילד.
ואסרשטרום קאטי ו־4 הילדים: אלכסנדר, הלנה, רודולף וליאו.
ויינברגר פליקס, רעיתו גלנץ שרה וילד.
ויינברגר גיטל ו־3 ילדים.
ויינברגר מאיר ו־2 הילדות: קטרינה ואווה.
ויינברגר אהרן.
ויינברגר הרמן ורעיתו.
ויינברגר יהודית (לוי).
ויינברגר מנדל ורעיתו.
ויינברגר דוד (צ'אצ'הוב).
ויינברגר שמעון (ורבובצה) והמשפחה.
ויינברגר גרשון ורעיתו מארישקה.
ויינברגר שמעון, רעיתו שפרינצה ו־4 הילדים: משה, מתתיהו, רוז'נה ואסתר.
ויינשטוק צבי יהודה, רעיתו גוטמן שרה ו־2 הילדים: מרים וזאב.
וייס בומי, רעיתו איצקוביץ רוזי והילדה מירה.
וייס שרולטה (גרינפלד) ו־2 הילדים: לאדיסלב ואימריך.
וייס אדולף, רעיתו גיזה והילד יעקב.
וייס יוזפינה.
וייס בטי.
וייס ינטה ובתה ליביה (מרגלית).
וייס הרמן, רעיתו הלה והילד שמואל.
וייס יוסף, רעיתו אטלה והילדה פני.
וייס מכס, רעיתו רבקה ו־3 הילדים: יוסף, עמנואל ולודביג.

וייס מנדל, רעיתו ו־2 ילדים.
וייס נתן, רעיתו ו־2 ילדים.
וייס דוד, ורעיתו לנדסמן קלרי.
וייס אברהם, רעיתו ו־4 ילדים.
וייס דוד ורעיתו גיטל.
וייס פפי.
וייס ליאופולד, רעיתו והמשפחה.
וייס דב.
וייס שאול, רעיתו פייגה וילד.
וייס פנחס ורעיתו.
וייס שמעון.
וייס מנחם.
וייס חיים, רעיתו וילד.
וייס רחל.
וייס שרה (גרינפלד) ו־2 הילדים: לאצי ואימרה.
וייס צבי, רעיתו והמשפחה.
וייס שמואל.
וייס אליהו.
וייזר יחיאל, שוחט.
וייזר הלן.
וייסברגר אמיל, רעיתו שרה ו־3 ילדים: ירמיהו, אסתר ולייב.
וייסברגר פני (גוטמן) ו־3 ילדים: יונה, צבי ומיכל.
וייסברגר אדולף ורעיתו.
וייסמן יצחק.
וייצן מנחם משה, רעיתו מנדלוביץ שרה ו־2 הילדים: יהודה ויהונתן.
וייצנהופר יצחק.
וייצנהופר משה, רעיתו ו־2 הילדים.
ולטמן ארמין.
וינר יוסף, רעיתו ו־8 ילדים.
וינר יקותיאל והילד מנחם־מנדל.
וידר אימרה, ד"ר.
וידר פישטה, ד"ר.
וידר אנדרי ורעיתו איצקוביץ אירנה.
וידר לזר ורעיתו קאופמן מרים.
וידר לסלו, רעיתו שטיינר בושקה והילדה ויקטורה.
וידר זלמן לייב, חזן, וילד.
וידר יוסף, שוחט, ומשפחתו.
וידר זולטן, רעיתו וילד.

וילנר יצחק מאיר ורעיתו שרה.
ויזל צבי מאיר, רעיתו אסתר לאה והילדים: משה, בנימין ויהודה.
ויזנר חיה (דוידוביץ) וילד.
וולף מנשה, רעיתו (שוורץ) ו־2 ילדים.
וולפוביץ ברל, רעיתו ו־3 ילדים.
ורובל צבי, רעיתו (בלום) ו־2 ילדים.
וולד נפתלי, רעיתו ו־4 ילדים.

זיידנפלד יואל, רעיתו ו־2 הילדים: ארנו ורחל.
זיכרמן אלימלך, רעיתו ו־5 ילדים.
זיכרמן שמואל, רעיתו ו־2 ילדים.
זיכרמן אברהם ורעיתו.
זינגר מתתיהו ורעיתו פלדמן ברטה.
זינגר ארמין, ד"ר.
זינגר אלברט ורעיתו רסלר גיטל.
זיסמן צבי, רעיתו ו־2 ילדים.
זליקוביץ פולי.
זומר מיכאל, רעיתו אסתר ו־2 הילדים: אליהו ושרה.
זומר משה, רעיתו ו־2 ילדים.
זומר אליהו.
זוננשיין אייזיק, רעיתו ו־4 ילדים.
זוננשיין מרדכי והילדה אווה.
זוננפלד טיבור ורעיתו מגדה.
זיסקינד הרשל ורעיתו.
זיסמן צבי, רב, ומשפחתו.
זלמנוביץ יעקב.
זיילר אורל, רעיתו לילי והילדה מריה.
זיסקינד (נגר) ומשפחתו.
טאנצוש עליז (קאללאי).
טייכמן ישראל ורעיתו.
טורוק אילה (קאללאי).
טרייהאפט דוד, רעיתו ו־3 ילדים.
טרייטל יוסף, רעיתו יולן ו־4 הילדים: אדלה, שרה, חיה ומשה.
טרנק מור ורעיתו.

יעקובוביץ ישראל יהודה ורעיתו הלינגר פרל.
יעקובוביץ איגנץ ורעיתו ברכה.
יעקובוביץ יוסף, רעיתו ברקוביץ חוה ו־4 ילדים.
יעקובוביץ לנקה (רייזמן).
ירובינסקי נתן, רעיתו ו־4 ילדים.
יוספוביץ ברנט, רעיתו הלנה ו־2 הילדים: צילה וצביה.
יוסקוביץ זליג, רעיתו מילר רגינה ו־5 ילדים.
יודיקוביץ הרמן ורעיתו.

כרמיול מנדל ו־2 הילדים: [illegible]ה ויוסף.
כץ בנימין, רעיתו ו־3 ילדים.
כץ משה, רעיתו לאה ו־3 הילדים: אברהם, שאול ואביש.
כץ שמואל חיים, רעיתו שיינדל ו־2 הילדים: שבע וצבי.
כץ יוסף.

לנדאו הרמינה ו־3 הילדים: היינאל, אלכסנדר ומיקלוש.
לנדאו יעקב.
לנדאו רוזה (שוורץ) ו־3 הילדים: עליז, בושקה ומאנצי.
לנדאו זולטן.
לנדאו ישראל ורעיתו.
לנדאו יוסף, רעיתו ו־2 ילדים.
לנדאו, רעיתו ו־2 הילדים: ליפא ויעקב.
לנדסמן ארמין, רעיתו שרה ו־3 הילדים: אולגה, לינה ואלכסנדר.
לנדסמן חיים צבי ורעיתו רוזה.
לנדסמן צילה.
לנדסמן שמעון, רעיתו קליין רינה ו־2 הילדים: הרש ופסל.
לנדסמן ברנט, רעיתו והילד אלכסנדר.
לנדסמן יידל.
לנדסמן פיליפ, רעיתו ו־2 ילדים.
לנדסמן אביגדור, רעיתו ו־2 ילדים.
לנדסמן יעקב.
לנדסמן דוד, רעיתו גרינפלד חיה ו־2 ילדים.
לנדסמן אהרן.
לנדסמן משה, רעיתו (פרקש אסתר) ו־2 ילדים.
לנדסמן שמעון אלכסנדר.
לנדסמן מיכאל.
לנדסמן איזו ורעיתו קסלר אטל.

לנדסמן בלה (קליין).
לנדסמן ויקטור.
לנג פאולי ו־2 הילדים: יולישקה ובובי.
לנגר שמעון, רעיתו וילד.
לנגר נתנאל, רעיתו ברקוביץ בלומה זילקה ו־5 ילדים.
לבוביץ אלעזר ורעיתו ברטה.
לפקוביץ ליפוט, רעיתו ו־3 הילדים: משה, לילי ויעקב.
לפקוביץ חני.
לפקוביץ הרמן, רעיתו והילדה הילדה.
לפקוביץ מתתיהו ורעיתו (שנברג יולן).
לפקוביץ צבי ורעיתו.
לפקוביץ בלה, רעיתו והמשפחה.
לפקוביץ חיים.
לפקוביץ קלמן, רעיתו ו־2 ילדים.
לפקוביץ אברהם ורעיתו הלן.
לפקוביץ משה.
לפקוביץ מרקוס (ויסוקה), רעיתו רבקה ו־4 הילדים: ארנו, מיקשה, איבויה ולילי.
לפקוביץ מנחם, רעיתו חנה ו־2 הילדים: יהושע וארנסט.
לפקוביץ יוסף, רעיתו ייטה ו־2 ילדים.
לפקוביץ דוד, רעיתו רייזל ו־3 ילדים.
לפקוביץ יצחק, רעיתו פסל ו־3 ילדים.
לפקוביץ האלמנה (מלצ׳יצה) וילד.
לייבוביץ ישראל משה.
לנורוביץ צבי, רעיתו אושה ו־2 ילדים.
לנורוביץ משה, רעיתו שרה ו־2 הילדים: מכס וארנסט.
למל קונו, רעיתו ו־2 ילדים.
לייכטמן פרידה (מורואי).
לוי יהודית (ויינברגר).
ליכט יצחק, רעיתו רבקה ו־2 הילדים: רייזה ופייגה.
ליכטנברג יחיאל מיכאל ורעיתו חנה.
ליבליך ארטור ורעיתו אירמה.
ליפקוביץ אלכסנדר, רעיתו והמשפחה.
ליפקוביץ קלמן, רעיתו צילה והמשפחה.
ליפקוביץ יוסף, רעיתו והמשפחה.
ליפקוביץ אילון.
ליפקוביץ מיקולש.
ליסאואר דוד, רב, רעיתו וילד.

לורבר חיים.
לורבר יהודה, רעיתו פריד אידל ו־5 הילדים: פריידה, אסתר, שרה, רבקה וחיים.
לורבר צבי ורעיתו רגינה.
לורבר ישעיהו, רעיתו רוז׳י ו־2 הילדות: ליצי ואווה.
לורבר שרגא, רעיתו לנקה ו־2 הילדים. יהודה ואלפרד.
לורבר משה.
לורבר מרכוס, רעיתו ז׳נקה ו־4 הילדים: נפתלי, שרגא, חני וגיזל.
לורבר שאנ׳י, רעיתו רוז׳י וילד.
לורבר מרדכי, רעיתו רחל ו־2 הילדים: אהרן ונתן.
לוי גבור.
לוי מיקלוש.
לוי שמואל, רעיתו וילד.
לפלר שנדור ורעיתו.

מאי אריה, רעיתו גולדפינגר שרה ו־5 הילדים: גולדה, רחל, לאה, דוד ביילה.
מאלר מנחם, רעיתו ו־3 ילדים.
מאליק שמואל, רעיתו (אלוביץ) ו־4 ילדים.
מאנדל אריה, רעיתו ו־2 ילדים.
מרקוביץ אהרן.
מרקוביץ חיים צבי, רעיתו עדלה ו־2 הילדים: מאיר ובנימין.
מרקוביץ דוד, רעיתו והמשפחה.
מרקוביץ מאט׳י, רעיתו זיסל והילד יהושע.
מרטינוביץ אליעזר יהודה, רעיתו מינה ו־3 הילדים: יוסף, משה ויפה.
מיירוביץ צבי, רעיתו צילה ו־2 הילדות: אידה ומרגיט.
מיירוביץ אדולף ורעיתו חנה.
מיירוביץ אנוש.
מיירוביץ ינו ו־3 ילדים.
מלר אלימלך, רעיתו וילד.
מלר עזריאל ו־2 הילדים: מנחם וצבי.
מנדלוביץ גרשון, רעיתו ו־2 ילדים.
מנדלוביץ יוסף, רעיתו ו־2 ילדים.

מנדלוביץ שלמה, רעיתו ו־2 ילדים.
מנדלוביץ הרמן, רעיתו מלכה ו־4 היל־
דים: הלנה, ברטה, לאורה ואהרן.
מינדה זאב, רעיתו ז׳ופי ו־3 ילדים.
מיטלמן דוד ורעיתו.
מיטלמן יעקב שמואל ורעיתו.
מיטלמן יעקב, רעיתו קלרה ו־3 הילדים:
ישראל, יצחק ושרה.
מורדקוביץ יעקב ו־2 הילדים: לילי
ועליז.

מושקוביץ קופל ורעיתו טרזה.
מושקוביץ אנשל, רעיתו ו־3 ילדים.
מושקוביץ אברהם ברוך, רעיתו (וידר)
ו־3 ילדים.
מושקוביץ דוד (צ׳אצ׳הוב).
מושקוביץ יעקב אריה, רעיתו חנה ו־3
הילדים: מנדל, שמחה ורבקה.
מושקוביץ נעמי.
מושקוביץ ישראל, רעיתו דבורה ו־2
הילדים: יהודה ויוסף.
מושקוביץ יהודה, רעיתו זיסל ו־3
הילדים: אסתר, ישראל ואליעזר.
מושקוביץ אליעזר, רעיתו חנה ו־2
הילדים: מרים ואסתר.
מושקוביץ משה, רעיתו ו־4 ילדים.
מושקוביץ אהרן, רעיתו ו־5 ילדים.
מושקוביץ יעקב.
מושקוביץ לאה.
מושקוביץ מרדכי, רעיתו ו־2 ילדים.
מושקוביץ חנה, והילדה ביילה.
מושקוביץ ינו, רעיתו בלאו סרן ו־2
ילדים.
מושקוביץ ינו, רעיתו בלאו פפי והמשפ׳.
מושקוביץ לייב, רעיתו ו־2 ילדים.
מושקוביץ חיים, רעיתו ו־2 ילדים.
מושקוביץ מרצי ורעיתו הרשקוביץ פני.
מושקוביץ מכס.
מושקוביץ משה, רעיתו (גרינפלד) ו־5
ילדים.
מושקוביץ ארמין, רעיתו, ו־2 הילדים:
רגינה ולאצי.
מושקוביץ ארטור, רעיתו והמשפחה.
מושקוביץ מרדכי.

מילר שאלמון ורעיתו לפקוביץ ברטה.
מילר אמה (פולק) והילד טיבור.
מילר איגנץ והילד אריק.
מילר יוסף ורעיתו מרטינוביץ לאורה.
מילר יצחק ורעיתו שטרן אידה.
מילר נגדור, רעיתו לנקה וילד.
מילר שבתאי, רעיתו דינה והילד ישראל.
מילר חוה.
מילר הנריק.
מילר סרן ו־5 הילדים: אטל, שארי
ראז׳י, אסתי וברנקה.

נוימן מכס, ד״ר, רעיתו הייסלר חנה
ו־2 הילדים: יהודית ותיאודור.
נוימן איגנץ, רעיתו ו־2 ילדים.
נוימן משה, רעיתו אמסל פאולה ו־2
ילדים.
נוימן דב, רעיתו אילונה ו־3 הילדים:
רחל, זולי ומאטיה.
נוימן זכריה, רעיתו הלינגר מלכה ו־6
הילדים: צבי, נחמה, מרדכי, מנחם־
מנדל, פרימט ושמואל.
נוימן משה־דוד, רעיתו חנה והילדה
זהבה.
נוימן יעקב־דוד.
נוימן יצחק שלמון, רעיתו רבקה ו־4
הילדים: דבורה, ברנדל, חנה ושמלקה.
נוימן מנחם־מנדל.
נוימן שמואל, רעיתו ו־2 הילדים: יוסף
ודודו.

סקס חיים־שלמה, רעיתו צביה ו־8
הילדים: רבקה, מרים, שרה, חיה,
לאה, ביילה, פייביש ובריינדל.
סנדר, רעיתו ברקוביץ אסתר ו־2 ילדים.

פוגל מרים.
פרל צבי, רעיתו והמשפחה.
פפר מריוס, רעיתו גרינפלד אנה והילדה
ליצי.
פולק גיורג.
פולק מיקלוש, רעיתו (שטראוסמן)
והילדה דוצי.

פולק ברנרד ורעיתו (זלצמן).
פולק מיקלוש, רעיתו (גרוסמן) ו־2 ילדים.
פרגר אברהם־דב ו־3 הילדים: איזידור, לאה וזאנוויל.
פרויס חיים ו־3 הילדים: יפה, חיה ורחל.
פרויס דוד, רעיתו שרה והילדה רוזה.
פרקש בלומה (גוטמן).
פרקש יהושע השל.
פרקש דבורה.
פרקש הוגו והילדה קיטי.
פרקש דבורה רייזל.
פייקוביץ משה, רעיתו ו־4 ילדים.
פייקוביץ מנדל ו־3 ילדים.
פלד הנריק, רעיתו (קאופמן) וילד.
פלדר הרמן ו־3 ילדים.
פלדמן משה, רעיתו והמשפחה.
פינקל קלרה (היס).
פלנק יחזקאל, רעיתו ו־6 ילדים.
פודור דאז׳ו, רעיתו הקסנר אירנה והילד טומס.
פודור פני (הרצוג).
פאופדר חוה (מושקוביץ), 2 ילדים ו־3 נכדים.
פולטין רבקה.
פורגץ׳ ליונורה (לנדסמן).
פריליך סידוניה ו־2 הילדים: רות ואווה.
פריירייך מרדכי, רעיתו ויטה ו־4 היל־דים: אלאדר, ברוך, מאיר־אשר וחוה.
פרנקל משה.
פרנקל שלמה ורעיתו רייזל.
פרנקל יהושע הרשל.
פרנקל דוד ורעיתו.
פרנקל פאול ורעיתו.
פרנקל מרדכי ורעיתו.
פויירשטיין מרגיט (פרידלנדר).
פויירשטיין אטלקה (בלוך).
פויירשטיין רוז׳יקה (צורף).
פויראייזן קלמן, רעיתו גליק רייזל והילד מאיר.
פויירשטיין לאיוש.

פריינד שמעון, רעיתו יולישקה ו־4 הילדים: אליזבט, אלידה, מגדה ולילי.
פרוינד אריה ורעיתו בריינדל.
פריד בוז׳י.
פריד אלה.
פריד יוסף.
פריד חיה ו־3 הילדים: שמואל, שרה ורבקה.
פריד הרמן, רעיתו רוזליה ו־2 הילדים: בלה וגיזלה.
פריד יוסף ורעיתו דבורה.
פריד בנימין, רעיתו זומר פייגה ו־2 הילדים: שרה ורבקה.
פריד יעקב, רעיתו אסתר ו־2 הילדים: אביגדור וקלרה.
פריד רחל, ו־3 הילדים: בלומה, שרה־אסתר ושאול.
פריד משה, רעיתו קליין חנה ו־5 הילדים: שרה, שבע, צבי, שאול ולאה.
פריד חנה טובה, ו־3 ילדים.
פריד אלימלך, רעיתו דינה ו־3 הילדים: משה, יצחק ויחיאל.
פריד שרה רבקה רחל והילדה פרידה.
פריד שמואל ורעיתו האזלנוס ציפורה.
פריד אליהו ורעיתו מרים.
פריד היינריך, רעיתו ו־2 ילדים.
פריד מרטון ורעיתו שפרכמן אטה.
פרידמן ינו, רעיתו רחל והילדה מלכה.
פרידמן ליאופולד, רעיתו ו־2 הילדים, מרדכי ונוטי.
פרידמן עזריאל מאיר ו־2 הילדים: אביגדור, יעקב ודוד־צבי.
פרידמן מרטון, רעיתו ו־4 ילדים.
פרידמן פאול ורעיתו פרנקל זיסל.
פרידמן עזריאל, רב, רעיתו (מושקוביץ) והילד מרדכי.
פרידמן יעקב־לייב, רעיתו גליק מטל ו־2 הילדים: מטין ונתן.
פרידמן אדוארד ורעיתו מרים.
פרידמן אליהו ורעיתו מרים.
פרידמן קאטי.
פרידמן ברוך, רעיתו מטי, ו־3 הילדים: מאיר, יעקב ודוד.

פרידמן עוזר ורעיתו רוז׳י.
פרידמן ארמין ורעיתו שטיינברג אטל.
פרידמן מרדכי, רעיתו והילדים.
פרידמן יוסף, רעיתו בריינדל ו־4 הילדים: מרדכי, משה־לייב, דוד וחיה.
פרידמן רייזל ו־2 הילדים: שיינדל ומלכה.
פרלינגר משה ורעיתו פאולה.
פוקס עליאש ו־4 ילדים.
פוקס לזר ו־3 הילדים: אביגדור, בנימין ולנקה.
פוקס בלה, רעיתו, ו־2 ילדים.
פוקס פיליפ ורעיתו.
פוקס ו־2 הילדים: אגי ואנדרש.
פורדי מארק ורעיתו מלבינה.
פירסט אדולף, רעיתו אנה ו־2 הילדים: דזידר ורוז׳נקה.
פירסט הלנה (שפיגל) ו־2 הילדים: יעקב ודוד.

צורף רוז׳י.
קלאי יוסף, ד״ר, רעיתו וידר רוז׳י והילדה אירנה.
קאפור שמשון.
קרטס שטפי (קלר).
קסלר ישראל־יהודה והילד הרש־משה.
קסלר פאול, ד״ר, ו־2 הילדים: אירן ומריה־אנה.
קסלר הרמן, רעיתו ו־4 ילדים.
קסלר יעקב.
קסלר צבי, רעיתו והמשפחה.
קסלר דוד ורעיתו איטל.
קליין רחל־לאה ו־5 הילדים: יצחק, ליפא, רייחל, חיה, וחנה.
קליין ורעיתו פרידמן אילה.
קליין חיים הירש, רעיתו רגינה ו־3 הילדים: ינו, וילי ושאני.
קליין חיים הרש, רעיתו שינברג ו־3 ילדים.
קליין ארזי׳ (הרגר).
קליין ינו.
קליין שמעון.
קליין שרולטה (בליי).
קליין הוגו, רעיתו ברטה ו־3 הילדים: אדית, עליז ואווה.
קליין אדולף האלמנה.
קליין אברהם ורעיתו.
קליין וילמוש ורעיתו.
קליין ז׳יגמונד.
קליין פיליפ, רעיתו מלכה והילדה מגדה.
קליין (סוכי) ו־3 ילדים.
קליין מלכה.
קליין יעקב ומשפחתו.
קלופוט מרדכי צבי ורעיתו.
קורן נתן ורעיתו ויזל יוכבד.
קורנהאוזר פירי (גרינוולד) ו־4 הילדים: משה, מנשה, שמחה ורוזה.
קסטנבאום אדולף, רעיתו אנטוניה ו־3 הילדים: מרתה, מכסימיליאן וזולי.
קרצר פסח, רעיתו לאה ו־7 הילדים: מיכל־מרדכי, קלמן, רוזה, אלימלך, פנחס, מנחם־משה וזאב.
קראוס אפרים ורעיתו רבקה.
קראוס פייגה.
קראוס לאיוש ורעיתו רוז׳י.
קראוס שמואל ורעיתו ברייר.
קראוס משה, רעיתו והמשפחה.
קראוס אברהם ורעיתו אייכלר.
קראוס זודיק, רעיתו ו־4 ילדים.
קרונוביץ זולטן, רעיתו ברודלר פרדי והילד איוון.
קרונוביץ אברהם ורעיתו.
קרונוביץ איזידור ו־2 הילדים: זולי וסרן.
קניגסבוך ו־3 ילדים.

רץ הנריק, רעיתו ברקוביץ גיזה והילדה אגי.
רפפורט אברהם ו־2 הילדים: מלכה ודוד.
רייך שמחה, רעיתו לנדוי רבקה ו־9 הילדים: מרים, שרה, לאה, דבורה, תמר, שמואל, אברהם־שלום, חנה ומשה־זאב.
רייך פיליפ והילד אימרה.
רייך איגנץ, ד״ר, רעיתו לנדסמן ו־2 הילדים: אווי וטומס.
רייך ארנו, רעיתו וילד.
רייך אירן (לנדסמן).

רייך משה, רעיתו חנה ו־4 הילדים: חוה, פישל, אהרן ביילה.
רייך טומי.
רייכנטל דוד ורעיתו הלינגר חיה.
רייס ג׳ולה ורעיתו ברגר רבקה־פסל.
רייזמן זליג ורעיתו חיה.
רייזמן אריה, רעיתו ציפורה ו־5 הילדים: יוסף, נתן, בלה, צבי ושמואל.
רסלר שמעון, רעיתו רחל ו־4 ילדים.
רסלר אברהם, רעיתו שרה ו־3 הילדים: ייטל, זיסל ומשה.

רייטר אויגן, ד״ר, ורעיתו פוקס סרן.
ראוו יוסף, ד״ר, ורעיתו דוקס אוילין.
רזמוביץ מרדכי, רעיתו מלכה והילדה לאה.
רידר נפתלי, רעיתו קליין ו־2 ילדים.
ריכטצייט וילמוש, ד״ר.
רוברט אדה, רעיתו והילד אימרה.
רוזן משה ורעיתו.
רוזנבוים הוגו.
רוזנבוים מרים ו־3 ילדים.
רוזנבוים הנריק ורעיתו גלנץ אטל.
רוזנברג רבקה.
רוזנברג דאז׳ו.
רוזנברג מיקשה ורעיתו.
רוזנברג רבקה ו־8 הילדים: יעקב־צבי, שרה, יוסף, אליעזר, יחזקאל, רוזה, ינקה ובריינדל.

רוזנברג דז׳ו ורעיתו גולדשטיין שרולטה.
רוזנברג אליהו־יהודה, רעיתו חנה ו־5 הילדים: צביה, פייגה, דוד, רבקה וחיים.
רוזנברג שרה.
רוזנברג שאול, רעיתו גיטל והילד יחזקאל.
רוזנברג מרגיט והילד מיכל.
רוזנברג, רוקה, רעיתו והילד טיבור.
רוזנבלום משה.
רוזנבלום (ורבובצ׳ה).
רוזנבלוט אליעזר, רעיתו זלמנוביץ ברטה והילד מוריץ.

רוזנמן ומשפחתו.
רוזנווסר רחל (קליין).
רוזנווסר אדולף, רעיתו הלנה ו־4 ילדים.
רוזנר מנדל ורעיתו פרידמן.
רוט מרטון ד״ר, ורעיתו גלנץ יוצי.

רוט האלמנה.
רוט פנחס, רעיתו וילד.
רוט פיליפ, רעיתו והמשפחה.
רוט משה ורעיתו.
רובין יהושע, רב.
רובין חיים ורעיתו.
רובין שמואל, רעיתו גרינברגר ו־2 ילדים.
רובין שמואל ו־2 הילדים: שרה וחיה.
רובין גדליהו, רעיתו וילד.
רובינזון חיים, רעיתו ו־2 ילדים.
רובינזון מנחם ורעיתו.

שפירא דוד, רעיתו לאורה ו־4 הילדים: הנריק, מניה, רוז׳י ויהודית.
שיף הרמינה.
שילר ורעיתו מנדלוביץ ברטה ו־2 ילדים.
שניידר לאיוש, רעיתו אגי ו־2 ילדים.
שניידר יוסף, רעיתו קיליק חנה ו־3 ילדים.
שומוג׳י אלכסנדר, ד״ר, רעיתו הניג שושנה והילד ראובן.
שור יהודה ורעיתו.
שור ווילי, רעיתו ו־2 ילדים.
שנברגר משה־לייב ורעיתו גולדפינגר ביילה.

שנברגר דזידר.
שנברגר רוזה ו־2 הילדים: פירי ומרגיט.
שנברג מוריץ.
שנברגר מוריץ, רעיתו בטי ו־2 הילדים: גזה והדי.
שנפלד לאצי.
שנברון (אינשובצה).
שרייר דוד, רעיתו פרידמן דבורה ו־2 הילדים: נפתלי ואברהם.

שרייר שמואל, רעיתו וילד.
שרייר משה־לייב וילד.
שולץ איגנץ ומשפחתו.
שוורץ הרמן, רעיתו לאורה ו־4 הילדים: אילונקה, בוז׳י, שארי ובלה.

שוורץ ברנט, רעיתו ו־2 ילדים.
שוורץ מרדכי, רעיתו רוז׳י ו־2 ילדים.
שוורץ שלמון, רעיתו קליין ו־2 ילדים.
שוורץ הרשל ורעיתו.
שוורץ רחל.

שוורץ מנדל.
שוורץ פנחס, רעיתו והילד קלמן.
שוורץ שמואל, רעיתו שהן ליבה ו־3 הילדים: שרה, בהירה ואילונקה.
שוורץ הרמן (אינשובצה) והמשפחה.
שוורץ שאול ו־2 הילדים: מגדה ותיאודור.
שוורץ שמעון (פטרובצה) ו־2 הילדים: רוז׳י ואידה.
שוורץ יוליה ו־3 הילדים: דזידר, הלנה ואיצי.
שוורץ בומי.
שוורץ ישראל.
שוורץ משה.
שוורץ, מהנדס ורעיתו חוה.
שוורץ רוז׳י ו־2 הילדים: יצחק ועליזה.
שוורץ הלנה.
שוורץ נתן, רעיתו רוז׳נה ו־2 הילדים: הרמן וחדוה.
שוורץ מגדה והילד יוסף.
שווימר קלמן, רעיתו הרשקוביץ ו־2 ילדים.
שמולוביץ אסתר.
שפיגל שלמה, רעיתו ברגמן לאה וילד.
שפיגל רייזל והילדה סימה.
שפרכמן מיכל ורעיתו מרקוביץ בריינדל.
שפרכמן ישעיהו ורעיתו.
שטרק מיקשה ורעיתו מרישקה.
שטרק הרמן ורעיתו וייס.
שטרק רוזליה.
שטייגר אנדרי, רעיתו גרינברגר רגינה ו־3 הילדים: אלכסנדר, מארק ומרגיט.
שטקלר משה, רעיתו ליזה ו־2 הילדים: ארוין ומלבינה.
שטייף דוד, רעיתו וילד.
שטייף אברהם, רעיתו מרגיט והילד ויליאם.
שטייף מרדכי ורעיתו.
שטיינהרדט משה.
שטיינהרדט ניסן, רעיתו ו־2 הילדים: היינריך ושייע.
שטיפל בלה ורעיתו.
שטרן אילונקה ו־3 הילדים: יולן, בלה ואירן.
שטרנשוס ורעיתו.
שטרנברג חני (ברגמן).
שטרנברג ורעיתו ברגמן רוזה.
שטראוסמן אלכסנדר.
שטראוסמן אטל.
שטראוסמן ברטה ו־4 הילדים: יצחק, זאב, פרידה ובוז׳נה.
שטראוסמן גיזה והילד יענקלה.

„נר למשפחה"

המדור הזה עמד כולו לרשותו של המנציח. הוא ערוך לפי סדר הא"ב ואיחוד משפחות גם יחד. כן הקפדנו לשמור על גודל התמונות וצורתן כפי שהגיעו לידינו.

איגנץ אליאש

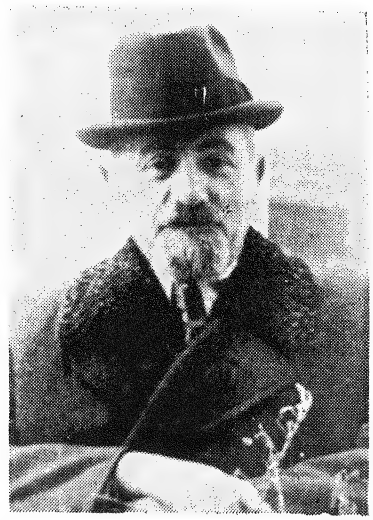
פרידה גרינברגר

שטייגר רודולף, רגינה (גרינברגר)

רוז'נה גרינברגר (בלאו)

לזכר הורי

שמואל ושרה ארנפלד הי"ד

ולזכר אחי

ד"ר ישעיהו ארנפלד הי"ד

שנספו בשואה בשנת תש"ד—1944

זכרם לא ימוש מלבי.

ד"ר דוד ארנפלד, ת"א

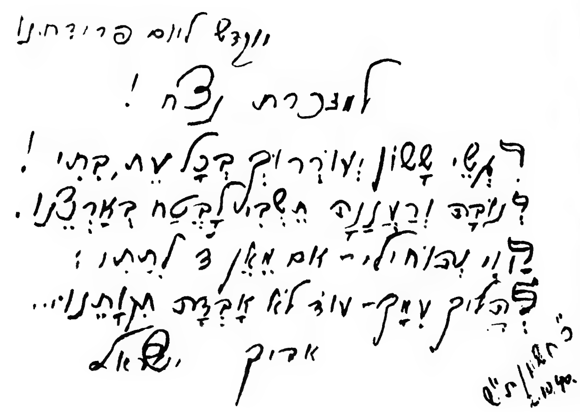

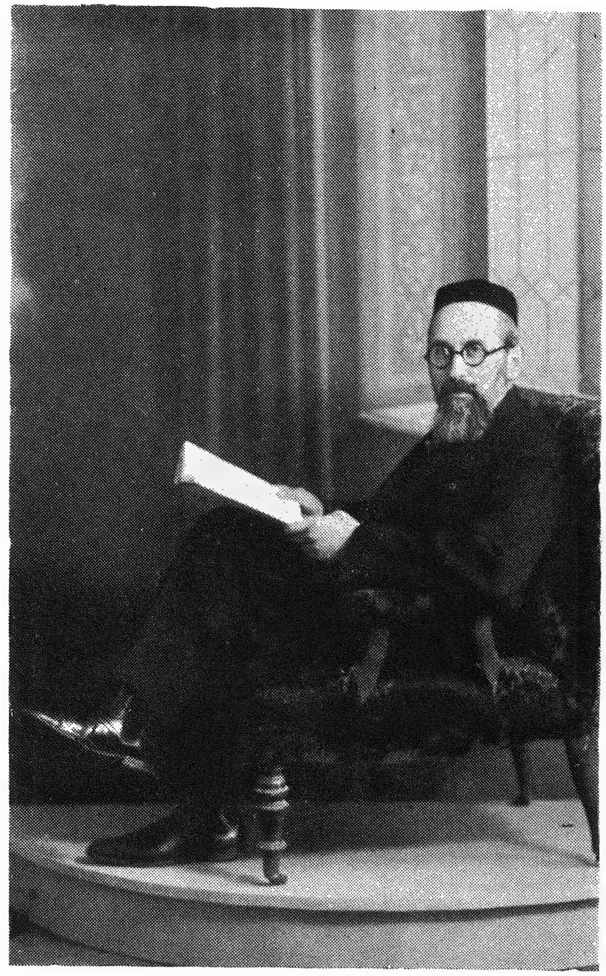

מילאן אלטבך

שלומון ושרנה (סרולוביץ') ברגר

ישראל בלזבלג

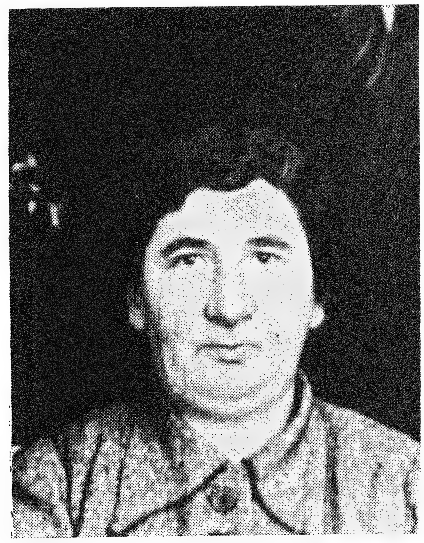
פרימט בלזבלג

4/11 9

Breindel

Mein liebes Kind

der Abschied ist vom Herzen e Schmerzen
Ich habe gepflanzt ein Garten mit Rosen
die Rosen wachsen in Palestina Erez Israel
sei glüklich mein Kind
den ehrlichen Weg was du bei deine Eltern gelernt
soll bei dir bleiben mein Trost. zum Wiedersehen
glükliche Reise
deine dich liebende Mama

בריינדל בלזבלג

דברי פרידה לבת החלוצה.

לאחותי היקרה! (ריקי)

עת תסעי לארצנו
לה יערגו לבותינו
בצדק דרכך תצליחי
ובשמחה שמרה תמיד
את חוק ציון הנחמד.
נא אחותי תזכריני
ובגלות אל תשכחיני
העליני ארצה מיד

אחיך זאב

1.XI.1939. חשון ת"ש

געגועים לעליה

זאב בלזבלג

איסר ברנדס־נויר

אסתר ברנדס־נויר

דוד ברנדס־נויר

ארוויו, הדי — ילדי איסר

ברנד משה — נפטר בישראל

הני לפקוביץ (גרינשטיין)

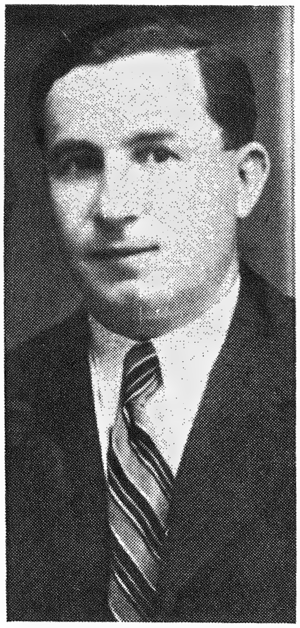
אריך ברנד

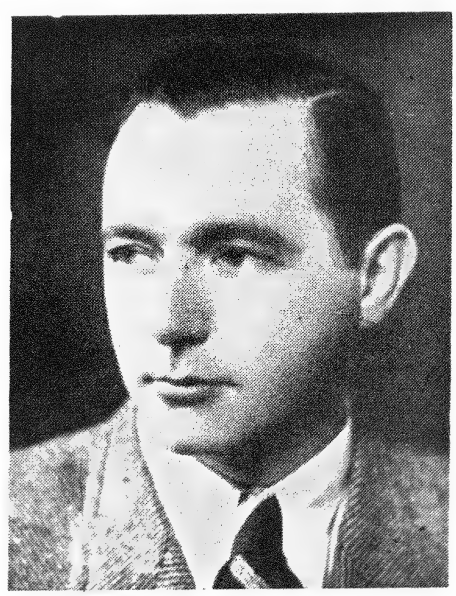
ריכרד ברנד

יוליוס בראון וגיזלה אשתו

לדיסלב גרינברגר

ד"ר ליוש בראון

ארנה בראון

קריינדל גוטמן

חיים

אסתר

פנינה

פרידה

דוד גינצברגר

ברטה גינצברגר

אגי גינצברגר

משה גינצברגר

שטפי גינצברגר

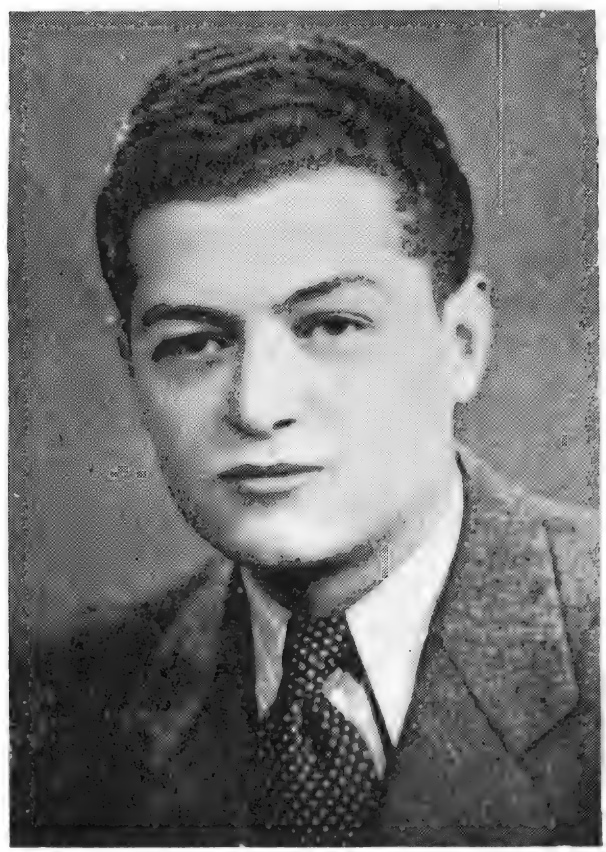

אדולף גולדשטיין
אסתר גולדפינגר
אמליה גולדשטיין
הלן בלום

מניוש גרינפלד

יחזקאל (איז'ו) גוטמן

צבי גוטמן

יעקב גוטמן

אברהם בן־יצחק דורכשלג

צילי בלאוגרונד

מרדכי בן־אברהם דורכשלג

ד. הרמן הלינגר

רגינה הלינגר

אלה (הלינגר), דוד רייכנטל

משפחת גוט

יוסף הלינגר

איגנץ הלינגר

ברכה הלינגר

יהא זה נר זכרון להורינו היקרים שהושמדו על־ידי קלגסי הנאצים הגרמנים
במחנות המוות לובלין ומיידאנק בשנת 1942 :
אבינו: **שמואל האי בן מאיר אריה הי"ד**
התפרנס בכבוד מבית מלאכתו לעיבוד עורות והכנת רצועות וקלף
לתפילין ומזוזות
אמנו : **לאה בת חנוך צבי וולטמן** הי"ד
היתה עזר כנגדו בבית ובמלאכה.
זכרם לא ימוש מקרבנו.

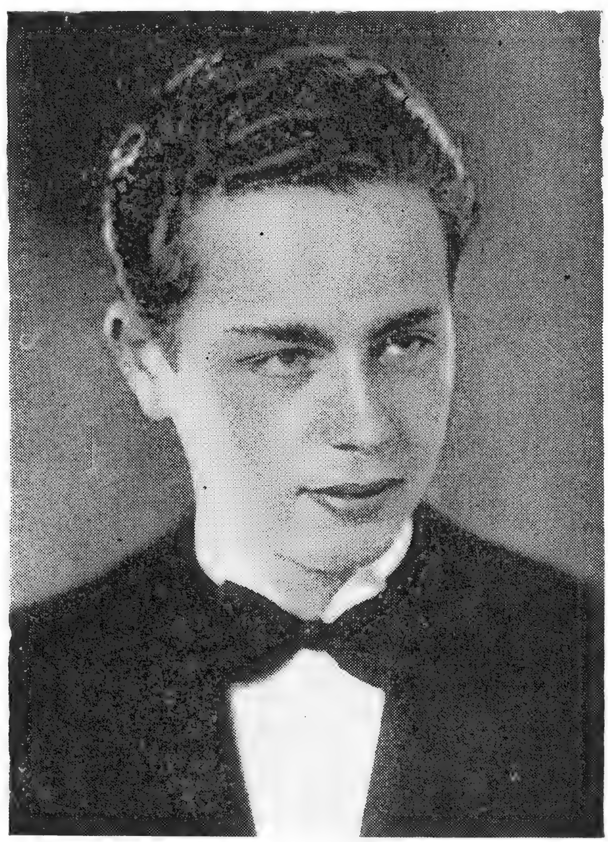
חנוך צבי האי
מאיר אריה האי

יוליא הקסנר (הנכדה חיה בישראל)

יוזפינה וייס

קארול הקסנר

אבי ז"ל, אברהם שאול הזלנוס (שפרכמן) שהיה מכונה בפי כל „אברומצ'יק, שימש כשמש בבית־המדרש הקטן בעיירה וכן מילא תפקיד פעיל כשליח ועד הקהילה בעזרה לחולים מבני העיר.

למרות קנאותו הדתית היה מתקדם בהשקפותיו, לא הפריע להצטרפות ילדיו לתנועה החלוצית העובדת, ואף עודדם בשנים הראשונות לקליטתם בארץ.

אבי היה איש עבודה, שעזב את הבית עם שחר וחזר רק לעת ערב. נוסף לעבודתו בשכר, מילא גם תפקידים של עזרה ציבורית והיה אהוב על הכל. הוא יצא לדרכו האחרונה ב־25.5.1942.

אני מזכיר בפינה זו גם את אחותי ציפורה, שכמעט זכתה להגיע לארץ, ובעלה שמואל פריד, חבר „השומר־הצעיר", וכן את אחי ואחותי הצעירים — גיטל, יעקב, אהרן ושמעון — שנלקחו והושמדו יחד עם אבי בעודם ילדים רכים. כמו כן ייזכרו אחיו ואחיותיו של אבי.

מכל משפחתנו הענפה שרדנו אחי ואני בלבד.

נתניה **ישראל הזלנוס**

חסד ואמת אל יעזבך

בה

אלה אזכרה ואשפכה נפשי עליהם כי באו גוים נחלתיך וגם נתנו את
בשר עבדיך וחסידיך מאכל לעוף השמים במלחמת עולם השנית שנות
צרה ויגון תרצ״ט תש״ה נועצו לב יחדו לשפוך דם צאנך כמים טף ונשים
לא חננו, אכלו את תפארת ישראל ונוהו השמו

שפוך חמתך עליהם כי דורש דמים אתה

בספר הזכרונות הזה יזכרו אבותי ואחי ואחותי היקרים הקדושים
שמסרו נפשם באותם הימים על קדושת השם היו עומדים על
משמרתם לעשות את רצון קונם

אבי היקר חיים בן מנחם מענדל הערשקאוויטש

אמי היקרה ביילה בת שמואל זיינוול משה הכהן גרינוואלד

אחי שלושה צבי, יוסף, וברוך, ואחותי פערל

יזכרם ד׳ לטובה ויכתב זכרונם לדור אחרון ואל ימח חסדים

וזה תמונתם, התמונה נלקחה בשנת 1932

תרצ״ב קודם שבאתי לארצות הברית

הק׳ שמואל זיינוול משה
הערש

This page is dedicated to the memory of my dear parents, brothers and sister and families who have sacrificed their lives for the sanctification of the Name during the terrible years in Michalovce, Czechoslovakia, during the 2-nd World War of 1942-44. They have unflinchingly stood the test.

Father Henrik Herskovits, Age 69
Mother Bertha Herskovits, Age 64
Sister Paula, Age 37
Brother Herman, Age 31
Brother Jenö, Age 32
Brother Beiu, Age 21

May Their Memory Be Blessed and Their Souls Rest In Peace

DEDICATED IN LOVING MEMORY BY
MAX HERSH MONSEY NEW YORK (SON)
MRS. JACKOB MENDLOVITZ NEW BRAUNFELS TEXAS (DAUGH)
LEON HERSH LONDON ENGLAND (SON)
DAVID HERSKOVITS LONDON ENG (SON)
ZOLTAN HERSKOVITS ZURICH, SWITZ. (SON)

מרגלית (ליויה) ווייס

יוליאן ווייס (ינטה)

2

1

6

5

10

9

3

4

7

8

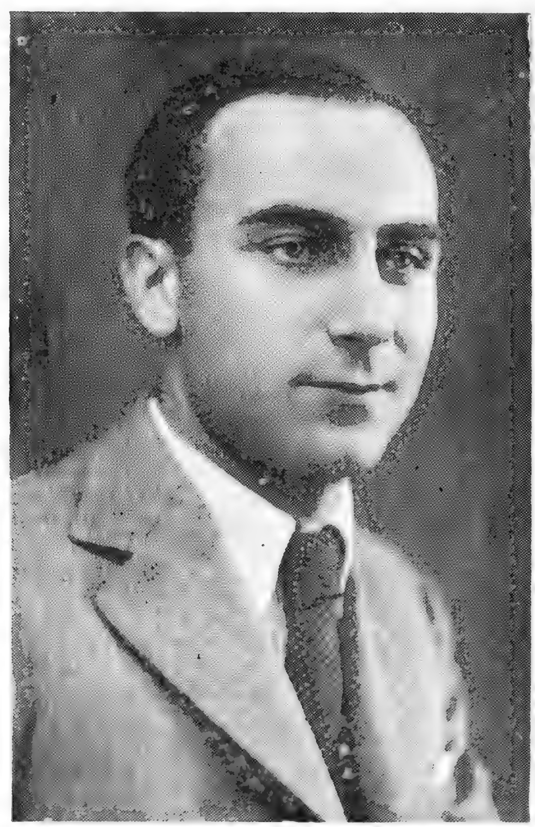
1. שמעון וויינברגר
2. שפרינצה (גוטמן)
3. רויזה (רוז'נה)
4. משה
5. אדיט
6. יעקב מורדקוביץ'
7. לילי
8. עליזה
9. לאה (לנקה) פלדמן, ראשונה מימין
9. רחל וייס (דודה רחל) באמצע
9. הרמן פלדמן — משמאל
9. ילדי לנקה, רובי ואצ'י.
10. בתם מרים
11. רייזל גרינברגר

11

מטיאס זינגר

ברטה זינגר (פלדמן)

ד"ר ארמין זינגר

מנצי לנדאו

אליס לנדאו

בוז'י לנדאו

חיים צבי לנדסמן, אשתו רוזה לבית גרוסמן, ברנרד יוזפוביץ, אשתו הלנה לנדסמן והבת צילי לנדסמן.

בית אבי הי"ד

בהז'ין, כ־10 קילומטרים מן העיר מיכאלובצה, בנה לו, בשלהי המאה הקודמת, אבי־אבי, ר' יהודה לנדסמן, אשר כונה בפי הבריות ר' יהודה החסיד, את ביתו, ושם הוליד ארבעה בנים ובת אחת.

הצעיר שבהם היה אבי ז"ל, חיים צבי, שנולד בשנת 1882. בשנת 1904 נשא לאשה את אמי ז"ל, ביילה לבית זומר מזבודזה, הלא היא אחותם הבכירה של מיכאל ומשה מאיר זומר. אמי ז"ל נפטרה בשנת 1919 והובאה לקבר ישראל בזבודזה. במותה הניחה שני בנים ושתי בנות בגילים 1—12 שנים.

בשנת 1920 נשא אבי את אשתו השניה רוזה לבית גרוסמן משטרטבה. הם המשיכו לגור בהז'ין, יחד עם אחותי הקטנה צילה, אשר לפי השמועה נישאה לבחור מווראנוב, טכנאי שיניים לפי מקצועו. את שמו לא הצלחתי לגלות.

הגירוש וההשמדה הביאו כרת והרס על חייהם, ועל הבית כאחד, ולפליטה נשארתי רק אני לבדי, והקמתי משפחה בישראל.

חיפה, תשכ"ט

אלי לנדסמן

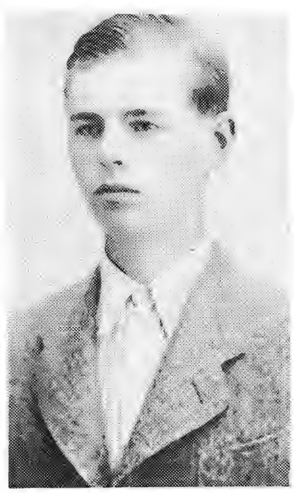
אליעזר יהודה מרטינוביץ

מינה מרטינוביץ

יוסף מרטינוביץ

משה מרטינוביץ

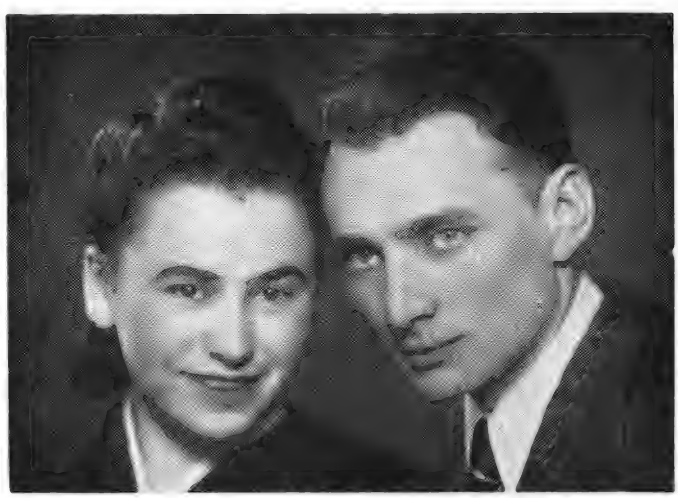
יפה מרטינוביץ

יצחק מילר

אידה מילר (שטרן)

נחמן, לנקה מילר

אהרן גולדפינגר, רוז׳י (מילר)

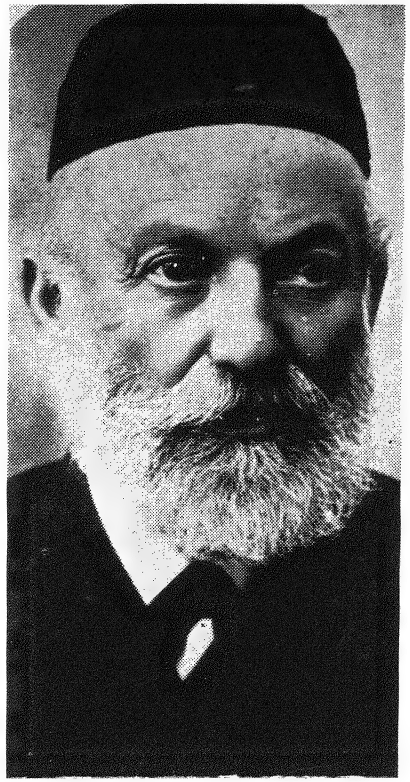
זהבה (ארנקה) ניימן

אנוש, אדיט, הרשקו מושקוביץ'

דבורה מושקוביץ'

ישראל מילר
עלה לארץ־ישראל ב־1910
נפטר והובא לקבורה
על הר הזיתים ב־1917

ברטה (בינה) מילר

שלומון (שבתאי) מילר

רוז'י קראוס (מילר)

אפרים (ליוש) קראוס

חוה מילר (פולק)

ישראל (טיבור) מילר

אסתר לנדסמן (פרקש)

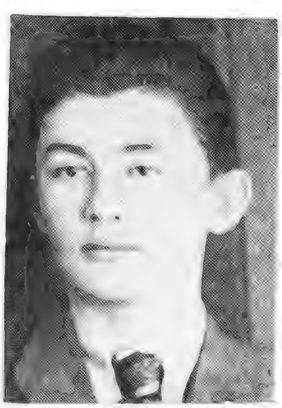
יחזקאל (הוגו) פרקש

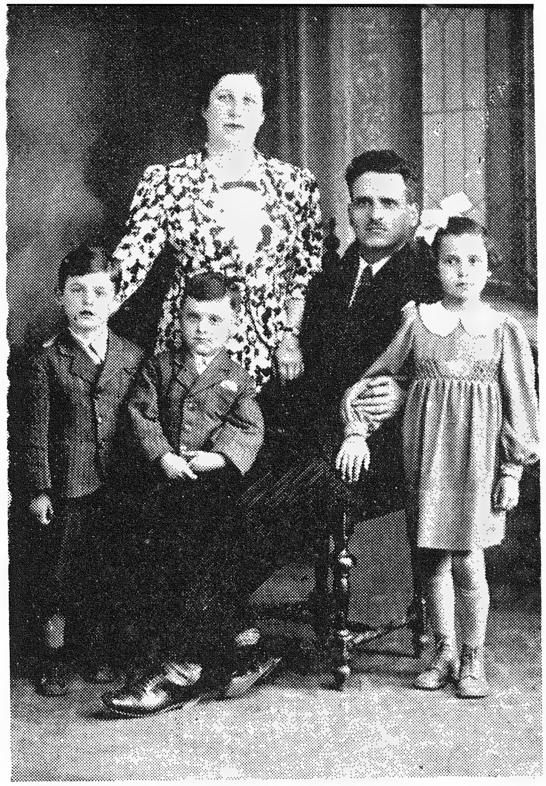
דבורה רייזל פרקש והנכדה פייגה

קיטי פרקש

יהושע השל פרקש

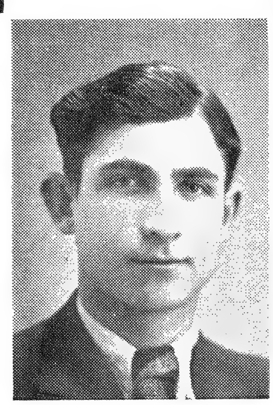

ואלה שמות יקירינו
שנפלו על קידוש השם
בידי הנאצים, ימ"ש,
בשנות השואה:

אבינו
ר' אברהם דב פראגער
אחינו **ישראל פראגער**
אחותנו **לאה פראגער**
אחינו **זנביל פראגער**
אחותנו
חיה ליפשה
ובעלה **דב ניימן**
והילדים:
רחל, זנויל ומרדכי

המנציחים:
מנשה גדליה אלטער ומשפ'
(ישראל)
חנה ומשפחתה (ארה"ב)
איציק ומשפחתו (צ'כיה)

זולי קסטנבאום

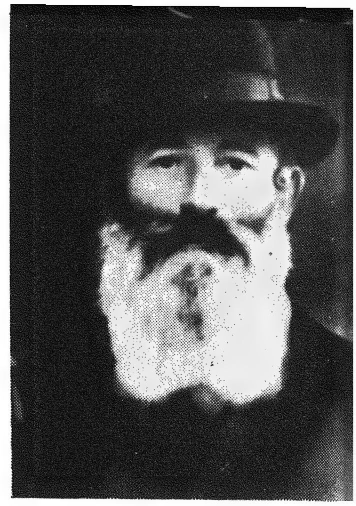
שמואל קראוס

פאני קראוס

משה קראוס

יעקב קסלר

משה צבי קסלר

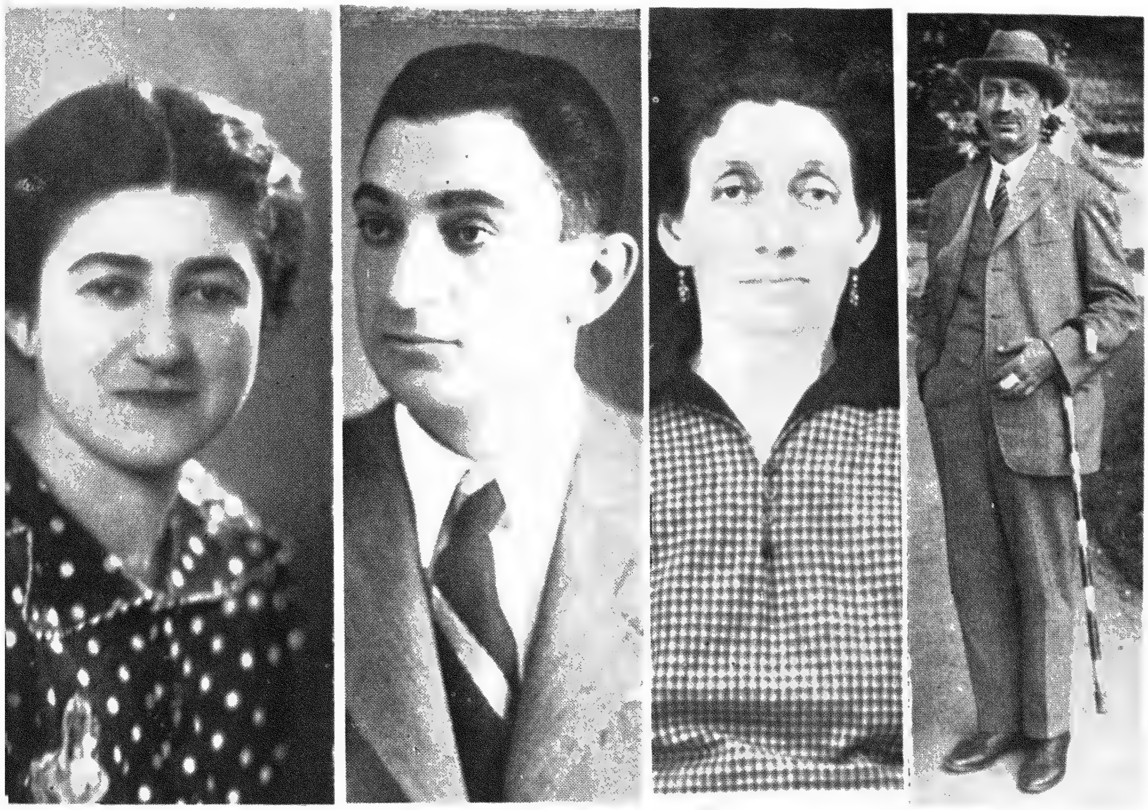

ישראל יהודה קסלר

אייזיק קליין (טיבאבה)

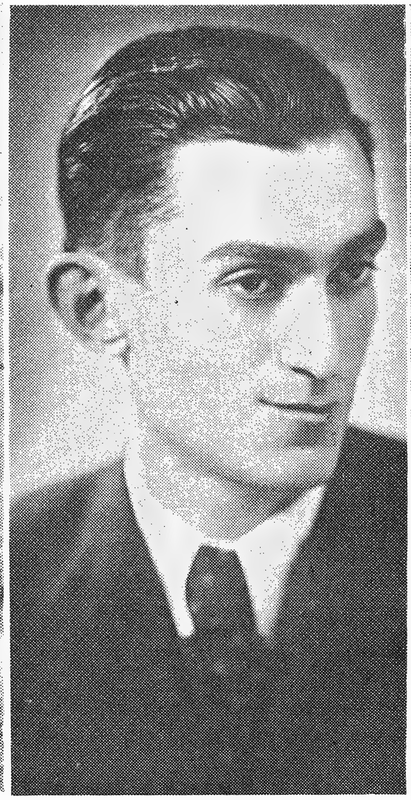
דוד רוזנברג

משפחת
ליאופולד רייזמן צפורה יוסף בלה

נתן

צבי

שמואל

מרדכי רזמוביץ' ואשתו מלכה

לאה רזמוביץ'

משה שאנברגר

נר זכרון
לאבינו, אחינו, אחיותינו
ובני משפחותיהם
שנספו בשואה ע"י הקלגסים
הנאצים במחנות ההשמדה לובלין
ומיידאנק בשנת 1942:

אבינו: **משה שוורץ ז"ל**

אחותנו: **ליזה שטכלר ז"ל**
(לבית שוורץ)

בעלה: **משה שטכלר ז"ל**

ילדיהם: **ארוין, מלנקה**

אחינו: **מרדכי שוורץ ז"ל**

אשתו: **רוזליה שוורץ ז"ל**
(לבית רודר)

ילדיהם: **הרשל, הדויגה**

אחותנו: **הלנה שוורץ ז"ל**

אחינו: **נתן שוורץ ז"ל**

נזכור אותם תמיד!

מרים האי
לבית שוורץ, תל־אביב

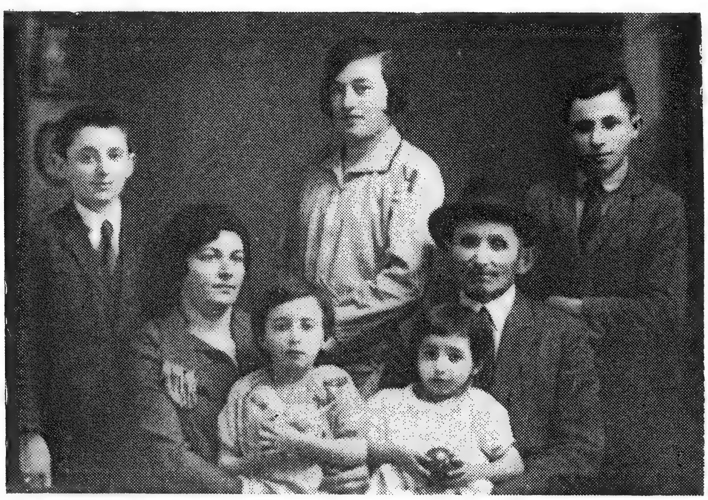
צילה קורנבליט
לבית שוורץ, ארה"ב

רוז'נה פרטטר,
לבית שוורץ, ארה"ב

הלנה שוורץ

לזכר עולם
למשפחת **ישראל שטראוסמן**
שהושמדה כולה בשואה
על־ידי קלגסי הנאצים:

דודתנו: בטי שטראוסמן לבית וולטמן, אלמנת י. שטראוסמן; ילדיה: גיזי ווייס לבית שטראוסמן, בעלה אדולף ווייס ובנם יעקב; יצחק שטראוסמן (איצו); זאב שטראוסמן (ווילי); פייגא שטראוסמן; ברכה שטראוסמן (בושו).

זכרם לא ימוש מקרבנו! **חנוך צבי האי, מאיר אריה האי**

רזי שפיגל

שמואל שוורץ

לובה שוורץ (שהן)

בהירה שוורץ

רחל שהן

ר' יידל גולדשטיין – אחד מל"ו הצדיקים

עשרים וחמש שנים עברו כבר מאז תום מלחמת־העולם השניה. דור חדש גדל בתוכנו ואנו מתכנסים שוב ושוב, מדי שנה בשנה, כדי לזכור את קדושי עירנו. שוב עוברים לנגד עינינו אלפי הקרבנות שנשרפו ונחנקו בתאי הגאזים.

מי מאתנו אינו מכיר את אגדת ל"ו הצדיקים, שעליה כתב הסופר היהודי־הצרפתי שווארץ־בארט, ספר שזכה בפרס ירושלים. בלא יודעין התעוררה בי המחשבה : האם לא חי בשורותינו, בעירנו, אחד מל"ו הצדיקים הללו?

מה בעצם מאפיין את הצדיק? האם הוא צריך להיות חכם, או שמא הוא יכול להיות בור וחסר השכלה? עני או עשיר? דתי או חילוני? איש חברה, עסקן ציבורי או סתם איש חולין? אדם מסור או אנוכיי? אין הגדרה חד־משמעית לצדיק. רק על פי מעשיו אנו יכולים למצאו ולהבחין בו!

כולנו הכרנו אותו, את האזרח הצנוע של עירנו, שבוקר־בוקר עשה דרכו לבית־הכנסת, נושא את הטלית והתפילין מתחת לבית שחיו. כך התחיל את יומו למען האנושות, או יותר נכון — למען עניי העיר. בהזניחו את עסקו, ואולי אף את משפחתו, התחיל לאסוף כבר בבית־הכנסת את הידיעות והכתובות של הסובלים והנצרכים. למטרה זו אסף כתר לכתר, וגם משלו נדב סכומים לא מבוטלים, והעבירם לנזקקים, כדי שאלה לא יזדקקו לרחמי הקהילה.

הוא ידע את החולים בקהילתנו ודאג להם שהרופא והרפואה גם יחד יגיעו בזמן, ושמחוסרי האמצעים יתקבלו לטיפול בבית־החולים.

חיי האדם מוגבלים. בקהילתנו הענפה ביקר מלאך המוות לעתים קרובות ואז — כפי שידוע לי — היה זה הוא שהכין את המת לדרכו האחרונה, שממנה אין שיבה. באדיקותו העמוקה לא חשש אף לרגע קט שעלול הוא להידבק במחלתם של חוליו. זוכר אני היטב מקרים רבים, כשמרחוק הובאו גופות במצב של התפוררות — אך הוא עקף את חוקי הממשלה והתעסק בטהרת המתים. לא היתה בעירנו קבורה שלא השתתף בה, שלא יחלוק את הכבוד האחרון לנפטר.

וכשהגיעו החגים והימים הנוראים, יום הדין, בא אלי וביקש ממני שאעשה למען העצורים היהודים שישתחררו מן הכלא, כדי שיוכלו להתפלל ולתת את הדין, ביחד עם קהל עירנו, על חטאיהם ועל מעשיהם. במקרים כאלה לא סבל התנגדות, סרוב ומכשולים. אדם זה, שלרוב התנהג בסובלנות, הפך לתקיף בענין העצורים ודרש את שיחרורם, אפילו כשהדבר היה כרוך בהוצאות כספיות גדולות.

הוא פעל בהתנדבות, לא ביקש שכר ואף לא תודה על מעשיו; לא נדחק למלא תפקיד בעסקנות הציבורית ולמרות זאת ישב בהנהלת הקהילה ובמועצת העיריה, לשם שלחוהו אזרחי העיר לאות הוקרתם והערכתם.

לא היה ציוני, אך היה סובלני כלפינו. וזאת אולי מפני שבתת־הכרתו הרגיש בצידקת דבריו של פרופסור חיים וייצמן, בשנת 1947, בקונגרס הציוני העולמי בבאזל : הציונים רוצים לעזור לאלוהים לחדש ולבנות את הבית הלאומי כבר היום, בנסיבות הקיימות, עוד בטרם יוכל לקיים הבטחתו להחזיר את עמו לארץ היעודה.

התמונה הזאת של האיש — לבטח אינה מושלמת, כי היו לו עוד הרבה תכונות טובות, אך גם התיאור השטחי הזה ילמדנו, שאורח־חיים כזה הוא הוא סמל האיש הצדיק.

ואדם זה לא זכה לקטוף את פירות עמלו. לא זכה לחיים ארוכים בחיק משפחתו ולטובת קהילתו. לא זכה שנוכל להודות לו על שפע מעשיו הנעלים, שנוכל לבוא לקברו ולהודות בשם כל אותם האלמונים שהיה בעזרם. גם הוא היה לקרבן החיה הפאשיסטית.

אך חייו ומותו לא היו לשווא. ילדיו הגיעו לארץ הקודש, שלמענה נשא תפילתו יום־יום. חייו ישמשו דוגמה לכולנו ואת דרך חייו עלינו להנחיל לילדינו כסמל המסירות והאנושיות.

ר' יידל גולדשטיין! אנו גאים בך ואנו נזכור אותך לעד.

ד"ר א. גולדשטיין

לזכר נשמותיהם הטהורות
של יקירי משפחתי שנספו על קידוש ה׳
אשתי מרת רבקה בת משה ז״ל
בני יהושע ז״ל
הי״ד

ד״ר א. גולדשטיין

לזכר הורי ואחיותי שנספו בשואה
אבי: מרקוס גרינפלד (מרדכי)
אמי: מרים (מרקוביץ׳)
אחיותי בוז׳נה (ברנדל)
פירושקה (פסל)
לולקה (רחל ליבל)
הסבא: אהרן מרקוביץ׳
זכרם לא ימוש מליבי

לאה לנדסמן (גרינפלד)

לזכר הורי ובני משפחתי שנספו בשואה
על־ידי קלגסי היטלר ועוזריהם
יחיאל מיכל זוממר
אסתר (לבית ליכט), פייגה זוממר
בנימין, שרה, ורבקה פריד
מרים סימה, רות וחנה פריילך
מלכה ויחיאל מיכל רוזנברג
הינדה, שמואל ואלי גרוסמן
שרה פעשל זוממר

האינל סנד (לבית זוממר)

לזכר נשמותיהם הטהורות
של יקירי משפחתנו שנספו על קידוש ה׳
אבי ר׳ יצחק בן ר׳ שלמה ז״ל
אמי מרת רבקה בת ר׳ יעקב ז״ל
אחיותי: רחל־רוחה ופיגה
הי״ד

בתם ואחותם
ש. גולדשטיין־ליכט

לזכר נשמותיהם הטהורות
של יקירי משפחתנו שנספו על קידוש ה׳
אבינו מוהר״ר יעקב בן ר׳ נחום זצ״ל
אמנו מרת קריינדל בת ר׳ יעקב זצ״ל
אחינו ואחותנו: ישראל, יצחק ומרים ז״ל
הי״ד

בניהם ואחיהם
משה וישעי׳ מיטלמן
מכפר ז׳בינצה

לזכר אבי מורי ז״ל
ר׳ ישראל מנחם רובינזון הי״ד

נולד בעיר סאנוק, פולין, בשנת תרל״ח (1887). היגר במלחמת העולם הראשונה, עם אשתו ברכה אידל והבנים חיים והח״מ מאיר יהודה, בהימלטם מהרוסים שכבשו אז את מקום מגוריהם, לראשונה לנציינה־ויש ובשנת 1920 למיכאלובצה. בעיר זו נשא במישרת משגיח על הכשרות בבית המטבחיים והאיטליזים, מטעם הקהילה. כנראה, נלקח בשנת 1941, כאזרח פולין, ע״י הנאצים לאחד המחנות יחד עם אשתו ונספו שם. הי״ד.

היה תלמיד חכם, עסק בתורה יומם ולילה, הצניע לכת, עניו ומסור לכל דבר טוב.

ת. נ. צ. ב. ה.

לזכר
חיים ודברה (לבית דויטש) רובינזון, הי״ד

נולד בשנת תרס״ו (1906), למד בישיבות שונות ורכש השכלה רחבה באורח עצמאי. כל ימיו שאף לעלות לארץ־ישראל ולדאבוני לא עלה הדבר בידו. בשנים האחרונות נשא במישרת מזכיר הקהילה של עירנו.

אשתו ובנותיו רבקה ורחל נספו באושוויץ והוא נהרג בבית הקברות היהודי באוז׳הורוד, שם התחבא ביום שהגרמנים נכנסו להונגריה.

ת. נ. צ. ב. ה.

מאיר יהודה רובינזון

יזכור

חללי
צבא הגנה לישראל

תפילה

תן לנו כוח שוב לשאת ברעדה על כפינו
את מגש הכסף — תפארת בנינו.
תן לנו כוח — לשמוח
ולבכות — עד כלות.

תן לנו כוח להכיל בתוך הלב האחד
את שכרון השמחה הגדולה ואלפי היגונות.
תן לנו כוח להביט בעיני אלמנות בשכולן,
לעמוד בדממה מול אין סוף צערן.

תן לנו כוח — לשכוח
הנקם והדם.
תן לנו כוח לשוב מן הטנק אל יום חג ויום חול,
לזרוע חטה של מחר בשדה קרב של אתמול.

תרצה

יעקב (יענק׳לה) רענן ז״ל

רב־החובל של הצוללת „דקר״ — ירדה למצולות ב־1968

יענק׳לה נולד בווינה ב־22.5.1934 להוריו ויקטור וסטלה פריש. ב־1939 עלתה האם ארצה עם שני בניה, יוסף הבכור, ויעקב הצעיר. אבי המשפחה עלה תקופה קצרה קודם לכן. המשפחה התגוררה בבת־ים.

את לימודיו היסודיים למד יענק׳לה בתחילה בבית־הספר „תחכמוני״ בבת־ים, ומכיתה ג׳ — בבית־הספר לילדי עובדים בתל־אביב. עם פרוץ מלחמת השיחרור נאלץ לחזור ללמוד בבת־ים ובבית־הספר „תחכמוני״ סיים את לימודיו היסודיים. שתי שנות לימוד תיכון למד בבית־הספר התיכון של חולון.

באותה תקופה כבר עסק זמן רב במפרשנות בחטיבה הימית של „הפועל״ בת־ים. בסיימו שתי שנות לימוד תיכון החליט שהים קורא לו. עזב את בית־הספר והתחיל להפליג באניות צי־הסוחר שלנו. זמן־מה לאחר מכן התנדב לגדנ״ע־ים ואחרי־כן התגייס לחיל־הים. כה הרגיש את עצמו טוב: אניות, הפלגות, חיי ימאים וכו׳. בהיותו בדרגת סמל ובתפקיד של רב־מלחים על אחת מאניות חיל־הים, הצליח מפקד האניה לשכנע אותו, ואולי יותר נכון לשדל אותו, לרדת מהאניה לפרק זמן קצר וללכת לקורס חובלים. בצער נטש את האניה והלך ללמוד. היה זה בשנת 1953. באותו פרק זמן הכרנו זה את זו. יחסו ללימודים היה משונה. למרות שכל חייו למד ולעולם לא פסק להשתלם ולהוסיף ידע בדברים בהם עסק או בנושאים שעניינו אותו — סלד סלידה עמוקה ממסגרות מקובלות, משיטת לימודים מתוכננת וקבוצתית.

ב־1956, כאשר סיימתי את לימודי בבית־הספר לאחיות, נישאנו.

בשלהי 1957 התנדב יענק׳לה לשרת בצוללות שטרם היו לנו. ושוב פעם בדרכו שלו, בצורת התיחסותו הרצינית לכל נושא ימי, בו עסק, התנפל על נושא זה. אינני חושבת, שיש ספר או חומר כלשהו העוסק בנושא הצוללת, שהיה בהישג ידו והוא פסח עליו. במשך תקופה ארוכה היה זה נושא הקריאה היחידי, בו עסק. הוא קרא באנגלית, בגרמנית, ובתקופה מאוחרת יותר גם בצרפתית.

בתחילת 1958 נולד בננו הבכור גדעון. יענק׳לה היה כבר שקוע אז ראשו ורובו בנושא הצוללות. ביולי אותה שנה נסע להשתלמות בצרפת ובאוקטובר הצטרפנו אליו גידי ואני. יענק׳לה, שנסע לצרפת על מנת לשמש קצין טורפדו באחת הצוללות שמדינת ישראל עמדה לרכוש, חזר ארצה כסגן מפקד הצוללת „תנין״. מפקד הצוללת היה יוס׳לה דרור, שהיה גם מפקד השייטת. ביוס׳לה, שהיה ידוע בקפדנותו הרבה ובדרישותיו שלהרבה חבר׳ה נראו מוגזמות, ראה יענק׳לה מורה ומדריך. מיוס׳לה למד דבר חשוב, ששימש נר לרגליו במשך כל שנותיו כמפקד. תמיד דרש מפיקודיו את מה שדרש קודם כל מעצמו — ודרישותיו מעצמו היו רבות מאוד. ב־1960 נולד בננו יואב. ב־1962 קיבל יענק׳לה את הפיקוד על אניית חיל־הים „נגה״. ב־1963 נסע לאנגליה לקורס מפקדי צוללות. הצטיין בקורס וחזר על מנת לקבל את הפיקוד על צוללת חיל־הים „רהב״.

בתקופת שהותו באנגליה נולד בננו השלישי — עודד. לאחר שנתיים של פיקוד על „רהב״, הלך לבית־הספר לפיקוד ומטה של צה״ל — ושוב, לאחר לבטים קשים, בגלל חוסר רצון ללמוד במסגרת מקובלת. בהזדמנויות שונות היה אומר: „אילו נתנו לי לעשות,

באותו פרק זמן שאני צריך להיות בפיקוד ומטה, מה שנראה לי חשוב — הייתי מנצל את הזמן בצורה הרבה יותר טובה על מנת לקדם את הידע שלי כקצין ימי".

המעניין הוא, שהרבה ממפקדיו שהכירוהו הסכימו אתו בנקודה זו. אך מכיוון שבצה"ל יש דרך קידום והשתלמות לקצינים, המחייבת את כולם, לא ניתן היה ליענק'לה לתת ביטוי ליצר האינדיבידואליזם שלו.

לאחר גמר הקורס לפיקוד ומטה, בתחילת 1967, נסענו לאנגליה על מנת להביא ארצה את הצוללת „דקר". על סוף הסיפור אין צורך לחזור — הוא יותר מדי ידוע וכאוב.

נעמי

יעקב איש צוללות

יענק'לה בא אלינו מן הטרפדות. ירוקים היינו כולנו בנושא הצוללות, ועם הפעלת הצוללת הראשונה „תנין" מיניתי אותו כקצין הטורפידו. בעת ההיא טרם היה לנו קצין בשל לתפקיד סגן מפקד. עמדנו בפני בעיות קשות ביותר, כאשר הפעלנו את הצוללת הראשונה עם צוות חסר־נסיון, אשר לחלקו הגדול לא היה כל עבר ימי.

התרשמתי מכושרו של יעקב, ולמרות היותו זוטר — מיניתי אותו להיות סגן מפקד הצוללת, נוסף על תפקידו כקצין הטורפידו. לא אכחד ואומר שהכל הלך על מי־מנוחות. לא פעם זעמתי, ולא אחת ניתזו ניצוצות. האתגר היה עצום, כמעט למעלה מכוחותינו, והדרישות שלי נראו כגזירות שאין הצוות יכול לעמוד בהן. אבל אלו היו הבעיות החמורות שהעמידה בפנינו הצוללת.

יודעני שמבעד לכל הקשיחות והחומרה שהיו לנו הכרח חיים, הבחין יענק'לה גם ביחס האנושי והחברי ונרקמה בינינו ידידות והבנה הדדית. היתה בו תבונה ושאר־רוח מתובל בהומור תוסס ומפעפע. גם במצבים הקשים ידע לראות את הצד המשעשע.

זכורני, יום אחד הגיע לתא הקצינים, מחזיק בידו מטאטא וקול צחוקו הדק מתגלגל ומדבק. היה זה באחד הימים הראשונים לאימונים באנגליה, ותורן חדר־האוכל סבל ממחלת־ים וחיפש לעצמו מחבוא בצוללת הדחוסה. לאחר שעה ארוכה של חיפושים ולאחר שכבר החילונו לדאוג שמא נפל האיש לים, גילהו יענק'לה כשהוא נדחק באורח פלא בין הטורפידו והדופן, מוסווה על־ידי ערימות ציוד. הרי לך יונה הנביא, הנמלט ומסתתר מפני זעם אלוהים. המגוחך שבסיטואציה הזאת גרם לו, ששעה ארוכה לא יכול היה להפסיק מלצחוק, לאחר שדירבן את העכבר מחורו במוט המטאטא, והוציאו למרחביה בצוללת.

מעל לכל היה יענק'לה איש צוללות מובהק.

באחד התרגילים נקלענו למצב ביש. קצין המשמרת גידלה, הוריד את הצוללת על פי פקודתי. עוד בטרם הספיק לרדת ולסגור את המחבט העליון שבביתן — וזרם מי הים פרץ פנימה. אנוכי, ניצב הייתי מתחת למחבט התחתון בתוך שטף המים הזורמים מלמעלה. תפסתי את ידית מחבט החירום וניסיתי בכל כוחותי לסגור אותו, אך הדבר לא עלה בידי (לאחר מכן הסתבר שקצין המשמרת גידלה נשטף פנימה בזרם האיתנים ורגלו נלכדה בפתח המחבט ולא איפשרה סגירתו).

אותה שעה נקט יענק׳לה יוזמה ופקד על איש לוח הבקרה: „הורק ארבע, ימין ושמאל!" ומאומה לא קרה. המים המשיכו לשטוף פנימה מעלי ואנוכי עדיין נאבק במחבט הסורר ונשימתי כלואה.

ואז התעשת יענק׳לה ופקד שנית בקול רם, שהתגבר על סאון המים: „הורק אחת, חמש, ארבע, ושתים!"

איש לוח הבקרה, מרגע ששמע את צליל הפקודה בשיגרה הידועה והמוכרת לו, נתאושש מן ההלם הרגעי שהיה נתון בו. הפקודה חדרה להכרתו, והוא פעל אוטומטית, הצוללת עלתה.

זו היתה תגובה אופיינית ליענק׳לה איש צוללות. הוא בחר להשמיע לאיש הבקרה את צליל הפקודה השגור והמתורגל, ובזאת הוציא אותו מקפאונו, ואת כולנו חילץ ממצב ביש.

לאחר שייבשנו את נוצותינו, ולמרות שמדור אחד היה עדיין מוצף מים והותיר אותנו שתומי עין — צללנו שנית, כדי להפיג את הפחד מקרב האנשים, והשקט חזר על כנו.

יענק׳לה רענן היה איש צוללת מובחר, והיה מיועד להיות מפקד שייטת הצוללות בעתיד. עם ישראל לא נתברך במפקדי צוללות רבים. אבד מפקד צוללות.

יוסף דרור

HAD BY ALL !!!
AGA COSTA DE

דוב (טומי) בן דוד קרל ויהודית פורת

נולד בלונדון ב־14 בינואר 1944. בגיל חמש עלה עם הוריו מצ׳כוסלובאקיה לישראל. גמר את בית־הספר העממי „החשמונאים" ברמת־גן, ובשנת 1959, כשאביו נשלח מטעם משרד האוצר לארצות־הברית בתור מנהל משלחת הקניות של ישראל, התחיל ללמוד בבית־הספר התיכון „קולומביה גראמר סקול" בניו־יורק. היה תלמיד מצטיין ואת לימודיו הצליח לסיים במשך שלוש שנים במקום ארבע, בקבלו את התואר .B.A

למד מדעי המדינה והתמחה בסובייטולוגיה. עבודת הגמר שלו לקבלת התואר "Soviet Russia and Nazi Germany; A Study of the Flexibility Stalinist Foreign Policy" זכתה בפרס ראשון בנושא זה ובפרס שני של כל המחזור.

ב־1 ביולי 1965 חזר דוב ארצה והתגייס לצה"ל. אחרי סיום תקופת הטירונות שירת במודיעין. בימי המתיחות, לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, היה תפקידו ללוות עתונאים זרים. ביום הראשון למלחמה התנדב ללוות את העתונאי מייקל מוך ואת הצלם פאול שווייצר, שניהם מהשבועון „לייף", שאתם כבר היה פעמים אחדות בקווי ההיערכות בנגב.

בחזית הדרום הם עלו על הזחל"ם של מפקד הפלוגה. בקרב על אל־קובא שברצועת עזה נפגע הזחל"ם מתול"ר. דוב נכווה קשה והובהל לבית־החולים באשקלון ומשם לתל־השומר; אך כל מאמצי הרופאים להצילו עלו בתוהו ואחרי יסורים במשך 19 יום מת בשבת, 24.6.67. הובא למנוחות בבית־הקברות הצבאי בקרית־שאול. ספד לו האלוף אהרן יריב. הניח אחריו הורים שכולים ואח צעיר ממנו.

עוד בהיותו נער בגיל חמש התחיל לשחק שח־מט, שברבות הימים הפך לתחביבו העיקרי. הוא היה מזכיר המועדון ברמת־גן, והיה מדורג על־ידי האיגוד הישראלי לשח־מט בדרגה א׳.

אהב מוסיקה קלאסית והתעניין בכדורגל. בזמנו שיחק בנבחרת האוניברסיטה בניו־יורק. בראדיו ניו־יורק ערך וניהל תוכנית שבועית בעברית בשם „פי האתון", שזכתה להצלחה.

כדי לתאר קצת את כשרונותיו וסגולותיו של המנוח, מובאים בזה מכתביהם של שני מוריו מן האוניברסיטה „קולומביה":

„רציתי שתדעו איזה סטודנט מוכשר, מעניין, מרשים ומעמיק מחשבה היה דוב בקורסים שהיו תחום פעולתו (ופעולתי) העיקרי, ובאיזו הרגשה חמה אני וחברי למחלקה מעלים את זכרו. הוא היה תמיד כה ער, מלא כושר־הבעה ועצם השתתפותו בשיחה תרמו להבנת הדברים בכיתה. תמיד התכונן יפה והיה עקבי והגיוני בבחינותיו".

פרופ׳ יוסף רוטשילד

„הוא השתתף בסמינר שלי בשנה האחרונה של לימודיו והספקתי לעמוד על טיבו היתה זאת חוויה נדירה להכירו. הוא היה פיקח ורגיש, ואמר את אשר בליבו בגלוי אך בטאקט רב. חבריו ללימודים אהבוהו והעריצוהו כאחת. הוא היה צעיר בעל תכונות נדירות. כולנו שומרים לו חיבה, וכמונו — בזה אני בטוח — כל אלה שהכירוהו".

פרופ׳ טומאס ראיינור

יהא זכרו ברוך.

אלכס ערמון (קסטנבאום)

„...תוך כדי התקיפה, כשמטוסי־האויב בערו, היו תגובות של התלהבות.
אני לא זוכר במדויק, אבל הוא צעק ברדיו משהו כמו ,איזה יופי!' —
השדה היה מלא מדורות. היה ברור לנו, שהמשימה בוצעה".
(מתוך דברי מפקד הטייסת)

האם אפשר כבר לספר על אלכס, על התקופה בה חי בתוכנו, על נעוריו, על חלומותיו... לספר ולהתעלם מהמחשבה המכרסמת כל זכרון, המטשטשת את דמותו החייכנית — כי אכן אלכס איננו....

ואתה אלכס, שלזרא היו לך גילויי סנטימנטאליות, ולוּ גם כנה ואמיתית, הרשה לנו אך הפעם לדבר בקול רם, משום שהפעם אנו זקוקים, זקוקים מאוד, להתייחד אתך.

כנער למוד נסיון, ללא אשליות, הגיע אלכס אלינו, אל חברת ילדים שצמחו על דשא גן־שמואל וטרם אבדו אשליותיהם. והנה בתוך חבורת ילדים זו היכה שורש, שונה אולי, אך מעמיק מאוד... יצר מחדש, באופן עצמאי, לשימושו הפרטי — את עולמה הרעיוני של התנועה, תורת הקיבוץ, וכך מצא לעצמו מסגרת לה השתייך. ויטעה האדם שיחשוב שאלכס היה אדם שחי לפי צווי השכל הקר, חופשי מכל רגש. מקורות עצומים של אהבה וריעות היו גלומים בו. ואלה שידעו לחדור מבעד לקליפתו, למדו להכיר את דמותו האנושית ולהתחמם בחום ריעותו ואהבתו.

איבדנו את אלכס, ושום כוח לא יחזיר לנו את חיוכו הפיקח והסארקאסטי; את הלצותיו הקולעות, בפניהן לא עמדו אף הרצינים שבחבורה; את תחושת ידידותו ואהבתו.

ואם תצרוב מדי פעם השאלה, מדוע נפל בחור יקר, שכל חייו לפניו — נדע אולי: אלכס נפל בהגינו על זכות בתו ושאר הילדים לגדול ולצמוח בעולם ללא פחד, בעולם של ילדות מאושרת, לה הוא לא זכה. על כך נתן את חייו.

יהי זכרו ברוך.

(מתוך דברים ביום השלושים)

בני מיכאלובצה שנפטרו בישראל

מרטה אמרה (גרינוולד)

יוסף ברגמן (שננה)

חיים צבי ברקוביץ׳

אליהו בלזבלג

אסתר שיוביץ׳ (ברקוביץ׳)

משה ברנד

פנקה דורכשלג

שלום גרפונקל

דוד (דנש) גוטסמן

דב גרגור

אויגן גינסברגר

מרים ווייס (רסלר)

לאה (לויזה) הורסקי־הלינגר

אליהו (אדוש) ויינברגר

שרולטה ויינברגר

מאיר יעקובוביץ׳

ייטה יוזפוביץ׳

חנה מלר

טובה פלדמן

משה פאייר

ישעיהו פייארשטיין

נחה פריד

אסתר פריד (קליין)

אדמונד פוקס

מרק פוקס

גיזי פוקס (פירסט)

טובה צ׳נגרי שבשטיאן

חיה קסלר

קליין (מיילדת)

רוזה רייך (פלדמן)

אולגה רסלר

משה רובין

אדוין רוז׳יאק (רוזנברג)

לזכר בעלי ואבינו

ר׳ אליהו בלזבלג ז״ל

קשה לנו לספר את תולדות חייו. בליבנו הוא עדיין חי וקיים, כאילו לא הלך מאתנו לעולמים. לכל דפיקה בדלת חושבים אנו, כי הנה חוזר הוא אלינו לשמח את ליבנו.

נולד ב־1909. למד ב„חדר״ ובישיבה. הוריו, שהיו יראי שמים ושומרי מצוות, החדירו בליבו את האהבה לתורת ישראל, לעם ישראל ולארץ־ישראל. כרבים מבני דורו ראה בעליה לציון ובהגשמה חלוצית את תכלית חייו. בגיל 23 עלה ארצה מצ׳כיה ועבר את כל שלבי הסבל והקשיים שהיו מנת חלקם של החלוצים הראשונים. נתקיים אצלו המאמר: אין ארץ־ישראל נקנית אלא ביסורים.

עוד בהיותו בגולה היה פעיל בתנועה הציונית הדתית במסגרת תנועת „בני עקיבא״ ו„המזרחי״ ובאותה דרך המשיך במולדתו המתחדשת.

ספרא וסייפא. בהיותו איש הספר וההגות, החל את עבודתו בארץ בספריית „חורב״. אולם לפני מלחמת השחרור, כאשר צרכי האומה דרשו זאת, עזב את עבודתו והתגייס לצבא. עקב מחלה שפקדה אותו נאלץ אחרי זמן לעזוב את הצבא ונכנס לעבודה בסוכנות היהודית.

היה בעל נאמן ואב מסור ולא חסך כל עמל למען חינוך ילדיו בדרכו וברוחו.

יש קונה עולמו בשעה אחת, במעשה גדול אחד, במפעל מסוים — ואילו הוא קנה עולמו במעשים קטנים שעשה אותם יום־יום. פעל רבות למען בנין בית־הכנסת בקרית־שלום; היה פעיל בקופות גמ״ח שונות, בחברות „אחיעזר״ ו„אחי־סמך״; היה הרוח החיה בפגישות החדשיות בבית הרב רבינוביץ, רבה של חולון, ועוד, והכל מתוך טוהר לב ותוך מסירות ללא גבול.

גם רצח ששת מיליוני אחינו בתקופת השואה נחרת עמוק בקרבו וזכר החללים מאנשי מיכאלובצה לא מש מלבבו, והוא השתתף באופן פעיל בהכנת ספר הזכרון ובעריכתו. לדאבוננו לא זכה לסיום המפעל הזה. הוא מת מיתת נשיקה בשנת 59 לחייו במוצאי שבת קודש, כ״ב אלול תשכ״ח — 15.9.68 — בבית־הכנסת בשעת אמירת סליחות.

ת. נ. צ. ב. ה.

אשתו
בנו, כלתו ונכדו
בתו וחתנו

דב גלייך (גרגור) ז״ל

נולד ב־8 בנובמבר 1908, במיכאלובצה, למוריץ ולמרגיט. לאחר שסיים את לימודיו התיכוניים בגרמניה, גמר בית־ספר מסחרי בברנו. עם תום לימודיו התגייס לצבא הצ׳כי ושרת בסביבות פראג. את פעילותו הציונית התחיל עם סיום שירותו. לאחר שיחרורו מהצבא היה בין מייסדי קן „השומר הצעיר״. את הציונות ספג בבית הוריו, שהיה רווי אווירה ציונית מתקדמת. בית גלייך היה בית ועד לכל נושאי הקידמה והרוח הציונית.

דב יצא בין ראשוני החלוצים לקבוצת הכשרה, ואחרי נישואיו עם אנוש לבית הקסנר עלה לארץ בשנת 1932. כאן הצטרף מיד לגרעין המייסדים של קיבוץ כפר מאסאריק, אשר שהה באותה תקופה בפתח־תקוה. כאשר עבר הגרעין לבת־גלים, עבד דב בכיבוש העבודה בנמל. לימים עזב את הקיבוץ, עבר לחיפה, ועבד במפעל המלח בעתלית ובבנין. כאן נולדה בתו הראשונה, אמירה, בשנת 1935.

בשנת 1939 חלה אביו של דב אנושות, והוא נאלץ לשוב לצ׳כוסלובאקיה כדי לנהל את עסקי המשפחה. אולם הוא נשאר נאמן לרעיון הציוני והיה פעיל בכל מוסדות התנועה. פרוץ המלחמה וגיוסו לחיל המילואים מנעו ממנו לשוב לארץ.

בזמן המלחמה הפך בית גלייך מרכז לפליטים, שהיו בדרכם להונגריה. לבית זה נשלח מכתבה של זהבה גולדברגר, ממנו נודע לראשונה על זוועות מחנות הריכוז. פה מצאו מקלט שלושת הבורחים מאושוויץ, אשר הוסתרו תוך סכנת נפשות. בפרוץ המרד הסלובאקי הצטרף דב לקבוצת הפארטיזאנים אשר לחמה בהרים.

אחרי המלחמה הקים שוב את העסק המשפחתי תוך קשיים מרובים. בשנת 1946 נולדה בתו השניה תמר.

עד עלייתו ארצה בשנית, בשנת 1949, פעל רבות בתנועה ובאיסוף כספים למען הרכש בארץ.

לאחר עלייתו התיישב בנשר ועבד במפעל המלט שם. היה אהוב הן על תושבי שכונתו והן על עובדי בית־החרושת. במשך תקופה ארוכה היה חבר בוועד השכונה וגם בוועד פועלי בית־החרושת. היה מסור לעבודתו וחבר נאמן לרעיו הפועלים, אשר העריכוהו על יושר דרכו ושלוותו הנפשית. למרות בריאותו הרופפת בתקופה האחרונה לחייו, הפסיק את עבודתו רק שבועיים לפני מותו.

היה בעל מסור לאשתו, אב דואג לבנותיו, סב אוהב לנכדיו וקיים יחסים הדוקים עם כל שלוחות משפחתו הפזורה ברחבי הארץ.

גרינוולד מרטה (1929—1968)

ריהם בטרם בוא השואה הגדולה. הוא נתקל בהתנגדות לרעיונו, וכך אבדה רוב משפחתו במחנות ריכוז. הוא עצמו חזר לארץ, החל לעסוק במסחר, ועבר לשטח הקבלנות בחציבה, והגיע להישגים לא מעטים.

בתקופת ערב־המדינה, כשבארץ פעלו ארגוני המחתרת, השתייך ל„לוחמי חירות ישראל" (לח"י), אולם עם קום המדינה נטש כל פעילות מפלגתית מחמת אכזבה.

אבי נפטר לאחר התקף־לב בכ"ה בת־מוז תשט"ו (15.7.55) בהיותו בן 44. הוא השאיר אחריו את אמי, הגרה בחיפה, אותי שהייתי אז כבן 13, את אחותי הגב' ד"ר דורה קרדוש, החיה בדברצ'ין, הונ־גריה, ואת אחיו ניסן גוטסמן, החי בניו־יורק.

זאב גוטסמן

לזכר אבי

דוד (דנש) גוטסמן ז"ל

נולד בשנת 1911, במיכאלובצה. כש־התבגר, היה מתומכיו הנלהבים של מנהיג בית"ר זאב ז'בוטינסקי, הצטרף לתנוע־תו והיה ממקימי תנועת בית"ר בעיר. לאחר הכשרה מתאימה עלה באמצעות ה־תנועה לארץ, בשנת 1934־5, בדרך בל־תי־חוקית: חציית גבולות הארצות שמ־סביב לארץ ישראל.

בארץ עסק בעבודות בנין שונות והס־פיק עוד לחזור לאירופה כדי לנסות להש־פיע על משפחתו לעזוב את ארץ מגו־

לזכר

לאה (לויזה) הורסקי (הלינגר)

ביום 13.7.69 הובאה למנוחות בבית־העלמין בחיפה אשה גיבורה במהותה, חזקה ברוחה, אמיצה בנפשה, עומדת על דעתה הציונית ושומרת על טוהר אהבתה לארץ־ישראל בכל המצבים, והמצבים היו שונים ולא תמיד קלים.

אשת־חיל זו היתה שבויית קסם חלומה של אהבת המולדת מימי עלומיה — כמו שהכרנוה במיכאלובצה. פעילה במוסדות צרקה ותרבות של בנות יהודיות וספ־רייתה העשירה בעירנו יד ביד עם גב' לייכטמן ז"ל.

במורשת הזו המשיכה גם אחרי עלייתה בשנת 1949. גם כאן, בחיפה, נוה־שאנן, רואים את לויזה ז"ל בין החלוצות וה־פעילות של עבודות קהילתיות וציבוריות. מוצאים אותה בי.ע.ל. (יד עזר לחולים) בבתי־חולים בעיר, בשורות ויצ"ו וב־מוסדות צדקה ותרבות אחרים.

צרוף של תכונות אלה מראה לנו, כי אכן לא רק למשפחה ולבעלה, אלא לכל יוצאי מיכאלובצה והסביבה אבדה אי־שיות של חומר אנושי משובח ומידות נפש עדינות ותרבותיות.

למה נשאר המקום שמילאה לויזה ז"ל ריק ואינו ניתן להחלפה ? — אפשר להח־ליף אדם שממלא תפקיד מסוים, אבל אדם שתפקידו הנו הוא עצמו, לו אין למצוא תחליף.

נזכור אותה ואת נפשה האצילה.
יהא זכרה ברוך.

אדוארד (אליהו) וויינברגר ז"ל

בן יוסף ושרה. נולד ב־30 באפריל 1903 בוילוק, צ'כוסלובאקיה. למד ב„חדר". בגיל 11 נתייתם מאביו ובגיל 12 כבר התפרנס מנתינת שעורי־עזר כדי לעזור לאמו האלמנה ולארבעת אחיו. במישקולץ למד בגימנסיה ונתמך על־ידי דודו. אחרי בחינת הבגרות עבר לברנו, שם למד כי־מיה בטכניון הגרמני וב־1923 סיים שם את לימודיו. אחר כך עבד בתור מהנדס

כימי במכון האנאליטי אצל פרופ׳ פולאק. לאחר מכן עבד בבראטיסלאבה במפעל ללינוליאום.

בשנת 1939 נסע לפראג וביום כניסת הנאצים אל העיר נטש אותה ולאחר טלטולים של חודשים רבים הגיע ארצה בתור מעפיל באניה „טייגר היל״.

בתקופה הראשונה בארץ התפרנס כפועל מעבודות שונות, בשל האבטלה ששררה אז במקצועות האקדמאיים. ב־1951 החל לעבוד בקופת־חולים בתור עובד מעבדה בחילוף חומרים וסרולוגיה, שם עבד עד יום מותו. היה עובד מסור ונערץ על־ידי החברים והפאציינטים.

כל ימיו היה ציוני נלהב וחבר פעיל בהתאחדות האקדמאיים הצ׳כיים למען ציון.

את עבודתו סיים בגיל 65 ולא זכה אפילו ליהנות מהגימלאות, כי למחרת סיום עבודתו, ב־2 ביולי 1968, נפטר הניח אשה ושני ילדים.

סבא יעקובוביץ ז״ל

בשיבה טובה הלכת מאתנו סבא יעקוביץ׳ היקר. זוכר אני אותך מימי ילדותך בביתך הצנוע של בעל־מלאכה יהודי, גאה וחרוץ, מקיים את משפחתו מיגיע כפיו. ביתך היה מלא תמיד צהלת ילדים, שאותם הצלחת להביא ארצה. ביתך היה תמיד פתוח בפני חברי „השומר הצעיר״. תמיד עמדת לימיננו והגנת עלינו מפני כוחות עוינים.

זוכר אני את צעדיך הראשונים בארץ כ„מייסטר״ טוב, כמו שכינו אותך האנגלים במקום עבודתך, בעל מקצוע למופת, ואנו התגאינו בהופעתך. וגם כאן בארץ הפך ביתך לשם־דבר, שרבים מהעולים באו ליטול שם עצה.

לא פעם טיילנו לאורך נחל נעמן, סבא

יקר. אהבת לשוטט בשבילי המשק, להריח כל פרח, למדוד כל בנין. סביבתנו הזכירה לך את הסביבה בה נולדת. אך שם היה המישור רחב־ידים יותר. הרים סביב לו, הרי הקארפאטים, וכאן — הרי הגליל. אולם שם היית זר, וכאן — בבית, כאילו נולדת מחדש. ומי שמגיע לשיבה כזאת, כאילו חי פעמיים.

קשה להשלים ששירת חייך נפסקה, שלא תבקר מדי בוקר אצל הנכדים לפי התור. שבע ימים ושבע נחת הלכת וזכרך יישאר תמיד בליבנו.

אשרי הבנים שזכו לאב כמוך.

דב להב

בלומה (ברטה) פרקש לבית גוטמן ז״ל

נולדה בשנת 1896 בקראסנובצה (על־יד מיכאלובצה), נפטרה בעכו בי״ט באלול תשכ״ב (18.9.1962). משנת 1920 היתה תושבת מיכאלובצה. בעלה, ייבדל לחיים ארוכים, יצחק פרקש (איגנץ), עסק במס־

חר־בקר ומתגורר בעכו. לבני הזוג פרקש היו שישה ילדים, מהם חיים בישראל חמישה: משה (מוריץ) פרקש בחיפה, יהודית (יולי) פורת (פלצ׳ק) ברמת־גן, אברהם תלמי (ארוין) בקרית־טבעון, אפרים (זולי) תלמי בעכו ומתי תלמי במושב שדה־משה. האח השישי, אלכסנדר (השינדה), נספה במיידאנק.

שנות השואה עברו על בני הזוג פרקש במיכאלובצה עד שנת 1943, ולאחר מכן חיו על ניירות מזוייפים כפליטים סלובאקיים נוצרים בכפר קופניצה על־יד גובה מסטו נאד וואהום. ב־1945 חזרו למיכאלובצה ובשנת 1949 עלו עם כל המשפחה לישראל, התיישבו בעכו וניהלו משק חקלאי עד 1962.

יוצאי מיכאלובצה וכפרי הסביבה יזכרו את בית פרקש ברחוב בית־החולים ואת הנפש החיה בבית, ברטה פרקש המנוחה, כאחד מאותם בתי־אב היהודיים אשר בתקופת הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית היוו את הקהילה היהודית המפוארת של מיכאלובצה.

יהא זכרה ברוך עם זכר שאר יוצאי עירנו.

המשפחה בישראל

לזכר אמי

רחל (רוזליה) רייכובה ז״ל

אמי ז״ל נולדה במיכאלובצה בכ״ג מנחם אב תרנ״ז — 21.8.1897 — להוריה יהודה ומרים פלדמן. בין ארבעת ילדיו של סבי היתה היא הבת הבכירה ובתור כזאת נפל בחלקה לסייע להורים בפרנסת המשפחה, והיא עשתה זאת במסירות ובנאמנות.

בשנת 1929 התחתנה, אולם הנישואין לא עלו יפה וכך חזרה אמי לבית הוריה, ושוב נרתמה לעזרתם. העבודה היתה רבה. ביום עבדה בחנות לטקסטיל ב„גמברינוס״ ולאחר נעילת החנות עבדה בפרנסות „ביתיות״: בחורף עסקה בפיטום אווזים ובקיץ — בהכנת שימורי מלפפונים וריבות (שזיפים ופירות שונים). נוסף לכך עסקה, כמובן, בעבודות־בית כמו כביסה (ללא מכונת כביסה), אפיה והחזקת הבית. לכל זה שמה קץ מלחמת־העולם השניה. על תקופה זו — כל מה שאוסיף רק אגרע, לכן אשאיר זאת למנציחי השואה.

עם תום המלחמה, בשנת 1945, נישאה לבן־דודה דוד רייך. חייהם המשותפים

עלו יפה. עם פטירת בעלה בשנת 1964 נשארה גלמודה במיכאלובצה. סמוך לש־נה זו חלתה גם היא במחלה קשה. פטי־רת בעלה השפיעה קשה על מחלתה. באפריל 1965 נסעתי למיכאלובצה ואחרי מאמצים רבים וקשים הצלחתי להעלותה ארצה.

מצב בריאותה היה רע עד כדי כך, שישר משדה־התעופה נכנסה לבית־החו־לים תל־השומר. למרות הטיפול המסור של הרופאים לא עלה בידיהם להשיב לה את בריאותה. ביום כ״ו מנחם־אב תשכ״ה, 24.8.65, נפטרה.

אמי ז״ל היתה בשבילי לא רק אם אלא גם אב. בתפקיד הכפול הזה עמדה אמא יפה.

כך אני רואה אותה, כך היא נשארה אצלי, כך היא חרותה בזכרוני, וכך אזכור אותה תמיד.

ת. נ. צ. ב. ה.

מרדכי

אולגה רסלר ז״ל

כרוב האמהות באותם ימי אפלה, ב־1943, שלחה אותנו אמא ז״ל, להציל את נפ־שותינו, אל מעבר לגבול, להונגריה ארץ

מולדתה, משם באה למיכאלובצה להינשא לאבי. אולם כאשר בא הקץ לשלווה ול־בטחון גם שם — לא שקטה עד אשר החזירה את שלוש בנותיה בדרכים עקל־קלות.

מני אז, ממש בניסים, הוציאתנו מכל טראנספורט שהוביל להשמדה. פעם בתח־נונים אצל ראש המועצה ופעם בשידו־לים אצל חברותיה הנוצריות לקבלת פי־נת סתר ללילה עד יעבור זעם. גם במח־בוא ובנדודים ביערות היא שהשיגה את המזון להחיות את נפשותינו. בציפרניה ממש לחמה על חיינו.

בעלותנו ארצה, בשנת 1947, עבדה קשה לפרנסתה. עברה את מלחמת השיח־רור ו„קדש״, ובהגיעה לאפשרות של רווחה כלכלית —, לא זכתה ליהנות משלווה ומנוחה.

נפטרה בשושן פורים תשכ״ג — 1963.

יהא זכרה ברוך.

עליזה ברק, לבית רסלר

שארית הפליטה

א. שובם של המגורשים

ב. עדותה של בת־עירנו על זוועות הנאצים

ג. מיכאלובצה — ערב המלחמה ובתקופת השואה

ד. ה„מומחה" מהמערב

ה. הרהורים נוגים

ו. לפני כס המשפט של בית־דין עממי

ז. במותם ציוו לנו את החיים

ח. על פעולת ארגון יוצאי מיכאלובצה והסביבה

ט. אל יוצאי מיכאלובצה והסביבה

רחוב הלאבנה 1967

שובם של המגורשים

טרם יבש הדם, העינים עדיין ירדו דמעות, התותחים רעמו, חללים נפלו בשדה הקטל. עם שחרורה של מיכאלובצה על־ידי יחידות הצבא הסובייטי ב־26 בנובמבר 1944, נראו בעיר ראשוני החוזרים לעיר כמעט ריקה. החלו להגיע בודדים, בזוגות ובשלישיות מהיערות הקרובים, ואחרים מיחידות הפארטיזאנים שבמזרח, אשר פרצו דרך קווי האש. בחודשים יאנואר, פברואר ומארס שבו ראשוני המשוחררים ממחנות־הריכוז הפולניים ובעיקר מאושוויץ וגלייוויץ.

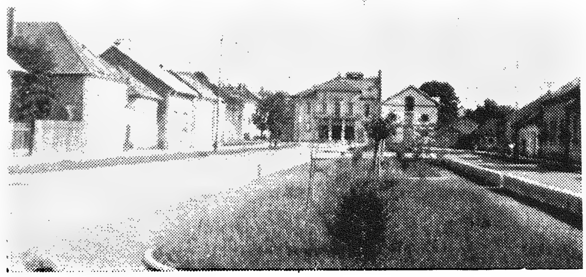
ממנין אחד נהיו שנים, שלושה ואף יותר, ובסוף הקיץ של 1945, ובמיוחד לאחר שובם של פליטי מחנות־הריכוז מאוסטריה ומגרמניה, החלה מיכאלובצה לנשום ולחיות חיים יהודיים. חלק גדול וניכר השתלב בחיים החדשים, לשיקומה ולבניגה של המדינה החדשה; אחרים לא רצו להישאר בעיר, שהזכירה כה הרבה צער וזוועה. התלבטו והירהרו בדבר הגירה — ועסקו בהכנת הניירות הדרושים. תנועות נוער ציוניות־חלוציות חידשו את פעילותן, והוויכוחים הסוערים ה„מסורתיים" בין „השומר" וה„בית"רים" החלו להתלהט. בקיצור, התחילו „לחיות", ולו רק בקנה־מידה מיניאטורי, בהשוואה לממדים שלפני המלחמה.

כ־15 אחוז בקירוב מן הנותרים לפליטה מ־6,000 יהודי מיכאלובצה והסביבה חזרו לעיירה. בשנים 1945—1947 מנתה קהילת מיכאלובצה כ־800 יהודים, ביניהם יותר משליש מתושבי הכפרים הסמוכים, שלא יכלו לחיות בודדים בכפרי מולדתם, בהם לא מצאו אף יהודי נוסף. ואם נצרף למספר המשוער הזה כמה עשרות מבני עירנו, שלא חזרו הביתה אלא נשארו במקומות גירושם או עברו לקושיצה, לבראטיסלאבה ולפראג — נוכל להגיע לאומדן של 900—1,000 נפש, כלומר, אפילו אחד לשישה מכל יהודי מחוז מיכאלובצה לא נשאר בחיים.

הקהילה על רכושה היו לתל־חרבות, ועל הריסותיה קמו חיים יהודיים חדשים. ראשוני הנציגים של הקהילה המחודשת היו גולדשמידט, ד"ר אלכסנדר גולדשטיין ונפתלי הירש. גולדשמידט שימש עשר שנים כראש־הקהל. היה צריך לבנות הכל מחדש. בית־המדרש הגדול היה הרוס לחלוטין ולא נשאר ממנו אף זכר. יתר בתי־הכנסת, בית־הכנסת הגדול, בית־המדרש הקטן והקלויז נשארו אמנם על תילם, אבל בפנים היה ההרס גדול ואף אחד מהם לא היה ראוי להתכנסות ולתפילה. לאחר שיפוץ מתאים והבאת ספסלים מבית־כנסת עזוב בוולקה־ביטשה חודשה התפילה בציבור בבית־הכנסת הגדול בוקר וערב — והמקום הספיק לכל.

גל חדש של הגירה הקטין את מספר היהודים כדי מחצית. בעיירה נשארו כ־400 נפש בערך. החיים היהודיים החלו לגווע. אחרי 1957 עזבו את מיכאלובצה עוד כ־150 יהודים, מי לעבר־הים ומי לערים אחרות. וכיום, בשנת 1967, לפי הידיעות שבידי, מונה הישוב היהודי במיכאלובצה כ־200—250 נפש, לרבות ילדים שנולדו אחרי המלחמה.

כראש־הקהל משמש אדולף שימוביץ, שמוצאו מאחד הכפרים בסביבה, ופקיד הקהילה היחיד, המוכר על־ידי העיריה ומקבל משכורת חודשית ממנה, הוא שמואל גרוסמאן משמודובצה. גרוסמאן ממלא חמישה תפקידים בעת ובעונה אחת: משגיח, שמש, מלמד, חזן ואיש ה„חברה קדישא". אחת לשבוע מבקר בעיירה שוחט מקושיצה. גרוסמאן גר בדירה שבה התגורר הרב ארנפלד ז"ל ואחריו שמש בית־הכנסת הגדול רובין.

רחוב הורנה 1967

פעמים מספר ביקרתי בעיר נעורי. לאחרונה ראיתיה בשנת 1967. מיכאלובצה נשתנתה ללא הכר. אני משוטט ברחובותיה הלוך ושוב ומחפש את עקבות העבר. במקום שעמד בית־המדרש הגדול משתרע שדה תפוחי־אדמה. עשבי־בר מכסים את המגרש שעליו עמד בנין ה„תלמוד־תורה" בעל שמונה הכיתות. מכל המיבנים של הקהילה נשאר בנין התמחוי („המטבח העממי") לנצרכים ומאפיית־המצות לשעבר. היום משמש הבנין כבית־דפוס עירוני.

כבחלום הנני מקשיב בעינים עצומות לצחוקם הרעשני והעליז של ילדים שחרחרים אשר „מלמדיהם" שיחררום להפסקה קצרה. אך בפתחי את עיני איני רואה ואיני שומע דבר. כבמקום קדוש מתהלך אני בכל השטח השומם הזה, שעתיד ליהפך ליישוב עם בתי־קומה.

עומד אני בבית־המדרש הקטן לשעבר ומעלה בזכרוני את צאת השבת בזמן „שלוש־סעודות". כשרק החל קימעה להחשיך היינו פורצים פנימה עם משה גולדשטיין ויענקל־דוד פרידמאן, מספרים זה לזה סיפורי בלהות, ואחרי זה היינו מאזינים לקולו הצרוד של ר' בעריש אשר סילסל בקולו: „בבואו מאדום חמוץ בגדים" טרה־טרה־רה. שנים רבות לא שמענו את הניגון הזה של ה„זמירות" האהובות עלינו כל כך. היום שוכן במקום הזה משרד, שבו מכהן פקיד הקהילה שמעון גרוסמאן.

שוממה החצר הגדולה של בית־הכנסת הגדול. כמו מאליו עולה למראה הבית בלבב ניגון חרישי, ההולך וחזק, הניגון אשר שמעת בעבר לא־רחוק בשעה שהוריך ישבו בליל תשעה באב על ריצפת בית־הכנסת, חלוצי־נעליים, וקוננו: „איכה ישבה בדד, העיר רבתי־עם, היתה כאלמנה".

אני נכנס פנימה לתוך בית־הכנסת, מביט על ארון הקודש, ובדמיוני אני שומע את קולו הברור והמצלצל של יוסף וידר השוחט. מחפש ורואה את החזן וידר, שומע את קולות ה„סופראנים" הערבים של המשוררים מסביבו. אבל המציאות טופחת על פני — הכל ריק. רק מאחת הפינות של הפוליש נשמע קול עצור של ילד. היה זה יהודה מארקוביץ', אחד הילדים, אשר ה„מלמד" גרוסמאן חזר אתו על פרשת השבוע.

ברחוב לפני הגדר הנאה המקיפה את בית־הכנסת לא עומדים עוד בחורים ומלווים בעינים חושקות ובהערות דו־משמעיות את בנות העיר המטיילות בגאווה על הטיילת. רק מאות השמות, שנחרתו על לבני הגדר האדומות לפני עשרות שנים, מספרים בשתיקה לכל עובר ושב שאי־פעם הם היו כאן.

רחוב הודוואבנה לא נשתנה כלפי חוץ. גם הרחוב והמדרכה נשארו כמות שהיו כשהתרוצצנו עליהם לפני 30—40 שנה. אבל כיכר סטאראי שינתה את פניה. פה נמצאת התחנה המרכזית של האוטובוסים, הדומה דמיון רב לתחנה המרכזית בתל־אביב.

מתהלך אני ברחוב הודוואבנה על־יד החצרות של טרייהפט ופרידמאן לשעבר. פה היו גם גם הבאומרים, משפחה רבת־ילדים. מן הצד השני של החצר חיתה אי־פעם אשה יקרת־נפש, הגברת גלייך, „אם השומר הצעיר". אני מחפש את הקלויז — לא מצאתיו. הכניסה אליו היא במקום אחר מהצד.

מעולם לא הייתי איש דתי, מאמין, אבל יחסי הרגשי לקלויז החסידי במיכאלובצה יישמר בלבי כל חיי. נמשכתי הנה לעתים קרובות מאוד, ובמיוחד בשמחת־תורה. בהנאה מיוחדת הייתי מסתכל ורואה את דבקותם של החסידים ואמונתם הגדולה. זוכר אני את ר' שלמה פרנקל הזקן, את ר' יידעלע פרידמאן הנמוך, את הפחח גרוסמאן המכונה גם

בית הקברות
על הר הראדק

שמעון הכהן. בזכרוני נחרתו עמוק־עמוק כל הניגונים החסידיים העליזים, שלא פעם, גם כעת, במסגרת קרובים וידידים, אני חוזר ומפזם אותם.

עתה באתי להיפרד מן הילדות: היה זה אמנם עולם של דלות, אבל שרתה בו אווירה של חמימות יהודית, עליזה ומאושרת.

רק חזית הבית מרמזת על כך, שאי־פעם שקקו פה חיים יהודיים, התרוצצו נערים עם פיאות מסולסלות וחלקות, ובפנים הבית שרו זמירות, ובשמחת־תורה היו עורכים שם הקפות ורוקדים עם ספרי התורה ר׳ יידעלע פרידמאן, ר׳ שלמה פרנקל, ר׳ שמעון הכהן ועוד. היום רועשות כאן מכונות. היום משמש הקלויז כמוסך.

העיר משתנה, רחובותיה לובשים צורה חדשה, בתיה וגם אנשיה משתנים. גלגל־החיים סובב. רק אנו, שחיינו את כל העבר הזה, יודעים מה מסתתר מאחורי אבני הרחוב וקירות הבתים בסטראניאני, ברחובות הלאבנה, הורנה, הודוואבנה, דולנה וכו׳. החצרות נעלמות. הרחובות מתרחבים, העיר גדלה בשביל האחרים, בשביל הבאים...

על אלה שנשארו ועל אלה שאינם עוד...

בזמנו הכרתי אישית כל אדם במיכאלובצה, כמעט את כל 4,000 יהודיה. היום שרדו מהם אולי 200—250. מדי פעם בפעם, כשאני מזדמן לעיר, אני מבקר אצלם. אספר רק על כמה מהם, על מנת שניצור לעצמנו תמונה כלשהי מחייהם כיום.

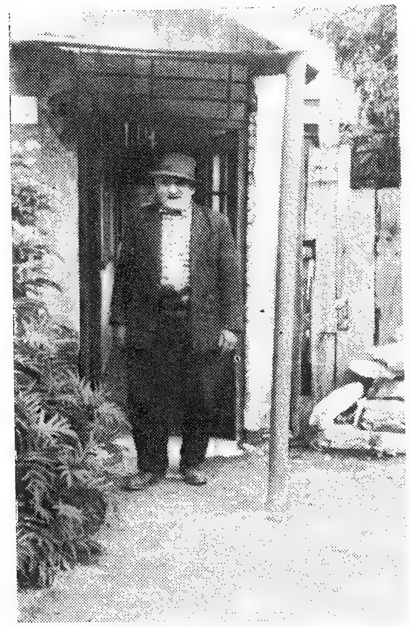
האחים גולשמידט חיים ועובדים כמו לפני 40—50 שנה, באותו בית־מלאכה, באותה חצר שהיתה שם המאפיה של ויזנר. המבוגר ביניהם הוא בן 82 והצעיר בן 78, עד מאה ועשרים. אנשי־עמל חרוצים כדבורים.

מי מאנשי מיכאלובצה לא יזכור את הלל לנרוביץ? מי לא הכיר את שמשון הגיבור שלנו? בבואי לעיירה הייתי תמיד מבקר אצלו. לאחרונה ביקרתיו בשנת 1963. שנה לאחר מכן נפטר בגיל 74. בעת ביקורי האחרון אצלו התאונן על מצב בריאותו, ועוד יותר על שאין נותנים לו רשיון לעבוד במקצועו כעגלון, שמא ייהפך למנצל... הוא לא הצליח לשכנע את השלטונות, כי סוסי הלל לא היו אף פעם, וגם לא יהיו, סוסים קאפיטאליסטיים, והוא עצמו שירת בזמן המהפכה ההונגרית בצבאו המהפכני של בלה קון ואף פעם לא היה מנצל.

מכל משפחת מארקוביץ׳ הגדולה, שמנתה 14 או אולי 16 ילדים, נשארו אחרי השואה לא יותר משלושה: שתי הבנות רוז׳יקה ויולנקה (האחרונה נפטרה בינתיים), והאח לאיוש החי בפאריז. רוז׳יקה היא אשתו של ש. לאנדאו. שניהם היו חברים פעילים בקבוצת הפארטיזאנים הראשונה בהרי ויננה. אין ספק כי בני עירנו זוכרים גם את איציק פראַגר, שלא החסיר בשעתו אף הפגנה קומוניסטית אחת וגם בהפצת כרוזים היתה ידו. היום הוא נחבא אל הכלים... לא פעיל, עובד כרפד, מבקר ומתמרמר, אם כי מבחינה כלכלית מצבו טוב. אבל לא על הלחם לבדו יחיה האדם. חלום נעוריו התנפץ במציאות הרחוקה מאוד מחלומותיו הוורודים על עולם חדש שיקום...

ביום ביקורי בירכו את ליפקוביץ, שלחם במלחמת ספרד, ליום הולדתו השישים. הוא מנהל את המחלקה הסוציאלית וכן מחזיק בתיק מס הכנסה וארנונה. שרידי קהילת מיכא־לובצה במקום מתמעטים והולכים ומתפזרים בכל פינות המדינה — מהם אנשי מדע, סופרים, אמנים ופקידים בכירים, פעילים בכל תחומי החיים, כגון אימריק בור, בנו של ליפקוביץ, שהוא עתה רופא־לב מפורסם בפראג, ועוד.

הלל לנרוביץ׳ ז״ל
,,שמשון הגיבור״ של מיכאלובצה

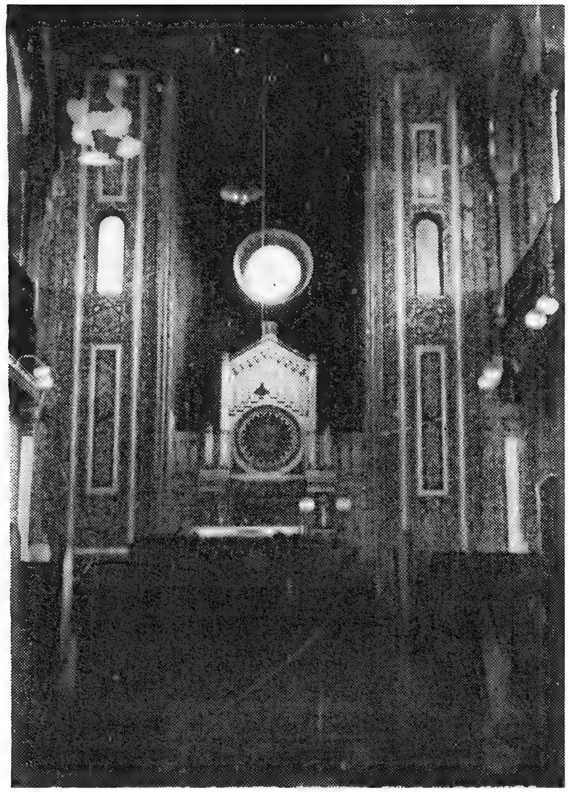

שמואל גרוסמן ה,,מלמד״, עם בתו הצעירה ליד בית המדרש הקטן (1967)

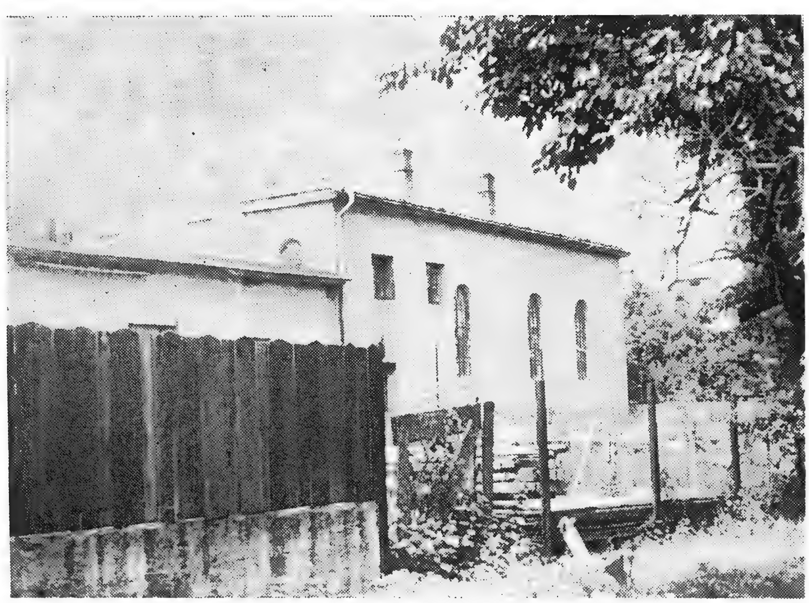

בפוליש : שמואל גרוסמן ויהודה מרקוביץ בן 10

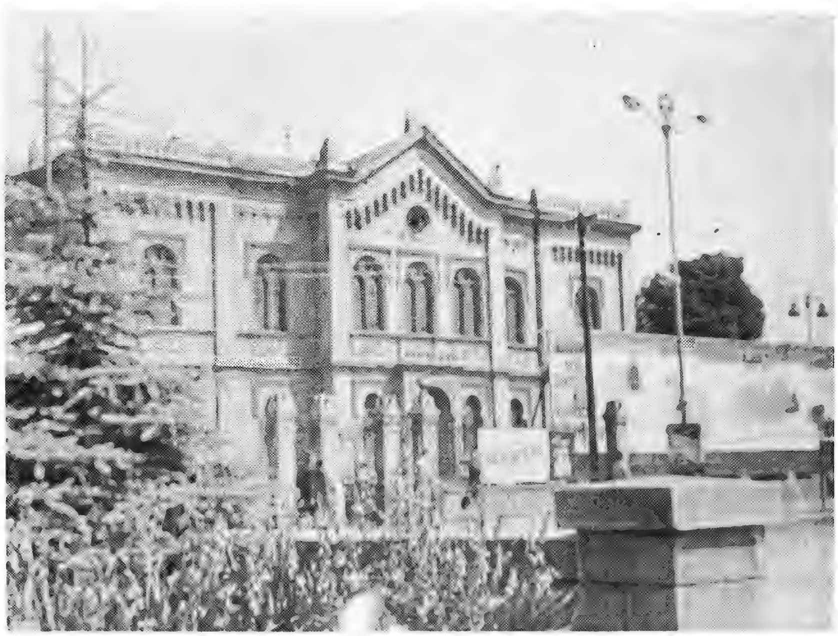
ארון הקודש

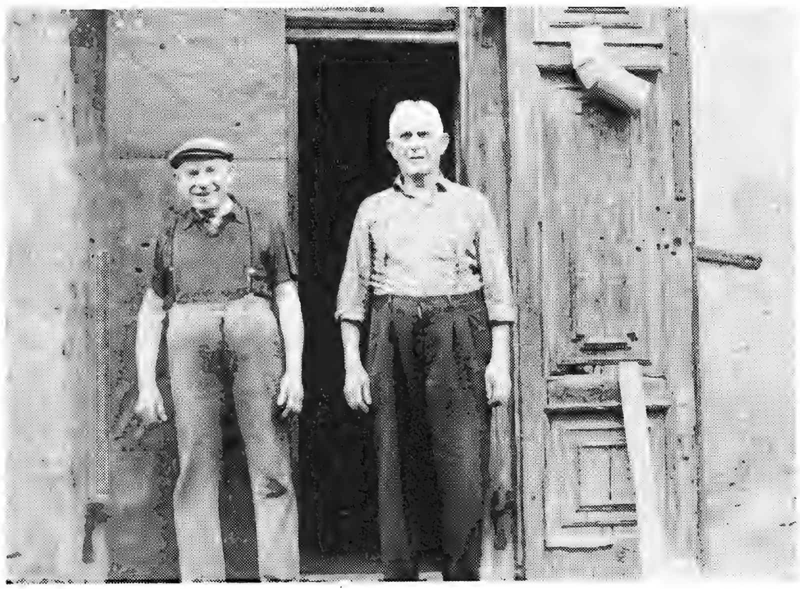
ה„קלויז" שהפך למוסך לתיקון מכונות

הגדר לפני בית הכנסת הגדול 1967

בית הכנסת הגדול 1967

האחים גולדשמידט בחזית בית־מלאכתם

איציק פראגר ממשיך לעבוד כרפד

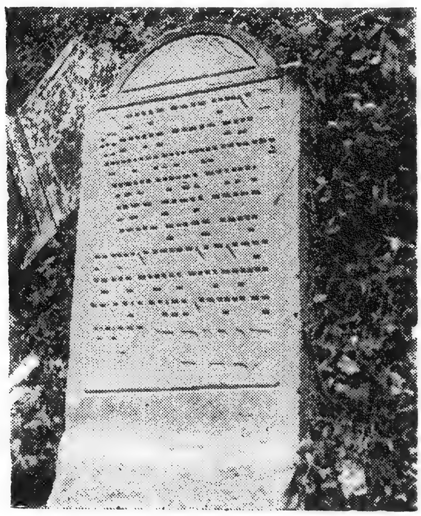

מצבותיהם של

1 ר׳ ישראל ברוך גליק ור׳ אברהם דויטש

2 ר׳ דוד אייכלר

3 מצבות בווינה

אפרם של הורי וקרובי לא הוטמן בבית־הקברות במיכאלובצה. הם לא הגיעו לקבר ישראל. אינני הולך לקבר אבות. אני הולך לבית־הקברות לחלוק כבוד לאלה שפעם היו קרובים לי, שבסביבתם גדלתי ושבהשפעתם עוצבה אישיותי. נעמדתי רגע על־יד כל קבר שהזכיר את מישהו. זמן ממושך יותר עמדתי על־יד שתי מצבות; של ר׳ ישראל ברוך גליק ושל ר׳ אברהם דויטש. הראשון נפל כקרבן בזמן הקרבות של הלגיונות הצ׳כוסלובאקיים ביוני 1919; את השני הקריבו על מנת לשכך את זעמם של הלגיונרים הצ׳כיים, שהטילו עונש קולקטיבי על הקהילה באותה השנה. גליק היה בן 32 כשהוצא להורג.

נולדתי בכפר נאצינה־ואֶש, השוכן שמונה קילומטרים דרומית למיכאלובצה. מיישוב גדול זה חזרו 4—5 נפשות, אבל גם הן לא נשארו בכפר. גם כאן הלכתי לבית־הקברות הישן. לזכרון צילמתי את המצבה של הגאון הידוע ר׳ דוד אייכלר.

הגדר נרקבה מזמן, אבל בית־הקברות נשאר שלם, לא נראים בו סימני־פגיעה. יתר על כן, על־יד הלאבורץ קיים בית־קברות עתיק יותר, יש אומרים — עוד מן המאה ה־16 או ה־17. אני מציין את זאת, כי שמעתי סיפור מעניין הנוגע למקום העתיק הזה. איש המקום סיפר לי, שלפי התיכנון המקורי היה צריך הכביש המורחב להומנה לעבור דרך בית־הקברות הזה. כשנודע הדבר למועצת הכפר, התנגדו כאיש אחד לתוכנית הזאת. „לא נסכים להפריע למנוחתם של תושבינו המתים״ — אמרו. „מספיק תלאות עברו עליהם בחיים, נכבד את זכרם, וינוחו בשלום על משכבם״. ואכן התוכנית בוטלה.

תמחוי (מטבח לנצרכים) ומאפיה למצות של פסח

סוף דבר

אין מנוס. היהודים נעלמים מחלק זה של העולם, אט־אט יאבדו אף עקבות יהודי מיכאלובצה. מאות בשנים חיו בעיירה הזאת ובסביבתה, ועתה אנו עדים לשקיעתם הבלתי נמנעת של החיים היהודיים שם. ברם, למרות הגורל הטראגי של קהילה גדולה זאת, נשארו פירותיה, פירות התרבות שפותחו במשך תקופה ממושכת על־ידי דורות קודמים. מהפירות האלה נזונים כבר דורות־ההמשך, החיים כיום תחת תכלת השמים הבהירים של ישראל. בזכותם נתחדשה המולדת, בה מתחברים יחד אלה מבניהם ובני־בניהם, שנשארו בחיים, עם צאצאיהם של רבבות יהודים אחרים, בני הגולה המחוסלת. האומה מצאה את ביתה העתיק הודות לאלה, שאפרם נח בבתי־הקברות הישנים, או פוזר בידי הנאצים ברחבי אירופה הכבושה. הם היו אלה, אשר נשאו בגאון במשך אלפיים שנה את לפיד הדורות, אותו ישא הדור הקיים לקראת עתיד מזהיר יותר.

בראטיסלאבה

אמיל פ. קניאז'ה

עדותה של בת עירנו על זוועות הנאצים

אלישבע סנש, בת מיכאלובצה וכיום תושבת ירושלים, סופרת ועתונאית, היתה אחת העדים במשפט אייכמן בירושלים. בעדותה סיפרה על רכבת־המוות לאושוויץ, כמי שחזתה זאת מבשרה ובמו עיניה, כאשר שולחה למחנה ההשמדה יחד עם אלפי יהודים אחרים. להלן פרטי דברי העדות כפי שנרשמו בבית־המשפט.

שאלה: אולי תאמרי לבית־המשפט, כאשר התחילו הגירושים מסלובאקיה איך הצלחת לברוח להונגריה? תמסרי באופן כללי, בבקשה, באיזו דרך ברחת?

תשובה: בסלובאקיה, במיכאלובצה, תפסו קודם את הבחורות. זה זיעזע עד מאוד את המשפחות, מאחר ולא ציפו שבראשונה יקחו דווקא את הבנות, בחורות, נשים צעירות. גם אני הייתי ביניהן. באותם הימים עוד הצלחתי להימלט, אולם אחרי כן תפסו אותי והכניסוני למשלוח אחר, אך גם מאותו משלוח הצלחתי להימלט. ב־5 במאי גורשו היהודים ממיכאלובצה...

ש. באיזו שנה?

ת. בחודש מאי 1942 גירשו את היהודים ממיכאלובצה, ואחרי־כן שלחו גלויות, כי גירשו אותם בכיוון לובלין. על גלויות אלה היה כתוב: „כמעט כולם כבר בהראדק" — זה היה שמו של בית־העלמין במיכאלובצה. כן היה כתוב: „טרם נפגשנו עם ויזנר". ויזנר היה האופה. פירושו של דבר, כמעט שלא אכלו לחם.

ש. אולי תאמרי לנו, איך הצלחת להגיע להונגריה?

ת. סופרי הונגריה כתבו מכתב בקשה לטיסו, שלא אגורש, אולם קיבלו תשובה שלילית. אחרי זה קיבלתי הודעה משנדורמרוי, סופר, שעלי לברוח להונגריה. הגירושים בסלובאקיה נעשו בברוטאליות גמורה. את הבחורות זרקו במצב של התעלפות למחצה, כאשר הכניסו אותן לאוטובוסים ומשם לקרונות.

ש. גברת סנש! עני עכשיו על השאלה הספציפית שלי: — איך הצלחת להגיע להונגריה?

ת. עברתי את הגבול ברגל, כך הגעתי לבודאפשט ושם קיבלתי אחרי כן ממשרד החוץ, כלומר מן הממשלה, זכות חסות.

ש. איפה היית כאשר הגרמנים נכנסו לבודאפשט, ב־19 במארס 1944?

ת. גרתי בפנסיון ברחוב רודומר מספר 2.

ש. מה קרה אתך אז?

ת. הגרמנים באו ביום ראשון. ביום שלישי בשבוע בשעה 5 בבוקר עוררוני אנשי הס"ס, נכנסו לחדרי ואמרו: בואי אתנו.

ש. לאן הובילו אותך תחילה?

ת. לקחו אותי יחד עם מהגרים פליטים פולניים אחדים, אשר גם הם גרו באותו פנסיון, והביאו אותי לרחוב לאיוש קושוט, למקום מושבה של הגסטאפו.

ש. כמה ימים היית שם?

ת. הייתי שם ארבעה ימים, עד ערב שבת. לא נתנו לנו לא לאכול ולא לשתות.

ש. במשך ארבעה ימים לא קיבלתם שום דבר, לא לאכול ולא לשתות?

ת. לא קיבלנו לא מזון ולא שתיה. עלי להוסיף, שאז, ביום ראשון, הייתי היהודיה היחידה.

היו שם פראנץ קרנצה פישר, הרוזן גיאורג אפוני, טאורנס קורין, חברי המערכת של העתון וחבר בית־המחוקקים.

ש. לאן הובילו אתכם ?

ת. אחרי כן הובילו אותנו — כאשר היו כבר יותר יהודים — לבית־הסוהר שברחוב זביני.

ש. התוכלי לספר לבית־המשפט מה עשו אתכם שם ?

ת. בגסטאפו העמידו אותנו ליד הקיר למשך שעות ואיימו עלינו כי אם נהפוך את פנינו ישתמשו בנשק. כאשר הוציאוני ממרתף „אסטוריה", צעקתי ברחוב כדי לתת אות למכרי. כאשר אחד מבין העוברים ושבים עצר — איים עלי איש הס"ס וזרק אותי אל המכונית. בבית־הסוהר אשר ברחוב זביני היינו 16—18 איש בתא של שנים וחצי מטר.

ש. האם זכורות לך פעולות מסוימות מצד אנשי ס"ס שנעשו כדי לבזות את הנשים בנוכחות החיילים ?

ת. כן. כל בוקר היה עלינו לקום בין השעות 4—5 ולהתרחץ בפרוזדור כשהיינו ערומות. דבר שהיה בזיון גדול בשבילנו.

ש. להתרחץ, פירושו בנוכחות החיילים ?

ת. כן, בנוכחות החיילים. ואם מישהי לא התפשטה ולא התרחצה לפי טעמם, שפכו עליה דלי מים.

ש. האם באותן השנים, 1943 ו־1944, ידעת כבר מה נעשה ביהודים באושוויץ ?

ת. כן. ידעתי. עוד בשנת 1943, כשכבר לא הייתי במיכאלובצה, עבר אחד בשם קליין־קלינובסקי, הגר עכשיו בהרצליה. הוא סיפר, כי גארדיסט סלובאקי אחד הביא מכתב בשביל משפחת בליי.

ש. אין צורך אולי בכל השמות, הגידי רק לבית־המשפט מה היה ידוע לך למעשה מה נעשה ביהודים באושוויץ.

אב בית־הדין: העדה היתה כבר אז בבודאפשט ?

ת. כן. במכתב ההוא היה כתוב, שקיימים תאי גאזים ושלוקחים את הבחורות לבתי־בושת.

מר באך: האם ניסית לספר את הדברים האלה לאנשים אחראים בבודאפשט ?

ת. כן. אני ליוויתי את קליין־קלינובסקי אל ד"ר פולגרגרש, שהיה אז במשרד הסיוע, וסיפרתי לו את זאת. זאת עשיתי, מאחר ששוב היתה צפויה ליהודי סלובאקיה סכנה ורציתי מאוד שיביאו את היהודים להונגריה.

ש. מה היתה התגובה על הסיפור הזה שלך ?

ת. הוא אמר בצורה פשוטה מאוד: את משוררת גדולה ובעלת דמיון עשיר.

ש. מתי הגעת למחנה קישטארצ'ה ?

ת. מבית־הסוהר ברחוב זביני הביאו אותי להר השוואבים. שם היה מקום מושבה של הגסטאפו. שם עינו אותי מאוד, ולבסוף החזירו אותי לבית־הסוהר אשר ברחוב זביני.

ש. עכשיו ספרי, בבקשה, מתי הועברת לקישטארצ'ה.

ת. אינני זוכרת את היום המדויק. הייתי כששה שבועות בבית־הסוהר ברחוב זביני.

מר באך: הייתם בידי הגסטאפו. האם את יכולה לומר לבית־המשפט מתי הוכנסת בפעם הראשונה לרכבת הגירוש בקישטארצ'ה ?

ת. משם העבירו אותנו אל ההונגרים ושם היינו תחת פיקוחם במשך שבועות אחדים,

עד יולי. כנראה שהם ידעו שיהיה עוד גירוש, מאחר שנקטו אמצעים מסוימים. בתחילה הובילו אותנו לתחנה שבקישטארצ׳ה. משם נסענו לבודאפשט, אבל לא לתחנת הרכבת קלטי המזרחית אלא לתחנת רכבת באחד הפרוורים.

ש. כמה זמן הייתם בבודאפשט?

ת. הכניסו אותנו אז לבית המעצר, כביכול, ושם נפגשנו עם הרבה נשים הונגריות, שהועברו לשם מרחוב קרסילאר וממקומות מעצר אחרים. אחרי כן הובילו אותנו לתחנת הרכבת קלטי והכניסו אותנו לקרונות להובלת בהמות. היינו בערך 70 ואולי 80 בקרון אחד. בתחנה זו עמדנו זמן רב, אחרי כן הסיעו אותנו. ושוב התעכבנו בתחנה אחרת.

ש. לאחר שהתעכבתם באותה תחנה, מה קרה לאותה רכבת?

ת. מאחר שהיינו בקרונות סגורים, לצרכי הובלת בהמות, לא יכולנו להשקיף החוצה. אולם אחרי כן, כאשר הרכבת התחילה לנסוע, הרגשנו שהיא נוסעת חזרה.

ש. האם, למעשה, חזרה הרכבת והוחזרתם לקישטארצ׳ה?

ת. כן, חזרנו לקישטארצ׳ה. למחרת נפוצה שמועה, כי הוחזרנו לפי פקודתו של הורטי.

ש. מה קרה אתכם לאחר מכן?

ת. כעבור ארבעה או חמישה ימים, אינני זוכרת בדיוק, דווקא בארוחת הצהריים, נכנסו בחיפזון חיילי ס״ס וצעקו: ,,החוצה!״

ש. האם זה בא לגמרי במפתיע?

ת. כן. לגמרי במפתיע. קמה בהלה עצומה.

ש. מה עשו אתכם?

ת. אז היו מוכנים כבר אוטובוסים ואילצו אותנו לעלות עליהם במהירות גדולה. אחדים שלא יכלו לזוז נזרקו על האוטובוסים.

ש. האם היתה התחשבות כלשהי בחולים ובזקנים?

ת. לא. אלמנתו של ד״ר מיכאל פלדי, הסופר הידוע, הרעילה את עצמה קודם ולכן לא יכלה ללכת; אז זרקו אותה למעלה. במהירות גדולה הגענו לתחנת הרכבת קלטי ושם הכניסו אותנו לקרונות.

ש. כמה אנשים היו הפעם בתוך קרון?

ת. כמו בפעם הקודמת, כלומר היו ביחד כ־70—80.

ש. לאן הובילה אתכם הרכבת?

ת. הגענו לאושוויץ, דרך סלובאקיה. באורלו עברנו את הגבול.

ש. מה היה גורלם של האנשים מאותו הטראנספורט אשר הגיעו לאושוויץ?

ת. לפי הקבוצה. הלכו קבוצות קבוצות — ימינה ושמאלה. אני הופניתי עם הקבוצה שלי לצד החיים. עמד שם מנגלה, ובערך מחצה על מחצה הוא כיוון את הקבוצות לשני הכיוונים, לצד החיים ולצד תאי הגאזים.

ש. איך ידוע לך שצד אחד הלך לחיים וצד אחד הלך למוות, לתאי הגאזים?

ת. את זה בכלל לא העלימו, לא עשו מזה סוד. כאשר הופנינו לצד החיים, תיכף אמרו לנו זאת האנשים שהיו שם. אני נפגשתי שם עם מכרים. אף לא היה צורך בגאז. מאחר שכבר בשבועות האחרונים, אף בימים הראשונים, מתו אנשים רבים, נפלו, נספו.

ש. הידוע לך כמה, בערך, מהטראנספורט הזה נשארו בחיים?
ת. אין אני יכולה להגיד זאת, מאחר שהם הועברו למקומות שונים.
ש. לאן הועברת מאושוויץ?
ת. אותי הובילו בתוך קבוצה של 500 אנשים, אולם בקבוצה זו היו כבר מעט אנשים מקישטארצ'ה. הביאו אותנו לפלרסלבן בגרמניה המערבית, לבית־חרושת לייצור מלחמתי.
ש. האם הגעת לבסוף למקום בשם זאלצוודל?
ת. עשרה ימים לפני השחרור. אז נופחה הקבוצה עד ל־800 איש והם המשיכו במסע המוות.
ש. האם זכור לך מקרה מסוים עם קרונות מלאי גברים יהודים שהגיעו לזאלצוודל?
ת. כן. אלה שבאו אחרינו. אז כבר לא פתחו את דלתות הקרונות.
ש. מה פירוש הדבר? מה היתה התוצאה?
ת. מאחר שהאמריקאים באו רק אחרי עשרה ימים — זה קרה ב־14 באפריל — נספו שם כולם בקרונות הסגורים האלה.
ש. הזכרת קודם מקום בשם פלרסלבן. מה קרה שם לנשים אשר ילדו?
ת. בפלרסלבן היו שתי נשים שילדו. בראשונה טיפחו נשי הס"ס את הילדים בחיבה, אחר־כך הובילו אותם יחד עם האמהות. אחרי־כן נודע לנו, שהובלו לברגן־בלזן, לגאז.
אב בית־הדין: ד"ר סרבאציוס, יש לאדוני שאלות לעדה?
ד"ר סרבאציוס: אמרת שהובילו אותך להר השוואבים והכניסו אותך ללשכה. איזו לשכה היתה זאת?
ת. היתה זו איזו חווילה.
ד"ר סרבאציוס: היו שם כמה משרדים. היה שם מפקד משטרת הבטחון הגרמני. היה שם הקומנדנט של ה„סיפו" והס"ד בבודאפשט, היה שם מה שנקרא „זונדאֶר קומאנדו אייכמן" והיתה הגסטאפו הגרמנית. האם זוכרת את באיזה מן המשרדים היית שם?
ת. אני מבינה את השאלה. לא נפגשתי שם עם הונגרים. אותי חקר שם קצין ס"ס בחדר אחד. קודם שמר עלי חייל ס"ס. אז העמידו אותי למשך שלוש שעות אל הקיר ואמרו לי, כי אם אפנה את פני לאחור — יירו בי וימיתו אותי. אולם בכל זאת לא החזקתי מעמד והפכתי את פני.
ד"ר סרבאציוס: גברתי העדה, שאלתי היתה אם את זוכרת באיזה משרד היית. לא ראית שם הונגרים. האם את זוכרת באיזה משרד של לא־הונגרים היית, כן או לא — או שאת זוכרת או שאת לא זוכרת.
אב בית־הדין: העדה לא הבינה את השאלה. ד"ר סרבאציוס הזכיר פה כמה משרדים גרמניים, האם היא יכולה להגיד אם היא היתה בבנין של „זונדאֶר קומאנדו אייכמן" או של מפקד ה„סיפו" או באיזה בנין אחר — כן או לא?
ת. זאת לא הודיעו לנו ולא ידעתי, ואין אני יודעת.
השופט הלוי: את אומרת שחקרו אותך שם, על מה חקרו אותך?
ת. הרושם שלי היה, שברצונם לשתף אותי בשירות ריגול, מאחר ששאלו אותי שאלות מסוג זה. יורשה לי להעיר עוד, כי אמרו לי שעל עתונאי לדעת זאת. על זאת השבתי שאמנם אני עתונאית, אולם אין אני מומחית לסטאטיסטיקה.

מיכאלובצה — ערב המלחמה ובתקופת השואה

מתוך „אלמנך זמפלין" שהופיע ב־1958 ע"י הועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית

בשנת 1938 היו במועצת העיר שכללה 12 חברים, ארבעה חברים יהודים, והם: ד"ר מיקשה ברוגלר, ד"ר אלכסנדר גולדשטיין, דוד פלדמן ומיקולש ליפקוביץ'.

לנציגות העיר בת 34 חברים היו תשעה חברים יהודים: דוד הרשקוביץ', לזר פוקס, ד"ר מקס בריגלר, מאטיאס זינגר, ד"ר אלכסנדר גולדשטיין, מיהלי זומר, ארפד גולדברגר, דוד פלדמן ומיקולש ליפקוביץ'.

בשנים הללו פעלו במיכאלובצה האירגונים היהודיים דלקמן: אגודת נשים ובנות, „השומר", חברה קדישא, ג'וינט, חברה משניות, „אחד העם", ויצ"ו (עמ' 42).

הפרטים האלה הם ההוכחה הטובה ביותר, שתושביה היהודים של העיר השתתפו באופן פעיל בחיי הכלכלה והחברה וכמו כן בחיים התרבותיים והסוציאליים של אירגוניה השונים.

כעבור כמעט שנתיים החלו הפרובוקציות נגד היהודים וגברו משלב לשלב, במיוחד מצד הגארדיסטים של הלינקה. יום אחד שברו אלמונים את חלונות בתי היהודים וגם את חלונות בית־הכנסת. על היהודים נאסר להתרחץ בנהר הלאבורץ ההומה אדם. בבתים יהודיים רשמו את התכשיטים.

ב־1941 החלו להפיץ מפה לפה את ההגדרה החדשה „אריזציה". מבחינה מעשית פירושה של המלה היתה — העברת חנויות היהודים, ללא תמורה, לידי הארים. השמות: בליי, פלדמן, זוננשיין ויעקובוביץ' הורדו משלטי החנויות והוחלפו בשמותיהם של: צ'רבאני, סאבו, צ'יצ'אק, באבילונסקי וכו'.

בד בבד עם האריזציה החמיר מצבם של היהודים בעיר. תחילה נאלצו לענוד סרט צהוב על זרועם, לאחר מכן — מגן־דוד צהוב על החזה ולבסוף בא הגירוש.

החלו בגירוש הבנות ובתאריך 26.4.42 הגיעו הגירושים לשיאם. אז כבר גורשו היהודים ללא הבדל גיל ומין. מן הבוקר ועד הערב נהרו משלוחי היהודים; זקנים וילדים מהסביבה הועברו לעיר ומשם למחנות ההשמדה.

בגירוש האכזרי השתתפו בהתלהבות הגארדיסטים ממערב סלובאקיה. מבין הגארדיסטים המקומיים בלט במיוחד הגארדיסט צינקובסקי, שהכניס בכוח לאוטובוסים הגדושים את האחיות לאנדאו, את בנות פירסט ואחרים. ממיכאלובצה והסביבה גורשו בכוח כ־4,000 נפש (עמ' 49־50).

עם הזזת החזיתות למערב החלו המגורשים לחזור לבתיהם, ביניהם הגיעו אחד־אחד גם היהודים; אחדים מן ההרים ואחרים ממחנות הריכוז בבגדי אסירים. מחמשת האלפים המגורשים והבורחים חזרו בקושי כ־10%. היתר מתו ונהרגו בתאי הגאזים ובמחנות העבודה והכפיה השונים. חלק קטן מהם יצא מיד אחר השיחרור לארץ־ישראל או לארצות אחרות.

הרבה נכסים יהודיים נשארו ללא בעלים ולשמירתם מינתה נציגות העיר אפוטרופסות לאומית — „נארודנה ספראבא" (עמ' 63).

הביא לבית־הדפוס

ד"ר אלכסנדר גולדשטיין

ה„מומחה" מהמערב

ברצוני לספר על מקרה אחד אשר בוודאי יעניין כל איש מיכאלובצה שחי אתנו בזמנים ההם ועבר את תקופת ה„גארדיסטים".

לא ייאמן כי יסופר, שהאיש אשר היה יד־ימינם של כל הצוררים הגדולים במיכאלובצה וחי בחברתם — היה יהודי מחופש כ„גארדיסט", וכך היה המעשה:

בשעה שה„גאולייטר" הגרמני במיכאלובצה, וורנר, הלאים את החווה הגדולה בסארגאמאש, הבין וידע בחקלאות כצועני קורייה באסטרונומיה. על כן הביא ממערב־סלובאקיה אגרונום מומחה, שישמש לו כיועץ מקצועי. למומחה הזה קראו במזרח־סלובאקיה „המערבי". איש זה לא דמה כלל לטיפוס ארי, בלונדי וגבוה. הוא היה נמוך, שמנמן, בעל שערות חומות ופנים אדומות, עגולות. היה מתהלך במגפיים גבוהים, מבריקים, לבוש מכנסי רכיבה („בריצ׳ס" בלע"ז) וסרט הדור על זרועו השמאלית.

יום־יום היה בא העירה ותיקו בידו, לסדר את עניני החווה. הופעתו המחוצפת, פניו האדומות המביעות ציניות, והתחברותו לגדולי ה„גארדיסטים" הוציאו אותי מן הכלים. שנאתיו יותר מיתר הצוררים.

אחרי המלחמה, בהיותי בבראטיסלאבה, פגשתיו להפתעתי הרבה בדואר המרכזי. פניתי אליו ושאלתיו:

— מה מעשיך כאן, גארדיסט שכמותך? האם החוק והנקם טרם השיגו אותך? האם חמקת מחברתו של ד"ר הוט׳קה וורנר?

— אף פעם לא הייתי גארדיסט — ענה.

— מה? לא היית גארדיסט? הכל אומרים זאת היום. אני מכירך ממיכאלובצה מן הזמן שמכרתי לך מכנסי רכיבה בשביל פועליך מן החווה בסארגאמאש. יש לך החוצפה להכחיש זאת? מיד אלך למשטרה למסור אותך לידיה.

בבת־צחוק על פניו האדומות אמר:

— טיפש שכמותך. יהודי הנני, ועובד עם מר ווייס מן הרחוב היהודי באירגון ה„בריחה" לארץ ישראל...

אביגדור (סטנו) שטיינהארדט קנדה

הרהורים נוגים

...להביט אחורה בזעם, להסתכל בעינים עצומות בעיירת מולדתי, כי איך אפקח עיני ואראה באבדן עמי? כבאפלה אגשש, כי אלה שהשארתי שם לא אמצאם עוד, כי לא אח ולא ריע לי שם.

אשוטט בין החורבות ואחפש את ידידי: הברקוביצ'ים, המושקוביצ'ים, הגולדפינגרים, הבלאויים והווייסים — היכן הם? אין שלטים מאירי־עינים של חנויות ובתי־אומן. רק פה ושם יציץ מתוך הסיד שלט דהוי שנשאר למזכרת מן העבר.

כך אהלך לי הלאה עד למרכז העיר, אמשש את הקירות עד שאגיע לחצר בית־הכנסת. שעריו פרוצים לרוח, הדלתות הוצאו מציריהן, הציורים הנפלאים של התיקרה דהו מרוב שנים, זו התיקרה היפה שבה חזיתי בנעורי כעין שמים כחולים הנפתחים לתפילתם של באי הבית. אני רוצה להקשיב לרינת התפילה, אך את אוזני מחרישה יללת הרוח בחלונות הפרוצים. אנוס — לא אדע לאן, עד אשר אגיע אל הנחל ואשמע את שקשוק מימיו הצלולים. אך לא אוכל להסתכל בהם, כי את העבר לא אוכל למצוא ואת ההווה לא אוכל לראות.

מרוב עייפות נרדמתי, ובחלומי ראיתי את העבר, שכה נכספתי לראותו! לא עוד הסתכלתי אחורה בזעם, כי אם בחדווה ירדתי אל ה„דולנה אוליצה" לראות את הבית שכה אהבתי, ביתם של הגלייכים, של „אם השומרים", בית ציוני חם, ומעבר לכביש את ה„קלויז", את ה„חדר". דילגתי על כמה חצרות עד ל„ישיבה" של ר' משה גרינברגר הדיין, לשמוע קצת תורה מפיו. אפגוש יהודים רבים הנוהרים אל בית־הכנסת עם ילדיהם, הממלאים את הרחוב בלבושם החגיגי — לקבל את פני השבת.

עברתי את כל הרחוב, עשיתי דרך ארוכה בין שדות וגנים אל עמק רחב־ידים בין שדות קמה בשלה, אל ביתם של החלוצים, זו הדרך אל פלוגת ההכשרה במד'יוב. משם סללתי את דרכי לעתיד. בחזרה שמתי פעמי אל קן „השומר הצעיר" לשאוף קצת מאווירה של ארץ ישראל, בקרב נוער אשר רצה בעולם אחר, נוער זקוף־קומה, צועד בטוחות במולדתו.

כאן תם חלומי. ובהקיצי רואה אני את בני יושב על גדות הנחל בין שדותינו, שאני זרעתים בדמעה וברינה קצרתי.

לא הרי הקארפאטים עוטרים לי מסביב; לא בשדות זרים אני צועד זה שלושים שנה, כי אם על אדמתי, בתוך ערי ישראל וכפריה; בקרב כל אלה שבנו להם בית במולדת, העמלים יחד עם בניהם, נכדיהם וניניהם. רק על אלה דואב לבי — על אלה שלא זכו, על אלה שנטבחו במשרפות אושוויץ וטרבלינקה, על אלה ששמותיהם חרותים באולמי „יזכור" של „יד ושם", ולהם אני מקדיש שורות אלה.

כפר מאסאריק **דב להב (בלאו)**

לפני כס המשפט של בית־דין עממי

אחרי מלחמת־העולם השניה היו אלה בתי־המשפט העממיים, שמתפקידם היה להעמיד לדין את פושעי־המלחמה שגרמו לחלוקתה של צ׳כוסלובאקיה הדמוקראטית, שגירשו למחנות־המוות עשרות אלפי אחינו היהודים, ושפגעו בזכויות האדם בשנות המלחמה.

אחת הפקידות הקשישות של הקהילה היהודית בקושיצה היתה בין המעטים שהצליחו לחזור בריאים ממחנה־המוות של אושוויץ. אך היא לא למדה לקח ולא היתה אסירת תודה לגורל שהציל אותה, ולא ראתה, ואולי גם לא רצתה לראות, כי ניצולי מחנות־המוות — למרות מס־הדם הגבוה שנדרשו לשלם — לא קיבלו בחזרה את רכושם, את אדמותיהם וביתם, או שקיבלום בחזרה רק לאחר תהליך משפטי ממושך, מכיוון שבתי־המשפט ועוד פחות מהם הגורמים המוניציפאליים, לא מיהרו להיענות לאחינו האומללים. ולבתי־משפט אלה הגישה הפקידה הקשישה לפרעון את חשבונה שהביאה ממחנה המוות באושוויץ.

לפי התלונה שהגישה לבית־המשפט העממי במיכאלובצה, הועמדה לדין נערה יהודיה באשמת פגיעה בזכויות האדם. היא נאשמה בכך, שבקיץ 1944, בהיותה בתפקיד של אחראית לביתן, הורידה מראשה המגולח של המתלוננת את מטפחתה ולאחר ה„מיפקד" גירשה אותה במכות בחזרה לצריף המגורים. על סמך תלונה זו פעל בית־המשפט העממי בחריצות־יתר ועצר את הנערה לשם חקירה.

הצעירה היתה אחוזת יאוש, כי שמעה, שבעיר פרשוב נידונה בחורה יהודיה לשנתיים מעצר על התנהגותה במחנה ריכוז, בו בזמן שאותו בית־משפט פטר פאשיסטים בעונשים קלים, ואף שיחרר פושעי־מלחמה בזה אחר זה. מצפונה של הנערה היה אמנם שקט, כי הרגישה עצמה חפה מפשע, אך לאחר שלוש שנות ישיבה במחנה־ריכוז חששה שיישלל ממנה שוב החופש, כי לא ציפתה משופטי בית־המשפט העממי, שיבינו את מהות חיי המחנה ומה גוררת אחריה הפרת המשמעת הקולקטיבית במחנה.

הנערה, בשובה לעיירה מן המחנה, לא מצאה נפש חיה ממשפחתה הענפה מלבד צעירה אחת, אחות לגורלה, אשר בעצת הסניגור פנתה לאחד העסקנים של קהילת קושיצה, ובעזרתו הצליחו להוציא מהמתלוננת הקשישה הצהרה בכתב, שהיא חוזרת בה מתלונתה בטענה, שהיא טעתה בזהות הנאשמת, כי באושוויץ היו רבים בשם זהה, שהיא לא נפגשה עם הנאשמת והגישה תלונתה רק לפי השם. על־סמך זה שוחררה הנערה עד המשפט.

המשפט עורר התעניינות גדולה. התושבים הסלובאקיים האנטישמיים מוכנים היו לזקוף את האשמה על התנאים האל־אנושיים במחנות הריכוז והמוות על חשבון היהודים עצמם.

הנאשמת הצעירה הופיעה במשפט בלוויית סניגורה, כשברשותה גילוי־הדעת שניתן על־ידי המתלוננת הקשישה. גילוי־דעת זה מילא אותה בטחון שהשופטים יזכו אותה במהרה. אך במקום זה ציפתה לה הפתעה מרעישה. הקטיגור הגיש לשופטים גליון, שבו היה רשום, כי המתלוננת פנתה אליו יום קודם והודיעה, שהיא ביטלה את התלונה בלחץ הקהילה היהודית של קושיצה, ועתה היא חוזרת בה. ההגנה היתה מופתעת מצביעותה ובגידתה של הקשישה, ולא ידעה כיצד תתגונן במצב החדש ועל כן ביקשה את דחיית המשפט למען תת לה אפשרות להביא עדי־הגנה. ההתעניינות במשפט־החוזר היתה גדולה עוד יותר. הרעבים לסנסאציה מילאו עד אפס מקום את אולם המשפט ועלזו מראש על המעמד הזה, שעל סמך עדותה של המתלוננת היהודיה ידונו את הנאשמת „האכזרית".

שנים מחברי בית־המשפט היו דמוקראטים כביכול, שנים נוספים היו קומוניסטים, ואילו נשיא בית־המשפט היה קטיגור ברוסיה הצארית, שהיגר לצ׳כיה לפני עשרים שנה. לאכזבתם של השופטים והקהל כאחת קבע נשיא בית־המשפט, שהיות והנאשמת ברחה ואי־אפשר היה למסור לידה את ההזמנה למשפט, יוכל בית־המשפט להוציא את פסק־הדין מהר, ללא השהייה מיותרת, שהרי אשמתה ברורה כשמש. אך ההגנה לא נתנה ידה לטכסיס זה ועמדה על־כך שהמשפט יתנהל כחוק.

המתלוננת גילתה בעדותה, כי לפני המלחמה עבדה במשרדו של עורך־דין ידוע, ועל כן מבינה היא ומכירה את טכניקת העבודה בבתי־המשפט. היא לא הסתפקה בעדותה בהרצאת העובדות היבשות, אלא ניסתה בזדונה לפרוט על מיתרי הרגשות של השופטים. היא ידעה שהנאשמת הופיעה בדיון המשפטי הראשון, על כן פתחה את עדותה במלים, שמעולם לא היתה מאמינה כי מתחת לפנים כל־כך יפות שוכנת נשמה שפלה כזאת. לאחר מכן הדגישה, שבמחנה־הריכוז נתנה לה את מטפחת הראש במתנה „בחורה פולניה נוצריה" ואת המטפחת הזאת, שכיסתה את ראשה המגולח, לקחה ממנה הנאשמת היהודיה.

אך על שאלות השופטים נאלצה המתלוננת בעצמה להודות בכך שאנשי הס"ס העניש בעונש חמור את כל אלה ש„אירגנו" מטפחות־ראש, שהיכו את האסירים ובעטו בהם, אם לא חזרו בין־רגע לאחר ה„מיפקד" לצריפי מגוריהם ושהאחראים על כך נאלצו לפעמים לדחוק אותם בכוח הזרוע ולמנוע על־ידי כך את הענשתם. בטרם עזבה את אולם המשפט, בהסתמכה על מצב רוחם של השופטים, הוסיפה עוד, שהיא חוששת לצאת לרחוב, כי יהודי מיכאלובצה רוצים לרצוח אותה על שהעזה להגיש תביעה נגד הנערה.

באווירה המתוחה הזאת פתחה ההגנה ושללה את קביעת השופטים כאילו ברחה הנאשמת; כי לברוח צריך אדם המרגיש את עצמו חייב, ואילו הנאשמת שלנו לא היתה במצב, המאפשר לה להיענות להזמנת בית־המשפט, ולכן לא הופיעה למשפט. לאחר זאת גוללו את פרשת חייה האומללים של הנערה והדגישו, שהנאשמת גורשה למחנה־הריכוז בגיל 14; וארץ־המולדת — במקום לאפשר לה לסיים את לימודיה, לתת להוריה אפשרות להשלים את חינוכה — שלחה אותה למחנה אושוויץ, מסיבות גזעניות, רק בגלל היותה יהודיה. וכך הגיעה, ללא כל אשמה, למחנה־המוות באושוויץ, ששם נרצחה כל משפחתה בתאי־הגאזים, ששם היו חיי אדם שווים כקליפת־השום. תושבי המחנות היו לעבדי אנשי הס"ס; לאחראים על המחנה מונו אסירים פליליים לשעבר. על כן קיבלה הנאשמת הצעירה את החינוך של המחנה. וכשחזרה אחרי סבל רב ובנס ממחנה־המוות, מצאה, במקום חיק משפחה חם ויד עוזרת, בית ריק ושומם. וארץ־המולדת לא הראתה שום סימני חרטה ולא מיהרה לעזרתה, ואף לא ניסתה לפצותה על הסבל הרב שנגרם לה.

לבסוף שאל הסניגור את בית־המשפט, אם לאחר כל האמור רשאי בית־המשפט לדון לפי חוקי „המולדת הרוצחת", שבעטה בעצמה בכל חוק? האם ברחה הנאשמת ממשפט זה, אף כי היא מתכוננת לנסוע לארץ־ישראל, למולדת הישנה של היהודים, בתקווה שאומות העולם יפתחו את שעריה לשארית הפליטה, לאחר שבשנות המלחמה לא מילאו את חובת האנושות כלפי מיליוני היהודים, להצילם משואה טוטאלית?

בית־המשפט העממי קיבל את טענת ההגנה, וזיכה את הנאשמת מכל אשמה.

במותם ציוו לנו את החיים

חברים, אחים!

ברגע זה מבליח ודאי בזכרונו של כל אחד מאתנו מראה העיר בה נולדנו, בית מגורינו הישן, חוג המשפחה בו חיינו... והנה לפתע ניבטת לנגד עינינו יד גסה ואכזרית אשר ניתצה את הכל, הרסה והשמידה. כולנו נזכרים בחוויות מטילות אימים אשר השאירו בנו את רישומם לעדי־עד.

בחשבי על הטראגדיה הנוראה אשר פקדתנו, לא תמוש מזכרוני תמונה רחוקה מימי ילדותי. בת חמש הייתי אז, בבואי לדור עם משפחתי במיכאלובצה. הגענו לשם ממזרח־צ׳כיה לאחר נסיעה ארוכה ומייגעת. אמי אימצה אל לבה תינוקת שאך ששה שבועות מלאו לה. היתה זו אחותי הגוססת. בהגיענו עם ערב לבית־המלון במיכאלובצה מתה הפעוטה. גווייתה הזעירה הונחה על הריצפה והורי ישבו לידה במשך הלילה מדוכאים עד עפר. בהאיר השחר הופיע אדם גבה־קומה, בעל זקן אדמדם, נושא תיבת־עץ קטנה. הצפין בה את הגוויה והלך לו. היה זה קופל מושקוביץ הקברן, המוכר לכולם.

מני אז נצטייר מלאך המוות בעיני רוחי בדמותו של קופל מושקוביץ. ואם מוטל היה מת באחד מבתי היהודים ובכי המקורבים בקע עד לב השמים, אמרתי בלבי כי אם יפקוד המוות את ביתנו בשניה — ודאי לא אוכל לשאת זאת.

כאשר הומטה עלינו השואה האיומה, בהיותנו מובלים למחנות המוות, ובינינו אף קופל מושקוביץ הקברן, התפללתי כי נוכל עוד להביא לקבורה את מתינו, במלאות ימיהם עלי אדמות, כדרך שנהג קופל מושקוביץ הקברן.

מי מבינינו האמין כי לא יינתן לנו אף לקבור ולהספיד את מתינו? מה שארע לנו אין בינת אדם מסוגלת לקלוט. אף לבכות זאת אי־אפשר. דבר־מה נתאבן בתוכנו, בנפשותינו נוצר חלל שאינו יכול להתמלא.

אינני רוצה לחטט בפצעים שטרם הגלידו. מכאובי אינו קטן ממכאובכם ואבידתי לא תושב, כשם שלא תושב אבידתכם. רק זאת בפי: לזכור ולא לשכוח אין פירושו להתנכר לחיים. אלה עזים בעוצמתם מהמוות. לזכור במקרה זה שלנו פירושו, כי עלינו לחיות בהכרה שאיננו נעים־ונדים עוד. על גבינו לא יצליף עוד שוט האימים. איבדנו הכל, אולם יש לנו קרקע משלנו, מולדת; ומאחר שחללי השואה החישו במותם את תקומת המדינה, הרי שאף הם מצויים עמנו כאן.

לעיתים תכופות תוקפת אותי ההרגשה המוזרה כי אבי ניצב לידי, אמי לוטפת את לחיי ואחי מחזיק בידי. בשעות קשות, כאשר נדמה לי כי הגיעו מים עד נפש, נוסכת בי תחושה זו כוח להמשיך ולחיות. ודאי חשים אף אתם כדבר הזה מדי פעם.

מלבד האנשים החיים אשר הגיעו ארצה באה אף עליה אחרת. בדממת אלם הגיעה, בדומית אימים. עליית המתים. נשמות הקדושים לא נישאו הנה על כנפי הרוח, אף לא מעל לשדות פרחים ריחפו. את אפרם שנותר קיבצו מעל אדמת אושוויינצ׳ים המקוללת וקמצוצי האפר הובלו לקבורות על הר־ציון בירושלים. היה זה סמל לשובם הביתה של יקירינו אשר במותם איפשרו לאמהות ליישן את עולליהן ללא פחד, ודמם נשפך כדי שקורת־הגג לא תינטל מעל לראשנו ולחם אכלנו לא יהא טבול בדמעות.

בספרינו הקדמונים כתוב, כי לעת קץ הימים יקומו מקברותיהם מתי ישראל בכל התפוצות, ינערו מעליהם את עפר הגולה וישובו לחיים כאן בארץ־ישראל. מתינו אנו לא נקברו באדמה. הם עלו בעשן השמימה והגיעו ישר עדינו למען תחול ברכתם על ראשנו ועל ראש ילדינו הגדלים במולדתם, ועל העצים הרכים הניטעים כאן.

יגדלו נא כאן ילדים רבים ועליזים, יצמחו עצי תפוח, שקד ותמר. יבשילו נא הרבה פירות, ימריאו האילנות אל על וינציחו את זכר הקדושים. תפרח הארץ על אפם ועל חמתם של אויבינו המתנכלים לנו, כי גם עמלק גם היטלר לא יכלו לנו וחפצם לא עלה בידם למחות את ישראל מעל פני האדמה.

ירושלים

אלישבע סנש

(מתוך דברים באזכרה לזכר קדושי מיכאלובצה)

תירגמה מהונגרית: **נעמי ירדן**

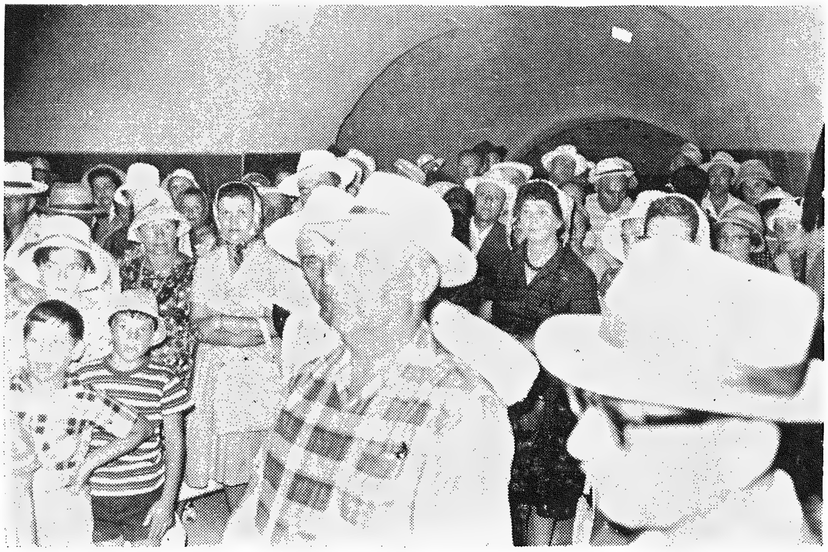

הדלקת נר זכרון על הר־הרצל

שמות חברי הוועד הארצי

(נבחרו בכנס החברתי ביום 27.7.65)

1. ארד (הקסנר) הדה, פתח־תקוה.
2. ד"ר ארנפלד דוד, תל־אביב.
3. אונגרליידר (פירדי) קלארי, גבעת נשר.
4. בלזברג אליהו ז"ל, תל־אביב.
5. בנוביץ' אשר (ארטור), תל־אביב.
6. בן־זאב (פרקש) מרדכי, גן־שמואל.
7. ד"ר גולדשטיין אלכסנדר, תל־אביב.
8. גרינבאום (רייך) אילונה, תל־אביב.
9. גרגור (גלייך) יחט, גבעת נשר.
10. דורנאית (וייס) חיה, תל־אביב.
11. דובדבני (קירשנבאום) משה, י־ם.
12. הלינגר בנימין, תל־אביב.
13. ויינברגר (אדוש) אליהו, ז"ל, ת"א.
14. כץ (פרידמן) צפורה, חיפה.
15. מילר (פלדמן) אירנה, נתניה.
16. מילר חיים, רמת־גן.
17. סנש אלישבע (ארזי), ירושלים.
18. פוקס (בוזי) שרה, רמת־גן.
19. פירסט יהושע, נהריה.
20. פרגר־ברנד מנשה גדליה, תל־אביב.
21. שפירא צבי, תל־אביב.
22. קלינובסקי שאול, הרצליה.
23. קסלר איציק, תל־אביב.
24. קוגלר זהבה, רמת־גן.
25. קשת (קסטנבאום) עקיבא, ירושלים.

קהל מיכאלובצאי בשעת הדלקת נר הזכרון על הר־הרצל

על פעולת אירגון יוצאי מיכאלובצה והסביבה

הצורך להתארגנות יוצאי מיכאלובצה והמחשבה על כך היו קיימים מזמן, אבל להגשמה מעשית הגענו רק בשנת 1953. אירגוננו בישראל מונה כיום כ־650 נפש.

מדי שנה בשנה, ביום כ״ד בתשרי, עורכים אנו אזכרה לזכר קדושינו ויקירינו, אשר הושמדו בידי החיה הנאצית. נאמרים דברים מעניני דיומא, מדליקים נר זכרון והחזן אומר „אל מלא רחמים״. רוב החברים משתתפים באזכרות אלו. ב„מרתף השואה״ שעל הר־ציון הצבנו לוח־זכרון, ואנו עולים לשם בקבוצות קטנות או איש איש לבדו.

בפרוזדור ירושלים קיים יער קדושי צ׳כוסלובאקיה, אשר ניטע ביוזמת התאחדות עולי צ׳כוסלובאקיה לזכר כל הקהילות של צ׳.ס.ר. שנחרבו, וביניהם כמובן מיכאלובצה. גם שם מתקיימת אחת לשנה אזכרה ארצית, בה משתתפים רבים מבינינו. אנו עומדים בקשר עם המדור לחיפוש קרובים של הסוכנות היהודית, ובמקרים רבים היינו להם לעזר באיתור כתובת שהיתה מבוקשת על ידיהם.

מלבד האזכרות השנתיות אנו עורכים גם כנסים חברתיים, לרוב בחודשי הקיץ, כשרבים מיוצאי מיכאלובצה מחוץ־לארץ מבקרים בישראל. בכנסים אלה נפגשים שוב אחרי מספר שנים מכרים, ידידים וחברי נעורים, וכולם מרגישים את עצמם בכנס כזה כמו „בבית״. בחוזרם לביתם מספרים הם לבני עירנו בחוץ־לארץ על הפגישה, מוסרים דרישת־שלום חיה מאתנו וכך יש לנו קשר עם חלק גדול של יוצאי מיכאלובצה בעולם כולו.

אחת לשנתיים אנו מקיימים במסגרת הכנס החברתי את האסיפה הכללית, בה בוחרים בוועד ארצי, והוועד בוחר ביושב־ראש לשנתיים הבאות. הוועד הארצי מתכנס מספר פעמים בשנה לדון בענינים סידוריים שונים. במסגרת האפשרויות והאמצעים המצומצמים העומדים לרשותנו אנו מקיימים גם כעין „קופת גמילות חסדים״ למתן תמיכה לנצרכים, אשר, לשמחתנו, אינם רבים. הקופה נתמכת גם על־ידי חברינו בחוץ־לארץ.

ואחרון אחרון — ספר־הזכרון, אשר בהכנתו עסקה ועדת המערכת, המהווה בודאי את גולת הכותרת של פעולותינו.

יבורכו כל אלה, שבעבודת נמלים וסבלנות ללא גבול צירפו שורה לשורה, דף לדף, והביאו לידי סיום מוצלח מפעל זה שינציח כמיטב יכולתנו את זכר יקירינו — לנו, לבנינו ולדורות הבאים. והיה זה גמולם!

תל־אביב **אשר (ארטור) בנוביץ׳**

אל יוצאי מיכאלובצה והסביבה

בן־עירנו היקר!

בהגישנו לך ספר זכרון זה לקדושי עירנו רואים אנו צורך להקדיש שורות ספורות לתולדותיו.

אנשי העליה הגדולה מצ׳כוסלובאקיה שעלו בשנת 1948 טרם נקלטו במו־לדתם החדשה — וכבר ייסדו אירגון יוצאי מיכאלובצה והסביבה והתאחדו בו.

מזכירו הפעיל של האירגון, הח׳ ארטור בנו׳ביץ׳, הציע לאסוף, לרשום ולערוך רשימת קדושי מיכאלובצה, והוא בעצמו עמל על המלאכה במשך שנים רבות בכדי להשלימה בהקדם. בעבודה זו היה לו לעזר רב המנוח חיים הרש ברקוביץ׳ ז״ל, אשר לא זכה לראות את פרי עמלו.

הצעד הבא — להקים יד לקדושי עירנו בצורת ספר זכרון, שיכלול גם את תולדות העיר וקהילתה — הוצע באחת מישיבות ההנהלה. לצורך זה הוקמה ועדת מערכת וכמזכירה נבחר הח׳ בן־זאב מורי (מורי פרקש). בבחירת המזכיר האירה לנו ההצלחה פנים. מורי רתם עצמו לרעיון הספר ללא ליאות ועשה יום ולילה — בשטח העריכה כביתר השטחים — למען הביאו לידי סיום. אפשר להגיד בפה מלא, כי הופעת הספר היא זכותו הבלעדית של מורי. את אחינו ברחבי העולם וגם בארץ הוא ממש „הפציץ״ במכתבים ובבקשות להושיט עזרה כספית ו/או עזרה בצורת כתיבת זכרונות או חומר אחר בשביל הספר.

אין זה מקרה שמורי עשה את עבודתו בהתנדבות ובהקרבה. כציוני וכחלוץ היה זה לו צורך נפשי להקים יד, גל־עד לאלה שביניהם הוא גדל ושלא זכו לראות את תקומת ישראל; לאלה שנפלו קרבן ליהדותם, אך במותם גאלו את מולדתנו. בעבודתו זו זכה לתמיכתם המלאה של חברי המערכת, כפי שיאשרו זאת הרשימות שבספר.

לבסוף עלינו להזכיר את המשוררת־הסופרת אלישבע סנש, גאוות עירנו, שהרבתה לכתוב ולפרסם רשימות בעתונות היומית על עירנו ושחלקם הזעיר מופיע גם בספר זה.

אנו ממלאים את חובתנו הנעימה בהביענו בשם המערכת תודה לשלושתם על עבודתם המסורה.

ד״ר אלכסנדר גולדשטיין

ד״ר דוד ארנפלד

pàn a zsidó népközösséghez való tartozásuk miatt és akik halálukkal megváltották a megujhódott Izráel államának nemzetközi elismerését.

E munkájában teljes tàmogatásban részesült a szerkesztőség tagjai részéről, amint azt a könyvben megjelent cikkeik igazolják.

Végül meg kell említenem Szenes Erzsi költőt és irót, városunk büszkeségét, ki ragyogó tollával a napi sajtóban szàmtalan cikkében népszerüsitette városkánkat, melyek töredékét ezen könyv is tartalmazza.

Kedves kötelességünknek teszünk eleget, midőn a szerkesztőség megbízásából ezuton mondunk mindhármuknak nemes munkájukért köszönetet.

Dr. Goldstein Alexander; Dr. Ehrenfeld Dàvid

Végül, de nem utolsó sorban meg kell emlitsük az Emlékkönyv akciót, amellyel külön szerkesztői bizottság foglalkozott. Alapos és roppant türelmet igénylő sikeres munkàval hozták tető alá ezt a müvet. Szolgáljon számunkra elégtételül, hogy odaadó fáradságukkal megörökitették részünkre és a következő nemzedék számára is mindennél drágább Màrtirjaink emlékét.

Benovits (Artur) Ascher

Z Á R S Z Ó

Kedves olvasó!

Az 1948. évi nagy csehszlovák alijja bevándorlói az első nehézségek utàn alig kapcsolódtak be az óhaza gazdasági életébe, máris összetömörültek a Michalovce és környéke kivándorlói egyletbe.

Az egylet agilis titkára, Benyovics Artur felvetette a gondolatot, hogy össze kell állitani a michalovcei mártirok szomoru névsorát és hosszu éveken át gyüjtötte az adatokat, hogy e névsor minél teljesebb legyen. E munkájàban szorgalmasan támogatta, de már annak nyilvánosságra hozását meg nem érte a megboldogult Berkovics Chájim Hersch.

A további lépés mártirjaink megörökitése egy emlékkönyv keretében — mely egyben a michalovcei hitközség multjának leirásàt is tartalmazza — egyik vezetőségi ülésen merült fel. E célból meg lett választva az emlékkönyv szerkesztő bizottsága és annak titkára Ben Zév Mori (Farkas Mori). A titkár személyének megválasztàsa szerencsés volt, amint azt a jövő igazolta. Mori fáradságot nem kimélve, mint megszállottja e gondolatnak egy méh szorgalmával minden szabad idejét e könyv szerkesztésének szentelte és az ő kizárólagos érdeme, hogy e könyv egyáltalán megjelent. Szerte a világon szétszórt testvéreinket együtt az Izráelben élőkkel szinte bombázta leveleivel, hogy egyrészt anyagi támogatásukkal, másrészt egyéni cikkeikkel teremtsék meg a könyv kiadàsának előfeltételeit.

Nem véletlen, hogy Mori önkéntesen és önzetlenül végezte e sok kitartást jelentő munkát. Cionista, pionir életének jegyében szinte tudata alatt erkölcsi kötelességének érezte megörökiteni azok emlékét, kik között felnőtt, akik nem érhették meg Izráel feltámadását, kik áldozatok lettek csu-

országot nyertek. Mi tizenhárom év alatt virágoztattuk fel Izráel államát. Felnő majd itt egyik generáció a másik után, gyermekeink boldogak itt, ez a föld az övék, jóban rosszban és sohasem ismétlődhetik meg az, ami volt, soha többé!

Szenes Erzsi

NAGYMIHÁLY ÉS VIDÉKE EGYESÜLETÉNEK TEVÉKENYSÉGE IZRÁELBEN

Az eszme már régebben megszületett, a megvalósulás stádiumába csak 1953-ban lépett. Ez évben alapitottuk meg fenti egyesületünket, amely mintegy 650 tagot számlál.

Célja és tevékenysége sokirányu. Minden évben „Ázkárát" tartunk a vészkorszakban elpusztult Mártirjaink emlékére. Az Emléknap dátuma Tisri 24-ben אסרו חג állapittatott meg. Tagjaink nagytöbbsége részt vesz ezen az összejövetelen.

Jeruzsálemben a Cion-hegyen a „Pusztulás Pincéjében" Emléktáblát állitottunk fel drága Mártirjaink emlékére. Ide zarándokol el évente tagjaink legtöbbje „Kéver-Ávot"-ra, hogy lerójja elpusztult hozzátartozói iránti kegyeletét.

A jeruzsálemi korridorban lévő Jáár Kdose Csechoslovákia, a Hitachdut Olej Csechoslovákia Országos Vezetősége által felállitott Hitközségek Emléktáblán a nagymihályi Hitközség neve is fel van tüntetve. Ezen a helyen is tartanak évente Országos Emlékünnepet.

Egyesületünk állandó kontaktusban van a Szochnut rokonkeresési osztályával (chipusz krovim), amelynek tevékenységében eredményesen és gyakorta voltunk és vagyunk segitségére.

Évente rendezünk baráti-összejövetelt, amelyen jelentős számban külföldön élő nagymihályiak is résztvesznek. Itt találkoznak réglátott barátokkal és ismerősökkel, amiért igen hálásak, nyilván itt érzik magukat „itthon". Visszatérve otthonaikba, referálnak egyletünk tevékenységéről.

Egyesületünk vezetősége számos ülést tart az év folyamán, folyó ügyek és felmerülő problémák megtárgyalása céljából.

Szerény lehetőségein belül „Gemilát Cheszed" Kölcsönpénztárt is alapitott egyesületünk, hogy rászoruló tagjainak segitségére legyen.

áradt belőlük ott a tárgyaló-teremben. Izráel birái előtt, szószólóik előtt, a gyilkossal szemben. A Menóra ragyogott a fejük felett, mintha a mennyekből szálltak volna alá, ahová a Kidus Há Sém jogán nyertek bebocsátást. Talán az okozta azt a mélységes megrendülést, mely azt hiszem nemcsak én rajtam, hanem mindenkin urrá lett a tárgyalóteremben, ahányszor a "samás" „Béth ha Mispát!" kiáltására, Izráel birái és ügyészei bevonultak.

A pillanatnyi mélységes csendben ilyenkor mintha a halottak kórusa hangzott volna fel, majd egy megbékélt mennyei dallam, amiért Izrelben megadatott a számonkérés. S ez nemcsak megrendülést, hanem valami elégtételt is kiváltott a jelenlevőkből, akár tudatosan, akár tudat alatt. Ezért az érzésért, ezért az elégtételért érdemes volt végigszenvedni az egész pert, mely végső fokon, valami megnyugvást hozott, hogy saját hazánkban, saját földünkön, az egész világ szeme előtt, s füle hallatára vádlóként állhattunk, egyik legfőbb hóhérunkkal szemben. Izráel állama nélkül ez sohasem lett volna lehetséges.

Nekem az egész per folyamán az volt a benyomásom, hogy Eichmann, aki egyetlen egyszer sem tört meg és semmiféle megrendülést, megbánást nem mutatott a szörnyüséges vádak hallatán, egyetlen gondolat kinozza, marja, hogy az ő hóhérlegényei, az SS-ek, SA-ak és csatlósaik,nyilasok, gárdisták, minden fasiszta ország népességének szemetje, nem végeztek alapos munkát. Mert ahogyan állitólag nincs perfekt gyilkosság, ugy a tömegmészárlás, a zsidóirtás sem sikerült olyan tökéletesen, miként azt Eichmann kitervelte. Eichmann sohasem nézett a közönség felé, de a tanukat áthatóan figyelte. Mikor ott álltam a tanuk emelvényén szemben az ő üvegketrecével, tekintete mint éles kés járt át. Borzalmas pillanat, borzalmas élmény, érzés volt. Tekintete világosan ezt kérdezte: — „Hát ez itt melyik tömegsirból mászott elő? Hogyan lehetséges, hogy életben maradt? Miért hagyták életben?" — Ha tehetné, most kiköttetné, agyonkorbácsoltatná, megöletné a saját embereit, akik ilyen hanyagul hajtották végre a parancsokat. Nem voltak tökéletesek a gázkamrák, a haláltáborok, a zsidóság teljes kipusztitása nem sikerült. Végeredményben a harmadik birodalom és a főinkvizitor Eichmann minden törekvése kudarcba fult. Mit ér a hatmillió halott, ha egy ilyen féreg, egy tanu, életben maradhatott? Ez volt olvasható Eichmann szemében.

Egy tanu, száz tanu, kétmillió lélek, egy egész ország népe állt most Eichmannal szemben, az Eichmannokkal szemben; megsokasodtunk, mint a tenger fövenye, mint egykor Izráel fiai, akik kijöttek Egyiptomból, a rabszolgaságból. Mig Kánáán földjére értek, az negyven esztendeig tartott, mig

Van egy talmudi legenda, mely szerint a gálutból, feltámadáskor, a holtak majd hazatérnek. Lerázzák magukról a gáluti földet és itt támadnak fel Erec Jiszráélben. A mi mártirjainkat nem kötötte idegen föld, ők füstként szálltak az ég felé, ők egyenesen hazajöttek, hogy áldásuk itt legyen velünk. Az ő áldásuk van a gyermekeken, akik a hazában szabadon felnőnek, vidáman és boldogan. Az ő áldásuk van a fákon, amit kezetek itt elültet. És ha ma gyermekeiteknek édes bölcsődalt daloltok, ha iskolába külditek őket, gondoljatok erre, s akkor is, ha munkátokat jól végeztétek. Gondoljatok arra is, hogy azt a szeretetet, amit anyáitoknak, szüleiteknek, testvéreiteknek, elpusztult gyermekeiteknek adtatok volna, adjátok az országnak és áldás lesz rajta és áldás lesz rajtatok.

És nőjjön fel itt sok, sok vidám kis gyerek az ország javára, nőjjön sok, sok alma- és pálmafa, érjen sok, sok gyümölcs, teremjen sok, sok buza és szőlő. Éljen, érjen, virágozzék és teremjen mártirjaink emlékére és annak emlékére, hogy Izráelt nem sikerült kiirtani sem Ámáléknak, sem Hitlernek.

Ez adjon nekünk erőt és vigaszt. Ámen.

Szenes Erzsi

PILLANATKÉP AZ EICHMANN PERRŐL

Ebben az esztendőben, a polgári évet értem alatta, nem először tartunk ázkárát. Az egész év valóságos tetemrehivás volt. Menekülés a kinzó emlékek elől, a bánat elől, lehetetlenné vált, hosszu hónapokon, heteken keresztül. Mindazt, ami már kissé elhalványodott, s már-már elmerült, át kellett élnünk ujra, sorsunkat, tragédiánkat, akár akartuk, akár nem. A jeruzsálemi Eichmann-per mindezt felszinre hozta, felszakitotta a sebeket, elevenné tette emlékeinket. Mikor egyes tanuk vallomásait hallottuk, szinte ugy tünt, hogy nem is volt a legrettenetesebb, amin személy szerint keresztül mentünk, mert számunkra eddig egészen ismeretlen borzalmak tárultak elénk. Elvesztett kedveseink arca ujra felmerült, velük ébredtünk reggel és velük tértünk nyugovóra este. Lelkünk nem tudott megnyugodni az egész per folyamán. Az ügyész mögött, a tanuk mögött, a birák előtt, láthatatlanul bár, de annál érezhetőbben megjelentek valamennyien a mi mártirjaink, vádlón és zokogva. Mégis nekem olybá tünt, valami fényesség

halt valaki, s elmentem a temetésre és hallottam a hozzátartozók szivszaggató zokogását s magam is sirtam megindultságomban, ugy éreztem, ha egyszer a természet rendje szerint a mi hàzunkból is kivisznek ismét egy koporsót, abba majd beleszakad a szivem. S amikor a szerencsétlenség ránkszakadt, elhurcoltak minket és lehurcolták kedveheinket és Koppel Moskovitsot is, a sirásót, akivel gyerekkoromban a Halál Angyalát azonositottam, akkor azt kivántam, ezerszer kivàntam, bárcsak a természet rendje szerint temethettünk volna, vagy temettek volna engem, amint a Sors kimérte éveimet és éveinket. Bárcsak Koppel Moskovits lett volna mindvégig mivelünk a Halál Angyalával.

Mert ki hitte volna, hogy minekünk az sem fog megadatni, hogy temethessünk és gyászolhassunk, hogy könnyeinket onthassuk. Mert az, ami velünk történt, azt sem felmérni, sem felfogni, sem siratni nem lehet. Valami megszakadt, megbénult végleg bennünk, az ür lelkünkben kitölthetetlen.

Nem akarom sebeiteket felszakitani, a fàjdalmat életre hivni, miért is tenném? Az én fájdalmam sem kisebb, mint a tiétek, az én veszteségem sem kevesebb a tiéteknél. Csak azt akarom Nektek mondani, hogy emlékezni és nem felejteni, nem jelenti az élet tagadását. Az élet erősebb a halálnál. Nem felejteni, a mi esetünkben azt jelenti, hogy mindig és mindenkor tudnunk kell, ébren és álmunkban, a legmostohàbb körülmények között is, hogy nem vagyunk többé földönfutók, kiszolgáltatottak, hátunkon nem csattoghat többé ostor, kancsuka. Mindent elvesztettünk, de ma van földünk, van hazánk. S mivel ez a föld, nem utolsó sorban mártirjaink vérén is szerződött, ők is itt vannak velünk.

Gyakran van az a misztikus érzésem, hogy apám mellettem halad, anyàm simogatja az arcom, testvérem megfogja a kezem. Nehéz órákon, amikor ugy érzem, már nincs tovább, ez erőt ad és megvigasztal. Bizonyára Ti is éreztek valami hasonlót.

Az élők alijjáján kivül, egy másik alijja is érkezett Izràelbe, hangtalanul, némán, titokzatos csendben. A mártirok lelke érkezett haza, hatmillió mártiré. Nem szelek szárnyán jöttek, nem virágos mezőkön át, haló porukat Auschwitz átkos földjén szedték össze és az urnákat a haifai kikötőből felhozták a jeruzsálemi Cion hegyre. Ezzel a szimbólummal érkeztek haza a mieink is. Mindannyian, akiknek vére kellett ahhoz, hogy zsidó anyák nyugodtan dajkálhassák gyermekeiket, s ne kelljen állandóan reszketniök, hogy a házfedél oltalom legyen a fejük fölött és nem üzött vad menedéke, hogy kenyerüket ne sózzák könnyel.

kibucok lakóinak hősiességét, kik napról-napra életük kockáztatásával védik határainkat és hazafias feladatuk teljesitésében gyakran életüket áldozzàk fel.

S ha elrebegjük a jiszgádál jiszkádást, ugy gondoljunk nemcsak vértanu halált halt hozzátartozóinkra, hanem a millió névtelen halottra, akiket nem élt tul egyetlen hozzàtartozójuk sem. — Ámen.

Dr. A. Goldstein

Alábbi irásomat, amelyet az első, Tel-Avivban megtartott, mártirjaink emlékére rendezett ázkárán — gyászünnepségen mondtam el, szeretettel küldöm a világ minden tájára elszármazott volt nagymihályiaknak, hogy az elszakitott huzalokat szivtől-szivig ujra összekössük.

Barátaim, Testvéreim!

Ebben a pillanatban mindannyiunk emlékezetében felvillan annak a városnak a képe, ahonnan származunk. Régi otthonunk, a ház, ahol laktunk, a csalàdi-kör, amelyben éltünk. Azután a képeknek az a láncolata, amint egy brutális ütésre, minden széttört, elpusztult. Azonos, riasztó, fájdalmas jelenetekre gondolunk mindannyian, szörnyü jelenetekre, amelyek belénkvésődtek eltörülhetetlenül.

Az én emlékezetemben azonban különös módon egy régebbi kép is felidéződik, egy régibb emlék, ha a nagy tragédiára gondolok, melynek mindannyian részesei és szenvedői vagyunk. Öt esztendős voltam, mikor szüleimmel és testvéremmel Nagymihályba—Michalovcere kerültem. Nyugatszlovákiából érkeztünk egy kis faluból, hosszu, fáradsàgos, szomoru utazás után. Anyám egy hathetes kis lánygyermeket szorongatott a karjaiban, hugomat, aki haldoklott. Mire késő este az àllomásról a Csillag-szállóba értünk, a gyermek meghalt. A kis holttestet letették a hotelszoba padlójára és szüleim egész éjjel virrasztottak fölötte megtörten, könnyek között. Reggel, alig világosodott, megjelent a szobában egy hatalmas, tagbaszakadt, vöröses szakállu férfi faládikàval a hóna alatt és elvitte a kis halottat.

Koppel Moskovits volt, a sirásó, akit Ti is ismertetek. Ettől kezdve képzeletemben a Halál Angyala mindig Koppel Moskovitssal együtt jelent meg. S ha az évek folyamán egyik vagy másik zsidó hàzban meg-

lük együtt én is, midőn megbizásukat àtvettem, mert a háboru után sem lett Csehszlovákia a zsidók hazája.

Ezen ártatlanul elpusztult halottak emléke is arra késztet, hogy feltegyem a kérdést, hát szabad felejteni?

Kedves Barátaim! Köztudomásu dolog, hogy a fiatalsàg nem viseltetik érdeklődéssel a mult szenvedései és áldozatai iránt, távol tartja magát ázkàráinktól és nem tudja megérteni, hogy 21 évvel a háboru befejezése után még gyászolunk. Ezért fel kell tennem a kérdést, miért és meddig nem szabad felednünk?

Amig naponta olvasunk a Németországban parázs alatt szunnyadozó, illetve ébredező antiszemitizmusról: 1948-tól 1965-ig 315 esetben gyalázták meg a zsidó temetőket; az SS alakulat volt tagjai nyiltan gyüléseznek; a két hàborus bünös szabadulása alkalmából még Brandt is virágcsokrot küldött azoknak;

amig Szovjetoroszországban 3 millió zsidó testvérünk a burkolt antiszemitizmus alatt teljes elnemzetlenitésnek van kitéve és amellett évrőlévre gazdasági deliktumok címén hozza ujabb véráldozatait;

amig Uruguayban a kormányváltozás első következménye ártatlan zsidók bebörtönzése volt;

amig Délafrikàban a miniszterelnök meggyilkolása óta több mint 100.000 jólétben élő asszimilált zsidó rettegve várja, mit hoz a jövő;

amig az Egyesült Államokban — a demokrácia hazájában — Hans Habe szerint csak „társadalmi" antiszemitizmus létezik;

amig Nasszer, az egyiptomi diktátor napról-napra a világ nyilvánossága előtt Izráel elpusztitásával fenyeget;

és amikor Eichmann helyettesét, Franz Novakot e héten mentette fel a biróság Ausztriában:

addig nem szabad felednünk, résen kell lennünk és tanulnunk kell a történelem tanitàsából.

Izráel, mint állam történelmi törvényszerüségből: szükségszerüség. Ben Gurionnal együtt hirdethetjük, hogy zsidónak zsidóként élni csak Izráelben lehet.

És ezért ma midőn ismét felhangzik az Él málé ráchámim fájdalmas, gyàszos hangja és kegyelettel emlékezünk a második világháboru mártirjaira, szent áldozatainkra, ugyanakkor egyidejüleg mély hálával és tisztelettel borulunk le az első alijja pionirjaitól kezdve mindazok emléke előtt, kik életüket àldozták az önálló, szabad zsidó otthonért és nem hallgathatjuk el fiatal, hősi katonáink érdemeit, valamint a határ menti

vőbe, mint akinek sikerült átélnie a háborut és bennünk is táplálta a reményt, hogy megmenekülünk.

Természetesen az őszi ünnepeken át is kellett dolgoznunk. Jom-kipur alatt szomoru meglepetésben volt részünk: eltünt a mi Stubendienstünk. Megtudtuk, hogy évről-évre a náci fenevad nem elégedett meg az egész évi rendszeres elégetéssel — amikor sokszor egész vonat transzportok kerültek egyenesen a krematóriumba — hanem ilyenkor kiválasztottak további 500 régi deportáltat, kik már évek óta sinylődtek a táborokban és azokat a krematóriumba küldték azzal, hogy ime a zsidók Istene nem tudta megmenteni őket. Ez a cinizmus, ez a gonoszság megrenditett bennünket, mivel jól tudtuk, hogy a kis lengyel cipész csak szimbólum és figyelmeztetés, hogy ez a sors vár mindnyájunkra. Ez a kis lengyel cipész ugy lehetett volna városkánk Blum cipésze, vagy más kisiparosa.

S miután e képet feltárom előttetek kedves hallgatóim, kérdezem, lehet-e feledni?

Még egy kép elevenedett meg lelki szemeim előtt a közelmult mázkir alatt:

1945 január végén felszabaditottak bennünket az orosz csapatok. Kellő számu orvos hiányában az auschwitzi 19-es tüdőbetegek barakkjának vezetője voltam, mint gyógyszerész. Szerencsés véletlen folytán sikerült elinditanom az első repatriációs teherautókat Csehszlovákiába. Miután a repatriációs lehetőségeim minimálisak voltak, el tudjátok képzelni azt a tülekedést és versengést a deportáltak között, mert mindenki elsőnek akart haza menni.

Csupán az én betegeim a tüdőbarakkban nem tülekedhettek. Ők jól tudták, hogy el vannak jegyezve a halállal és számukra csak napok, hetek, esetleg legjobb esetben hónapok kérdése, hogy befejezzék földi pályafutásukat. E betegek, mint mindnyájan hittük, hogy népünk 6 milliós áldozatával egyszersmindenkorra kiváltotta magát, nincs többé antiszemitizmus, csak egyenlő polgárok léteznek faj és vallásra való tekintet nélkül. Arra kértek, hogy eszközöljem ki számukra hazatértem után, hogy a csehszlovák kormány vitesse őket haza és életük hátralévő részét a Tátrában tölthessék, hogy legalább a haza igy expiálja bünét, hogy őket faji okokból deportálta, kitette őket a koncentrációs tábor borzalmainak, ahol szerezték a halálos kórt és ezzel a legnagyobb árulást követte el állampolgáraival szemben. Sajnos ezen betegeim reményeit sohasem válthattam valóra. Ott pusztultak el Auschwitzban, Kattowitzban és jeltelen sirokban feküsznek, mint a második világháboru utolsó áldozatai. Tévedtek és ve-

GONDOLATOK AZ ÁZKÁRÁN

Kedves Barátaim, tisztelt vendégek!

A közelmult napokban kétszer teltek meg a templomok és imahelyek a jizkor alkalmából, hogy testvéreink milliói az egész világon lerójják kegyeletüket az elhalt szülő, feleség, gyermek, nagyszülő, rokonok, barátaikkal szemben. A meghatottságtól siri csendben mondta el mindenki az emlékezés imáját. Azonban midőn felhangzott a mindenkor szivszaggató El málé ráchámim mártirjainkért, akik a kidus hásemért pusztultak el, ugy egyszerre szinte hisztérikus zokogás fogta el ugy a gyenge nőket, mint az erős férfiakat. Ez a hangos emlékezés volt a legmeggyőzőbb válasz azoknak, akik azt hirdetik, hogy eljött az ideje a feledésnek, a megbocsátásnak.

Bizonyára nemcsak bennem, hanem másokban is felvetődött a gondolat, hogy lehet-e, szabad-e egyáltalán feledni?

Nekünk, kik végigjártuk a koncentrációs táborokat, átéltük a náci kinzások borzalmait, szemeink előtt küldték szeretteinket a gázkamrákba és csak csodával határos módon menekültünk meg a krematórium falai alól, egyöntetü a válaszunk, hogy a sebek 21 évvel a háboru után sem hegedtek be és nem tudunk felejteni.

De azok is, kik szerencsés véletlen folytán elkerülték a koncentrációs tábort, hallásból, olvasásból informálva vannak az ott átélt borzalmakról és szenvedésekről. Ezért nem tartom helyén valónak, hogy itt az ázkáránk alkalmából olcsó hatásvadászatból beszéljek el részleteket népünk történetének e legszomorubb korszakáról.

Ezzel szemben el fogom Önöknek mondani, mi elevenedett meg lelki szemeim előtt a legutóbbi mázkir alatt:

1944-ben az őszi ünnepek alatt Auschwitz egyik táborában, Budiban dolgoztam. Testileg, lelkileg elcsigázva, éhesen, szomjasan tértünk vissza a mindennapi munkából, napról-napra jobban váltunk muzulmánokká, halál kandidátokká a szelektálásra, mint lerongyolt emberi csontvázak. A táborban a Stubendienstet egy apró, kis emberke, egy lengyel zsidó cipész látta el, ki miután 4 éven át különböző koncentrációs táborban átélte a poklok kinjait, itt már nem volt köteles a táboron kivüli kommandókon dolgozni, hanem a táborban teljesitett könnyebb, házi szolgálatot. Naponta mesélt nekünk a különféle koncentrációs táborban átélt borzalmakról, élő tanuja volt a milliószámra menő lengyel, majd később a többi európai állam deportáltjai elpusztitásának, de annak dacára — miután már hónapok óta hallottuk a közelgő orosz ágyukat — teljes optimizmussal nézett a jö-

2.

— Évek óta gondolok rá, hogy megkeresem, irni is akartam, ugy örülök, hogy láthatom. Olvastam a „Viszik a lányokat" és hallottam is, a rádióban, Dávidovits Mirinek hivnak.

— Dávidovits Miri, hát élsz, Istenem — kiáltottam boldogan és örömömben átöleltem. A háboru után halálhiredet terjesztették, azt mondták eltüntél valahol a szlovákiai hegyekben, bujdosásban. Elsirattalak...

Szlovákiában a lányokat deportálták először, összefogdosták őket, akár a pecérek a kutyákat, az utcán, a házakban. Villámcsapásként jött ez, hirtelen, 1942 márciusában. A város ostromlott várhoz hasonlitott, csendőrök és gárdisták zárták körül, mintha rablókat készültek volna kézrekeriteni, pedig csak fiatal, jobbára gyereklányokat akartak a halálba küldeni. Félig tébolyult anyák járták sirva, kezüket tördelve az utcákat. Mikor az első, lányokkal zsufolt autóbusz elindult az állomás felé, özvegy Landauné, akinek három gyönyörü lányát vitték el, a kocsi elé vetette magát, Brügler Pirit ájultan dobták fel, s a kocsiból kihallatszó jajogás, sirás összekeveredett a tömegbeverődött zsidó anyák kétségbeesett sikoltozásával. De nem kegyelmeztek senkinek. Csendőrök és gárdisták, ököllel, puskatussal verték szét a gyermekeikért könyörgő anyákat, mig az utca népe, a csőcselék, mert az volt akkor mind különbség nélkül, álszenten igy sopánkodott: „Miért nem viszik őket együtt, igazán kegyetlenség őket elszakitani egymástól."

A már robogó autóbuszból egyetlen fiatal lánynak, a tizenhat éves Dávidovits Mirinek sikerült egy bezuzott ablakon át kiugrania és a tömegben eltünnie.

És most itt áll előttem Miri, aki akkor a csodával határos módon menekült meg, s akiről azt hiresztelték, hogy 44-ben a német megszállásnál mégis elveszett.

Örömömben azt sem tudtam, mit kérdezzek előbb:

— Mióta vagy Izráelben, hol élsz és hogyan, még mindig olyan vagy, mint egy kislány...

— Haifa környékén lakunk és már egy nagy, katona lányom van — felelte csillogó szemekkel, büszkén.

összekuszált, fájdalmas emlékek között, mint valami legenda huzódott meg a történet a gárdistáról és a levélről.

★

Néhány hete a nagymihályiak ázkárát tartottak a tel-avivi nagytemplomban mártirjaik emlékére. Mint majd minden esztendőben, az egyik emlékbeszédet én mondtam. Szó esett a frankfurti perről is és az auschwitzi levélről. Az ázkárán többszázan vettek részt, ezuttal uj olék is, akik nemrégiben érkeztek Szlovákiából, valamint az USA-ba és Dél-Amerikába elszármazott nagymihályiak.

A szertartás után nagyon sokan vettek körül, régi barátok, ismerősök, olyanok is, akiknek hozzátartozói valaha nagyon közel álltak hozzám, egyszóval városom, a halál suhintásából kimaradt népe. Már indulóban voltam a nagytemplomból levezető lépcsőn, mikor megszólitott egy nagyon kedves arcu, még fiatal asszony:

— Azt a levelet én irtam — mondta félmosollyal, de nagyon szomorun.

— Miért nem szólt már előbb? — kérdeztem a felindulástól remegve, miért nem szólt?

— Hiszen ma már mindegy — mondta csendesen — figyelmeztetésnek szántam, hogy meneküljenek, védekezzenek, ne hagyják elhurcolni magukat, sajnos hiába volt.

Hirtelen felmerült emlékezetemben a neve is, a három Goldberger lány közül az egyik, mindhármukat deportálták. Évekkel ezelőtt már találkoztam vele egyszer Tel Avivban, a cimét is megadta, ma Teszler Gilának hivják, de a levélről nem tett emlitést.

Órákig nem tudtam megnyugodni, zaklatottan, feldulva jártam a várost, téptem magam, miért volt hiábavaló a levél, miért nem adtak hitelt szavuknak, mikor Klinovskyval a pesti Omzsa-nál jártunk, miért? Miért mentek még ezren, százezeren, ugyanazon az uton hasonló sors felé?

Már éjfélre járt, mikor a szálloda halljában véletlenül összetalálkoztam a nagymihályi Fürst mérnökkel, aki Beér-Sévából jött fel az ázkárára.

— A levél — mondta elgondolkozva — tisztán emlékszem — a mi lányaink benne voltak a mozgalomban, ki a Somér Hácáirhoz tartozott, ki a Mizráchihoz; a levél héber nyelven volt irva.

★

A zaklatottság mögött, azon az estén, valami öröm is megbujt a szivemben, valami fény. Mintha az éji sötétben valaki napsugarat tartott volna elém. Az auschwitzi levél irójával való találkozás előtt, még odabenn a templomban, egy törékeny, finom arcu teremtés tört felém utat.

KÉT TALÁLKOZÁS

1.

Kihallgatásom során a frankfurti Hunsche—Krumey perben személyi adataim felvétele után, igy szólt hozzám a vezető biró: „...Und jetzt erzählen Sie ... és most meséljen."

„Meséljek" — gondoltam — és szivem hevesen vert. Valahol bele kell vágnom s ugy rémlett, bàrhol is kezdem, mindenünnen csak fájdalom serken és vér.

Az én szlovákiai városomban — kezdtem el aztán — Nagymihályon, Michálovcen, már 1942 végén tudtàk, mi történik Auschwitzban. Egy szlovák gárdista egy levelet csempészett ki onnan, amelyet otthon a Bley családnak adott át. A levélben felfoghatatlan szörnyüségek álltak; a mieink zömét elgàzositották, virágzó fiatal lányainkat bordélyházakban legázolták és tönkretették. Magam akkoriban, miután sikerült kiszabadulnom a deportálásra szántak közül, s átszöknöm Magyarországra, menekültként Budapesten éltem. A levél hirét Klein Klinovssky Sándor, aki ma Herzliàn lakik, közölte velem. Nagymihályi lakos volt, magyar utlevéllel, s ezekben a rémület és félelem áramával telitett szörnyü időkben, vállalta a futár áldásos és veszélyes szerepét a két csoport, a menekültek és a még otthon megmaradottak között. Elképzelhető, milyen hatással volt rám a kétségtelenül hiteles levél, amely Klinovszkyval együtt arra késztetett, hogy mentési munkába fogjunk. Ez a kisérlet, s az auschwitzi levél, az Eichmannperben elhangzott vallomásomban is felszinre került.

A szlovák gárdista — igy maradt meg emlékezetemben a levél története — szerelmes volt egy nagymihályi zsidó lànyba és amikor a lányt transzporttal az elsők között deportálták, addig nem nyugodott, mig nyomára nem jutott. Valószinüleg német segitséggel sikerült elkerülnie az átkos helyre, ahol a szlovákiai zsidó lányokat többek között farkaskutyàkkal tépették szét, füstté tették, vagy markotányosnőkként a katonáknak dobták oda.

Néhány nagymihályi lànyt még életben talált, s azok közül az egyik bizta rá a levelet. A gárdistának nyilván tetszett az egyenruha, s az ezzel járó „tekintély", a hatalom, talàn az elkobzott zsidó vagyon is csábitotta, amikor belépett a Hlinka-gárdába. De az a pokol, amely elé tárult, amelyet saját szemével látott, tapasztalt, bensejéig megrázta. Mikor visszajött, sürgősen kilépett a gárdából, azt mesélték, idegösszeomlást kapott.

Két év multán, miután magam is megjártam Auschwitzot és lélekbentestben összetörve, magamra maradva Szlovákiába visszakerültem, az

Rendszerint fiatal önkéntesek mentek kitakaritani az SS legénység barakkjait abban a reményben, hogy találnak ott ételmaradékokat, avagy egyáltalán nyilik alkalom organizálásra.

Egyik vasárnap délelőtt felkeresett engem az öreg Sicherman, Munkács vidéki földbirtokos és elmondotta, hogy kiskoru fia együtt takaritott aznap egy michalovcei fiatalemberrel, Moseval az egyik SS otthonban. Mindketten észrevettek munka közben a szobában egy hagymát, melyet fiatal földim ügyesen ellopott és most magának vindikálja a hagyma fölötti kizárólagos tulajdonjogot, már pedig ő ugy le van gyengülve és tudja, hogy a hagyma számára uj életerőt adna.

Ezután felkért, hogy tartsak választott biróságot a hagyma tulajdonjoga felett.

Csak aki a koncentrációs tábor viszonyait ismeri, érti meg, miért kellett egy hagyma miatt pereskedni, hogy egy hagyma élvezete élet meghosszabbitást jelentett és ezért fogadtam el e szokatlan körülmények között a választott birói tisztet.

Moset nem rontotta meg a koncentrációs tábor kegyetlen világa és készséggel vetette magát alá — igaza tudatában — a választott birósági döntésnek, no meg azért, mert nem akarta, hogy veszekedés esetén az SS keret fülébe jusson a lopás, mert az drákói büntetést vont volna maga után.

Mose kihallgatása során csak magának vindikálta a hagymát, mivel nemcsak, hogy ő lopta el, de vállalta a rizikót, hogy ha megtalálják nála, ugy véresre verik, avagy büntető bunkerbe küldik, ami csaknem halálos itéletet jelentett.

A fiatal Sicherman arra alapitotta jogigényét, hogy ő is észrevette munka közben a hagymát, ő is el akarta lopni és vállalni az esetleges következményeket, tudva azt, hogy a hagyma öreg apjának életelixirt jelentene.

Salamoni itélkezés helyett Mosehez a következő kérdéssel fordultam:

— Amennyiben az öreg, szinte tehetetlen Sicherman hozzád fordult volna és kért volna tőled a hagymából tekintettel az ő egészségi állapotára, ugy nem adtál volna neki a hagymából?

Moseben nem csalatkoztam. Belőle még a koncentrációs tábor durva, könyörtelen élete sem irtotta ki a zsidó otthon örökös humanista szellemér és minden gondolkozás nélkül — jogi kötelezettség nélkül — felajánlotta a fél hagymát öreg szenvedő embertársának jóllehet nem tudhatta, nem volt-e számára is ez az utolsó alkalom, hogy egy hagymához jusson.

Dr. A. Goldstein

bálkozott illegálisan kijutni Palesztinába, a zsidók őshazájába abban a reményben, hogy a nemzetközi politika megnyitja Palesztina kapuit a megmenekült zsidó töredékek számára — ha már a világháboru alatt elmulasztotta kötelességét, az életében fenyegetett millióknak menedéket nyujtani?

A népbiróság magáévá tette a védelem érvelését és felmentette a vádlottat azzal az indokolással, hogy nem lépte tul a tábori fegyelem által előirt rendfenntartási jogát, továbbá azért, hogy lehetővé tegye a vádlott számára az esetleges szabad visszatérést az óhazába — amennyiben ujabb politikai mesterkedések megakadályozzák a vádlott Palesztinába való kivándorlását — és ezzel jóvátehesse a haza sulyos mulasztását, amellyel a még gyermek vádlottat 1942-ben 12 éves korában csupán faji okokból kiüldözte.

Dr. A. Goldstein

EGY HAGYMA, MELY VÁLASZTOTT BIRÓSÁG TÁRGYÁT KÉPEZTE A KONCENTRÁCIÓS TÁBORBAN

Auschwitztől pár km.-nyi távolságban fekszik egy kis falu, Budi. A falu lakossága a német okkupáció alatt evakuálva volt, hogy ne legyenek szemtanui a faluban felállitott, mintegy 400 főnyi koncentrációs tábornak. Csaknem mindnyájan zsidók voltunk, kivéve a tábor vezetőséget, amely kizárólag német nemzetiségü bünözőből állott.

A tábor lakói főleg a falut környező mocsár lecsapolásával foglalkoztak, mig egy töredék a közeli erdőben fairtással foglalkozott. Ugyanis az auschwitzi gázkamrák kapacitása 1944 nyarán nem győzte elégetni a naponta több, egész vasut szerelvénnyel szállitott deportáltak ezreit, ezért kisegitésként a szabadban felállitott máglyákon égették a deportáltak ezreit és ehhez igen sok fa kellett.

A munka nehéz és idegölő volt. Az SS-ek brutalitása, sőt szadizmusa következtében nem egyszer csak halottként vittük vissza munkatársainkat — mivel a német pontosság megkövetelte, hogy a keretlegénység akár élve, akár halva hozza vissza a munkaosztagot.

Miután a koncentrációs táborok célja a deportáltak kiirtása volt, igy csak éhkoszton éltünk, amely nem felelt meg a nehéz munkának és igy szemmel láthatólag fogyott napról-napra testi sulyunk. Az életösztön azt diktálta, hogy kiki „organizáljon" magának valami élelmiszert pótlásként.

Ilyen alkalom kinálkozott vasárnaponként — midőn munkaszünet volt.

meinek hurjain. Tudta azt, hogy a vádlott az első főtárgyaláson jelen volt és ezért tanuvallomását azzal kezdte, hogy sohasem hitte volna, hogy „egy ilyen szép arc alatt" ilyen gonosz lélek lakozhat. Majd kiélezte, hogy a táborban „egy keresztény lengyel lány" ajàndékozott neki kopasz feje befedésére egy fejkendőt és ezt vette el tőle a zsidó vádlott nő, majd ismételte a vádiratban foglalt feljelentését. (A védő fülét nem kerülte el, amint az egyik demokrata biró erre azt sugta birótársának: „No, ma keményen elitélünk egy zsidót".)

A védelem keresztkérdéseire azonban egyedül is kénytelen volt igazolni, hogy az SS-ek szigoruan büntették a „fejkendők" organizálásàt; valamint hogy ütötték-verték, rugdosták az internáltakat, amennyiben pillanatok alatt nem vonultak vissza barakkjaikba az „Appel" után; a Stubendienstek gyakran erőszakkal tolták a barakkokba mindnyájuk érdekében a még tàbori fegyelemre nem szokott uj internáltakat. Még mielőtt elhagyta volna a tárgyaló termet a biróság hangulatának utolsó befolyása végett azzal bucsuzott, hogy fél az utcàra kimenni, mivel a michalovcei zsidók meg fogják gyilkolni, mivel feljelentette a vádlottat és bünösségét igazolta.

Ebben a feszült hangulatban a védelem elsősorban visszautasitotta az elnöki megállapitást, hogy a vádlott megszökött, mivel megszöknie csak egy büntudattal teli vádlottnak kell, mig a vádlott csupàn nem volt megidézhető és ezért nem jelent meg.

E formai kifogás után rámutott arra, hogy a vádlottat 14 éves korában deportàlták, azaz a haza, ahelyett, hogy módot adott volna arra, hogy iskolai tanulmányait befejezhesse; hogy szülei befejezhessék nevelését — Auschwitzba deportálta csupán faji okokból, zsidó volta miatt.

Igy hibáján kivül bekerült az auschwitzi haláltáborba: hol gàzkamrában pusztult el egész családja, hol az emberi élet nem számitott, hol a táborlakók ki voltak szolgàltatva az SS és volt börtöntöltelékekből álló tábori felettesei önkényének és durvaságának a tábori előirások legkisebb megsértése esetén is; azaz durva tábori nevelést kapott;

majd midőn pokoli szenvedések után csodàval határos módon megmenekült, hazatérve szerető szülői kéz és meleg otthon helyett egy üres lakást talált és a haza mivel sem igyekezett jóvátenni a mult hibáit, a haláltáborba való bünös kiszolgàltatását;

végül megkérdezte a biróságot, vajon ilyen előzmények után jogosult-e a biróság a „mostoha haza" törvényei szerint itélkezni — melyeket egyedül felrugott és nem tartott be?

Vajon a vádlott joggal nem várta be a főtàrgyalást, hanem megpró-

ságától, mivel a népbiróság tagjai nem fogják megérteni a tábori életet, a tábori fegyelem megsértésének kollektiv követelményeit.

Hazatérve családjából senkit sem talált, egyetlen támasza, sorstársa az ugyancsak fiatal X. Y. volt, aki a védő tanácsára a kosicei hitközség egy funkcionárusának segitségével beszerzett egy nyilatkozatot a feljelentőtől, melyben visszavonja feljelentését azzal, hogy tévedett a vádlott személyében, miután Auschwitzban kiki bármilyen név alatt szerepelhetett. Igy a vádlott neve megtévesztette csupán, miután személyesen nem találkozott vele.

E nyilatkozat alapján N. N. szabadlábra került a főtárgyalásig.

Általános érdeklődés jegyében zajlott le a főtárgyalás. A szlovák antiszemita érzelmü lakosság szivesen háritotta volna a koncentrációs tábor borzalmait magukra a zsidókra.

A fiatal vádlott védője kiséretében magabiztosan jelent meg a főtárgyaláson a nyilatkozat birtokában. Azonban mindkettőjüket nagy meglepetés érte, mivel a népügyész beterjesztett a birósághoz egy jegyzőkönyvet, mely szerint a tárgyalást megelőző napon megjelent a feljelentő és előadta ,hogy csak a kosicei zsidó közösség nyomása alat irta alá a védelem által beterjesztett nyilatkozatot és fenntartja teljes egészében a vádat.

A védelmet készületlenül érte a feljelentő pálfordulása és határtalan bosszuvágya, igy kérte a tárgyalás elnapolását a feljelentő személyes, valamint a védelem által bejelentett tanuk kihallgatása céljából.

A második főtárgyalásra a szenzációra éhes közönség még nagyobb érdeklődéssel jelent meg, előre élvezve, hogyan fogja a népbiróság a zsidó feljelentő tanuvallomása alapján elitélni az „embertelen" zsidó vádlottat.

A népbiróság 2 tagja „ugynevezett" demokrata volt, további 2 tagja kommunista, az elnök pedig egy 20 évvel azelőtt emigrált orosz cári ügyész.

A népbiróság tagjainak, valamint a hallgatóság csalódására az elnök megállapitotta, hogy a vádlott megszökött; a birósági idézés számára nem volt kézbesithető; igy legalább gyorsan meg lehet hozni az itéletet, hisz a vádlott bünössége a sértett ismételt feljelentése alapján kétségtelen.

A védelem azonban nem járult hozzá az ügy agyoncsapásához és ragaszkodott a főtárgyalás törvényszerinti lefolytatásához.

A sértett tanuvallomásában elárulta, hogy a háboru előtt egy közismert kassai ügyvédi iroda tisztviselőnője volt és igy igen kiismerte magát a birósági eljárás technikájában. Vallomásában nem elégedett meg a száraz tények előadásával, hanem rosszindulatuan játszott a biróság tagjai érzel-

semmiből, gyakran életük kockáztatásàval. Ez a leleményesség nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nem szenvedtünk annyira a hidegtől mint a férfiak, s nem is pusztultak el annyian.

Ki tudja megmaradtam volna-e magam is, a leleményesség, jóság, szeretet, a bizalom és a remény nélkül, amely Györgyi vékony kis varrótüjébe mind belefért?

Szenes Erzsi

NÉPBIRÓSÁGI TÁRGYALÁS

A második világháboru után a népbiróságok hivatása volt felelősségre vonni a fasisztákat, akik egyrészt a demokratikus CSR szétdarabolását okozták, másrészt halálba kergették zsidó testvéreink tizezreit, valamint mindazokat, akik a háboru alatt az emberi jogok ellen vétettek.

A kassai hitközség egy aggszüz tisztviselőnője azon kevés szerencsés nők közé tartozott, kinek sikerült egészségesen hazakerülnie az aushwitzi haláltáborból. Nem volt hálás a sorsnak, nem vette tudomásul, hogy a borzasztó véradó dacára sem a koncentrációs táborból hazatértek, sem pedig a hegyekben bujdosók vagy egyáltalán, avagy csak hosszadalmas és költséges restituciós eljárások után tudták visszakapni földjeiket, mert sem a biróságok, még kevésbé az adminisztrativ hatóságok nem siettek visszahelyezni lelkileg, testileg összetört és vagyonukból, exisztenciájuktól megfosztott testvéreinket.

E tisztviselőnő Auschwitzból hozott ki nem egyenlitett számláját az ilyen mentalitásu népbiróságnál próbálta érvényesiteni.

Feljelentése alapján a michalovcei népügyész vádiratot adott be N. N. michalovcei leány ellen, vádolva, hogy 1944 nyarán az emberi alapvető jogok megsértésével a vádlott, mint „Stubendienst" a feljelentő kopaszra nyirt fejéről levette a fejkendőt, majd „Appel" után ütlegelve hajszolta a barakkba. E feljelentés alapján a népbiróság tulbuzgóságában előzetes vizsgálati fogságba helyezte a vádlottat.

A fiatal vádlott N. N. kétségbe esett, mivel hallotta, hogy Presovon az a népróság, amely egymás után mentette fel, avagy enyhén itélte el a fasisztákat, ugyanakkor egy presovi zsidó lányt a koncentrációs táborban való viselkedése miatt 2 évi fogházra itélt. Bár tiszta volt a lelkiismerete, mégis 3 évi koncentrációs tábor után félt, hogy ismét megfosztják szabad-

A varrótüt mint drága kincset őrizte Györgyi. Hónapok alatt legalább száz motozáson estünk át, s kíméletlenül elszedtek tőlünk mindent, de Györgyi tüje sohasem került az ellenség kezére. Mikor elmult a nyár, valósággal életmentő szerepe lett. Rövid ősz után, köddel, dérrel tört ránk a jeges tél. Györgyi éjszakánként darabokat vagdosott le az ágytakarókból, lélekmelegitőket készitett az egyszál ruha alá. Nagyon veszélyes dolog volt ez, mert egy-egy „rétegért", ahogyan mi neveztük ezeket a rongyokat, a németek ha rájöttek, kiverték a lelket az emberből. De amint valamit elkoboztak, a villogó varázstü azonnal harcba, munkába állt Györgyi serény ujjai között. Mikor a hadigyárban gyérült a munka, sokunkat romtakaritásra vezényeltek ki. Észvesztő hideg volt, különösen hajnalban, mig ki nem bujt a nap, szinte nem bántuk, hogy az őrök hajszolnak, mert ha megálltunk, dermedés fogta el minden tagunkat. A romok alól rengeteg rongy, kacat, ruhanemü került elő, ezekből sikerült valamit mindig eldugdosnunk, s becsempésznünk a blokkba. Györgyi most iszákokat varrt a kenyér számára, s nekem ajándékba egy pár kesztyüt. Rózsaszin, puha, meleg anyagból készült és még be is volt bélelve. Nem kaphatok már az életben olyan ajándékot, aminek ugy tudnék örülni, mint ahogyan ennek a kesztyünek örültem. Györgyi minderre éjszakáinak egyrészét áldozta, titokban, lopva varrt, pislákoló világitásnál, nem is tudom hogyan birta. Nekem mindig ugy tünt fel, hogy a varrótü tartja benne a lelket, az segiti át mindenen Akkoriban már több varrótü volt a lágerben. A német SS-ek, a felügyelőnők hamarosan rájöttek, hogy a fogolynők ügyesen tudnak varrni, kötni, horgolni. Külön „Arbeitskommandó"-t alakitottak igényeik kielégitésére. A számunkra, bálaszámra érkező holmit nagyrészt ellopták, egyre-másra varratták a „civil" ruhákat. Amint kifecsegték, még „haza" is küldöztek belőlük. A pullovereket, szvettereket átkötették; nem egyszer össze is verekedtek egy-egy szebb darabon. A Hauptsturmführer mindezzel nem törődött, a botrány csak akkor tört ki, amikor az ambulanciáról ellopták a kötszereket, s a vakitó fehér gézből tündéri pullovereket horgoltattak. Nem derült ki, kié volt ez a remek ötlet, de a főfelügyelőnőt lefokozták és többedmagával, állitólag, büntetőtáborba küldték. Ránk azután más, még durvább és kegyetlenebb némbereket hoztak. De nekünk csak az volt a fontos, hogy varró, kötő és horgolótükhöz jussunk. Egyre több kötött sapka virritott a fejeken és sálak a nyakban. A felbontott pulloverekből mindig sikerült elcsenni egy kevés gyapjufonalat. Nem volt olyan hulladék, rongyfoszlány, amely ne alakult volna át csillogó értékké társnőim kezén. Elképzelhetetlen, mi mindent terveztek, kiviteleztek ugyszólván a

vékony varrótüje, s abból erőt és bátorságot merit, a tü majd csodákat müvel és visszavezeti az életbe.

Györgyinek volt egy végiggombolós ruhája, a „gombok" Napoleon aranyak voltak. A gombcserét Györgyi, mindenre számitva, még a kistarcsai táborban eszközölte. Hogyan sikerült a Zrinyi utcai börtönön át, Kistarcsáig az arany tallérokat elrejteni, megtartani, nem tudom. De ebben a ruhában szállt fel a halálvonatba és az uton ezzel vigasztalt:

— Bárhová is kerülünk, nem fogunk éhezni, aranyért mindenütt lehet élelmet kapni, majd mindig levágok egy gombot.

Györgyi ruhájának legalább husz gombja volt és nekem sötét, nagyon sötét sejtelmeim, de nem akartam hivő optimizmusát beárnyékolni. Hagytam, hadd reménykedjen. Nem sok időbe telt, a ruha, a Napoleon aranyakkal, mint zsákmány ott hevert, odadobott rongyként, a felmagasodott ruhahalomban, s Györgyi ott állt pőrére vetkőzve, egyetlen szál varrótüvel.

Azután a ránkszakadó sötétségben a türől egészen megfeledkeztem. Öltözékként szánalmas rongyokat dobtak oda nekünk. Olyan szoknyát kaptam, amely a térdemet sem fedte, egy bluzt kapcsok, gombok nélkül, fehérnemüt semmit, félmeztelen voltam az első napokban, mig két adag kenyérért sikerült olyan ruhát szereznem, amely jobban betakart és védett nap és eső ellen. Györgi harmadnap egy másik blokkba került, de addig nem nyugodott, mig engem oda át nem csempészett. Hat hétig voltunk Auschwitzban. Tompa letargiában vészeltem át ezt az időt. Ha nem hajszoltak, ha nem kellett a nehéz, ételes küblikket cipelnem, ha nem vertekütöttek — mert Tosca, a kápónő félelmetesen tudott verni —, ha nem álltunk Appelt, akkor aludtam. Megtörtént, hogy a blokkban, ahová beesett az eső, egy pocsolyában ültem, s ott aludtam, mig valaki fel nem rángatott. Menekülés volt ez a valóság elől. Mindent láttam és tudtam, de nem akartam látni és nem akartam tudomásul venni.

Egy nap Györgyivel együtt egy munkás csoportba osztottak be, kivittek a vasutállomásra és bevagonirozták. Előzőleg rendesebb ruhát kaptunk, de a fehérnemü akkor is egyetlen kombinéból állt, szerencsére az jó hosszu volt. Györgyi az uton, a vagonban, azonnal elővette a varrótüt. A ruhákat átalakitotta, minden rongyból szálat huzott, főleg arra törekedett, hogy valami kendőféle kerüljön tar fejünkre. Mert a kopaszságunk volt a legsiralmasabb, rut, torz bohócokká változtatott valamennyiünket. Az én fejkendőm a kombiném aljából készült. Mire két nap mulva Fallerslebenben kiszálltunk, már emberibb formánk volt és a fejkendő nagy biztonságot adott.

tak hazatérése. Közöttük egyenként tértek vissza a zsidó polgárok is. Némelyek a hegyekből, mások a koncentrációs táborokból fegyenc ruhákban. Az elhurcolt és megszökött mintegy 5000 személyből alig 10% tért vissza. A többi elpusztult a különböző kinzó táborokban és gázkamrákban. Egy kis részük a felszabaditás után azonnal elköltözött Palesztinába, avagy más külföldi helyre.

Sok zsidó vagyon maradt tulajdonos nélkül és azok védelmére és fenntartására az MNV (városi képviselőtestület) elrendelt nemzeti kezelést (národna spràva). (63 oldal).

Minden kommentár nélkül idézem a hivatalos ténymegállapitást.

Sajtó alá rendezte: *Dr. Goldstein Alexander*

A VARRÓTŰ

Mindigre is rejtély marad előttem, miképpen mentette át Györgyi a tüt, a varrótüt, miután meztelenre vetkőztettek minket, s mindent az utolsóig elszedtek tőlünk az auschwitzi haláltáborban. Hogyan is gondolhatott erre a „csekélységre" ezekben a szörnyü pillanatokban, az életenkivüliség első perceiben? Hiszen ez a helyzet semmiféle eddig ismert helyzethez nem volt hasonlitható, nem emlékeztetett semmire, amit fantáziával vagy tapasztalattal meg lehetett volna közeliteni, semmire, ami az emlékezetben bármilyen asszociációt is felvetett volna.

Kihajigáltak bennünket a zsufolt vagonból, ötszázunkat, akik Kistarcsáról jöttünk. Valaki, mint valami karmester, fenn állt egy emelvényen és jobbra-balra intett. Aztán mintegy kétszázan elindultunk jobbra, nem tudtuk hol vagyunk. Később leparancsolták rólunk a ruhát, a fehérnemüt, kitépték kezünkből a kézitáskát, lenyirták a hajunkat, fejünket kopaszra beretválták. Mindez pokoli gyorsasággal történt, agyunk, szivünk megbénult, az volt az érzésem, valami sziklából letaszitottak a félelmetes ürbe és akkor Györgyi azt sugta nekem: — Egy varrótüt mégis átmentettem — s az ezüstösen villogó, parányi szerszámot ott rejtegette az ujjai között. Csak néztem rá, nem értettem. Ha a szituáció nem lett volna olyan szörnyüségesen borzalmas, ugy tünt volna és ugy tünne ma is, évek távlatából, hogy egy Andersen meséhez tartozik. Valaki ott áll az élet legszélső peremén, a szakadék szélén, kifosztva, megalázva, semmi egyebe nincs, mint egy szál

KIVONAT AZ 1958-BAN MEGJELENT „ALMANACH ZEMPLINA" CIMŰ KÖNYVBŐL

1938-ban a 12 tagu városi tanácsnak 4 zsidó tagja volt: Dr. Brügler Miksa, Dr. Goldstein Sándor, Feldman Dávid és Lipkovics Mikulás.

A 34 tagu városi képviseletnek pedig 9 tagja volt zsidó: Herskovits Dávid, Fuchs Lázár, Dr. Brügler Max, Singer Màtyás, Dr. Goldstein Sándor, Sommer Mihály, Goldberger Árpád, Feldman Dávid, Lipkovits Mikulás.

Ebben az idben a következő zsidó egyletek müködtek Michalovcén:

Zsidó nő- és lányegylet, Hàsomér, Chevra Kadisa temetkezési egylet, Joint, Mákkábi, Misnájoth, WIZO, Áchád Háám. (42. oldal)

Ezek az adatok a legjobb bizonyitékai annak, hogy a zsidó lakossàg tevékeny részt vett ugy a város gazdasági életében, mint a közéletben kultur és szociális életében pedig saját egyleteivel.

Alig 2 évre rá már megkezdődtek a zsidók elleni provokációk, melyek rendszeresen fokozódtak, főleg a Hlinka-gárda részéről. Egy napon — ismeretlen tettesek — beverték egyes zsidó üzletek kirakatait. Nemsokára a zsinagóga ablakait is beverték. Meg lett tiltva a zsidóknak fürödni a fürdőzőktől hemzsegő Laborcban. A zsidó háztartásokban összeirták az értékeket és ékszereket.

1941-ben pedig kezdett szájról-szájra jàrni az eddig ismeretlen kifejezés: arizálás. Gyakorlatilag ezalatt értendő a zsidó üzletek, a zsidó vagyon átvétele minden ellenérték nélkül. Ebben az időben kerültek a nagy zsidó üzletek árja kézbe, mint pl. Blei, Feldman, Sonnenschein, Jakubovics stb., eltüntek a régi nevek és ehelyett megjelentek az uj nevek: Szabó, Cserveny, Csicsák, Babilonsky stb.

Az arizàlással egyidejüleg rosszabbodott a zsidók helyzete. Előbb kötelesek voltak sárga szalagot viselni a karukon, majd 6 szögletes csillagot a mellen és ezt követte a deportálás.

Megkezdődött a zsidó lányok deportálása és 1942 április 26-àn tetőfokra hágott az üldözés kor és nemre való tekintet nélkül. Reggeltől estig özönlöttek a városba a vidéki zsidó öregek, felnőttek és gyerekek szállitmànyai.

A rettenetes deportálásban odaadóan résztvettek a nyugat-szlovenszkói gárdisták. A helyi gárdisták közül kitünt leginkább Cinkovszky, ki erőszakkal tuszkolta az autóbuszba a Landau testvéreket, Fürst lànyokat és másokat. Igy Michalovcéről és környékéről erőszakkal elhurcoltak a gárdisták körülbelül 4000 személyt. (49—50 oldal).

Amint a frontszakaszok eltolódtak nyugatra, megkezdődött az evakuál-

okmányban. Egyetlen gondolatunk volt csupán, át akartuk vészelni a félelmetes napokat.

London és Moszkva hirközleményeit már a nemzsidó lakosság is szabadabban hallgatta. A lakosság kétszinüsége egyre jobban kidomborodott és sokan voltak már olyanok, akik kezdték „megbánni" tetteiket és kezdték keresni a módját, hogyan mossák tisztára magukat.

Mindnyájan vártuk a németek teljes összeomlását és lelki szemeinkkel már láttuk a vörös hadsereg katonáit masirozni Nagymihály utcáin.

Nem értük meg álmaink megvalósulását. A várakozás helyett egészen váratlanul megérkezett az előhir, hogy 1944. május 15-én, az összes zsidókat, akik még a városban maradtak, összeterelik a templom udvarára.

Valójában csak a családfőket gyüjtötték egybe, de nem mindnyájukat. Nagy volt a ridalom, mert mindnyájan biztosak voltunk abban, hogy elérkezett a vég és a megsemmisitő táborokba hurcolnak bennünket Véletlenül, Mirjám betegsége miatt 1944. május 14-én, elhagytuk Nagymihályt, utban Nyugat-Szlovákia felé. Presovban leszálltunk a vonatról, hogy meglátogassuk ottélő bátyámat és családját s ott tudtuk meg, hogy deportálási parancsot bocsájtottak ki Kelet-Szlovákia megmaradt zsidósága ellen, az irány megjelölése nélkül.

Még aznap este gyorsvonatra szálltunk és folytattuk utunkat. Másnap megtudtuk, hogy a deportálási parancs érvényben van ugyan, de nem a határon tulra, hanem a front rohamos közeledése miatt, Nyugat-Szlovákiába viszik a zsidókat. Két nap multán visszatértünk Nagymihályra összeszedtünk néhány személyes holmit és folytattuk utunkat Pozsonyba.

Nagymihály városa teljesen kiürült a zsidó lakosságtól.

Utban Pozsony felé különböző helyeken találkoztunk néhány ismerőssel, akik szétszéledtek Nyugat-Szlovákia minden részébe. Tudtunkkal nem maradtak életben: Eszter Fonfeder, aki családjával együtt pusztult el, Buxbaum mérnök, aki mint hős esett el a szlovák felkelésben, Szamulovits, akit szüleivel együtt deportáltak és Roth Egon, aki mellettem esett el a bukovici hegyekben Besztercebánya közelében, a szlovák ellenállásban. Egont a besztercebányai zsidó temetőben temettem el.

Kfár Masaryk, 1968. március 20. *Bornstein Benjámin*

is nem kis mértékben szenvedtek a fasiszta rendszerben. A bizonyitványok beszerzése komoly anyagi áldozatokat követeltek.

A nagymihályi zsidó hitközségi élet teljesen szétporladt. A rabbik, a hitközségi birák (dáján), tisztviselők és a jesivàk vezetői ki lettek pusztitva. A hitközségi élet siralmas volt. A nevelésügyi bizottság elnökének, Singernek az első deportálási hullámot sikerült elkerülnie, de utàna már tőle sem tekintettek el.

Igy folyt az életünk, állandó félelemben az egész 1942-es évben és csak 1943-ban volt egy kis könnyebbülés érezhető a németeknek a keleti fronton elszenvedett első vereségei nyomán és ugy látszik azàltal is, hogy a katolikus egyház közbenjárt Tiso államelnöknél, aki maga is katolikus pap volt.

1943-ban számos zsidó család tért vissza Magyarországról, mert az élet biztonságosabbnak látszott Szlovákiában. A hirhedt szlovák belügyminiszter, Mach Sanyo nem egyszer tartott bennünket állandó feszültségben fenyegető kijelentéseivel, hogy „jön még március és május. . ."

Ugy látszik, hogy már ő is az alibijéről gondoskodott, mert nem tett különösebb erőfeszitéseket a megmaradt maroknyi zsidóság elpusztitására.

Nekem kezemre játszott a szerencse és a tanfelügyelő segitségével át tudtam menteni a szüleimet és a feleségemet Magyarországra. Édesapám, ugy látszik, a sok megrázkódtatás következtében, amelyen ezekben az izgalmas napokban keresztül ment, 79 éves korában Budapesten halt meg. Megboldogult édesanyámnak sem kegyelmezett meg a sors és nővéreimmel együtt Magyarországról Auschwitzba lett deportálva.

Ezek a hónapok voltak a leghosszabbak. A keleti fronton duló harcok egyre huzódtak, bár tudott dolog volt, hogy az oroszok kerekedtek felül. A németek nem adták meg magukat egykönnyen és csak nagyon lassan vonultak vissza. Nagynehezen sikerült átvészelnünk az 1943-as évet és uj reményekkel telve néztünk 1944 elé.

Az 1944-es év a környékünkön és egész Kelet-Szlovákiában biztatóbb volt. Felbukkantak az első partizánok, sőt partizán csoportok a Vihorlát hegyeiben.

A partizánok akciói egyrészt az orosz front közeledését jelezték, másrészt a megmaradt zsidóságnak szenvedést okozott, miután azzal vádolták őket, hogy segédkezet nyujtanak a partizánoknak.

Palástolt örömünk mindig félelemmel volt vegyes, nehogy az inkvizitor kihasználja még az utolsó perceket is arra, hogy elpusztitsa a zsidóság maradványát. A veszély hirére elbujtunk, mert már nem biztunk semmiféle

rekeket, mert az utcán való kószálás komoly veszélyekkel járt. A sors iróniája, hogy iskolánk védett területté vàlt. Egyetlen egyszer sem fordult elő, hogy kiemeltek volna valakit a padsorokból deportálás céljából. A gyerekek arányában lecsökkentettük a tanitók számát is. Azok a tanitónők, akiknek férjeik tanitók voltak, abbahagyták a tanitást. Igy folyt az életünk. De ez még nem volt minden. A listák készen álltak a hatóságok kezében és minden péntek este és szombatonként hajtóvadàszatot rendeztek a bujkáló családok után és szinte minden héten ujra és ujra tanui voltunk néhány család összpontositàsànak és deportálásának. Naivságunkban azt hittük, hogy többet már nem is lehet kifacsarni a zsidó lakosságból, de keserüen csalódtunk. Juniusban jött a második hullám, amellyel még jobban kiürült a vàrosunk. Iskolánk volt a tragédia nagyságának mérője. A juniusi második hullám után hatvan gyerekünk maradt 3-tól 16 évesekig.

A főfelügyelő már nem jött inspekciózni, mert tisztában volt szàmarányunkkal. Eltekintett tőlem és nem kérte a tanitók további csökkentését. Igy vezettük tovább az iskolát. Elsőnek ebből a döbbenetből Egon ocsudott fel, aki ugy menekült meg, hogy elrejtődzött és dacára a nagy életveszedelemnek, volt bàtorsága ki-kiszökni a városból anélkül, hogy megmondta volna hová. Egész egyszerüen eltünt a látókörből majdnem egy egész hétre. Amikor váratlanul ujra előkerült, zsebei tele voltak tömve a bujkálók neveire szóló keresztény születési bizonyitványokkal, amelyek azt tanusitották, hogy tulajdonosaik már 1938 előtt kikeresztelkedtek.

A törvény megvédte a deportálástól azokat a zsidókat, akik be tudták bizonyitani, hogy még 1938 előtt áttértek a keresztény hitre. Az Egon által beszerzett bizonyitványok a bujkáló mozgalmi embereknek voltak szánva, amelyeket egy pravoszláv paptól kapott egy eldugott hatàrmenti faluban. A keresztlevelek beszerzési forrásának felfedezése ezután sok száz, vagy talán sokezer lélek megmentését tette lehetővé Szlovàkiában. Egonnak ez a tevékenysége serkentésre szolgált a többi zsidóknak is, hogy komoly összegeket áldozva próbáljanak a különböző egyházaknál keresztleveleket beszerezni. A katolikus papoknàl nem jártunk szerencsével, mert azoknak legtöbbje tagja volt a hatósági közegeknek és az uralkodó pártnak és az egyház fejének utasitása értelmében tilos volt a zsidóknak segiteni. Ritka esetekben segitségünkre voltak a görög-katolikus papok is, de a legkomolyabb segitséget a kelet-szlovákiai kis pravoszláv egyházak és az anglikànus (Lutheránus) egyház nyujtották, akik maguk

sában sorra kerültek a 16 éven felüli fiuk is. Sátàni leleményességgel adták ki az utasitásokat, hogy a szakemberek vigyék magukkal a szerszámaikat is, hogy azt a látszatot keltsék, mintha valóban munkàra vinnék őket. A zsidó ábrándok akkor is müködtek. Az első két szállitmányban elvesztettük ifjaink legjavát. Mi, a mozgalmak tagjai ugy éreztük, hogy elérkezett az ideje annak, hogy felvilàgositsuk az ifjuságot, hogy ne menjenek a pusztulásba, de ez nem sokat használt, mert a kormányzat fenyegetései arra az esetre, ha a megidézett fiu, vagy leány nem jelentkezik, félelemmel töltötték el a szülőket. Nem egy esetben fordult elő, hogy a szülők kiszolgáltatták a hatósàgoknak bujkáló fiaikat vagy lányukat. Csak ritka esetekben sikerült meggyőznünk a szülőket vagy a gyerekeket, hogy ne jelentkezzenek és mint jó megoldást ajánlani a Magyarországra való szökési kisérletet. Világos, hogy a szervezetlen és tervszerütlen hatàrátlépések kudarccal végződtek és sok esetben elfogták a fiukat, átadták a hatóságoknak őket.

Nagymihály körzete első helyen állt a zsidó-ellenes törvények bevezetésében és a tömeges deportálásokban. 1942 màjus 4-én, szombaton (mint mindig) berobogtak Nagymihály főutcájára a Hlinka-gárdistàkkal tömött autóbuszok. A fekete egyenruhás gárdistàk, akik egyenlők voltak a németországi SS-ekkel, elárasztották az egész várost. Lezàrták a városból kivezető utakat, majd a csendőrök és a helybeli Hlinka-párt tagjainak segitségével megkezdték az utcák zsidótlanitásàt. Egész családokat ingóságukkal együtt tereltek a vasutállomás felé.

A tömeges kiüzetés három napot és három éjszakàt tartott. A döbbenet oly nagy volt, hogy senki sem tudta mitévő legyen. Bőröndjeiken ülve várták a hóhért. Èn és a családom is ott ültünk a küszöbön. Csak később tudtam meg, hogy az iskolai főfelügyelő vigyázott ràm és még néhány tanitóra, hogy bele ne kerüljünk a számüzetésbe.

Amig élek, el nem feledem, hogyan hurcolták végig az utcán és milyen brutálisan bàntak az öreg Brodi dájánnal és családjával. Olyanok voltak, mint a vadállatok, akik kivetkőztek minden emberi mivoltukból.

Ebben a deportálásban elvitték tőlünk Fonfeder Eszter tanitónőt és családját is. A tanitóknak az a része, akik elbujtak, életben maradtak. A tragédia nagysàgát azonban csak akkor fogtuk fel igazában, amikor néhány nap multán visszajöttünk és megláttuk iskolánk üres padsorait. Minden egyes osztályban csak egy-egy tanuló jelent meg. A 700 tanulóból kb. 100 gyerek maradt. Ez a szám hüen tükrözte vissza a szerencsétlenség sulyàt. Ujjá kellett szervezkednünk. Magunk köré gyüjtöttük a gye-

ládtagok között — még a legrosszabb gazdasági körülmények közt is. Másrészt magyarországi testvéreink sem tettek különös erőfeszitéseket a határátlépők befogadására és azoknak a sorsa, akiknek sikerült átszökniök, többnyire börtön volt, vagy a legjobb esetben kényszermunka a magyarországi fogolytáborokban. Csak az ifjusági mozgalmak egy kis részének sikerült tagjait átcsempészni a határon, akiket hamis okmányokkal szereltek fel, amely lehetővé tette számukra a szabad mozgást és a mozgalmi éltet. Az 1941-es év a magyarországi ifjusági mozgalmak erős fellendülésének éveként ismeretes, mégpedig a szlovákiai tagok beolvadása révén. Nagymihály a határhoz való közelsége révén aktiv részt vállalt a határon át csempészésben, ezt azonban a legnagyobb sajnálatunkra elég későn kezdte el, amikor már a fejünk felett lebegett Damoklesz kardja.

A zsidó családok részéről sem mutatkozott nagy hajlandóság arra, hogy fiaikat elküldjék a pozsonyi zsidó központ által megszervezett és vezetett munkatáborokba: Novákyba, Szeredre és Vyhnebe, mert nem voltak bizalommal a zsidó központ akciói iránt és aggodalommal töltötte el őket a sokszáz zsidó tudatos tömöritése a munkatáborokba. Végül azonban beigazolódott, hogy a szlovák zsidók deportálása idején ezek a munkatáborok beváltották a hozzájuk füzött reményeket és csak egy egész kis töredéke lett a haláltáborokba deportálva. Mint ismeretes, a három munkatábor 1944 augusztus 29-én csatlakozott a szlovák ellenálláshoz és parádés fejezetet nyitott a nácik elleni harcokban, mint zsidó katonai alakulat.

Az 1942-es év első hónapjai nagy izgalommal teltek el a nagymihályi zsidóság körében. Számos és ellentétes hirek jöttek a zsidó központokból és magánforràsokból, de senki sem tudta, hogy mit tartogat számára a jövő. A németek szisztémája világos volt, feszültségben tartani a zsidókat, tömve őket rózsás igérgetésekkel, majd lecsapni rájuk, hirtelen, nagy erővel és pontossággal. Szlovákiàban a kormány és a végrehajtó szervek erős német felügyelet alatt állottak.

Nem véletlenül előzték meg a szlovákok a németeket a nürnbergi törvények bevezetésében és állitották az egész államgépezetüket a németek rendelkezésére. Minden uton-módon be akarták bizonyitani a Harmadik Birodalom iránti hüségüket és kegyetlenségben tulhaladtak a németeken. Igy történt meg, hogy 1942 márciusában egészen váratlanul összegyüjtötték a hajadon lányokat és munkára vivés ürügye alatt vonaton Közép-Szlovàkiába szállitották őket. Hittünk a mesében és a lányoktól érkezett levelek még sokáig ringattak bennünket hiu ábrándjainkban. 1942 áprili-

tanitók, Egonnal együtt „állami tisztviselőknek" lettek minősitve (habár nem kaptunk fizetést). Uj küldetést biztak ránk — összekötőül szolgáltunk a kisvárosok és községek és Bratiszlava között.

Nagy fontossággal birt ez a küldetésünk, miután a levelezés,, a távirat és a telefon cenzura alatt állt. Korlátozták a zsidók szabad utcai közlekedését, akiknek csak napkeltétől napnyugtáig volt szabad az utcára kimenni (de akkor sem a járdán). A többi értéktàrgyak között elvették a zsidók rádióit is. Informáló nélkül maradtunk. Fogalmunk sem volt, mi történik a zsidókkal, mi megy végbe az országban és a nagyvilágban. Nem szabad elfelednünk, hogy a háboru, a màsodik világháboru harcai a tetőfokára hágtak és erős volt a vágyódásunk a németek vereségeiből erőt és kitartást meritenünk. A templom udvarban az imádsàgok szüneteiben cseréltük ki információinkat, mert ez volt az egyetlen hely, ahol még meg volt engedve a zsidók csoportosulása. Bár nem voltam vallásos és nem mentem imádkozni a templomba, mégis odamentem, hogy közöljem velük azokat a hireket, amelyeket keresztény szomszédomtól hallottam. Ő és a felesége a Hlinka párt tagjai voltak, de ugy látszik, hogy már akkor a saját jövőjükre gondoltak és ezért megengedte nekem, hogy meghallgassam a hireket a londoni és moszkvai adóból. Először csak a lakásaink közti ajtóból, majd később már bent a lakásukból. Ez a hirforrás nagy fontossággal birt a megfélemlitett zsidó lakosság körében. 1941—42 telén behivták a férfiakat tisztogatási és csatornázási munkák elvégzésére, amelyeket különösképpen Nagymihály főutcáin végeztettek velük, hogy ezáltal is megszégyenitsék a zsidókat.

1942 elején már érezhető volt a levegőben az egyre szoruló hurok. Mindnyájan éreztük, hogy olyasvalami előtt állunk, amelyről sem mi, sem pedig a világ nem tudott eddig. A Lengyelországból átszivárgott hirekből tudtuk meg, hogy a zsidó lakosságot gettókba tömöritik, ugyanakkor azonban teljes szabadságot élveznek ottan. A gettó fogalma a szó legszorosabb értelmében ismeretlen fogalom volt Szlovákiában. Bár Nagymihályon is ki kellett költözzenek a zsidók a főutcán lévő lakásaikból a mellékutcákban lévő szerényebb lakásokba. Állandó félelemben éltünk és teljes kilátástalanságban. Az országot nem hagyhattuk el, mert északon a németek által megszállt Lengyelországban és délen Magyarországon a kormányzat erősen zsidóellenes volt.

A Magyarországra való szökés lehetősége 1941-ben nem lett eléggé kihasználva, főleg a tipikus zsidó törekvés miatt, miszerint mindaddig, amig az lehetséges volt, igyekeztek fenntartani a kapcsolatot az egyes csa-

kon kivül bonyolitottuk le. Helyzetünk egyáltalán nem volt könnyünek mondható. Számos 16—17 éves fiu és leàny bolyongott még az utcákon, akik nem látták értelmét a tanulás folytatásának. Ezeknek a foglalkoztatàsáról is gondoskodnunk kellett.

A cionista mozgalmak, élükön a „Hásomér Hácáirral" nem érhették már be csak az ideológiai neveléssel, hanem gondoskodniok kellett az ifjuság részleges, vagy teljes elfoglaltságàról is. Igy lettek megszervezve a hitközséggel, a Jointtal és a cionista mozgalmakkal karöltve az asztalos, lakatos, esztergályos és varró kurzusok, amelyeken az összes mozgalmak neveltjei kaptak szakmai kiképzést. Ezen a vonalon is aktiv szerepet játszottak tanitóink.

Az ifjuság, amely megdöbbent az uj kormányzat korlàtozó rendeleteitől, hirtelen elvesztette a talajt a lába alól. A sokszáz fiunak és leánynak a nagymihályi zsidóság minden rétegéből egy erős vezetőre volt szüksége, aki segitségükre lehetett volna problémáik megoldásában.

Ezt az embert megtalálták Roth Egon személyében, aki a mozgalom kivànságára félbeszakitotta tanulmányait szülővárosában, Presovban, hogy a nagymihályi „Hásomér Hácáir" mádrichja legyen.

Iskolánk felső osztálya vegyes volt. Tanulói, főleg nagytehetségü diàkok voltak, akik folytatni akarták középiskolai tanulmányaikat. A tanitóiktól tanult szakmákon kivül helyesnek találtuk, hogy zsidó történelmet és héber nyelvet is tanuljanak. Ebben nagy segitségünkre volt Egon, aki magára vàllalta e két tantárgy tanitását és rövid idő elteltével tekintélyes eredményeket ért el. Néhány hónap multán osztálya már héberül társalgott. Egon megnyerte az egész osztály szimpàtiáját és egy-egy tanuló kivételével mindnyáján lecsatlakoztak a „Hásomér Hácáir" mozgalomhoz.

1941 végére a helyzet egyre rosszabbodott. A nap-napos küzdelem az iskola fenntartásàért és a megélhetési gondok meghagyták nyomaikat. Az egész zsidó lakosság tudta, hogy sorsdöntő események előtt állunk, de senki sem tudta, hogy mit hoz a másik nap. Nagymihály volt az első város, ahol az összes zsidóknak, 6 évestől felfelé sárga szalagot kellett hordaniok a bal karjukon. Hónapokkal ezutàn léptették életbe az egész ország területén az uj rendeletet, amely sárga Dávid-csillag viselésére kötelezte a zsidókat.

Ezeknek a rendeleteknek a célja az volt, hogy a zsidókat korlátozzák szabad mozgásukban és csak azok mentesültek a sárga csillag viselésétől, akiket gazdasági vonatkozàsban fontosaknak tartottak és az állami tisztviselők. Hála a nevelésügyi főfelügyelővel való kapcsolataimnak, az összes

A politikai fejlemények Szlovákiában a zsidók kàrára voltak. Egyik zsidótörvény követte a másikat, korlátozták a zsidók gazdasági életét, fokozatosan megtiltották a zsidóknak egyes szakmàkban való foglalkozását, elbocsátották a zsidókat az állami hivatalokból, a bankokból, gazdasági hivatalokból és más intézményekből. A gyàrosokat és iparosokat arra kényszeritették, hogy árjákat vegyenek maguk mellé. Mindezek a korlátozások és tilalmak szédületes gyorsasággal sokszàz családtól vonták meg a kenyérkereseti lehetőséget. Csak néhánynak sikerült látszólagos (strohman) árja tàrsat találni, akik azonban végülis kinyomták a zsidókat a saját üzletükből. Éberek voltunk mindezek iránt és felkészültünk arra, hogy az uj iskolaévben ujabb diákokat leszünk kénytelenek befogadni, akiknek a száma meghaladja a kétszázat. Igy is lett.

Az 1939—40-es tanév végén az összes zsidó diàkokat kidobták a középiskolákból. Velük együtt szélnek eresztették a tanárokat is. A fejlemények oly gyorsan peregtek, hogy még a szünidőben meg kellett oldanunk a további tanulók és tanárok foglalkoztatását. 1940 szeptemberében iskolánkban az osztályok száma tizről tizenháromra emelkedett. 16—17 éves diákokat és három uj tanitót kaptunk; Dr. Fischer, Ing. Buxbaum és Zemplényi Oszkárt.

Az uj tanév indulásával egyidőben a kormány beszüntette a tanitók fizetésének kiutalàsát és igy az iskola fenntartása a hitközségre és magukra a tanitókra hárult. A hitközség az összes zsidókat megadóztatta az iskola fenntartására, az igazság azonban az, hogy legtöbbje képtelen volt megfizetni a kirótt adót, míg mások kitértek alóla. A tanitók ettől kezdve nemcsak tanitottak és neveltek, hanem pénzbeszedőkké is váltak és nem egy zsidó hàzból voltunk kénytelenek megszégyenülten távozni. Ennek eredményeképpen megingott a tanitók kereseti forrása. A zsidók tömeges megfosztása a kenyerüktől arra vezetett, hogy a gyerekek hiányos öltözetben és uzsonna nélkül érkeztek az iskolába. Nem nyugodhattunk bele ebbe, ezért a hitközség és a Joint segitségével, amely azokban a napokban még müködött Szlovákiában — közös konyhàt és menzát nyitottunk az iskolában, hogy minimális táplálkozàst biztositsunk tanulóinknak. Napi kétszeri meleg étkezést adtunk minden rászorulónak. Az ételek megfőzésére és kiosztásàra megszerveztük a szülőket, akik önkéntesen vállalták a munkát. Az élelmiszert a környék zsidó földbirtokosaitól gyüjtöttük össze és folytattuk az életet. A ruházatról is gondoskodtunk. Ruha és cipő gyüjtési akciókat rendeztünk és gondoskodtunk róla, hogy a gyerekek ne járjanak mezitláb és ne szenvedjenek az éhségtől. Mindezt a tanitási órà-

sosok követelésének a tanitás terén. Az épületek sem voltak elegendők, azonban ugy szervezkedtünk, hogy az összes érdekeltek kielégüléshez jutottak. Három váltásban folyt a tanitás a kora reggeli óráktól késő estig. A kölcsönös megértés a tanitók és a diákok, valamint a szülők és a tanitók között a legmelegebb légkört teremtette meg és az eredmények nem várattak magukra sokáig. A tanári kar nemcsak a hivatalos tananyagot tanitotta, hanem időt talált arra is, hogy fejlessze a zenét, sportot, népi táncokat, rajzot és kézügyességet a tanulók körében.

Mint a cionista mozgalmak tagjai igyekeztünk belevinni az iskola falai közé a zsidó szellemet. Nagy lendülettel készültünk a Chanuka-estre, amelyet a vallàsos rétegek minden eszközzel meg akartak buktatni. Nem akartunk lemondani arról, hogy a Chanukát nemzeti szellemben ünnepeljük meg, mire a vallásosok kilátásba helyezték, hogy elgáncsolják készülődéseinket. A vita nem az ünnepség tartalma körül forgott, hanem az ellen volt a kifogás, hogy a fiuk és lànyok együtt lépjenek fel a pódiumra. Hosszu vita és azután, hogy bojkottal fenyegetőztek a rabbinátus részéről, látszólag beleegyeztünk abba, hogy az előadáson a lányok és a fiuk külön-külön fognak szerepelni. A valóságban azonban minden ugy történt, ahogy eredetileg kiterveztük, a hitközségi elnök és a nevelésügyi bizottsàg elnökének támogatása mellett. Leirhatatlan sikert arattunk. Még azok a tanulók is, akikre nyomást gyakoroltak, hogy ne lépjenek fel az előadáson, belopakodtak a szinpadra, hogy kinyilvánitsák szolidaritásukat a tanitókkal szemben. Oly nagy volt a lelkesedés az első esten, hogy màsnap meg kellett ismételnünk az előadást. Ezzel a rendezvénnyel megtörtük a jeget a hitközségi életben, amelyben eddig ismeretlen fogalom volt az ilyen minőségü aktivitás.

A Chanuka-ünnepség nekem egyénileg sok kellemetlenséget hozott. A vallásos körök, amelyek nem voltak megelégedve az iskola nevelési vonalával, utat kerestek az elbuktatásomhoz és éppen az állami nevelésügyi minisztériumban.

Számos sürgönyt menesztettek a nevelésügyi miniszterhez, amelyekben azt hoztàk fel ellenem, hogy a kommunista párthoz tartozom és hogy az egész iskola rajtam keresztül ennek a szellemnek a hatása alatt áll. A nagymihályi és körzeti főfelügyelő sietett a segitségemre, visszautasitotta a vádakat és megerősitett poziciómban. Nem riadtunk vissza az efajta áskálódásoktól, folytattuk a rànk hárult feladatok teljesitését, fokoztuk a munkánkat minden vonalon. A következő lépés a Purim-est megrendezése volt, amely már könnyebben ment és ujabb sikert hozott.

gatóvá választva. Hàrom napon belül összehivtuk a tanári kart és 1939 szeptember elsején megnyitottuk az iskolát. Az öröm nagy volt, de bánattal vegyes. Azon a napon üzenték meg a németek a háborut Lengyelországnak. A német katonaság Nagymihály és környékén keresztül özönlött Lengyelországba. A tanitók egyrésze be lett hiva a szlovák hadseregbe, ezért kénytelenek voltunk az első iskola nap után bezárni a kapukat. Mint ismeretes, a németek lengyelországi hadjárata villámgyorsan végetért és néhány hét elteltével az iskolánkban ujra megindult a rendszeres tanulás.

A közbeeső kényszer szünetet arra használtuk fel, hogy megbeszéltük munkaprogramunkat, összeegyeztettük a különböző teendőket. Kiderült, hogy a tanárok többsége cionista és valamelyik mozgalom tagja volt. Magunk közt megállapodtunk abban, hogy cionista, sőt chaluci szellemben fogjuk nevelni a gyerekeket. Magam sohasem titkoltam, hogy a „Hásomér Hácáirhoz" tartozom. Szoros kapcsolatokat tartottam fenn a helyi Somér mozgalommal és a Hechaluc, valamint a Poálé Cionnal. Már abban az évben erős cionista mozgalmak müködtek Nagymihályon. Az első helyen sok szàz neveltteI a „Hásomér Hácáir" mozgalom állt, utánuk a „Bné Ákiba", az Águdát Jiszráél ifjai és a Betár mozgalom.

Dacára annak, hogy a tanári kar a befolyásom alatt àllt, sohasem tettünk megkülönböztetést a más mozgalmakhoz tartozó tanulók között. Jóbarátságban voltunk a többi mozgalmak vezetőivel és normàlis kapcsolatokat tartottunk fel velük.

Már a tanév első hónapjaiban pozitiv jelei mutatkoztak az önálló zsidó iskola létesitésének. A gyerekek szép lassan levetették az állami iskolákban szerzett félelmüket és gyámolatlanságukat. Örömmel jártak az iskolába, egyre kevesebbet hiányoztak az órákról és eredmények a tanulásban hónapról hónapra emelkedtek. Szoros kapcsolatok alakultak ki a tanitók és a szülők között, amelyek hihetetlen méretü eredményekhez vezettek. A tanitók egy emberként adták át magukat a nevelésnek, elnyerték a tanulók bizalmát és az iskola második otthonukká vált a gyerekeknek. Ledőltek a válaszfalak a világi és a vallásos nevelés között. Mindent elkövettünk, hogy azok a gyerekek, akik továbbra is a Talmud Tórában akartak tanulni az általános iskola mellett, Tórát is tanulhassanak. A Talmud Tóra oktatói, kik kezdetben gyanakvással éltek irányunkban és attól féltek, hogy talán a poziciójukat is meg akarjuk kaparintani, hamarosan rájöttek arra, hogy a nevelési és tanitás terén nincsenek különbségek köztünk. A két tábor közti „fegyverszünet" idővel kölcsönös megértéshez vezetett. Nem volt könnyü dolog eleget tenni ugy a törvényes előirásoknak, mint a vallá-

nekik tetsző tanitók jussanak előtérbe. Én is benyujtottam jelöltségemet a tanitói állásra, miután a katonasághoz való bevonulásom előtt magam is tanitó voltam és szülővárosomban fenn volt tartva az állásom. Gyakorlatilag nem maradtam kenyérkereset nélkül, azonban minden energiámat a nagymihályi iskola létesitésének szenteltem, hogy tanári karának tagja lehessek.

Az 1939 augusztus 28-i választás napjáig rendelkezésünkre álló időben beszereztem minden egyes tanitó-jelöltről az összes információkat és jóelőre kiválasztottuk azt a tanitót, akit alkalmasnak találtunk az állások betöltésére. Mindez persze félhivatalosan történt. A választást a törvény értelmében a nagymihályi körzeti tanács nevelési főfelügyelője végezte. A főfelügyelő bizalma oly erős volt bennem, hogy a választás megnyitásakor követelte a bizottságban való részvételemet és kijelentette, hogy a jelöltek kiválasztásánál az én véleményem kell legyen a döntő. A másik bejelentése pedig az volt, hogy én leszek az első, akit tanitónak választ. Ez a bejelentés váratlan csapásként érte a hitközségi bizottságban lévő ellenfeleimet és tehetetlennek érezték magukat ellene.

A főfelügyelőnek ez a kijelentése, ha nem is volt teljesen törvényes, döntő és sorsdöntő volt.

Mi, a nevelésügyi bizottságban lévő cionisták kihasználtuk az alkalmat és hét további előre kiszemelt tanitót jelöltünk. A választás gyorsitott ütemben folyt és a felügyelő minden általam javasolt jelöltet jóvá hagyott. A hitközségi bizottság rövid szünetet kért a választásokban, hogy tárgyalásokba foghassanak velünk, amelyben azt kérték tőlünk, hogy legalább további két jelöltet vigyünk át az általuk javasoltak közül. Igy lett a tanitói karba választva feleségem, Mirjám is, aki a vallásosak képviselője volt, valamint még egy nagymihályi születésü tanitónő. Én voltam a legidősebb az összes tanitók között.

A megválasztottak névsora: Bornstein Benjámin, Deutsch Laci, Braun Feri, Grünfeld V., Szamulovits. Tanitónők: Braunné Roth Gizi, Fischer Regina (Deutschné), Fonféder Eszter, Bornsteinné Friedmann Mirjám és Moskovits Mirjám.

A tanitók megválasztása nagy izgalmak közt folyt le, amely akkor hágott a tetőfokára, amikor a főfelügyelő követelte, hogy egyuttal válasszuk meg azonnal az iskola igazgatóját is. Részéről az én jelöltségem magától értetődő volt és azon nyomban javasolta is megválasztásomat.

A vallásos réteg nem szegülhetett ellen, azonban kitért a végleges megválasztás elől. A kompromisszum az volt, hogy egy évre lettem igaz-

Még a hadsereg kötelékében elhatároztam, hogy minden erőmet az iskola létesitésének szentelem. Gyakorlatom volt ezen a téren és a hitközség vezetősége az emlitett hàrom egyéniséggel az élükön rám bizta a szervezést. A hadseregben felmentést kaptam a katonai foglalkoztatásaim alól — igy haladéktalanul hozzákezdtem a munkához.

Katonai pozicióm és a tisztekkel való kitünő összeköttetéseim révén megnyiltak előttem az állami hivatalok kapui. Bár nem töltöttem még be semmiféle tisztséget az épülőfélben lévő helyi iskolàban, a nagymihályi községi tanács nevelési felügyelője hozzám fordult és követelte tőlem, hogy vegyem a kezembe az iskola mgszervezését.

Egyenruhában jártam végig az iskolákat és vizsgàltam ki a zsidó tanulók helyzetét, feljegyezve a rájuk vonatkozó adatokat. Összpontositottam az igazolványokat és hozzàfogtam az adminisztrációs ügyek intézéséhez. További sulyos problémát okozott az iskolának a törvény által előirt módon való felszerelése. A meglévő törvények értelmében a hitközségre hárult az iskola épitése, felszerelése és karbantartása, mig a nevelésügyi minisztérium hatàskörébe tartozott a tanitók fizetésének biztositása.

Más választás hijján egy beszüntetett állami iskola régi butorzatát vettük meg, majd kisebb-nagyobb javitások utàn használható állapotba helyeztük őket. A Talmud-Tóra épületét is renováltuk és ugy-ahogy megfelelt a törvényes követelésnek. Közben megérkezett az állami jóváhagyás az iskola felállitásàhoz, tehát gondoskodnunk kellett 10 osztály számára a tanári karról. A törvény értelmében hivatalosan meg kellett hirdetnünk a tanitói állásokat a Nevelésügyi Minisztérium hivatalos lapjában. Abban az évben már számos zsidó tanitó esett ki a szlovákiai állami iskolákból, valamint kenyérkereset nélkül maradtak azok a szlovák állampolgárságu zsidó tanitók is, akik az időközben meghozott bécsi döntés révén a Ma gyarországhoz csatolt területen lévő iskolákban tanitottak. A hirdetésre 100 jelentkezés érkezett! A törvény értelmében a tanitók kivàlasztásánál a gyakorlat és a rangidősség kellett legyen a döntő tényező. Mindazok, akik az iskola megteremtésén fáradoztak — velem együtt — világos céljuk volt; olyan tanári kar felálllitása, amelynek tagjait jól ismerik és cionista multjuk tudott volt.

A hitközség vezetőségének keretében meg lett választva egy nevelésügyi bizottság, amelynek az élén Singer Màtyás és dr. Goldstein Sándor álltak. A bizottság összetétele a hitközség vezetőségét tükrözte, amely nem volt kizárólagosan cionista irányzatu, igy érthető, hogy a vallásos képviselők minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a tanitók kiválasztàsánál a

segitségére volt munkájában megboldogult felesége, aki maga is ügyvéd volt. Dr. Goldstein háza mindig nyitva volt a nélkülözők előtt.

Dr. Goldstein és köztem az idők folyamán igaz és őszinte barátság fejlődött ki és együtt terveztük és hajtottuk végre az alantiakat.

A harmadik személyiség, aki fontos szerepet töltött be a zsidó hitközség életében Singer Mátyás — vagy ahogyan a nagymihályi zsidóság hivta — „Singer bácsi" volt. Singer abban az időben már nyugalmazott tanitó volt és mint magasrangu könyvelő dolgozott nagyüzemeknek és földbirtokosoknak. Európai kulturáju ember volt és nagy ismerője a zsidó tudománynak. Mindig nagy tiszteletnek örvendett mindazok részéről, akikkel kapcsolatba került. Cionista vonalon nem volt aktiv. Mint népéhez hü zsidó és széles látókörü ember, látta a jövőt és ugy érezte, hogy kötelessége részt vállalni a munkában.

Ezzel a három személyiséggel karöltve kezdett a zsidó iskola felállitását célzó tervünk testet ölteni. Mind a négyen megállapodtunk abban, hogy céltudatosan és gyorsan fogunk dolgozni. A zsidó iskola felállitásának gondolata és fontossàga utat talált a legszélesebb rétegek szivébe is és egyre több irányból hangzottak el a követelések az iskola mielőbbi felállitására. A feladat nehéz volt, miután egy 500 zsidó tanulót befogadó iskola épitése nemcsak formai, hanem főleg gyakorlati nehézségekbe ütközött.

Maga a hitközség nem volt vagyonos és nem rendelkezett megfelelő épületekkel, amelyek helytálltak volna a nevelési törvény követelményeinek. A hitközség vezetőségén belül és azon kivül is megkezdődtek a viták akörül, hogy a hangsulyt a Tóra-tanulàsra helyezzék-e, amely már azelőtt is meg volt szervezve a Talmud-Tórák keretében, vagy a világi (profán) nevelésre, ahogy azt a törvény is előirta.

Világos volt előttünk, akik ezzel a problémával foglalkoztunk, hogy a hitközségnek nincsenek meg a lehetőségei egy uj épület felállitására és a rendelkezésünkre álló idő sem volt sok. A viták élesek és kimeritőek voltak. Megállapodásra jutottunk, hogy a meglévő Talmud-Tóra épületekben helyet kell szoritsunk 10 zsufolt osztálynak, amelynek mindegyike 45—60 gyereket fog szàmlálni. A profán tananyagot tanitó zsidó iskola felállitása körüli vita pozitiv eredménnyel zárult. Uj harc kezdődött akörül, hogy melyik kapja az elsőbbséget, a Tóra vagy a világi tanulás? Ebben a küzdelemben mellettünk állt a törvény, amely meghatározta, hogy az elsőbbség a világi nevelésnek jár. Meg voltam győződve, hogy az autonóm szlovák állam politikai fejleményei nyomán az iskolát már 1939 szeptember elsején meg kell nyissuk.

zsidó családokat Szlovákiába. Életveszélyes munka volt ez, azonban nem rettentünk vissza semmiféle veszélytől annak tudatában, hogy zsidókat mentünk meg. Módom volt arra is, hogy meggyőzzek néhány cseh katonai parancsnokot, akik még ezeken a határokon müködtek ügyünk igazáról, akik aztàn segitségünkre voltak a mentési munkálatokban.

1938 decemberében egységemmel együtt vissza lettem vezényelve Nagymihályra. A katonai parancsnokság és azok különböző rangjaiban lényeges változások történtek. A soviniszta szlovák tisztek, akiknek javarésze fiatal volt, rangjuk emelését és a parancsnokságnak kezükbe való átadàsát követelték. A cseh tisztek, akik azt hitték, hogy még számitanak valakinek, nem mondtak le jogaikról és a köztük való vetélkedés és viszálykodás napról napra fokozódott és elmérgesedett. A katonák többsége szlovák szàrmazásu volt, még a nagymihályi környékbeliek is, igy az aknamunkának nagy eredménye volt. A cseh tisztek helyzete nem volt kényelmes. Világos, hogy a zsidó katonák még rosszabbul érezték magukat.

A fejem màr nem volt a katonai ügyeken. Elhatároztam, hogy felujitom és még szorosabbá füzöm kapcsolataimat a hitközségi élettel és a mozgalommal, mert féltem, hogy el fog jönni a napja annak, hogy a tanuló és dolgozó zsidó ifjuság nevelési keret nélkül fogja magát találni. Már az elmult év nyári hónapjaiban összebaràtkoztam a zsidó hitközségi élet három fontos tagjával: Láng A. hitközségi elnökkel, aki bankigazgató, nagytudásu ember és aktiv volt a közéletben. Bár a szive mélyén szimpatizált a cionista mozgalommal és nem zavarta a város ifjusági szervezeteinek fejlődését — állásánál fogva, a világ felé — vigyázott a hitközségi élet hagyományhü szinezetére.

A második dr. Goldstein Sándor ügyvéd volt, aki prakszisán tul, mint izig-vérig cionista funkcionárus volt ismeretes a városban. Mint a „Poálé Cion" mozgalom tagja, amely nagy erőt képviselt Nagymihályon — a hitközség alelnökévé lett választva. Nagy szerepet játszott a hitközségi életben, képviselte a cionista mozgalmak minden árnyalatát és különösképpen azon fáradozott, hogy biztositsa az ifjusági mozgalmak fennmaradását. Ezt a szerepkörét nagy tehetséggel töltötte be, kitudta használni az összes lehetőségeket arra, hogy fejlessze a cionista életet a hitközségben. Egyéni bájával a legádázabb ellenfeleivel szemben is megtalálta a közös nyelvet.

Nagymihály zsidósága, amely főleg kereskedelemmel és különféle iparokkal foglalkozott, nagy szolgálatokat kapott részéről a hatóságokkal való bonyodalmaiban és ezen a területen is kitünően végezte feladatát. Nagy

Kerestem az összeköttetést a hitközség vezetőivel, hogy kifejezésre juttassam mélységes aggodalmamat.

A csehszlovák reguláris hadseregben a szlovák nemzeti érzelmü körök a katolikus Hlinka párt támogatói nyilt agitációt folytattak az autonóm szlovák állam érdekében. Elmérgesedtek a cseh és a szlovák tisztek közti nézeteltérések és csak az 1938. augusztus 12-én foganatositott csendes sorozások teremtettek rövid szünetet a vitában. A szócsatàk idején a katonai egységek zömét a szudéta vidékre, a német és a magyar hatàrra vezényelték. Én az egységemmel Pilzen környékére lettem kivezényelve és ott ültünk szeptember 22-ig. Ez a dátum az egész világ előtt ismeretes. Ezen a napon határozták el Münchenben a szudéta vidéknek Németorszàghoz való csatolását.

A katonai alakulatok puskalövés nélkül kényszerültek visszavonulni. A politikai fejlemények Csehszlovákiában szédületes gyorsasággal peregtek. Egységemmel a magyar határra lettem vezényelve a Nagymihály környékén lévő Trebisov (Terebes) városka mellé. 1938. október 6-án Szlovákia elnyerte önállóságát. Történelmi eredménye volt ez a Hlinka pártnak, amely az első Csehszlovàk Köztársaság husz évének minden napján arra törekedett, hogy Szlovákia elnyerje függetlenségét. Kelet-Szlovákia zsidósága elég hamar a saját bőrén kezdte érezni a változások sulyos következményeit. Azok a zsidók, akik nem tudták bebizonyitani 1871-ig visszamenőleg szlovàk állampolgárságukat, minden előzetes értesités nélkül ki lettek lakoltatva házaikból és a lengyel vagy a magyar határra lettek toloncolva. Világos, hogy sem a lengyelek, sem pedig a magyarok nem voltak hajlandóak befogadni a sokezer zsidó családot, akik végeredményben nem voltak ezen államok polgárai. Igy, néhány nap alatt a pusztulás szélén állt a kelet-szlovákiai zsidóság. A zsidók ezrei töltötték az esős októberi és novemberi napokat a határok menti senki-földjén a szabad ég alatt. A szlovákok nem akartàk vissza fogadni őket, mig a lengyelek és a magyarok nem engedték át őket országuk határán. A zsidók békés és nyugodt élete megrendült és elkezdődött a szaladgálás és a megoldàs keresése. A koronák milliói gyültek össze nagy gyorsasággal, hogy megvesztegessék a hatóságokat és legelsősorban a csendőrséget, amely át és át volt itatva nemzeti szellemmel. A hatàrok menti hitkzségek meg lettek szervezve, hogy visszacsempésszék a kitoloncolt családokat. Amig a magyar határ melletti Trebisov (Terebes) városban állomásoztam, önálló akciót kezdeményeztem. A különféle katonai alakulatok között kikutattam magamnak néhány zsidó segitőtàrsat és heteken àt — éjszakánként — visszacsempésztük a

A NAGYMIHÁLYI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A MÁSODIK VILÁGHÁBORUBAN

1938. május elsején érkeztem Nagymihályra, mint a csehszlovák hadsereg tiszti iskolájának végzettje. Ennekelőtte sohasem voltam Nagymihályon és senkit sem ismertem lakói közül.

A laktanya a városon kivül volt és szabad időmben, különösen szombatonként és vasàrnaponként kerestem az utat a „Hásomér Hácáir"-hoz és azon keresztül a zsidó hitközösséghez.

Az első zsidó család, amely társadalmilag befogadott a Gleich család volt, élükön „Anyu", ahogy őt az egész hitközség ismerte. Ebben a szerteágazó családban összpontosult már évek óta a hitközség kultur- és cionista élete. Gleich mama anyja volt a városban hàchsárázó chalucoknak és egyben a gyámja a Somér Hácáir ifjusági mozgalomnak. A WIZO-ban is élénk tevékenységet fejtett ki és általában a kulisszàk mögötti munkássága és poziciója nagy fontossággal birtak. Segitségére voltak ebben családos gyermekei, kik mindannyian mozgalmi nevelésben részesültek és az évek hosszu során aktivak voltak a cionista mozgalomban. Legtöbbjük itt él ma köztünk az országban.

A Gleich—Hekszner családon keresztül ismertté lettem a zsidó hitközség széles rétegeiben. Becslésem szerint abban az időben 4.500 zsidó élt Nagymihàlyon és a környéken élő zsidókkal együtt kb. 6.000-en. Nagymihály és kerülete Kelet-Szlovákia második legnagyobb zsidó centruma volt. Ebben a városkában lüktető zsidó életet találtam. A hitközség tulnyomó része ortodox zsidókból állt, azonban ugy az ifjusági egyesületek, mint a cionista mozgalmak az összes áramlatokból nagyon erősek voltak. Megmondhatjuk, hogy cionista vonatkozásban ez a hitközség nagyon sokat produkált.

Magánéletemben — katonai szolgálatom előtt — tanitó, valamint zsidó iskolák igazgatója voltam különböző szlovàkiai kisvárosokban. Ezek az iskolák még az Osztrák-Magyar Monarchia idejéből álltak fenn. És ime Nagymihályon nyoma sem volt ilyen iskolának. Egy másik jellegzetessége a vàrosnak, hogy dacára a Németországban és Ausztriában, sőt magában Csehszlovákiában is végbemenő politikai eseményeknek — a német Henlein mozgalom aktivitásának — Nagymihályon az élet zavartalanul folyt tovább medrében. Még a zsidó menekültek érkezése Németországból és Ausztriàból sem képezett figyelmeztetést számukra. Ez a határtalan közömbösség a zsidó világban végbemenő események iránt nem hagyott nyugton engem.

FIUK ÉS LÁNYOK ÁTKÉPZÉSE A SZLOVÁK ÁLLAM ALATT

Azzal egyidejüleg, hogy a szlovák fasiszta kormány kidobta az állami iskolákból a gyerekeket, a 15 tanerőből álló zsidó iskola felállitása a tehetséges, jó szervező és öntudatos cionista Bornstein Benjámin vezetése alatt nem oldotta meg az utcára került középiskolások problémáját is.

A tétlenség a fiatalság demoralizálását jelentette volna. Ezért Michalovce cionista vezetősége elhatározta, hogy gyorsan tető alá hoz egy-egy ipariskolát ugy a fiuk, mint a leányok részére.

A fiu ipariskolába mintegy 40 növendék jelenkezett Michalovcéről, valamint a szomszédos Humenne, Homonna, Secovce és Vranov városkákból. Az iskola vezetője Ing. Buxbaum volt — ki a partizán harcokban esett el — technológiát adott elő, munkatársai pedig Fürst technikai rajzot, mig Friedmann Lajos installációt.

A növendékek részben épület lakatos munkát és forrasztást tanultak a tapasztalt néhai Lefkovits vezetése alatt, majd épület asztalosságot a Reismann mühelyben.

A szükséges nyersanyagot a helybeli Goldstein, Weiszberger és Klein vaskereskedések bocsátották az iskola rendelkezésére gyüjtés utján.

Természetesen az iskola csak azért volt megvalósitható, mivel az előadók fiatalos lelkesedéssel és idealizmusból vállalkoztak a jó cél érdekében ezen, a fiatalságot mentő szolgálatra.

Rövid időn belül már gyakorlati jelentőséget nyert az iskola, mert már rendelésre dolgoztak a növendékek, igy többek között angora ketreceket, lábtörlőket, stb. állitottak elő.

Egyidejüleg a leányok részére egy varroda létesült Edelstein Teréz vezetése alatt. Az ugyancsak 40 főnyi növendék szabni és varrni tanult. — A vezető szaktudásának és odaadásának tudható be, hogy a tanitványok nemcsak maguknak, hanem már megrendelésre is varrtak női ruhákat és férfi ingeket.

Az iskolák fenntartásához szükséges anyagiakat közadakozásból gyüjtötték össze. Ugyanis a hagyományos áldozatkész zsidó sziv megértette még e nehéz körülmények közepette is az iskolák jelentőségét.

Sajnos mindkét iskola növendékei közül csak kevesen élték tul a háborut, de mindegyik hálásan gondol vissza tanitóira és mestereire, mert mindegyik a felszabadulás után gyakorlati hasznát vette az ott szerzett tudásának.

Ezen iskolák felállitása a zsidó önvédelem egyik legszebb példája volt a fasiszta népirtó politika ellen.

Dr. A. Goldstein

Kevesen maradtunk meg, azok' akik el voltak bujva, vagy az olyanok, akik keresztény papírokkal voltak felszerelve.

Télen megint feléledt a cionista élet Nagymihályon. Megragadtunk minden alkalmat és lehetőséget a zsidó kultura ápolására. A magas nivóju zsidó iskola is müködött még. Vasárnap délutánonként nivós előadások hangzottak el.

1943-ban nem voltak transzportok Lengyelországba, viszont jöttek az első behivók Nováky, Szered, stb. munkatáborokba. Ezek a behivók olyan hirtelen jőttek, hogy a mentési lehetőség a nullával volt egyenlő. A megmaradt maroknyi zsidóság igyekezett magát élelemmel és különböző közhasználati cikkekkel ellátni. Ezen kivül minden héten küldtek néhány láda élemiszert Vrutkyba az ott lévő nagymihályi családoknak.

Ebben a szomoru időszakban a mozgalom központja Pozsonyban volt. Rendkivüli erőfeszitéseket tettek abban az irányban' hogy legalább a mozgalom embereit kimentsék a transzportból. Egon Roth majdnem minden nap felhívott telefonon és informált az eseményekről. Dacára annak, hogy Egon beteges volt, nem kimélt fáradságot és személyesen jött le Nagymihályra, hogy a mentési munkálatokat irányitsa városunkon keresztül Magyarországra. Sajnos nem lehetett mindenkit menteni és nagyon sok értékes és hü chávér lett deportálva. 1944-ben pedig, amikor a németek bevonultak Magyarországra, megint csak vissza kellett hozni az embereket...

1944 május 15-én kapta a maroknyi zsidóság a parancsot' hogy három napon belül el kell hagynia a várost. Ekkor már nem használt semmi, sem a keresztlevél, sem az amerikai utlevél. Mindenkinek menni kellett. Az oroszok már Szlovenszkóban voltak, de a németek szorgalmasan folytatták a zsidóellenes akciójukat, amelynek nagyon sok testvérünk lett az áldozata. Hosszu volna a névsort felsorolni.

Nagyon kevesen voltak, akik megtörve, betegen écs csontig fogyva vissza jöttek, hogy drága hozzátartozóikat megtalálják. Nagy volt a csalódás. Nagyon kevés család maradt áldozatok nélkül, mig sok családnak egyetlen tagja sem jött vissza.

A megmaradt zsidóság csak átmeneti állomásnak tekintette Nagymihályt. Minden erőfeszitést megtettek, hogy Izráelbe jussanak, amelynek kapui akkor még zárva voltak. De megjött az örömnap! Kitárultak az ország kapuai és özönlött az alijja. A nagymihályi töredék zsidóság 80 százaléka alijjázott, hogy itt mint hasznos polgárai a megujhódott zsidó államnak folytassák azt a munkát, amit az első chalucaink elkezdtek.

Givát Nesher. *Dov Gregor*

is abban reménykedtek, hogy pénzzel el lehet majd kerülni az átkot. Igy tehát már akkor megkezdték a mentési munkálatokat és a mozgalom ezen a téren emberfelettit végzett. Akiket csak lehetett, Magyarországra csempésztek, ahol a szlovenszkói mozgalom emberei vezették a mentési munkálatokat. És jött a szerencsétlen 1942. év. Márciusban kezdődtek a fiu és lány transzportok. Eleinte az a hír járta, hogy a Schicht-gyárba viszik az ifjuságot munkára. Sok transzport annyira meg volt győződve róla, hogy munkára viszik őket, hogy énekszóval hagyták el a szülővárosukat. Ezzel egyidejüleg megszigoritották a zsidó-törvényeket is. Ugyancsak ebben az évben egy csendőr meggyilkolása után, egy éjszaka hetven zsidó férfit hurcoltak el a postaépület pincéjébe, ahol tiz napig tartották fogva őket. Nap mint nap meg lettek fenyitve a zsidók azzal, hogy ha nem jelentkeznek a csendőr gyilkosai, akkor tizedelést hajtanak végre. Fuchs Sanyinak sikerült Prägert és Lipkovicsot a magyar határról visszahoznia és igy lettek a letartóztatott férfiak kiszabadítva.

De nem sokáig tartott a szabadságuk. Május 4, 5 és 6-án indultak a transzportok Nagymihályról és környékéről háromezer deportálttal. Családok egyesitését prédikálták. Ekkor már nem használt a betegség, se rokkantság, mindenkit elvittek, még hordágyon is. Akkor kezdtek csak észbe kapni a zsidók, hogy nem munkára viszik őket. A hírek lassan kezdtek csak szállingózni. Kezdetben csak Waldseeből jöttek a levelezőlapok, aztán Judenrat, Lublin, stb.

Azon a nyáron több család és fiatal indult el Magyarország felé az éj beállta után. Gyermekeiket luminalett tablettákkal altatták el, nehogy felsirjanak az uton. A Drucker család lepecsételt lakásában tartózkodtak és ott várták be az éjszakát ,amig szekéren vagy gyalog utnak lettek inditva. Szegény anyu Halásznéval együtt kelt utra és 25 km.-t gyalogoltak három napon keresztül. Ekkor az őket kisérő paraszt a nyitott mezőn, a buzakalászok közt, elszedte tőlük minden értéktárgyukat és otthagyta őket magukra...

1942 őszén Lichtenstein Ignácznak, aki ma az USA-ban él, sikerült Lengyelországból megszöknie és egy vasárnap reggel megjelent nálunk. Ő volt az első, aki hozta a borzalmas hírt, hogy nem munkára vitték drágáinkat, hanem szisztematikusan ölik és gyilkolják őket. Egyrészüket az ukrán—lengyel hordák gyilkolták meg, mig a mieinket Treblinkába, az ugynevezett Badeanstalba vitték, ahonnan nincs vissza-ut. Lichtenstein 2—3 nap mulva Pestre került. A transzportok 1942 őszig tartottak.

Nátán nagy eréllyel és lendülettel fogott hozzá a szervezési munkához. A meglévő korosztály mellett lassan-lassan minden koru és rétegzésü tagokkal szaporodott a mozgalom. Ekkor kezdtek a lányok is szállingózni a Kénbe. Képviselve voltak már a ',Bnei Midbár"-tól kezdve egészen a „Bogrim"-okig. Az első tagok a dolgozó ifjuság köreiből kerültek ki; tanoncok, segédek, iparosok. Az intellektueleknek akkor még nem „passzolt" a mozgalom. Nátán erőszakos volt és kényszeritette az olvasást a chávérokra — olyanokra is, akik azelőtt sohasem vettek könyvet a kezükbe. Nivót hozott be a Kénbe és minden téren való fejlődést. Nyugodt lélekkel állíthatom' hogy a nagymihályi Kénnek híre volt egész Szlovenszkón.

Nátánnak a tevékenysége azonban nem tartott sokáig. Nem volt biztos a talaj a lába alatt. A szélsőséges vallásos réteg rossz szemmel nézte és ellenezte a cionista munkát, főleg pedig Nátánt. Nátán, mint idegen állampolgár ki lett utasítva, de utána jöttek mások, akik kezükbe vették a vezetést és naggyá fejlesztették a mozgalmat.

Az első chalucok cháhsárára mentek. Ki Varinba, ki Pozsonyba. Sikerült Megyón is egy háchsára helyet létesiteni, amely a nagymihályi Kén és a cionista mozgalom támogatásával tartotta fenn magát.

1932-ben indultak az első chalucaink Erecbe. Nem volt olyan könnyü akkor alijjázni. Először volt a „Freisprechung", utána meg kellett szerezni 50 L. csekket, amit mint turistának fel kellett mutatni itt Erecben. Certifikátok nem voltak, azonban dacára annak a nagymihályi Kén sok tagjának sikerült kijutni' akik ma hasznos polgárai az országnak, részben Kfár Masaryk, részben más kibucokban, de megtalálhatjuk őket az ország minden más pontján is.

Igy folyt az alijja egészen 1938-ig.

És ekkor kezdődött a fergeteg, nem pedig 1939-ben, mint ahogyan azt sokan gondolják. Már 1938 őszén a mozgalom tagjainak java részét mozgósitották, ami által meglazult a kapocs. Akkor vitték az u. n. lengyel állampolgárságu zsidókat a határra' sőt még a helybeli zsidók, akiknek az okmányaik rendben voltak ugyan — sem lettek kimélve. Hutyka ur megkezdte a müködését. A szlovák állam kikiáltása után meg lett tiltva minden cionista tevékenység. De a chávérok nem rettentek vissza és folytatták a munkát. Ebben a zavaros időben is sikerült néhány chávérunknak alijjázni. Minden fontos zsidó központban ott voltak a mozgalmunk tagjai.

1941-ig veszélytelenül lehetett járni-kelni, azonban az év őszén már keringtek a hírek arról, hogy az összzsidóságot Ukrajnába akarják telepiteni. Minden nap más-más hírek keltek szárnyra és a zsidó vezetők még akkor

Nem tudok visszaemlékezni arra, hogy kik vettek részt azon az előadáson, de arra határozottan emlékszem, hogy akkor azon az estén elhatároztuk' hogy megalapítjuk a Hásomér Hácáir nagymihályi Kénjét. Az első Kén 18 éven felüli fiatalokból állt. Alig néhányan voltunk még, amikor a kassai központból egy körlevelet kaptunk, amelyben értesitettek bennünket, hogy Krompachyn körzeti találkozót („Keneszt") tart a mozgalom. Engem biztak meg azzal' hogy ezen a Keneszen résztvegyek.

A fekete ünnepi ruhámat vettem fel erre az alkalomra, fehér ingemre csokornyakkendőt kötöttem, hogy méltó módon reprezentáljam a nagymihályi Ként. Már a kassai vasutállomáson feltünt nekem néhány nyitott inggalléros fiatalember, akikkel nem azonosítottam magamat és csak később a krompachyi állomáson vettem észre, hogy egy irányba tartunk és hogy egyazon mozgalomhoz tartozunk.

A kinuszon minden delegátusnak be kellett számolni városa Kénjének munkájáról. A nagymihályi Kén tevékenységét kb. igy vázoltam: ,'Intenziv cionista munkát fejtünk ki. Például a jó multban a Betárral közösen táboroztunk a szobránci fürdő közelében. Egy másik alkalommal gyönyörű zászlót csináltunk a Kénnek, amit egy szép est keretében szenteltünk fel. Ennek az estnek az ünnepi szónoka Ávigdor Háméiri volt. Utána nesefet rendeztünk az „Arany Bika" összes termeiben, hogy méltó módon zárjuk le a felejthetetlen estet."

Ez volt a kezdet. A krompachi találkozónak nagy hatása volt ránk. Mi' a kiszolgált katonák kezdtünk „Jugend-beregt" lenni, nyitott inggallérral jártunk ezentul, valamint lemondtunk a dohányzásról is. Abban az időben támadt az a gondolatunk is, hogy a nagymihályi Kénnek egyenruhát kellene csináltatni. Bizonyára akad közülünk néhány chávér, akiemlékszik arra a történelmi képre, amikor ugy husz-huszonöten a tengerszemre kirándultunk, majd a Bika szálloda előtt lefényképeztettük magunkat. Az egyenruha fantasztikus volt. A cserkész-kalap helyett, amelyet tul „gojisnak" találtunk, világoskék tányérsapkákat kaptunk ,amely kék-fehér szalaggal volt szegélyezve. A zöld inghez kék szegélyü fehér nyakkendő volt a kötelező viselet. Ebben az egyenruhában akartunk — és tettünk is — nagy hatást a környező zsidóságra. Gyakran látogattuk a szomszédos városkákat, ahol Jicchák chávérunk tartott ideológiai előadásokat. A kassai hánhágá elhatározta, hogy mádrich sáliáchot küld hozzánk, aki át fogja venni a Kén vezetését. Egy szép napon meg is jelent a „csoda madár" Nátán Rubinger személyében. Ekkor kezdődött az igazi Hás.-Hác. mozgalmi és cionista élet Nagymihályon.

Az asszimilánsok is feladták ellenállásukat és az 1924. évi nőegyleti bálon a rendezőség kék-fehér kokárdákkal volt megjelölve. A ruhatár kezelését a Kadima kapta és a bevételt a Keren Kájjemet alaphoz csatoltuk.

Ugyanabban az évben lecsatlakoztunk a csehszlovák cserkész központhoz, midőn is minden kadimista hivatalos igazolványt kapott, mellyel csoportos utazásnál 33% vasuti kedvezményre volt jogosult.

Kirándulásokat és szinelőadásokat rendeztünk Vranov, Secovce és Humenné városokban, ahol azonnal megalakítottuk a Kadimát és a város az nap „sálom" köszönéstől volt hangos.

Megszerveztük a leány csapatot, amelynek vezetését Keletiné vette át és örömmel láttuk, hogy vonul fel a több tucat leány héber dalok éneklése mellett Michalovce főutcáján.

Továbbá megalakítottuk a Kadima futball csapatot, amely szép eredménnyel szerepelt a környék mérkőzésein.

Könyvtárunk az Ickovits udvarban volt, ahol több száz könyv állt az ifjuság rendelkezésére, közöttük számos zsidó tárgyu.

Az „Arany Bika" nagytermében rendezett színielőadások zsufoltságig megtelt közönség előtt folytak. Ugyanugy a majálisok is nagy hasznot hoztak, ugy hogy módunkban volt több 10.000 koronát a Keren Kájjemetnek juttatni.

Tagjaink közül sokan alijjáztak és még ma is fontos épitői Izráelnek.

Cvi Sapira

EGY MOZGALMI EMBER VISSZAEMLÉKEZÉSEI

1930-ban szereltem le a katonaságtól és mint régi tagja a Hásomér-Kádimának összeköttetést kerestem a cionista mozgalommal. Az ut Jicchák Friedhez vezetett, aki abban az időben a cionista ifjusági mozgalom feje volt. Mi cionistáknak vallottuk magunkat, de fogalmunk sem volt arról, hogy mi is egy cionista mozgalom. Egy alkalommal megszólított az utcán Jicchák chávérom és elmondotta, hogy levelet kapott Kassáról, amelyen feladóként a kassai Hásomér Hácáir központ volt megjelölve. Ebben a levélben arról értesitették' hogy egy Hillél Grünberg nevezetü chávért készülnek Nagymihályra küldeni, hogy előadásokat tartson nekünk a Hásomér Hácáir mozgalomról. Jicchák és én abban maradtunk, hogy mint jó cionisták meghallgatjuk Hillélt is.

mester számára, még sem fogják a zsidó tanácstagok támogatni megválasztását mindaddig mig a Hlinka párt hivatalos napilapja, a Szlovák, állandóan mérgezett cikkekkel szitja az antiszemitizmust, sőt koaliciós megállapodással megakadályozzák megválasztását.

Mivel Hassik informativ tapogatódzása negativ eredménnyel végződött, a Hlinka párt visszavonta jelölését a polgármesteri székre.

Dr. A. Goldstein

A KADIMAH HISZTADRUT HASOMER MEGALAKULÁSA MICHALOVCÉN

Egy Uzhorodon 1922 juniusában megtartott cionista összejövetelen Schapira Hermann felvetette azt a tervet Szerény Béla kárpátaljai Kadima vezető előtt, hogy ugy mint Kárpátalján, Kelet-Szlovenszkón is meg kellene szervezni a Kadima Hisztadrut Hásomér cserkész egyesületet. Ehhez Szerény Bélától kért segitséget. Nyomban megkapta az ivrit vezény szavakat és ivrit dalokat.

Hazatérve azonnal összeköttetésbe lépett Sebestyén Hermannal, aki késznek mutatkozott minden tekintetben a mozgalomhoz való csatlakozáshoz. Igy indultak meg a szervezési munkák Weinberger Ede segitségével. Rövid időn belül a Kadimának 16 tagja volt, akikkel a Hrádek hegyre rándultunk ki ivrit dalok éneklése és héber vezény szó mellett. Ez volt az első eset Michalovcén, hogy a nyilvánosság előtt cionista mozgalommal mertek fellépni.

A Kadima első szárnybontakozása után sikerült moadont bérelni Wasserstrom cipész lakásában, aki örömmel hallgatta az ivrit dalokat és boldog volt, hogy megélhette a zsidó renaissance kezdetét. Sajnos a szervezésben nagy ellenállásra találtunk az ortodoxia egyes rétegében, valamint az asszimiláns körökben. A vallásos réteget azzal szereltük le, hogy parancsot adtunk arra, hogy egy kadimista nem szegheti meg a szombatot. Szombat délutánonként a zsidó történelemből tartandó előadásokra komoly talmud tudósokat hivtunk meg (Sommert és másokat). Ennek következtében sikerült a Kadima létszámát több százra szaporitani és igy komoly faktor lettünk a michalovcei zsidó életben, olyannyira, hogy Ráv Ehrenfeld magához hivatta Sebestyént és Schapirát, gratulált nekik és kérte, hogy az ifjuságot továbbra is ebben a szellemben vezessék.

zsába, aki fekete pelerines kabátjában valóban fejedelmi benyomást keltett.

Az egykori lányegyletből csak az emlékek maradtak és egy sárguló papírlap, elismerő okmány a mükedvelő előadás főszereplőjének, — a dátum 1926' rajzolta Rózsa Peti...

MIÉRT NEM LETT A HLINKA PÁRT TITKÁRA POLGÁRMESTER MICHALOVCÉN?

Michalovce 15.000 főnyi lakosságának harmadrésze zsidó volt. Ennek megfelelően a zsidóság képviselői tevékeny részt vettek a városi tanács és a képviselőtestület életében.

A városi tanács 8 tagból állott, ebből 2 zsidó, mig a képviselőtestület 36 tagjából 16 volt zsidó.

Nem csoda tehát, hogy midőn polgármester választásra került sor, számolni kellett a zsidó tagok szavazataival.

Michalovce tulnyomóan mezőgazda város volt, azért az agrár párt volt a legerősebb a városban, mig a Hlinka párt az évek hosszu során át törekedett pozicióját a városi közéletben is megerősiteni és ezzel döntő befolyást szerezni a városi politikában.

Az agrárpárti Alexa Nándor mandátuma lejárta előtt megkisérelte a Hlinka párt agilis titkára, ki később a szlovák állam hadügyminisztere volt — a maga számára biztositani a szavazatok többségét a polgármester választása alkalmából. Miután a zsidó szavazatok kulcspoziciót jelentettek a polgári és baloldali szavazatok között, Hassik érintkezésbe lépett a meg nem alkuvásról ismert és ezért befolyásos cionista tanácstaggal és kérte a zsidók támogatását megválasztásához. Miután a városi koalició addig is kölcsönös gazdasági engedmények alapján vezette a várost, a tárgyalás során igérte, hogy hajlandó irásban biztositani a zsidók számára a koalicióból foly összes jogokat, annak dacára, hogy ez merőben ellenkezik a Hlinka párt programjával.

Ebben az időben a városi képviselőtestület önérzetes zsidó tagjai voltak többek között néhai dr. Brügler Miksa, dr. Goldstein Alexander, néhai Sommer Mihály, Goldschmied Simon, néhai Singer Mátyás, néhai Goldstein Gyula, néhai Feldman Dávid.

A meginterjuvolt tanácstag minden kertelés nélkül megmondotta, hogy bár Hassik személyében adva a szükséges kvalitás egy leendő jó polgár-

gélyre, részben pedig gyors segélyre lett felhasználva. Visszaemlékszem a fényes élőképekre, szinielőadásokra, tombolára, ez az este mindig a fénypontja volt a báli szezonnak. Szép volt, nagyon szép volt — és igaz volt.

Schönbergerné, Kösztenbaum Lili

A ZSIDÓ LÁNYEGYLET FÉRFI ELNÖKE

A tel-avivi Bét-Chalucot nagytermében Mirjám Sevo megkapó szavalatát hallgatva' feltünt lelki szemeim előtt a Mirjámmá változott Rózsa Marika, a nagyszemü kislányka, aki időnként eljött városkánkba, hogy — édesanyjával együtt — meglátogassa az ott számüzetésben élő édesapját' dr. Rózsa Ignácot, akit Michalovce zsidó lakossága szeretettel fogadott be körébe. Kisfiával, Petivel együtt beleilleszkedett a városka élénk zsidó közéletébe is.

Amikor a Zsidó Nőegylet és a WIZO mellett, a Joint égisze alatt megalakult a michalovcei Zsidó Leányegylet is, annak diszelnökévé és egyetlen tiszteletbeli férfitagjává a köztiszteletben álló „Rózsa doktor-t" választották meg. Az egyesület, amelynek tevékenységét Leuchtmanné irányitotta nagy sikerrel, szegénysorsu lányok kiházasitását tüzte ki céljául és az ehhez szükséges eszközöket a tagsági díjakon kivül müsoros teák, purimi jelmezbálok és más rendezvények segítségével hozta fel. Később jól jövedelmező kölcsönkönyvtárt is létesitett a lányegylet.

Egy purimi jelmezbál teljesen fedezte egy lány hozományát, amely elérte a 10.000 koronát. Ha a lányegylet olyan tagja ment férjhez, aki nem volt ráutalva az anyagi segitségre' ugy vőlegénye „váltságdíjat" fizetett az egyesületnek és becsület dolga volt a megszabott minimális dij tulfizetése. Sokat tréfáltak arról, hogy egy-egy vőlegény, mennyivel fizette tul menyasszonyának értékét...

Nagy esemény volt mindig a kelengyék bevásárlása és a zsidó kereskedők nemcsak engedményekkel járultak hozzá a sikerhez, hanem még ajándékkal toldották meg a kelengyét.

A lányegylet kulturbizottsága számos szinielőadást rendezett, amelyekben magam is szerepeltem. Rózsa dr. fáradhatatlanul irányitotta a próbákat, csiszolta a mükedvelő gárda teljesitményeit' a kis Peti pedig díszes elismerő okmányokat rajzolt a résztvevők számára. Ma már be szabad vallani, hogy a lányok mind szerelmesek voltak a délceg dr. Ró-

VISSZAEMLÉKEZÉSEM A NŐEGYLETRE

Nekrológot írni nagyon szomoru dolog. Különösen nehéz egy olyan közösségről, amely tiszta, odaadó szeretettel segiteni igyekezett minden rászorulón minden ellenszolgáltatás nélkül. Nagyasszonyi és csupa szív elnöknő, a mindenki „doktor nénije" sok fájdalmat, könnyet törülő kezeiről mintát vehetett volna Michel Angelo is.

Mint egy kis hadsereget kormányozta a városka asszonyait, az állomástól Strajnyanig, minden rétegét a zsidó asszonyoknak. Felkarolta, egyesitette és munkára serkentette a közjó érdekében, mint egy méhkasban a királynő. Dolgozóit kiküldte, organizálta sok megértéssel, okost-jóval párositott, ilyen asszony volt a doktor néni. Helénke — ahogy a titkárnőjét hivta — minden csak önkéntesi alapon volt megszervezve — mindent elsajátitott a mesterétől és midőn a kor és a kór jelentkezett a több évtizedes munka után az örök elnöknőnél, tovább vitte a fáklyát a kitaposott uton szeretettel. Mindenütt voltak osztályvezetői, mindenki buzgón volt hajlandó az épitők közé tartozni. Strajnyánban a férfiházat igazgató, jóságos Moskovits néni vállalta természetesen sok munkájához még a nőegyleti munkát is.

Aki nem tehette, hogy pénzzel járuljon a mestermühöz, ugy inkasszált tagdijakat, hogy csak jusson a rászorulóknak minél több. Ilyen mozaik munka folyt nálunk otthon, ami megmaradt lelkünk oltárán, mig élünk.

Emlékszem, csitri koromban küldték utánam a szobalányt azzal, hogy várnak rám a hölgyek. Nem is tudtam elképzelni, mire használhatnak engem az okosak. Drága Anyám ünneplőbe öltöztetett, drótkefével igazitotta meg rakoncátlan hajamat, majd rámnézett okos-jóságos szemével „rendesen viselkedj kislányom"-mal kisért a rácsos kapuig, Anyám a mindenttudó, ugy látszik — be volt avatva, de nem szólt semmit.

Nagyon magabiztosan nyitottam be a zöld bársony függönyös szalonba, egy kicsit megszeppenve vártam a fejleményeket. Ott voltak Leuchtmann néni, Ehrenfeld néni, Izsó néni, Gleich mama és Helénke, Glück Lajosné. Doktor néni magázott és kioktatott: „gyermekem, amit itt látni és hallani fog, az maradjon csak közöttünk." Az iskolában tanulási nyelvem szlovák volt, ezért engem szemeltek ki a jegyzőkönyv vezetésére államnyelven, miután ők nem tudtak szlovákul.

Később mint asszony én is együtt sütöttem a többi asszonyokkal együtt a nőegyleti bál büféjébe a legjobbakat, vizsgáztunk, remekeltünk, csakhogy emeljük a nőegyleti bál fényességét és főleg anyagi sikerét. A bál évről-évre Szilveszter este lett megtartva. A tiszta haszon részben kiházasitási se-

Nem volt az a temetés vàrosunkban, melyen ne vett volna részt, hogy megadja a halottnak az utolsó végtisztességét.

S midőn èljöttek az őszi nagyünnepek, a Félelmetes Napok, majd az Itélet Napja, ugy felkeresett, hogy vegyem ki a fogházból a zsidó foglyokat, hogy ők is ünnepelhessenek és Istennek tegyenek számot együtt a város közösségével tetteikről, büneikről. Ilyenkor nem ismert ellenvetést, törvényes akadályokat és az egyébként bàràny türelmü ember szinte zsarnokian követelte a foglyok kiszabaditását, ha mindjárt pénzàldozatok árán is.

Mindezt önzetlenül tette, nem várt sem elismerést, sem fizetséget, nem törekedett betölteni közfunkciókat. Annak dacára ott volt a hitközség választmányában, a városi képviselőtestületben, ahovà polgártársai elismerése, megbecsülése és bizalma állitotta.

Nem volt cionista, de türelmes volt velünk szemben. Talán tudat alatt érezte — amint azt prof. Weizmann' Izráel első elnöke 1947-ben a bázeli cionista világkonferencián mondotta: a cionisták segiteni akarnak Istennek, hogy már ma, az adott körülmények között és annak megfelelően épitsék fel és ujitsák meg az ősi zsidó otthont, még mielőtt Isten beválthatja igéretét és visszavezeti népét a régi törtnelmi határok közé.

Bizonyára ez a kép nem teljes és még sok más jó tulajdonsággal birt. Azonban màr ez a felületes jellemrajz is igazolja, hogy ez az emberi élet az Igaz Ember eszményképe.

És ez az ember nem érhette meg, hogy példás életét az emberi kor végleges határáig élhesse szeretett családja, városi közösségünk javára' hogy gyermekei és mindannyian városunk polgàrai megadhassuk neki a végtisztességet, hogy teteme fölött megköszönhessük a sok névtelen, általa pártfogolt és még több általa utolsó utjára elkészitett nevében önzetlenségét, jóságát, készségét, önfelàldozását. Ő is áldozata lett a fasizmus néven hirhedt fenevadnak.

Sem élete' sem vértanu halála nem volt hiábavaló. Gyermekei eljutottak az ősi hazába, amiért ő nap-nap mellett hően imádkozott, élete például szolgàl mindnyájunknak, a megmaradottaknak és életét tovább adjuk gyerekeinknek, mint az önzetlenség és emberiesség mintaképét.

Jidl Goldstein mi büszkék vagyunk Rád és megtartunk örök emlékezetünkben.

Dr. A. Goldstein

ben; mennyi remek portré, szellemformálta homlok, mennyi szépség, mennyi öntudat, hány nagyratörő lélek, mennyi álom, kincs garmadával. S kinyujtott tenyeremen a sok kincs mégis átesik és menthetetlenül belehull a megsemmisülésbe.

ÉLT-E MICHALOVCÉN A 36 IGAZ EMBEREK EGYIKE?

Immár 25 év telt el a háboru befejezése óta és azóta felnőtt egy uj generáció, ismét és ismét összegyülünk, hogy emlékezzünk vàroskánk szent mártirjairól. Ismételten elvonulnak lelki szemeink előtt a civilizáció szégyenére a gázhalálban elpusztult városkànk ezrei.

Ki nem ismeri a 36 Igaz Ember legendáját' melyet oly szépen dolgozott fel Schwarz Bart Franciaország-beli zsidó iró, aki ezen munkàjáért ki lett tüntetve a Jeruzsálem dijjal. Önkénytelenül felvetődött bennem a gondolat, vajon nem-e élt soraink között eme Igaz Emberek egyike?

Mi a jellemző tulajdonsága egy Igaz Embernek? A tudós, avagy a tudatlan? Szegény, avagy gazdag? Vallásos, avagy vallástalan? Közéleti, avagy hétköznapi ember? Az önző' avagy az önzetlen? Nincs egy általànos meghatározás, csupán tettei után találhatjuk meg az Igaz Embert!

Mindyájan ismertük városkánk szerény polgárát, aki napról-napra tálesz-bájtlival már kora reggel ment a templomba és ezzel kezdte mindennapi önzetlen életét embertársai javàra. Elhanyagolva üzletét, talán családját is, már a templomban gyüjtötte értesüléseit, hol van egy szenvedő egy nélkülöző, egy bajba jutott és segitségre szoruló ember.

S erre hangya szorgalommal gyüjtötte a filléreket, koronákat — jómaga is sokat adakozott — a névtelen ráutaltaknak, hogy ne érezzék a közösség sajnálatát.
Számon tartotta a betegeket, hogy idejében mozgósithassa az orvosi segitséget, a kórházi àpolást, amennyiben azok mostoha anyagi viszonyaik miatt mindezt nem vehették volna igénybe.

Az emberi élet véges. Nagyszámu hitközségünket gyakran kereste fel a halál és ilyenkor tudtommal — csaknem kivétel nélkül — ő volt az, aki a tetemet a vallási előirásoknak megfelelően előkészitette az utolsó utra, ahonnan nincs visszatérés. Mély vallàsosságában nem félt az esetleges infekció veszélyétől. Jól mlékszem olyan esetekre, midőn az idegenből hazaszállitott és már oszlásnak induló holttestet is a fennálló törvényes egészségügyi előirások megsértésével tisztitotta meg.

Az első transzportokat Lengyelországba vitték, valahová Lublin mellé. Jött onnan néhány levelezőlap, nem volt nehéz kiolvasni a sorokból' hogy aki nem hull ott el fegyver által, az elhull az éhségtől, s a legtöbben nincsenek is már életben. Otthon a fogdosás, a „lapacska" ugyszólván szüntelenül tartott. Zsolnán át vitték ki az országból a zsidókat, minden transzportba ezer ember került. A transzport kiegészitésére, hol éjjel, hol nappal kezdték el a fogdosást, ahogyan éppen eszükbe jutott. Vérebek uralták a várost, brutális vad alakok és a keresztény lakosság nagyrészt közönnyel nézte a pokoli szinjátékot. Ősszel, Szimchát Tóra utáni napon elhurcolták a nagymihályi zsidóság maradékát. Az a néhány család vagy személy, aki akkor átesett a rostán' 1944-ben került a kezükre, amikor a németek megszállták Szlovákiát. De akkor már egész Keletszlovákia és igy Nagymihály is régen zsidótlanitva volt. A keletszlovákiai zsidók Novákyban és Nové Meston (Vágujhelyen) várták sorsukat és majd mind elindult Auschwitz felé.

A gyüjtőtáborból sokaknak sikerült eljutniok a partizánokhoz s ott kerültek német kézre, sokan megfagytak a hegyekben. Végül, csodával határos módon, mégis megmenekült néhányszáz lélek.

Igy pusztult el Nagymihály zsidósága és így veszett el egész Szlovákia zsidósága. A szlovákok a németek nélkül vállalták és végezték el a hóhérmunkát. Még a németek előtt, már 42-ben, több mint hatvanezer zsidót deportáltak önszántukból' külső kényszer nélkül.

Meg kell jegyeznem, hogy minderről nem jelent meg semmiféle irodalmi anyag. A szlovákiai szlovák irók közül csak az egyetlen Vámos Gejza volt zsidó, aki 1940-ben állitólag Kinába vándorolt. A háboru után nem jelent meg könyv a szlovákiai zsidók deportációjáról és annak előzményeiről, kivéve azt a képes albumot, amelyet a Jewish Agency égisze alatt Bratislavában müködő Dokumentációs osztály adott ki. Sas Andor dr. egyetemi tanár, a kiváló történész megírta ugyan a fenti intézmény megbizásából a perzekució történetét de a kézirat sohasem került kiadásra. Magam naplót vezettem egész idő alatt, de sajnos csak egy része maradt meg, s az is kiadatlan.

Szubjektiv szemléletem ellenére' igyekeztem a fentiekben objektiv képet adni; mert ha ugy irnám meg, amint szeretném, a szivem vérével, akkor regény lenne belőle. Néha félálomban még ma is megindulok egy-egy transzport után, a régi házak között' a régi utcákon, szólogatom az embereket, kérem ne menjenek a pusztulásba, hivom az én népemet, otthonom népét, akiket lélek szerint ismertem. Sorra felidézem őket emlékezetem-

A masaryk-i köztársaság minden szabadságot megadott. Mi tagadás boldogan éltünk erőnk tudatában és aztán, aztán ugy jött mégis a csapás, mintha a büszke márványtömbre gonosz kalapácsütések zudultak volna és széttördelték apró szilánkokra.

A nagymihályiak deportálása, mint mindenütt másutt Szlovákiában, a lányok elhurcolásával kezdődött rajtaütésszerüen, 1942 márciusában. Az üldözés már 1940 óta folyamatban volt. Munkatáborokat állitottak fel, az intelektuelleket Illavára cipelték, fokozatosan szoritották ki a zsidókat minden munkaterületről. Aztán jött a külső megkülönböztetés, a sárga szalag, a kilakoltatás, a Hlinka és Hitler névre átkeresztelt főutcákból a külvárosokba, odukba, tömegszállásokba. A falvakból behozták a zsidókat a városba, hogy az adott pillanatban könnyebben lecsaphassanak rájuk.

Mihelyt a szlovákok kirabolták a cseheket és elüzték öket Szlovákiából, gárdisták vették át a hatalmat és mindazt amit a csehszlovák demokrácia megadott apránként vették vissza tőlünk, szálanként fonták a kötelet számunkra. Mikor hire ment, hogy a fiatal férfiakat ki akarják vinni az országból, rengetegen szöktek át Magyarországra, csak arra nem számitott senki, hogy legelőbb a fiatal nőket fogják összefogdosni, akár a pecérek a kutyákat. Ez kivédhetetlen, rettenetes ütés volt, széjjelzuzta és megbénitotta a családokat. Ezen a váratlan ütésen bukott meg az egész zsidó közösség.

1942 május 5-kén kezdödött a "nagy deportáció", a családok elhurcolása. Ezen a vasárnap délután megjelentek az idegen feketeingesek az "ördögök". Csizmájuk fényesre suvikszolt, arcuk egyformán kemény, kegyetlen kezükön kivétel nélkül, vadonatuj, vakitóan tiszta, szarvasbőr keztyü. Ez a világos keztyü mintha megnövelné elszántságukat. A kormány nem bizik a helybeli pribékekben, idegeneket küld ránk, nehogy egynek is megessék a szive valakin. Ilyen hiba nem is történt. A többszázfőnyi tömeget — nagymihályiakat és vidékiket, behajtották a gimnázium épületébe és három nap mulva bevagonirozták és kiszállitották az országból. Az éhezés azonban már otthon kezdődött, mert az iskolaépületbe nem engedtek be élelmiszert, még a gyerekek számára küldött tejeskannák tartalmát is kiöntötték. Folyt a tej odakünn patakokban az utcán és odabenn a könny. Aki még nem került hurokra pincében, padláson, kazlakban bujdokolt, csak az merészkedett ki az utcára, aki kivételezettnek számitott, mint „az állam szempontjából nélkülözhetetlen egyén. Május 9-én reggel, olybá tünt a város, mintha földrengés után lettünk volna; pusztán, kirabolva, néptelenül álltak egész házsorok, sehol élő lélek.

Tel-Avivban, a mártirok emlékére. Az első azkara alkalmából megkiséreltem felvázolni azt a keretet és atmoszférát, amelyben a nagymihályi zsidóság a fassizmus elött élt, valamint elüzetése, pusztulása történetét.

Nagymihály–Michalovce egyike volt azoknak a szlovákiai városkáknak, ahol a zsidóság ugyszólván egy tömbben élt. A város tizezer lakósa közül, több mint háromezer volt zsidó. A zsidóság minden tekintetben uralta a várost, ez már külsőségben is szembetünöen megnyilatkozott. A város központjában a Fő utcán állt a gyönyörü zsidó templom, szemközt a város házával. A fő utcát jobbára zsidók lakták, üzlet - üzlet mellett, majd mind zsidó, a szombatnak igy megvolt az ünepélyessége. A zsidóság zöme hit és szellemhü zsidó, öntudatosak és rátartiak, az asszimilációnak vannak ugyan képviselői, de tiz ujjon könnyen meglehet számolni őket.

Az államfordulat után, 1918-ban, Csehszlovákia megalakulásakor egy szerre szinte varázsosan magára ébredt a zsidóság. A szerencsés helyzet ebből a szempontból az volt, hogy nem is volt kihez asszimilálódnia. A pesti egyetemről kivert diákság felszabadultan sietett a prágai egyetemre és örült, hogy "otthon" maradhatott. A csehek, akik mindig ugy éltek Szlovákiában mint valami gyarmaton — hivatalnokok, tanitók, katonák — nem is akartak senkit asszimilálni. A szlovákság pedig, ez a keleti, ruszinnal kevert lakosság akkoriban még olyan alacsony kulturfokon állt, hogy semmiféle vonzerővel nem birt a mi tömegeink számára. A magyarság összezsugorodott tekintélyben, számban egyaránt. Ami a magyarságból megmaradt, azok a könyvek voltak, huzalok, amelyekben még volt meleg áram, de semmiképen nem ártalmas.

A szellemi vezetés, jórészt a zsidók kezén volt; orvosok, ügyvédek többsége zsidó, a város titkár zsidó, a városi tanácsban zsidók ülnek. A népszavazásnál, kevés kivétellel mindenki zsidónak vallja magát. A prágai parlamentben a zsidó képviselők biztosak lehetnek a nagymihályi választók felől. A cionizmus eszméje már az államfordulat elsö óráiban felgyujtja az ifjuság szivét. Az első hachsara — a szlovákiai hachsarák közül talán a legelső — a város melletti tanyán, Megyón létesül. Mind többben készülnek Erecbe és sokan rövidesen el is indulnak. Kfár Masarykot nagymihályi fiuk, lányok alapitják, de más kibucokban is hóditó, teremtő szerephez jutnak. A cionizmus kétfelől kapja az ösztönzést, Budapestről és Prágából. A város mindig áldozatkészen ünnepli a zsidó kultura és cionizmus eszmehordozóit, Haméirit, Patait, Ujvári Pétert, Kaczér Illést, Max Brodot, Dr. Tomacshoffot. A zsidó szervezetek Erecet támogató, épitő munkája nagyon jelentékeny, még az ellenkezők is hajlandók anyagi áldozatra.

1939-ben a fasiszta rezsim került uralomra Szlovákiában. A virágzó társadalmi, vallási, szociális élet helyét a magáért a puszta létért folyó küzdelem foglalta el. Ebben a tragikus küzdelemben, amely nem volt mindig passziv, hanem gyakhan nagyonis aktiv, legyőztek benünket a gonosz, sátáni erők, miután védtelenül magunkra maradtunk. Nagymihály hosszu évtizedeken át virágzó, fejlődő zsidó közössége elpusztult. Alig néhányan élték tul a szörnyü katasztrófát. Erről a tragikus, de egyben hősi korszakról még sok szó esik ebben a könyvben, hiszen célja e közösség emlékének megörökitése.

Mi, Nagymihály és környéke zsidó közösségének megmaradottjai, akik — nem tudjuk, hogyan és miért — átvészeltük a katasztrófa-korszakot, szent kötelességünknek kivánunk eleget tenni azzal, hogy emléket állitunk e könyvben egykori hitközségünknek. Tudja meg a következö nemzedék, hogy pezsgő életet élö zsidóság létezett egykor a galutban, mely hiven őrizte az ősi zsarátnokot és csakis ennek jogán élünk mi itt; ennek köszönhetjük Izráel állam csodálatos feltámadását, népünk ujjáéledését, hogy folytatói legyünk nemzedékek megszentelt hagyományainak ősi földünkön, mignem eljön a teljes megváltás Izráel népe és az egész emberiség számára.

EMLÉKEZÉS A NAGYMIHÁLYI ZSIDÓKRA

Irta: Szenes Erzsi

Egy szlovákiai kisvárost kell felidéznem, melyben gyerekkoromat és ifjuságomat töltöttem. Ezt a kisvárost, Nagymihály—Michalovcet nagyon sokszor megirtam regényben, novellában, mint élmény, irodalmi anyag kiapadhatatlan forrás volt számomra. Mindig uj szinekben tünt fel, a legkülönösebb csillogásban; utcái, házai, emberei olyan elevenen éltek bennem, mint semi más. De a történetek amelyeket onnan magammal hoztam, már régen nem szövögettem tovább, a táj, mely annyi inspirációt adott, kietlenné változott emlékeimben és a város rommá. Ha képzeletben ott bolyongok, sirok; egyik háztól a másikig megyek, egyik utcából a másikba; keresem barátaimat, keresem az ösmerős kedves arcokat, keresem a testvéremet, apámat, anyámat. Ezeket mind elhurcolták, megölték, lemészárolták és elégették.

Nagymihály és vidéke, megmaradt, Izráelben élő lakosai, valamint azok a chalucok és chalucák, akik 20—35 év elött épitőként jöttek az országba, lelkesedésből, felismerésből, évenként azkarát, gyászünnepséget tartanak

voltak és mindenkor nagy érdeklödés mellet zajlottak le. Természetes, hogy az elnök személyisége rányomta bélyegét a közösség életére, fejlődésére. Megelégedéssel állapithatjuk meg, hogy a közösségnek alkalmanként sikerült olyan vezetőket választani, akiknek tevékenysége ujabb lendületet adott a hitközség fejlödésének. Emlékezzünk meg itt reb Herskovitsrol, reb Eliezer Fuchsrol, dr. Mark Widderröl, dr. Max Brüglerröl, Adolf Langrol — mindegyikük nevéhez a közösség fejlődésének egy-egy állomása füződik. És ne feledkezzünk meg a hitközség állandó titkáráról, reb Mendel Glückröl sem, aki egyben Nagymihály városi pénztárnoka is volt.

A hitközségi intézményeken kivül müködtek Nagymihályon más zsidó szervezetek is, melyeket a hitközségi tagok illetve azok feleségeik szerveztek hogy különbözö területeken folytassanak tevékenységet a közösség javára. Ide tartozott a Nöegylet, melynek élén dr. Smuel Glück felesége állott. Ez a szervezet népkonyhát is fenntartott és más formában is támogatta a rászorulókat. A Szociális Segélyszervezet árvalányokat tanitott szakmára; a "Lányok Egyesülete" pedig a zsidó kulturát terjesztette a lányok között. A Zsidó Bank, melynek igazgatója apám, néhai Smuel Ehrenfeld volt, a Joint alapitványaként müködött és hü segitöje volt a kereskedőknek és kisiparosoknak.

A nagymihályi zsidó élet szerves része volt az Erec Jiszráelért folyó tevékenység. Már az elsö világháboru előtt megalapitották a fiatalabb hiközségi tagok a "Moria" szervezetet, amely a "Mizrachi" befolyása alatt állt. Tagjai között voltak : reb Chájim Eichenbaum, reb Michael Sommer, reb Smuel Ehrenfeld és mások.

Kozvetlenül az első világháboru után, a Balfour deklaráció közzététele nyomában, megalakultak Nagymihályon a különbözö cionista szervezetek a Hásomer Hácáirtól a Mizráchin keresztül a Betárig; továbbá a „Wizo" nőegylet. Külön emlitésre méltó az "Áchád Háám" párton kivüli szervezet, amely a zsidó nemzeti öntudat feléiesztése és a zsidó nemzeti kultura terjesztése érdekében tevékenykedett. Az Agudát Jiszráel is aktivan müködött. A cionista ifjusági szervezetek elökészitették tagjaikat az erec-jiszráeli életre és elösegitették sokak alijáját.

Ezen áttekintés keretei szükek ahhoz, hogy részletezhessük valamennyi emlitett terület, egyesület, intézmény müködését; felsorolhassuk azok nevét, akik irányitották ezeket, vagy aktiv részt vettek a közösségi munkában. De nem is ez a feladata ennek az áttekintésnek, hiszen a könyv még további fejezeteket szentel ennek.

Ez az áldásos tevékenység azonban egycsapásra megszakadt, amikor,

tárgyakat tanitanak. Ez volt a helyzet Nagymihályon is. Kezdetben ez sem volt egységes, amennyiben különböző tanitók, „melamed"ek, chédereket létesitettek és a szülők saját megitélésük szerint küldték egyikbe vagy másikba gyermeküket. Ezek a chéderek elszórva müködtek a város minden részén ; néhány közülük a templom területén, igy a "polis"-ban' a Bét Hámidrás-ban, a lépcsőházban. Az elsö világháboru után erőfeszitések történtek arra nézve, hogy egyetlen épületbe koncentrálják ezeket a chédereket és ezáltal nivós Talmud-Tóra iskolákat hivjanak létre. Ezek az erőfeszitések eredménnyel jártak és a templommal szomszédos telken gyönyörü, nagy, iskolaépületet emeltek. Különbizottság dolgozta ki a tantervet és a tanulás nivóját heti vizsgák utján ellenőrizték. Bizonyos ujitást is bevezettek, amennyiben a Bibliát német forditással tanulták, hogy lehetővé tegyék a tanulóknak e nyelv elsajátitását. Ugyancsak bevezették számtan és irás oktatását is. A tanitókat messzi vidékröl hozatták. Közülük megemlitem reb Jákov Jicchák Mellert' reb Mose Blaut, reb Gedáljáhu Adlert, reb Wiesel Hochhausert, reb Steiffet, reb Kerzert. Áldott legyen emlékük !

A Talmud-Tórán kivül néhány kisebb jesiva is müködött a városban. A legismertebb közülük reb Fondéderé volt; ugyancsak emlitésre méltó reb Mose Mittelman jesivája. Reb Azriél Friedmann a Tora-tudományban jártas kereskedő, aki aféle tiszteletbeli dáján is volt, szitén gyüjtött maga köré tanitványokat. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy Nagymihály a Tóra városa volt, ahová messze környékről érkeztek tanulók és ez a jellege megmaradt a zsidó közösség pusztulásáig.

Meg kell még emlitenünk néhány intézményt' mely nélkül a hitközségi élet elképzelhetetlen. Ide tartoznak : Chevra Kadisa, a jótékonysági egyesületek, kölcsönpéztárak (Gmilut Chászádim), mikve, "Tiferet Bachurim".

A „Chevra Kadisa" mintaszerüen volt szervezve. Számos családfő és fiatal hitközségi tag vállalt önkéntes munkát a Szentegyeletben, melynek feladata volt, hogy örök nyugalomra helyezze a közösség halottait a "Hradek" domb lejtöjén lévö, gondosan ápolt temetőben.

Az uj mikve az elsö világháboru után épült és egy nagy, modern fürdő részét képezte, amelyet még a nemzsidó lakosság is igénybe vett.

A jótékonysági intézmények közül meg kell emlitenünk a "Chevrát Hácedáká', a 'Chevrát Gmilut Chászádim' a 'Bikur Cholim' és a 'Háchnaszat Kálá" társaságokat.

A hitközség adminisztrativ ügyeit a közösség legjobbjaiból kikerült elöljárók intézték, élükön a hitközségi elnökkel. A választások demokratikusak

kérdésekben, az első világháboru után. Itéletei választott birósági jellegüek voltak, és azokat állami hatóságok is végrehajthatták.

Boldogult Simon Ehrenfeld főrabbi, aki nem csak Nagymihály, de az egész környék zsidó vallási vezetője volt, nem érte be pusztán a hivatalos teendők ellátásával, hanem valóban hiveinek lelkipásztora volt. Mesterien felépitett, mély tartalmu szónoklataival irányitotta a közösség egész életét és bölcs tanácsokkal szolgált mindazoknak, akik ügyes-bajos dolgaikkal hozzá fordultak.

Az első világháboru után számbelileg meggyarapodott közösség számára szükségessé vált nagyobb tanház épitése a templom mellett, minthogy az előző, kis Bét Hámidrás már szüknek bizonyult az imádkozás után tanulni vágyó hivők befogadására. Ez a tanház fel is épült.

Mig a templomban nap-mint-nap folyt a "misnájesz" tanulás, a "Misnájesz társaság" vezetése alatt a két tanházban Gemárát tanultak a "Sász társaság" tagjai. Sok-sok nagymihályi zsidó lakos szentelt naponta meghatározott időt a tanulásnak, köztük jómódu üzletemberek és ismert Talmud-tudósok, akik a tanulást vezették.

Külön világ volt a Selyem-utcai (Seiden-Gasse) "Klauz"; a helyi chászid-központ, ahol azok a zsidók tömörültek, akik nem értettek egyet a közösség zömének áskenáz beállitottságával. A "Klauz" pezsgő vallási élet és Tóra-tanulás centruma volt. Elégedetten állapithatjuk meg, hogy — amint már fentebb megjegyeztem — a chaszidok "Klauz" körüli csoportosulása nem vezetett az általános hitközségi élettöl való eltávolodáshoz, mint ahogyan ez történt más hitközségeknél. Az egység és testvéri együttmüködés fenntartása többek közt annak a megértésnek is tulajdonitható, amely fennállt a "Klauz" szellemi vezére' reb Mose Grünberg dáján és Simon Ehrenfeld förabbi között.

Itt kell megjegyeznem még, hogy Nagymihály Laborc folyó tulpartján fekvő részének külön dájánja volt reb Eliezer Davidovits személyében, aki az itteni fogalmak szerinti "schuna-rabbi" szerepét töltötte be. Külön tanháza is volt, amely természetesen a rabbinátus hatáskörébe tartozott.

A zsidó hitközségek mindenkori legfontosabb tevékenységei közé tartozott az oktatás. Mig azonban Nyugat-Szlovákiában egységes közoktatásra törekedtek, olymódon, hogy a zsidó iskolákban profán és vallási tárgyakat egyaránt tanitottak, az állami hatóságok ellenőrzése és elismerése mellett; — Kelet-Szlovákia hitközségei ugy határoztak' hogy külön választják a vallási és profán tárgyakat; azaz az utóbbiakat az általános, álllami iskolákra bizzák, mig a hitközségi iskolákban csakis vallási jellegü tan-

centrumban épitsék fel templomukat' utal arra, mily befolyással birt ez a közösség a helységben. Különösen szép volt a templomhajó; a női erkélyt tartó oszlopsorok, a hatalmas boltiv. Müvészien festett falak, mestermüvü szines üvegablakok, ragyogó csillárok, melyek éjjel-nappal fénnyel árasztották el az épület belsejét.

Emlékezzünk meg itt az elöző kántorról, reb Àháron Rosnerröl, akinek hangja mindenkor a szivek mélyéig hatolt; továbbá reb Zálmán Leib Widerről, aki nem csak kitünő kántor volt, de elsőrangu kórust is vezényelt. Számos gyermekkori emlék füz engem e szép templomhoz, melyben az imádkozás mindenkor — de főleg a Félelmetes Napok idején — élményszámba ment.

Nem hagyhatom emlités nélkül a sámeszek neveit: reb Lang, akire gyermekkoromból emlészem, reb Schreiber, reb Gedaljáhu Rubin.

Az első világháboru után Nagymihály Zemplén megye csehszlovákiai részének központja lett. Lendületes fejlődésnek indult, melynek előnyeit természetesen a zsidó lakosság is élvzete. A hitközség tagjainak száma jelentősen gyarapodott, részben a falvakból a városba való áramlás által, részben pedig' mert a háboru alatt nagyszámu zsidó menekült érkezett Lengyelországból, és ezek többsége ott maradt. A kereskedelem mindenkor a zsidók kezében koncentrálódott. A jómódu zsidók megváltoztatták a város külsejét is, amennyiben egymás után épitették az emeletes házakat a főutcán. A zsidók befolyása a városházán számuk növekedésének arányában fokozódott. Ez a közösség akkor már az összlakosság egyhamadát alkotta: ötezer a tizenötezerböl. Ez az örvendetes fejlődés éreztette hatását a hitközségi életben is.

A legfontosabb hitközségi intézmény természetesen a rabbinátus volt, élén Simon Ehrenfeld főrabbival, aki mellett két dáján: reb Jiszráel Brodi és reb Mose Grünberg segédkezett. Az első világháboruig rabbi Simon Ehrenfeld nagy jesivát vezetett, melynek növendékei messzi vidékröl érkeztek, hogy hallhassák a hires, nagy tudásu rabbi tanitását. A háboru kitörésekor szétszéledtek a tanitványok, utána pedig nem nyitották meg ujra a jesivát, a rabbi megrendült egészségi állapota miatt. Helyette rabbi Mose Grünberg gyüjtött tanitványokat maga köré és jesivát alapitott, melyet élete végéig vezetett.

A rabbinátus mindenek előtt a kósersági szabályok betartásának ellenőrzésével foglalkozott. Természetesen rá tartozott a döntések meghozatala különböző engedély és tilalmi ügyekben, házasságok és válások intézése, stb. Mint biróság fontos szerepet töltött be, főleg vagyonjogi

nyugatmagyarországi származásu rabbit tartott helyesnek megválasztani, akinek családjából számos áskenáz chaszid-ellenes rabbi került ki. Ennek nem lehetett más oka, minthogy időközben változás állott be a nagymihályi hitközség felfogásában. Ezzel kapcsolatos emlékeket magam is őrzök gyermekkoromból. Ennek a közösségnek elitje szigoruan hagyományhü családokból került ki amelyek azonban nem zárkóztak el a nyugati kultura fuvallama elől, amely egyre inkább érezhető volt a magyarországi zsidóság berkeiben az emancipácio óta. Emlékezetből idézem néhány család, illetve családfő nevét: Wolff Landsmann, Grosz Ignác' Schreiber Jonás, Löffler Móric, Glück Móric, Brün Mór, Schwartz Bernát, Klein Cháim, Berger Lipót Mose Gottlieb; a Brügler, Rosenberg, Widder, Spiegel, Lieblich családok. Ők voltak — és még néhányan mások — a hitközség alappillérei a század elón; ám gyermekeik már javarészt akadémikus foglalkozásokat választottak és hagyományokhoz való ragaszkodásuk csökkent. Ez a folyamat arra enged következtetni, hogy ezeknek a szülőknek már ifjukorukban modernizálódási hajlamaik voltak, melyek nem fértek meg a chaszidizmus felé hajló, a tanház és a "Klauz" köré tömörült csoport tőrekvéseivel. Amikor, rabbi Àháron Grünberger halála után, felmerült a rabbi választás kérdése, minden bizonnyal nézeteltérésekre került sor. Feltételezhető' hogy még a szakadás veszélye is fenyegetett a chaszidok és áskenázok között. Olyan rabbi megválasztását, tehát aki egyrészt hires rabbi család sarja és mély vallásosságához, Tóra tudásához nem fér kétség; másrészt pedig nyugati müveltségel, magas intelligenciával és életbölcsességgel is rendelkezik — a leghatásosabb eszköznek bizonyult mind a közösség egységének, mind pedig a hagyományok követésének megőrzésére.

Ugy vélem, nyugodtan megállapithatom, hogy nagyapám, rabbi Simon Ehrenfeld, 37 éves müködési időszaka alatt hiven meg tudta őrizni ezt a vonalat és sikeresen biztositotta a közösség egységét; a különböző frakciók, áramlatok harmonikus együttmüködését.

A nagytemplom, amely közvetlenül nagyapám hivatalba lépése előtt épült, mindvégig a vallási élet központja maradt. Vezetői kivétel nélkül az áskenáz ritust követték, de gondosan ügyeltek arra, hogy a chászid szokások is helyet kapjanak. A nagytemplom hivői között számos olyan akadt, aki vallás-tartás terén semmiben sem maradt el a Bét Hámidrás vagy a Klauz chaszidjai mögött.

A nagytemplom, egyébként, már épitészeti szempontból is emlitésre méltó. A város szivében, széles frontjával az utcára nézve állt. Maga a tény, hogy Nagymihály városa engedélyezte a zsidók számára, hogy a

Dr. Ehrenfeld Dávid :

A NAGYMIHÁLYI HITKÖZSÉG

Nagymihály, ez a tekintélyes zsidó multra visszatekintő város méltó volna arra, hogy kimeritő, tudományos formában dolgozzák fel zsidó közösségének történetét. Sajnos azonban nem áll rendelkezésünkre a megfelelő mennyiségü dokumentáris anyag és olyan emberekre sem akadtunk, akik készek volnának ennek a munkának az elvégzésére. Igy tehát be kell érnünk a közösség megmaradt tagjainak elbeszéléseivel, melyek részint személyes élményeket, részint pedig a szülők, nagyszülők viszszaemlékezéseit foglalják magukban. Igy sikerül talán valamely — ha nem is teljes és pontos — képet kapnunk e hitközség utolsó ötven évéről; életéröl és pusztulásárol.

Nagymihály hitközsége kétségtelenül Kelet-Csehszlovákia (illetve Északkelet-Magyarország) legfontosabb zsidó közösségei közé tartozott, sorrendben Eperjes és Kassa után. A helység zsidó lakosainak száma még a magyar éra allatt elérte a háromezret, a csehszlovák idöszakban pedig ötezerre emelkedett. (A város összlakossága 15.000 lelket számlált).

Nagymihály az 1865-ben ott megtartott orthodox rabbi-gyüléssel került be a magyarországi zsidóság történetébe. Ez a gyülés több, vallási szertartásokkal kapcsolatos tilalmat rendelt el, hogy ellensulyozza az akkor elterjedőben lévő neolog imaházak müködését. Igy megtiltották az elöimádkozói emelvény elhelyezését az imaház elülső részében, átlátszó válaszfalak alkalmazását a női rész elkeritésénél, kórusok szereplését, chupa felállitását az imaház belsejében, szolgálati ruha viselését a kántoroknak stb. Ezt a tilalmi döntvényt 71 rabbi irta alá. Emlitésre méltó, hogy Ávráhám Smuel Szofer pozsonyi rabbi nem szerepelt az aláirók között. Maga a tény, hogy az orthodox rabbi testület Nagymihályt választotta a gyülés szinhelyéül, bizonyitja, hogy ez a város már akkor is a hagyományhü zsidóság fontos központja volt. Nincs pontos információnk arról, ki volt ebben az időben a nagymihályi rabbi, talán reb Jehuda Landsmann, Nagymihály elsö rabbija, de azt tudjuk, hogy néhány évvel késöbb rabbi Àháron Grünberger töltötte be ezt a tisztséget, annak a Mose Grünbergernek nagyapja, akit valamennyien ismerünk. minthogy a mi időnkben müködött, mint dáján. Ezután áldott emlékü nagyapám, rabbi Simon Ehrenfeld került a rabbi székbe. Mint ismeretes, ő a nagy gáon, rabbi Mose Schreiber pozsonyi főrabbi, a "Chátám Szofer" unokája volt.

Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy nagyapám személyéről irjak, ezt másokra bizom. Mindenesetre érdekes, hogy Nagymihály hitközsége, a kétségtelenül chaszid beállitottságu rabbi Àháron Grünberg után olyan

Szenes Erzsi esetében eltértünk a szokásos keretektől — a lehetőségeken belül több irását közöltük. Gyöngyszemek, Isten szavai ezek.

Mártirjaink névsorát a bizottság tagjai több éves munkával állitották össze. Emlékezetükbe idézték az utcákat, a házakat, a családokat, majd a névsort közzétették és elküldték mindannyiunknak azzal a kéréssel, hogy egészitsük ki. Ennek megtörténte után került a névsor a mai formájában a könyvbe.

A könyv nyelvét illetöen is voltak problémáink. Nagymihály soknyelvü volt. Az idösebb nemzedék és a középkoruak jiddisül, németül, magyarul beszéltek; az ifjak, a huszas években, megtoldották ezt iskolai oktatási nyelvükkel, a szlovákkal. A tengerentulra történt nagyarányu kivándorlás szükségessé tette az angolt, az alija a hébert. Mindezek tekintetbe vételével arra a következtetésre jutott a szerkesztőség, hogy Izráelben kiadásra kerülő könyv csakis héberül iródhat. A kezdettől fogva világos volt, hogy náci-áldozatok emlékét megörökitö könyv nyelve nem lehet német.

Ugyanakkor ugy döntöttünk, hogy magyar és angol fejezeteket is iktatunk a könyvbe. A héberül nem tudóktól elnézést kérünk.

A könyv Izráel állama fenállásának huszadik évében jelenik meg, a hatnapos háboru után, amely eddig példa nélkül álló módon juttata kifejezésre a zsidó nép szolidaritását.

Befejezésül: köszönötet mondunk mindazon barátainknak, akik biztatásukkal, munkájukkal segitségünkre voltak.

Köszönet segitötársainknak: Golán urnak; L. Grünberg urnak; Dole urnak (Egyesült Államok); Steinhardt urnak (Kanada); Herman Schwarz urnak (Belgium); és másoknak; Dániel Ben-Nachum iró barátunknak a héber szöveg stilizátorának. Köszönet Smuel Jakobovits barátunknak, Gan-Smuel kibuc tagjának a grafikai szerkesztésért és a boritólap — tervezésért.

Végezetül — de nem utolsósorban: köszönet a nagymihályi származásuak bizottságának, amely megkönyitette számunkra e könyv kiadását és megtisztelt feltétel nélküli bizalmával.

Köszönet mindenkinek: a szerkesztőség nevében

Mordecháj Ben-Zeév (Mori Farkas)

Kibuc Gan-Smuél

ELŐSZÓ HELYETT

Megindultsággal és áhitattal nyujtjuk át Neked, városunk fia, ezt az emlékkönyvet. Legjobb tudásunk szerint igyekeztünk eleget tenni hivatásunknak, hogy megörökitsük a vérkorszak borzalmainak történetét, melyek szeretteinket sujtották és elpusztitották hitközségünket.

Vajjon, e szerény könyv képes lesz-e feleleveniteni, megszentelni emléküket? Vegyesek az érzéseink ezzel kapcsolatban. Egyet tudunk: Minden tőlünk telhetőt elkövettünk, hogy sikeres befejezéshez vigyük a müvet .

Nem állt módunkban megirni a Nagymihályi hitközség teljes történetét, alapitásátol kezdve. Hogy megtaláljuk az ehhez szükséges okmányokat, meg kellett volna várnunk a "hóolvadást", mert csak igy érhetők el a Budapesti, Pozsonyi, Kassai, Nagymihályi irattárak. De még ha ez meg is történne — vajjon tudnánk-e mozgósitani a szükséges munkaerőket, eszközöket ? Lehetőségeink korlátozottak. Épp ezért ugy határoztunk, hogy azt a hitközséget örökitjük meg, amely a mi nemzedékünkben létezett és mi magunk is ismertük.

Az utolsó pillanatban akadtunk csak olyan tehetségekre, akik méltó emlékbeszédet, méltatást tudtak hallatni a Tóra nagyjairól, a nagytudásu bölcsekről, akik éjjel-nappal megtöltötték a „Klauz"-t; a kis és nagy Bét-Hámidrást, azokról, akik otthon, gyertya vagy petróleumlámpa fényénél merültek a szent tanokba. Ez a nagy tiszteletet kivivott közösség nyomta rá, minden kétséget kizárólag, bélyegét hitközségünk jellegére és megteremtette a Tóra tanulás légkörét ifjaink számára. Fájdalmunkra, nem akadt megfelelő személy ennek a tárgynak alapos kimeritésére, igy nem is jutott kellő mértékü kifejezésre.

A megmaradottak közül többen vetették papirra a félelmetes korszak élményeit. Àm a hely itt is szüknek bizonyult. Beértük kevéssel. Talán jobb is igy — a többit majd elmondja népünk történelme.

A felelősség a mi vállunkra, egész nemzedékünkre nehezedett, hisz ez a generáció az összekötő kapocs apáink és gyermekeink — a jövő nemzedékek között. Az idő sürgetett; a késlekedés csak hátrányunkra lehet. Igy tehát nem nagyra törekedtünk. Nem szépirodalmi, vagy vallásbölcseleti mü kiadása volt a célunk, annál is kevésbé, mert nagyon is kétséges : akadt volna-e megvalósitó?

Nem a teljeset, hanem az elérhetőt választottuk tehát. Nem hivatásos irók irták ezt a könyvet — de akik irták, sok jóakaratot, igyekezetet fektettek munkájukba — ki-ki legjobb tudása, tehetsége szerint.

Minden szóból, minden elbeszélésből kicsendül a jószándék, hogy iróik a lehető legjobbal járuljanak hozzá a megörökités müvéhez. Nagy irónőnk,

Michalovce és környéke emlékkönyve

Szerkesztő: Mordecháj Ben Zeév (Farkas Mori)

Michalovce és környéke bevándorlói.

1969 szeptember. תשרי תש"ל.

D e a r R e a d e r

No sooner had the Czechoslovakian emigrants of 1948 settled down, they were organised in an Association of Michalovce descendants. The active secretary of the Association, the member Arthur Benovitz suggested to collect, register and prepare a list of Michalovce's sacred and he himself took the pains, for several years to see it completed. In this work he was aided considerably by the Rabbi Chaim Hersch Berkovitz of the blessed memory who did not live to taste the fruit of his toil.

The next step — the commemomration of our fellow-citizens through a memorial volume, which will contain also the history of the town and its congregation — was brought up in one of the conventions of the committee. The committee elected an editorial board and imposed the task of concentration on the member Mori Farkash who soon became the editor. This choice was fortunate as was proved later. Mori devoted himself to the idea without weariness and made nights as days to bring it to a completion. The publishment of the book is the exclusive merit of Mori. He "bombarded" our brothers aborad and here with letters, asking them to lend a hand with money or with some written memories which would contribute to our enterprise.

It is not by chance that Mori undertook this work with good will and readiness. As a pioneer and a Zionist he must have felt the necessity to establish a monumnt, and eternal one, for those who were the victims of their religion and who redeemed our country in their death, to those who did not live to witness the salvation of Israel.

In this work we were assited by the members of the editorial board, as is evident from the articles.

Lastly we vould like to mention Erzsi Senesh, the poet-writer, the pride of our town, who wrote much and published many articles in the daily press on our town. Some of the stuff is brought here.

We fulfil a pleasant duty, when we thank, in the name of the editorial board to the three for their loyal work.

Dr. Alexander Goldstein

Dr. David Ernfeld

this recollection strengthens me and urges me to continue living. You too must probably experience that feeling from time to time.

Apart from the emigration of the survivors, there was another one, the emigration of the dead, which arrived in silence and in frightening dumbness. The souls of the sacred did not fly here on wind wings and they are not hovering over flower fields. Their ashes were gathered from cursed Auschwitz and were carried from Haifa Port to Mount Zion in Jerusalem.

It was a symbol of the return home of the dead who, by their death, enabled mothers to cradle their babies fearlessly and whose blood was necessary to provide us with roof above our heads a bread which is not saturated with tears.

There is a Talmudic legend which says that all the dead will return on the day of resurrection from all corners of the world, will shake off the exile ground and come to live in Israel. Our dead were not buried. They went up towards the sky like a smoke and arrived at us. Thus their blessing hangs over us and over our children who grow up in their native land. Let them be blessed and bless you.

When you sing a cradle song to your children, when you see them off to school, remember to bestow the infinite and deep love which you had for your mothers, brothers and children were they alive, on the land, your native land and let her be blessed and you as well.

I pray that many gay children would grow here and many apple, almond and palm trees too. I wish the fruits would grow and the trees straighten up for the memory and the eternalization of the sacred souls. I also wish the country would bloom as to give evidence to the enemy's failure, because, neither Amalek nor Hitler could overcome us ; none of them succeeded in erasing Israel from the earth as they had plotted.

Let us console in that. Amen.

Szenes Erzsi

When I think about the awful tragedy which came upon us, I find I can't release myself from one remote picture of my childhood.

I was 5 years old when I came to dwell with my parents in Michalovce. We arrived there from eastern Czechoslovakia after a long and exhausting journey. My mother was holding a six weeks old baby close to her heart. It was my dying sister. When at night we arrived at a hotel in Michalovce, she died. Her little body was lain on the floor and my parents sat near her during the whole night, bowed down with grief. At dawn, a tall man with a red beard came, carrying a little wooden box. He concealed the body in it and departed. It was Kopel Moskovitz, the gravedigger.

From this time I took Kopel Moskovitz for the embodied Angel of Death and if someone died in one of the Jewish families, if piercing cries were heard, I said to myself that if another death occured in our family, I would not stand it.

When the horrid Holocaust befell us we were led to death camps, with Kopel Moskovitz among us. I prayed we would be able to bury our dead and be buried, when our fate dictated it, in the natural way, and that Kopel Moskowitz would remain with us, side by side with the Angel of Death.

Who among us believed that we would not be permitted to bury and mourn our dead? That which happened cannot be conceived by a human intelligence. But we cannot cry over it. Somehow a part of our heart has been petrified. In our souls an awful emptiness has been opened, an emptiness that can never be filled.

I don't want to hurt the wounds which have not yet scarred over. My pain is not smaller that yours and my losses will not be restored to life as yours will not. I have only this to say: "To remember and not to forget" does not mean to deny life. The will of existence is much stronger than death. To remember, in our case, means to live with the awareness that we do not wander any more. The whip of torments will not hurt our backs. We lost everything but we gained a country of our own, a land, and as the victims of the Holoucast were, to a certain extent, sacrficed for the sake of this future land, they live among us to-day.

I experience often a strange feeling that my father is stading near me, that my mother is caressing me and that my brother is holding my hand In hard times, when it seems to me that suffering has reached its climax,

inhabitants from abroad come to visit Israel. These conventions are an occasion for meeting comrades, youth friends after a separation of several years. Everyone feels "at home" in these conventions. When the guests return abroad they tell the others about the meeting and bring a "living" regard from us. Thus we have a connection with a great part of Michalovce emigrants all over the world.

Once in two years, during those conventions, we hold a general assembly and choose a committee which, in its turn chooses a chairman for the two next years. The committee assembles several times a year to settle the current problems of the agenda. Within the scope of our possibilities and narrow means we have established a sort of "Charity cash" in order to lend a hand to the needy persons which are not numerous to our content. The cash is maintained also by our members from abroad like Mr. Golan etc.

Blessed be the hands which joined line to line, page to page in an ant's work and with a limitless patience brought to a successful end this enterprise which will eternalize, as far as possible the memory of our beloved in the future years. This is a reward for their blessed work.

Tel-Aviv, 1967

Aser (Artur) Benovits

A MEMORIAL SPEECH IN ISRAEL

I put this speech into writing and send it with love to those survivors of Michalovce and its environment who are dispersed in various corners of the world, in order to stitch the tears together and strengthen the ties among the hearts.

My friends, my brothers,

At this very moment your memory must be entlightened with the sight of our native town, our ancient dwelling places and the circles where we lived. Butt suddenly you see before your eyes the cruel, rough hand which shattered, destroyed and annihilated everything. We all recall the horrid experiences which left their mark on us all — for eternity.

This year we lended a hand to some families and students from Michalovce who emigrated to Israel.

The member Galan Adriew, the cashier of the Association, reputed in his practical public activity. I cannot omit the fact that in 1965, he raised individually a fund for the sake of a synagogue commemorating Shmuel Rubin.

The emigrants of Michalovce are, following their home tradition, of a pure and charitable soul and participate in the activities for the sake of Israel even when these are beyond their possibilities. They do it because they know while they pay with their money the Israeli pay with their blood. From lack of details of the Michalovcean emigrants who live outside America we can't report of them.

ON THE ACTIVITIES OF MICHALOVCE IMMIGRATION ORGANIZATION

The need and the intention of self-organization had existed long ago but they were realized only in 1953. Our organization consists of 650 members in Israel.

Every Year on the 24th of Tishrey we hold an annual commemoration of our sacred friends and relatives who had been liquidated by the Nazi beast. We devote some time for current problems, then the eldest of the community lights a memorial candle and the cantor says: "God full of compassion". Most of the members take part in those commemorations We erected also a memorial board in the Holoucast Cellar on Mount Zion and we use to frequent it in small groups or individually.

In Jerusalem vestibule, there is a forest, planted by the initiative of Michalovce Immigration Organization to commemorate all the congregations of Č. S. R., among them Michalovce who had been destroyed. An annual country wide commemotation is held there in which many of us participate We are in touch with the Search Bureau for Missing Relatives of the Jewish Agency and in many cases we have helped them to locate a needed address.

Apart from the annual commemorations we organize social gatherings, mostly during the summer months when many of Michalovce's former

to take care of the current problems of the ranch. His insolent appearance, his cynical red face and his friendly attitude towards the eminent Gardist enraged me and I hated him more than the rest of the oppressors.

After the war, when I was in Bratislava I met him, to my surprise in the central post-office.

— "What are you doing here, you Gardist. Has the long hand of law and revenge not yet reached you ?"

— "What ! You have been a Gardist ? Everyone will affirm it even to day. I know you from Michalovce from the time I sold Britches for your ranch hands. Do you have the insolence to deny it ? I will go to the police and denounce you".

— "You fool"' he retorted with a smile on his face. "I am a Jew and I work with Mr. Weiss from the Jewish street in the organization of "escaping" to Israel.

Vili Stano (Avigdor Steinhardt)

A SHORT REPORT ON THE EMIGRANTS OF MICHALOVCE

Some of the Jemish refugees of Second World War set out to foreign countries, either to visit relatives or to settle down. Most of them settled in the U. S., in New York or Los Angeles. A few settled in South Africa and Australia and turned a new page in their life.

The emigrants, according to our knowledge, united in New York and together with the descendants of Koshitze formed the "Bnei-Zion Association". This Association consists of 850 members. The Association is active in the field of culture and social assistance and supports Israel to a considerable extent.

In order to raise a fund it organises annually Purim balls, entertainment evenings and presents Israeli films on the life and intergration of new comers in Israel. To give a picture of the success of these activities, we have to note that the Association raised in 1968 a sum of 60.000 dollars for the Bonds and transferred some 10.000 dollars to a Children's Institute in Rosh Ha'ain which take care of 482 children.

As regards the social domain, I have to remark that every New Year Day and Passover the Association sends various contribution to its needy members in Israel and some others.

The End

There is no escape, no way to stop. The Jews disappear from this part of the world. Step by step the Jewish traces in Michalovce were lost too. They have lived in this place and its surroundings for hundred of years. Now we witness the unprevented fall of this Jewry.

But, inspite of the tragic lot of this big congregation there still remain the fruits which have been developed for a long time by previous generations. These fruits feed the generation who live to-day under the bright blue sky of Israel. With those fruits our native country was renewed. In this country the sons and grandsons of those who remained alive are joined with the descendants of those inhabitants of the annihilated exile. It is renewed due to those, whose ashes lie in ancient cemeteries or were dispersed by the Nazi in out-of-the-way places in occupied Europe. They are the ashes of those who bore proudly for two thousands years the torch which is born by the present generation towards a more brilliant future.
Bratislava, 1967

Emil F. Knieza

THE WESTERN EXPERT

I would like to tell you about something which will probably interest anyone who dwelled in Michalovce with us in those far days and lived through the Gardist Period.

It's incredible that the he who was the oppressors', right hand in Michalovce, the one who shared their company was a Jew disguised as Hlinkist. Listen to my story.

When the chief officer of Michalovce, the German Werner nationalized the biggest farm in Szeregmerch he knew and understood about agriculture as the gipsy Korea understood about astronomy. Therefore he brought from western Slovakia a professional agronomist to serve him as an adviser. Those were called in eastern Slovakia, "The Western". This agronomist was short, fat with brown hair and a round red face. He used to walk around in high glittering boots, riding britches and an elegant band on his left arm.

Day by day he used to come to town, a bag in his hand, in order

congratulated for his 60th anniversary. He is now in charge of the social section and is responsible for the income folio too.

The few who survived were dispersed to all corners of the country: Bratislava, Praha and other places. Among them there are scientists, writers, artists and senior officers of all fields of life. Imrik Bor, (the son of Lefkovitz)is a famous kardiologist in Praha.

On part of those who live no more — —

The ashes of my parents and my closest relatives were not buried in the cemetery of Michalovce; they were not brought to a Jewish grave. I did not go to my ancestors' grave ; I went to the cemetery to pay honour to those who had been once my relatives, in the proximity of whom I was brought up, moulded and shaped. I stood for a while near every grave which reminded me of someone. For a longer time I stood by two monuments, those of Israel Baruch Galik and Abraham Deutch. The first fell during the battles of the Czechoslovakian legionary who imposed a collective punishment on the congregation in that year. Galik was 32 years old when he was executed. I find fit to mention this fact in our memorial volume.

I was born in Nezina village which is located eight kilometers south of Michalovce.

Only 4—5 returned of a relatively large number but they did not remain there for a long time. They, as well as I, went to the old cemetery which had been once two kilometers away from the village. To-day it is located by the village side on the way to Petrovtza. The place is forlorn and wildly overgrown with grass. Here and there you can hardly see signs of monuments. I took a photograph of that of a famous genuis — Rabbi David Aichlor.

The fence rotted long ago but the cemetery is entire. There are no signs of harm. Nearer to the Lobortz there is a still more ancient cemetery, some say from the 16th or 17th century. I mention this because I heard an interesting story which touched this ancient place. A native dweller told me that according to the original planning the enlarged road had to pass through this cemetery. When the members of the village council heard of this they rejected the plan all alike. They refused to disturb the final resting place of their dead citizens. The dead had enough hardship during their life. We should honour their memory and let their soul rest in tranquillity. The plan was indeed cancelled.

The town changes, its streets put on new lights. Houses as well as people change. The wheel of life turns and only we who lived this past, know what lies hidden behind the street stones, the house walls in Stanino and in Halvona, Hodna, Hodovna a Dolna streets. The yards disappear, the streets widen and the town grows for others, for new comers. On those who survived and those who live no more

At one time I was personally acquainted with every Jew in Michalovce, with nearly all 4,000 of them. To-day there are only 200—250 left. From time to time when I happen to be in town I visit them. I'll tell only about some of them to enable you to form a picture about their life to-day.

The Goldsmidt Brothers live and work as they did 40—50 years ago in the same workshop, in the same yard where Visner's bakery used to be. The eldest of them is 82 years old and the younger is 78 (may they live until 120). They are hard and industrious workers. Who does not remember Hillel, Hillel Landrovitz whom I always used to visit? I saw him last in 1963. A year later he died at the age of 74. Who did not know Michalovce brave Samson? When I visited him he complained about his health and more about not receiving a license to work in his profession because the authorities were afraid lest he would become an exploiter. He did not succeeded in convincing that Hillel's horses were not and would never be capitalistic horses. Hillel served even during the revolution in the revolutionery army of Béla Kuhn, the Hungarian. He was never an exploiter in his life.

Not more than three children out of 14—15 of the Markovitz family survived the Holocaust: two daughters, Rozika and Yulanka (the latter died in the meanwhile) and one son, Liush, who lives in Paris. Rozika is Sh. Lande's wife. They were both active in the first group of Partisans in Vienna mountains.

You remember undoubtedly Itzik Targer who, during the capitalistic period did not miss one commonist demonstration and took part in placards distribution as well. To-day he is keeping in the background, unactive, and works as an upholsterer. He is critical and bitter though his economic situation is good. But man does not live by bread alone. His youthful dreams were shattered by a reality which was far from his pink visions about a future new world.

During my visit, Lefkovitz, the fighter of the Spanish Civil War was

floor, barefooted, mourning in "Tisha Be'av". How doth the city sit alone, that was full of people; how is she become as a widow".

Entering the synagogue I glanced at the Holy Ark and in my mind's eyes I heard the clear ringing voice of Joseph Vicler, the ritual slaughterer, I heard the sweet bards around him. But reality knocked me down: everything was empty. Only from one corner of the Pulish I heard a restrained voice of a child. It was Yehuda Markovitz one of the children with whom the "tutor" rehearsed the weekly chapter of 'Humash'.

In the street, in front of the nice fence which surrounded the synagogue, you could not see any more the young boys who stare, with desirous eyes and ambigous looks, at the girls who walked proudly on the esplanade, daughters of Berkovitz, Moskovitz, Lefkovitz, Klantz, Kasler and First. Only the hundreds of names notched on the fence-bricks tell every passer-by a silent story of those who had lived there. Hadovna street has not changed externally. The street as well as the sidewalk where we emerged 30—40 years ago, remained unchanged. But Satarai square has changed its face. It is occupied by the central bus station which reminds you of that of Tel-Aviv.

I walk on Hadovna street near Treuhaft's and Friedman's yards. Also the Baumers, the extensive famely lived there. On the other side of the yard lived a very dear person, Mrs. Gleich, the "mother" of Hashomer Hatzair. I look for the Klaus yard but I don't find it. It ought to be in this yard.

I have never been religious or pious but my sentimental approach to the Hassidic world in Michalovce will remain the same in my heart forever. I was always attracted by the Hassidic circles which I used to visit especially on "Simhas-Tora". I enjoyed watching the devotion of the Hassidim and witnessing their deep faith. I remember old Rabbi Frenkel, the short Rabbi Yadele Friedman, Grossman and the blacksmith mamed Shimon Cohen. The gay Hassidic tunes are deeply engraved in my heart and even now more than once, in a close circle of friends and relatives, I repeat and sing them. It is a kind of farewell to my youth, a poor one though, but of a happy and gay Jewish atmosphere.

Only the house front hints at the busy life of boys with smooth and curled side locks, while inside, Zmiroth were sung. On Simhas-Tora, Rabbi Yadel Friedman, Rabbi Frenkel, Rabbi Shimon and others were dancing and encircling the Tora.

To-day there are noisy machines; to day the Klaus serves as agarage.

tremendous and they were not fit for prayer gatherings. It was repaired adequately so that public prayer was resumed, in the morning and in the evening, and the place sufficed for all.

A new wave of emigration reduced the Jewish population to half namely to hardly 400 souls. The rhythm of life slowed down and the Jewish activities began to fade away. After the year 1957 150 souls left Michalovce to over-seas countries or to other towns in Czechoslovakia. According to my knowledge, about 200—250 Jews lived in Michalovce in 1967 including children who were born after the war. The public leader to-day is Adolf Shimovitz who came from one of the villages. The only congregational secretary who is recognized by the municipal authorities and who receives a monthly fee is Shmuel Grossman from Shodovtza. Grossman occupies five positions at a time : he is the inspector, the beadle, the tutor, a sewer and the "Hebra Kadisha".

Once a week, a ritual slaughterer from Koshitza arrives in town. Grossman lives in the late Rabbi Ernfeld's apartment and his second is the beadle of the big synagogue — Rubin.

I visited the town of our youth several times. Michalovce has changed so as to be hardly recognised. I saw it last in 1967. Roaming in its streets, going to and fro I searched for traces of the past.

Potatoes are grown in the same place where the big synagogue used to stand. Weeds cover the area where the eight-stories school building stood. Only the kitchen and the Matzot bakery have remained of all those past buildings. This building serves to-day as a municipal printing house.

As in a dream I listened, my eyes closed ,to the noisy, gay laughter of dark haired children, released for a short intermission by their tutors. But when I reopened them, I did not see or hear anything. I walked quietly, as in a holy place, over this whole deserted area which was destined to become a huge dwelling place.

I stood near what was formerly the little synagogue recalling Friday nights. No sooner had it darkened when we had broken into this place with Moshe Goldstein and Yankle David Friedman, told horrid stories and listened to Rabb Barish' hoarse singing. For many years we haven't heard this tune of our best loved Zmiroth. To-day, this place is occupied by an office where Shimon Grusman serves as the congregational secretary.

The big yard of the big synagogue is deserted. This sight reminds you instinctively of a quiet tune sung by your parents, sitting on the synagogue

THE RETURN OF THE EXPELLED

The blood had not dried away, the tears kept on streaming, the canons roared and soldiers fell in the bloody battle field during the liberation of Michalovce by the Soviet army on the 26th of november 1944. The first survivors could be seen returning to the almost empty town. Individuals, pairs and trios who broke through the fire line began to arrive from the near forests or from Partisan groops. During January, February and March the first of those who were liberated returned from Polish concentration camps, mainly from Auschwitz and Gleiwitz.

One minian became two, three and even more and by the end of summer 1945, especially after the return of concentration camps refugees from Austria and Germany, Michalovce began to breathe and live a Jewish life. The greater part participated in the new life and the establishment of the new country. Others refused to remain in a place which reminded them of so many tragedies and sorrows. There was much hesitation and preparation with regard to immigration. People engaged in preparing the necessary documents.

Zionist pioneering youth movements renewed their activities and 'traditional', stormy debates between the 'Shomerim' and the 'Beytarim' were once more inflammed. In short, the congregational life resumed its course though to a small degree in comparsion to its extent before the war.

Nearly 15% survivors out of 6,000 Jews of Michalovce returned to town. In the year 1945—1947 the Michalovce congregation consisted of approximately 800 Jews among them more than one third gathered there from the neighbouring villages: they could not remain alone in their native village where they had not found even one survivor. If we add to this estimated number some tens of our fellow citizens who did not return home but stayed or moved to Kosthitza, Bratislava and Praha, we could arrive at a number of 900 or 1000 souls. Namely not even one sixth of the Jews of that region survived.

The town and the congregation with its property had been destroyed and on their ruins a new Jewish life was established. The first representative of the congregation was Goldsmith who served for ten years as the public leader.

It was nesessary to build everything anew. The big synagogue was completely destroyed. The rest of the synagogues, the big, the little, and the Klaus stood on their place but the destruction from within was

Weisz Abraham and wife + 4 children.
Weisz David and wife Gitl.
Weisz Josefina.
Weisz Leopold and wife + family.
Weisz Dov.
Weisz Saul and wife Feige + child Primche.
Weisz Pinchász and wife.
Weisz Simon.
Weisz Menachem.
Weisz Chájim and wife + child.
Weisz Ráchel.
Weisz Sara (Grünfeld) + 2 children; Laci, Imre.
Weisz Cvi and wife + family.
Weisz Smuel.
Weisz Elijáhu.
Weiser Jechiel sochet.
Weiszberger Emil and wife Sara + 3 children; Jermijáhu, Eszter, Leib.
Weiszberger Fanny (Guttmann) + 3 children; Jona, Cvi, Michal.
Weiszberger Samuel and wife (Herskovits).
Weiszberger Adolf and wife.
Weiszmann Jicchak.
Weizen Menachem and wife (Mendelovits) Sara + 2 children.
Weizenhofer Jicchák.
Weizenhofer Mose and wife + 2 children.
Weltmann Ármin.
Wiener Josef and wife + 8 children.
Wiener Kotiel + 2 children; Menachem, Mendel.
Widder Imre dr.
Widder Pista dr.
Widder Andrej and wife (Ickovics) Irene.
Widder Lázár and wife (Kafemann) Mirjam.
Widder Lászlo and wife (Steiner) Böske + child Viktoria.
Widder Zalman-Leib cházán, + child.
Widder Josef, sochet and family.
Widder Zoltán and wife + child.
Wilner Jicchák-Méir and wife Sara
Weisz Arje (Leibis) rebrin, and wife Rivka (Farkas).
Wiesel Cvi-Meir and wife Eszter-Lea + 3 children; Mose Benjamin, Jehuda.
Wiesner Chaja (Davidovits) + child.
Weiser Helen.
Wolf Menase and wife (Schwartz) + 2 children.
Wolfovits Berl and wife + 3 children.
Wrubel Cvi and wife (Blum) + 2 children.
Wald Naftali and wife + 4 children.

Zelmanovits Jakov
Zeiler Aurel and wife Lily + child Maria.
Zimmermann Smuel and wife Fanny.
Zimmermann Adolf and wife + family.
Zimmermann Fancsi + family.
Ziszkind carpentiner and family.
Zukkermann Bernáth + child.

Sprechmann Michael and wife (Markovits) Breindl.
Sprechmann Jesajahu and wife.
Stark Miksa and wife Mariska.
Stark Hermann and wife (Weisz).
Stark Rosalia.
Steiger Andre and wife (Grünberger) Regina + 3 children; Alexander, Marek, Margit.
Stechler Mose and wife Liza + 2 children; Ervin, Malvina.
Steif David and wife + child Josef
Steif Abraham and wife Margit + child William.
Steif Mordechai and wife.
Steinhardt Mose.
Steinhardt Niszan and wife + 2 children; Heinrich, Sije.
Stiefel Béla and wife.
Stern Ilonka + 3 children; Jolán, Bella, Irén.
Sternsusz and wife.
Sternberg Hanni (Bergmann).
Sternberg and wife (Bergmann) Rosa.
Strauszmann Alexander.
Strauszmann Etel.
Strauszmann Berta + 4 children; Jicchák, Zev, Frida, Bozsena.
Strauszmann Giza + child Jánkele
Süskind Herschl and wife.
Süssmann Zvi rabbai and family.

Táncos Aliz (Kállai).
Teichmann Izráel and wife.
Török Ila (Kállai).
Treihaft David and wife + 3 children.
Treitel Josef and wife Jolán + 4 children; Adéla Sara, Chaja, Mose
Trenk Mor and wife.

Uram Israel and Mutter.
Űvegi Mendel.
Vogel Mirjam.

Wald ∓ 4 children.
Waller Mrs. + child.
Wasserstrom Kati + 4 children; Alexander, Helena, Rudolf, Leo.
Weinberger Felix and wife (Glanz) Sara + child.
Weinberger Gitl + 3 children.
Weinberger Meir + 2 children; Katerina, Éva.
Weinberger Áháron.
Weinberger Hermann and wife.
Weinberger Judith (Lövi).
Weinberger Mendel and wife.
Weinberger David (Cecehov).
Weinberger Simon (Verbovce) and family.
Weinberger Gerson and wife Mariska.
Weinberger Simon and wife Sprince ∓ 4 children; Mose, Matitjahu, Ruzsena, Eszter.
Weinschtok Cvi-Jehuda and wife (Guttmann) Sara + 2 children; Mirjam, Zeew.
Weisz Bumi and wife (Ickovits) Rozsi + child Mira.
Weisz Sarolta (Grünfeld) + 2 children; Ladislav, Imrich.
Weisz Adolf and wife Giza + child Jakov.
Weisz Josefina.
Weisz Betty.
Wisz Jolana + 1 children; Livia. (Margalit).
Weisz Hermann and wife Hella + child Smuel.
Weisz Josef and wife Etela + child Fanny.
Weisz Max and wife Rebecca + 3 children; Josef, Emanuel, Ludwig
Weisz Mendl and wife + 2 children
Weisz Nattan and wife + 2 children.
Weisz David and wife (Landesmann) Klári.

Schönberger Rosa + 2 children; Piri, Margit.

Schönberg Moric.

Schönberger Moriz and wife Betty +2 children; Géza, Heddy.

Schönfeld Laci.

Schönbrun (Inacovce).

Schreier David and wife (Friedmann) Debora + 2 children; Naftali, Abraham.

Schreier Sámuel and wife + child

Schreier Mose-Leib + child.

Schultz Ignátz and family.

Schwartz Hermann and wife + family.

Schwartz Smuel and wife Laura + 4 children; Ilonka, Bözsi, Sári, Béla.

Schwartz Bernáth and wife + 2 children.

Schwartz Mordechai and wife Rozsi + 2 children.

Schwartz Salamon and wife (Klein) + 2 children.

Schwartz Ráchel.

Schwartz Mendl.

Schwartz Pinchász and wife + child Kálmán.

Schwartz Sámuel and wife (Schön) Luba + 3 children; Sara, Behira, Ilonka.

Schwartz Herman (Inacovce) + family.

Schwartz Saul + 2 children; Magda, Theodor.

Schwartz Simon (Petrovce) + 2 children; Rozsi, Ida.

Schwartz Julia + 3 children; Desider, Helena, Ici.

Schwartz Bumi.

Schwartz Izrael.

Schwartz Mose.

Schwartz Ing. and wife Chava.

Schawartz Rozsi + 2 children; Jicchák, Elisa.

Schwartz Helena.

Schwartz Náthán.

Schwartz Mordeuchai and wife Ruzena + 2 children; Hermann, Hedva

Schwartz Magda + child Josef.

Schwimmer Kálmán and wife Herskovits) + 2 children.

Seidenfeld Joel and wife + 2 children; Ernő, Ráchel.

Sender and wife (Berkovits) Eszter + 2 children.

Sichermann Elimelech and wife + 5 children.

Sichermann Sámuel and wife + 2 children.

Sichermann Ábrahám and wife.

Simonovits Menáchem and wife Ráchel + 4 children; Mose, Jicchák Gedalja, Channa.

Singer Matitjahu and wife (Feldmann) Berta

Singer Ármin dr.

Singer Albert and wife (Resler) Gitl

Sissmann Cvi and wife + 2 children.

Smulovits Eszter

Selikovits Poli

Sommer Mihál and wife Eszter + 2 children; Elijahu, Sara.

Sommer Mose and wife + 2 children.

Sonenschein Mordechai + child Éva.

Sonenschein Eisig and wife + 4 children.

Sonenfeld Tibor and wife Magda.

Spiegel Slomo and wife (Bergmann) Lea + child.

Spiegel Reisel + child Sima.

Resler Simon and wife Rachel + 4 children.

Resler Abraham and wife Sara + 3 children; Jittl, Ziszl, Mose

Reiter Eugen dr. and wife (Fuchs) Szerén

Rév Josef dr. and wife (Dukász) Evelin.

Resmovits Mordechai and wife Malka + child Lea.

Rieder Naftali and wife (Klein) + 2 children.

Richtzeit Vilmos dr.

Robert Ede and wife + child Imre

Rosen Mose and wife.

Rosenbaum Hugo.

Rosenbaum Mirjam + 3 children.

Rosenbaum Henrik and wife (Glanz) Ethel.

Rosenberg Rebecca.

Rosenberg Dezső.

Rosenberg Miksa and wife.

Rosenberg Rebecca + 8 children; Jakov-Cvi, Sara, Josef, Eliezer, Jechezkiel, Roza, Janka, Breindl.

Rosenblüth Eliezer and wife (Zelmanovits) Berta + child Moritz

Rosenmann and family.

Rosenwasser Ráchel (Klein).

Rosenwasser Adolf and wife Helena + 4 children.

Rosner Mendl and wife (Friedmann).

Roth Márton dr. and wife (Glancz) Juci.

Roth Mrs.

Roth Pinchász and wife + child.

Roth Fülöp and wife + family.

Roth Mose and wife.

Rosenberg Dezső and wife (Goldstein) Sarolta.

Rosenberg Elijáhu-Jehuda and wife Hanna + 5 children; Cvija, Feiga, David, Rebecca, Chajim.

Rosenberg Sara (Reich).

Rosenberg Saul and wife Gittl + child Jechezkiel.

Rosenberg Margit + child Michal.

Rosenberg pharmatist and wife + child Tibor.

Rosenblum (Verbovcsik).

Rosenblum Mose.

Rubin Jehosua rabbai.

Rubin Chajim and wife.

Rubin Smuel and wife (Grünberger) + 2 children.

Rubin Smuel + 2 children; Sara, Chaja.

Rubin Gedaljahu and wife + child

Rubinsohn Chájim and wife + 2 children.

Rubinsohn Menachem and wife.

Sax Chájim-Slomo and wife Cvija + 8 children; Rebecca, Mirjam, Sara, Chaja, Lea, Beila, Feibis, Breindl.

Schapira David and wife Laura + 4 children; Henrik, Manya, Rozsi, Judith.

Schiff Hermina.

Schiller and wife (Mendelovits) Berta + children.

Schneider Lajos and wife Ági + 2 children.

Schneider Josef and wife (Kilik) Channa + 3 children.

Somogyi Alexander dr. and wife (Hönig) Sosana + child Reuven

Schor Jehuda and wife.

Schor Vili and wife + 2 children.

Schönberger Mose-Leib and wife (Goldfinger) Beila.

Schönberger Desider.

Mordkovits Mordechai.

Müller Salamon and wife (Lefkovits) Berta.

Müller Emma (Pollák) and child Tibor.

Müller Ignac + child Erik.

Müller Josef and wife (Martinovits) Laure.

Müller Jicchak and wife (Stern) Ida.

Müller Nándor and wife Lenke + child.

Müller Sabtai and wife Dina + child Jiszrael.

Müller Szerén + 5 children; Ethel, Sari, Rezsi, Eszti, Branka.

Neumann Max dr. and wife (Heisler) Hanna + 2 children; Jehudit, Theodor.

Neumann Ignác and wife + 2 children.

Neumann Mose and wife (Amsel) Paula + 2 children.

Neumann Béla and wife Ilona + 3 children; Ráchel, Zoli, Matia.

Neumann Zacharia and wife (Hellinger) Malka + 6 children; Zwi, Nechama, Mordechai, Menachem-Mendl, Frimet, Smuel.

Neumann Mose-David and wife Hanna + child Zehava.

Neumann Jákov-David.

Neumann Salamon and wife Rivka + 4 children; Debora, Hanna, Brandl, Smelke.

Neumann Menachem-Mendl.

Neumann Smuel and wife + 2 children; Josef, Dudl.

Perl Cwi and wife + family.

Pfeffer Marius and wife (Grünfeld) Anna + child Lici.

Pollák György.

Pollák Miklos and wife (Strauszmann + child Duci.

Pollák Bernáth and wife (Zalcmann).

Pollák Miklos and wife (Groszmann + 2 children.

Préger Abraham-Dov + 3 children; Izidor, Lea, Zanwil.

Preusz Chajim + 3 children; Jaffa, Chaja, Ráchel.

Preusz Dávid and wife Sara + child Roza.

Rácz Henrik and wife (Berkovits) Giza and child Ági.

Rapaport Adolf + 2 children; Magda, Ladislav.

Reich Szimcha and wife (Landau) Rebecca + 9 children; Mirjam, Sara, Lea, Debora, Tamar, Abraham-Slomo, Smuel, Channa, Mose-Zew.

Reich Filip + child Imre.

Reich Ignácz dr. and wife (Landsmann) Á 2 children; Évi, Tamás

Reich Ernő and wife + child.

Reich Irén (Landesmann).

Reich Mose and wife Channa + 4 children; Chava, Fischl, Aharon, Beile.

Reich Tomi.

Reichenthal David and wife (Hellinger) Chaja).

Reis Gyula and wife (Berger) Rebecca-Peszl.

Reismann Zelig and wife Chaja.

Reismann Arje and wife Cipora + 5 children; Josef, Nattan, Béla, Zwi, Smuel.

Máler Menachem and wife + 3 children.
Málik Smuel and wife (Alovits) + 4 children.
Mandel Árje and wife + 2 children
Markovits Aharon.
Markovits Chájim-Cwi and wife Adela + 2 children; Meir, Benjamin.
Markovits David and wife + family.
Markovits Matyi and wife Zissel and child Jehosua.
Martonovits Eliezer-Jehuda and wife Jaffa + 3 children; Josef, Mose, Mina.
Meirovits Cwi and wife Cilla + 2 children; Ida, Margit.
Meirovits Adolf and wife Hanna.
Meirovits Annus.
Meirovits Jenő + 3 children.
Meller Elimelech and wife + 1 child.
Meller Azriel + 2 children; Menachem, Zwi.
Mendelovits Gerson and wife + 2 children.
Mendelovits Josef and wife + 2 children.
Mendelovits Slomo and wife + 2 children.
Mendelovits Hermann and wife Malka + 4 children; Helene, Berta, Laura, Aron.
Minde Zeew and wife Zsofi + 3 children.
Mittelmann David and wife.
Mittelmann Jakov-Smuel and wife.
Mittelmann Jakov and wife Klara + 3 children; Jiszrael, Jicchak, Sara.
Mordkovits Jakov + 2 children; Lily, Aliz.
Moskovits Koppel and wife Teresa
Moskovits Ansel and wife + 3 children.
Moskovits Abraham-Baruch and wife (Wieder) + 3 children.
Moskovits David (Csecsehov).
Moskovits Jakov-Arje and wife Hanna + 3 children; Mendl, Rebeca, Szimcha.
Moskovits Noemi.
Moskovits Jiszrael and wife Debora + 2 children; Jehuda, Josef
Moskovits Jehuda and wife Ziszi + 3 children; Eszter, Israel, Eliezer.
Moskovits Eliezer and wife Hanna + 2 children; Mirjam, Eszter.
Moskovits Mose and wife + 4 children.
Moskovits Aharon and wife Teresa + 5 children.
Moskovits Jakov.
Moskovits Lea.
Moskovits Mordechai and wife + 2 children.
Moskovits Mose and wife + 4 children.
Moskovits Hanna + child Beila.
Moskovits Jenő and wife (Blau) Szeren + 2 children.
Moskovits Jenő and wife (Blau) Pepi and family.
Moskovits Leib and wife + 2 children.
Moskovits Chajim and wife + 2 children.
Moskovits Marci and wife (Herskovits) Fanny.
Moskovits Max.
Moskovits Mose and wife (Grünfeld) + 5 children.
Moskovits Ármin and wife + 2 children; Regina, Laci.
Moskovits Arthur and wife + family.

Landessmann Viktor.
Láng Pauli and 2 children; Juliska, Bubi.
Lánger Simon and wife + child Zoldim.
Lánger Nattaniel and wife (Berkovits) Bluma Zilka + 5 children.
Lebovits Eleázár and wife Berta.
Lefkovits Lipot and wife + 3 children; Mose, Lily, Jakov.
Lefkovits Hanni.
Lefkovits Hermann and wife + child Hilda.
Lefkovits Mattitjahu and wife Schönberg) Jolán.
Lefkovits Cwi and wife.
Lefkovits Béla and wife and family
Lefkovits Chajim.
Lefkovits Kálmán and wife + 2 children.
Lefkovits Abraham and wife Helen.
Lefkovits Mose.
Lefkovits Markus (Viszoka) and wife Rivka + 4 children; Ernő, Miksa, Ibolya, Lily.
Lefkovits Menachem-Gerse and wife Hanna + 2 children; Jehosua, Ernest.
Lefkovits Josef and wife Jite + 2 children.
Lefkovits David and wife Reisel + 3 children.
Lefkovits Jicchák and wife Pessel + 3 children.
Lefkovits Mrs. (Malcsicze) + child
Leibovits Jiszrael-Mose.
Lenorovits Cwi and wife Usa + 2 children.
Lenorovits Mose and wife Sara + 2 children; Max, Ernest.
Lemmel Kuno and wife + 2 children.
Leuchtmann Frida (Morvai).
Lévi Jehudit (Weinberger).
Licht Jichák and wife (Sauber) Rebecca + 2 children; Reicha, Feiga.
Lichtenberg Jechiel-Michal and wife Hanna.
Lieblich Arthur and wife Irma.
Lipkovits Alexander and wife + family.
Lipkovits Josef and wife + family
Lipkovits Kalman and wife Cilla and family.
Lipkovits Ilon.
Lipkovits Mikulás.
Lissauer David rabbai and wife + 1 child.
Lorber Chajim.
Lorber Jehuda and wife (Fried) Idl + 5 children; Freide, Eszter, Sara, Rebecca, Chájim.
Lorber Cwi and wife Regina.
Lorber Jesajahu and wife Rozsi + 2 children; Lici, Eva.
Lorber Sragai and wife Lenke + 2 children; Jehuda, Alfred.
Lorber Mose.
Lorber Markus and wife Zsenka + 4 children; Naftali, Sraga, Hanni, Gizi.
Lorber Sanyi and wife Rozsi + 1 child.
Lorber Mordechai and wife Rachel + 2children; Aharon, Nattan.
Löwi Gábor.
Löwi Miklos.
Löwi Smuel and wife + child.
Löffler Sándor and wife.

Mái Árje and wife (Goldfinger) Sara + 5 children; Golda, Rachel, Lea, David, Beila.

Klein and wife (Friedmann) Ila.
Klein Chajim-Hirsch and wife Regina + 3 children; Jenő, Vili, Sanyi.
Klein Erzsi (Berger).
Klein Jenő.
Klein Simon.
Klein Sarolta (Blei).
Klein Hugo and wife Berta + 3 children; Edith, Alice, Eva.
Klein Adolf Mrs.
Klein Abraham and wife.
Klein Vilmos and family.
Klein Zsigmond.
Klein Fülöp and wife Malka + child Magda.
Klein (Szuchei) + 3 children.
Klein Jakov and family.
Klopot Mordechai and wife.
Korn Nathan and wife.
Kornhauser Piri (Grünwald) + 4 children; Mose, Menase, Szimche, Rosa.
Köstenbaum Adolf and wife Antonia + 3 children; Mártha, Maximilian, Zoli.
Kratzer Peszách and wife Lea + 7 children; Michael-Mordechai, Kal man, Rosa, Elimelech-Pinchas, Menachem-Mose, Zew.
Krausz Efrajim and wife Rivka.
Krausz Feige.
Krausz Lajos and wife Rozsi.
Krausz Smuel and wife (Breier).
Krausz Mose.
Krausz Adolf and wife (Helinger) + 3 children.
Krausz Jicchák and wife.
Krausz Mose and wife + family.
Krausz Abraham and wife (Eichler).
Krausz Zudi and wife + 4 children
Kronovits Zoltan and wife (Brügler) Frádi + child Ilán.
Kronovits Abraham and wife.
Kronovits Isidor + 2 children; Zoli, Szerén.
Königsbuch + 3 children.

Landai Hermin + 3 children; Hajnal, Alexander, Miklos.
Landau Jákov.
Landau Rosa (Schwarz) + 3 children; Aliz, Böske, Manci.
Landau Zoltán.
Landau Israel and wife.
Landau Josef and wife + 2 children.
Landessmann Ármin and wife Sara + 3 children; Olga, Lina, Alexander.
Landessmann Chájim-Zwi and wife Rosa.
Landessmann Zila.
Landessmann Simon and wife (Klein) Rina + 2 children; Hersch, Pessl.
Landessmann Bernath and wife + child Alexander.
Landessmann Jidl.
Landessmann Filip and wife + 2 children.
Landessmann Avigdor and wife + 2 children.
Landessmann Jakov.
Landessmann David and wife (Grünfeld) Chaja + 2 children.
Landessmann Mose and wife (Farkas + 2 children.
Landessmann Aharon.
Landessman Simon-Alexander.
Landessmann Mihály.
Landessmann Izso and wife (Kessler) Etel.
Landessmann Bella (Klein).

Heu Smuel and wife Lea.
Hirsch Henrik and wife + child.
Hirsch Jehosua.
Hirsch Josef and wife Ethela + 3 children; Paul, Marika, Judith.
Hirsch Berl and wife + child Herschl.
Hirsch Chájim-Zeev.
Hirsch Henrik.
Hisz Mano and wife (Spiegel) + child.
Hisz Simon and wife + child.
Hisz Rozsi.
Hollender Kalman.
Hollender Bernath and wife Szara + child Chaja.
Holly Ernő and wife + child.
Holly Imre Mrs. + child Eva.
Holly Julius dr. and wife (Guttmann) Adela.
Horetzki Adolf and family.
Horowitz Efraim and wife.
Horváth Paul.
Horowitz Abraham and wife + family.
Hoschander Jicchák.
Hoschander Jiszrael.
Hönig Reisel + children.
Hönig Oszkar.
Hönig Margit.

Izso Israel and wife Eszter-Malka.
Ickovits Ede and wife + 3 children; Abraham, Emil, Hersch.
Ickovits Arje and wife.
Ickovits Abraham-Mose and wife Elsa + child Malka.
Ickovits Eta (Joszipovits).
Ickovits Josef Samuel and wife Blume-Rebecca.
Ickovits Sara.
Ickovits Pinchas and wife (Grossmann) Eszter.
Ickovits Pinchas dr.
Ickovits Jom-Tov Lipa.
Ickovits Sara.
Ickovits Arje and wife.
Ickovits Ernő and wife Elsa + child.

Jakobovits Jiszrael-Jehuda and wife (Hellinger) Perl.
Jakobovits Ignatz and wife.
Jakobovits Josef.
Jakobovits Josef and wife (Berkovits) Chava + 4 children.
Jakobovits Lenke (Reismann).
Jerovinski Nathan and wife + 4 children.
Joszefovits Bernath and wife Helena + 2 children; Zila, Zwija.
Juszkovits Selig and wife (Müller) Regina + 5 children.
Judikovits Hermann and wife.

Kállai Josef dr. and wife (Widder) Rozsi + child Irene.
Kápor Simson.
Kármiol Mendel + 2 children; Tereza, Josef.
Katz Benjamin and wife + 3 children.
Katz Mose and wife Lea + 3 children; Abraham, Saul, Abis.
Katz Smuel-Chajim and wife Schindel + 2 children; Sheva Zwi.
Katz Josef.
Kertész Steffi (Keller).
Keszler Israel-Jehuda + child Hersch-Mose.
Keszler Paul dr. + 2 children; Ivan, Maria-Anna.
Keszler Hermann and wife + 4 children.
Keszler Jakov.
Keszler Zwi and wife and family.
Keszler David and wife Itl.
Klein Rachel-Lea + 5 children; Jicchák, Lipa, Reichl, Chaja, Channa.

Grossmann Smuel + child Hinda.

Grossman Simeon Hákohen and wife (Wiesner) + 3 children.

Grossmann Smuel and wife + 2 children.

Grossmann Simon

Gubner Aharon.

Gubner Hermann and wife Margit + 2 children; Ernő, Edith.

Guth Mose and wife + 4 children; Mark, Jakov, Edith, Sara.

Guthwirt Eszter.

Guttmann Abraham and wife Kreindl + 6 children; Bernáth, Ethela, Frida, Simon, Pnina, Saja

Guttmann Izso-Cheskel.

Guttmann Pinchas.

Guttmann Dov.

Günsberger David and wife (Nebl) Berta + 3 children; Stefania, Moritz, Agnes.

Günsberger Hermann and wife Mindl + 3 children; Seindl, Feige, Rashe.

Günsberger Frimet.

Günsberger Eugen and wife Kato + child Évi.

Habermann Abraham and wife + 8 children.

Hajna Ármin and wife Böske + 2 children; Tibor, Emma.

Halász Sándor and wife.

Haendler Irén + 2 children; Menasche, Szimche.

Haselnusz Abraham and wife + 4 children; Jaakov, Aharon, Simon, Gittl.

Haselnuss Emil and wife + 2 children.

Haselnuss Zirl and family.

Haupt Pinkász + 4 children.

Haupt Dávid and family.

Hauptmann Jaakov and wife.

Hauser Selma (Binder).

Hecht Mose and wife + 3 children; Mottl, Chana, Beile.

Heksner Frida.

Heksner Julia + 1 children; Karol.

Heller and wife (Klein) + 2 children.

Hellinger Betty (Mandel).

Hellinger Simon and wife (Rigelhof) Fanny + 4 children.

Hellinger Abraham and wife (Grünfeld) Peske

Hellinger Hermann and wife Fanny + 1 child.

Hellinger Aharon and wife Sara + 3 children; Perez, Jehudit, Eszter.

Hellinger Abraham-Josef and wife Betty.

Hellinger Josef and wife Eszter z + child Szeren.

Hellinger Jicchák and wife (Burger) Bracha + child Arthur.

Hellinger David and wife Rebecca.

Hellinger Mose and wife Anna + child Martha.

Hellinger Mose and wife (Jakubovits) Anna + child.

Hermann Márta + 5 children; Blima, Josef, Margit, Lily, Edith.

Herschkovits Henrik and wife Berta + 4 children; Hermann, Béla, Jenő, Paula.

Herschkovits Sara.

Herschkovits Jolán.

Herschkovits Fanny.

Herschkovits Zsofia.

Herschkovits and wife Erna + child.

Herschkovits Dávid and wife.

Herschkovits Slomo and wife.

Herschkovits Slomo and family.

Herz Olga (Weissberger) + 1 child

Grün Zwi and wife (Jakobovits) Rebeca.
Grünberger Frimet + child Eliezer
Grünberger Leib and wife (Blaugrund) Cilia.
Grünberger Szimcha rabbai + 1 child.
Grünberger Naftali (Laci).
Grünberger (Lastomir) and familly.
Grünberger (Vola) and wife + 3 children.
Grünfeld Mark and wife Gisella.
Grünfeld Aharon and wife + 2 children.
Grünfeld Rosa (Berkovits) + 3 children; Etel, Mirjam, Breindel
Grünfeld Mordechai and wife Mirjam + 3 children; Bozsena, Cilka, Piroska.
Grünfeld Saul and wife.
Grünfeld Mose and wife.
Grünfeld Abraham-Slomo and wife (Grünberger).
Grünfeld Méir and wife + child Aharon.
Grünfeld Channa (Hollender) + child Hersl
Grünfeld Rafael and wife Rebecca + child Anshel
Grünfeld Baruch and wife + 2 children.
Grünfeld Tova (Treitel) + child Slomo.
Grünfeld Mose and wife (Rosenblum) Berta + 4 children; Piri, Mendl, Alisa, Eugen.
Grünfeld Samu and wife Eszter + 2 children; Martha, Klara.
Grünfeld Mose and wife.
Grünfeld Eszter Hentsche.
Grünfeld Sprince.
Grünfeld Jicchák Baruch.
Grünfeld Rebecca Ides.
Grünfeld Jakov-Jehosua and wife + 1 child.
Grünfeld Jechezkiel and wife + 3 children.
Grünfeld Herschl.
Grünfeld Elimelech and wife + 2 children.
Grünfeld Méir and wife (Weisz) Sarolta.
Grünfeld Benjamin and wife + 2 children.
Grünfeld, schochet and family.
Grünfeld Paul and wife + child Mose-Leib.
Grünfeld Jaakov and wife + child.
Grünstein Abraham and wife and family.
Grünstein Zirel.
Grünstein Ziszl.
Grünstein Béla and wife.
Grünstein Zwi and wife Gittl + child David.
Grünstein Chaja.
Grünwald Méir and wife.
Grünwald Ethel.
Grünwald Arthur.
Grünwald Henrik dr. and wife (Herskovits) Ethel + child Marta.
Grünwald Matitjahu and wife + 2 children; Mose, Aharon.
Grünwald Hedwig + child Paul.
Grünwald and wife + 3 children; Mose, Ziwje, Ester.
Grünwald Hugo and wife + 1 child.
Grünwald Béla and wife + 1 child.
Grünwald Lajos.
Grünwald Levi.
Grünwald Jakab and wife Zseni + child Abraham.
Grünwald Mąir.
Grossmann David and wife Eszter + 3 children; Perl, Sara, Rachel.

Glück Samuel dr.
Glück Zwi and wife + 4 children.
Glück Dávid and wife (Blum) + child; Jani.
Glück Moritz and wife (Friedmann) + family.
Glück Béla dr. and wife (Sáfrány) Zsuzsi + 2 cihldren; Péter, Ferike
Glück Mose and wife Gittel.
Glückmann Jechezkiel and wife (Moskovits) Siessel + 4 children.
Goldberger Abraham and wife Sara + 3 children; Vili, Hedi, Jante.
Goldberger Fischel and wife (Benovits) Eidel + 3 children; Jicchák, Eliezer-Zeev, Mose-Benjamin.
Goldberger Jehuda and wife (Ei chenbaum) Elta.
Goldberger Boriska (Wieder).
Goldberger Mrs.
Gordon Gedeon.
Goldberger Elek dr. and wife (Rácz) Lily + child.
Goldfinger Mose-Jicchák.
Goldfinger Berci and wife Hermina
Goldfinger Ilona.
Goldfinger Chájim and wife Regina
Goldfinger Simon and wife Eidel.
Goldfarb Smuel and wife Reise.
Goldfinger Chaja-Gittl + 3 children; Jicchák, Mose, Jákov.
Goldfinger Slomó and wife Elisa.
Goldfinger Jicchák and wife.
Goldfinger Méir-Ábraham and wife (Hellinger) Ita.
Goldfinger Herschl and wife.
Goldfinger Rézi.
Goldfinger Aharon and wife Rózsi.
Goldfinger Eszter (Goldstein) and child Simon.
Goldfinger Arje.
Goldfinger Bernard and wife + 1 child.
Goldmann Eszter.
Goldmann Eisig and wife Rachel + 2 children; Ödön, Ernő.
Goldmann David and child Ernest.
Goldschmied Mose.
Goldschmied Josef.
Goldstein Adolf and wife Regina.
Goldstein Jenő + 2 children; Ervin, Imre.
Goldstein Marci.
Goldstein Jechiel.
Goldstein Záli + child Elijahu.
Goldstein Jehuda and wife + 5 children.
Goldstein Lily dr. + child Charles.
Goldstein Abraham-Cwi and wife (Krausz).
Goldstein Jehuda and wife Sara + child Kata.
Goldstein Máli Mrs. (Grünstein).
Goldstein Méir and wife + 2 children.
Goldstein Amalia (Néber).
Goldstein Mendel.
Goldstein Jakov and wife.
Goldstein Laci.
Goldstein Jicchák and wife (Meier) Edl.
Goldstein Mose.
Gottlieb Mose and wife.
Gottlieb Alexander dr.
Gottesmann Izrael-Dov and wife.
Gottesmann Armin and wife Szerén.
Gottfried Dov and wife Itl + 1 child Gyuri.
Gottfried Jehuda and wife Reisel + 6 children; Olga, Mordechai, Jakov, Mose, Szara, Janta.
Gross Zoltan and wife (Berger) Szara+ child Juci.
Grosz Miklos.
Grün Zwi.

Fried Sara-Rebeca-Ráchel + child; Frida.
Fried Smuel and wife (Haselnuss) Cipora.
Fried Elijahu and wife Mirjam.
Fried Heinrich and wife + 2 children.
Fried Marton and wife (Sprechmann) Eta.
Friedmann Eugen and wife Ráchel + 1 child; Malka.
Friedmann Leopold and wife + 2 children; Mordecháj, Nutti.
Friedmann Israel-Méir, + 2 children Vigdor-Jákov, David-Zwi.
Friedmann Marton and wife + 4 children.
Friedmann Paul and wife (Frenkel) Sissel.
Friedmann Zriel, rabbai and wife (Moskovits) + child; Mordechai.
Friedmann Jaakov-Leib and wife (Glück) Mattl + 2 children; Metin, Nathan.
Friedmann Elijahu and wife Mirjam.
Friedmann Kato.
Friedmann Baruch and wife Netti + 3 children; Mayer, Jakov, David
Friedmann Ojzer and wife Rozsi.
Friedmann Ármin and wife Steindler) Etel.
Friedmann Mordechai and wife and child.
Friedmann Josef and wife Breindl + 4 4children; Mordechai, Mose-Leib, David, Chaja.
Friedmann Reisel + 2 children; Scheindel, Malka.
Fröhlinger Mose and wife Paula.
Fuchs Elias and 4 children.
Fuchs Lazar and 3 children; Avigdor, Benjamin, Lenke.
Fuchs Béla and wife + 2 children.
Fuchs Filipp and wife.
Fuchs + 2 children; Agi, András.
Füredi Márk and wife Malvina.
Fürst Adolf and wife Anna + 2 children; Desider, Ruzsenka.
Fürst Helena (Spiegel) + 2 children; Jakov, David
Farkas Dvora-Reisel.
Farkas Jechezkiel.
Farkas Kitty.

Galet Zwi-Eisik and wife.
Galet Bezalel and wife + 3 children
Garfunkel Smuel and wife.
Garfunkel Jechezkiel.
Garfunkel Pinchasz and wife + 4 children.
Gerhard and wife (Moskovits) + 1
Gerhard Jesajahu and wife (Hellinger) Rebecca + 2 children; Efrajim, Menachem.
Glanz Jaakov and wife (Goldberger) Margit + 1 child.
Glanz Eugen and wife.
Glanz Zwi and wife (Reismann) Hermina + child; Slomo.
Gleich Margit.
Glück Abraham + 1 child.
Glück Mendel + 3 child; Erika, Lily, Josef.
Glück Gedaljahu and wife (Lorber) Channa.
Glück Abraham and wife (Gellai) Zehava + 4 children; Imi, Tibi, Edith, Ági.
Glück Chaja (Rosenblüth).
Glück Mose and wife Sabina.
Glück David and wife Mirjam + 3 children; Baruch, Zeev, Rachel.
Glück Eisik and wife.
Glück Chájim-Elisa and wife (Landau) Chaja + 5 children.

Ehrenreich Etel and wife.
Eichenbaum Arje.
Eichler Dávid and wife Carolina + 5 children; Ludwig, Hermann, Aelxander, Regina, Gisella.
Eichler Hersch-Leib and family.
Eichler Josef and family.
Eichler Sije and family.
Eichler Abraham and family.
Eichler Amram and family.
Eisler Mrs. + 2 children.
Elefant (Banovce) and wife.
Elefant Jicchak and wife + 3 children.
Eigner Isidor and wife Rozsi + 3 children; Herbert, Béla, Márta.
Elias Dávid and wife + 3 children; Zwi, Aharon, Lea.
Elias Kalman and wife Zipora + child, Simson.
Elias Jicchak and wife + 2 children; Josef, Sara.
Elovits Mrs. + 2 children; Meir, Channa.
Engel Miklos dr. and wife (Polatsek) Gabi.
Erdélyi Aladár and wife (Lang) Rene.
Farkas Jehosua-Heschl.
Feicoviz Mose and wife + 4 children.
Feicovicz Mendel and wife + 3 children.
Feld Heinrich and wife (Kaufmann) + 1 child.
Felder Hermann + 3 children.
Feldmann Mose and wife + family.
Finkel Klara (Hisz).
Flauk Jechezkiel and wife + 6 children.
Fodor Dezső and wife (Hexner) Irena + 1 child; Tamás.
Fodor Fanny (Herzog).
Fonfeder Chava (Moskovits) + 2 children + 3 grandchilder.
Foltyn Rebecca.
Forgács Leonora (Landesmann).
Freilich Szidonia + 2 children; Ruth, Eva.
Freireich Mordecháj and wife Vita + 4 children; Aladár, Baruch, Meir-Áser, Chava.
Frenkel Mose,
Frenkel Slomo and wife Reisel.
Frenkel Jehosua-Herschl.
Frenkel David and wife.
Frenkel Pavel and wife.
Frenkel Mordechaj and wife.
Feuerstein Margit (Friedlender).
Feuerstein Etelka (Bloch).
Feuerstein Rozsika (Coref)
Feuerstein Kalman and wife (Glück) Reisel + child; Meir.
Feuerstein Lajos.
Freund Simeon and wife Juliska + 4 children; Elisabetta, Elida, Magda, Lily.
Freund Arje and wife Breindl.
Fried Bözsi.
Fried Ella
Fried Josef
Fried Chaja + 3 children; Smuel, Sara, Rebeaca.
Fried Hermann and wife Rosali + 2 children; Béla, Gisella.
Fried Josef and wife Debora.
Fried Benjamin and wife (Sommer) Feige + 2 children; Sara, Rebecca.
Fried Jakov and wife Eszter + 2 children; Avigdor, Klara.
Fried Ráchel + 3 children; Bluma, Sara-Eszter, Saul.
Fried Mose and wife (Klein) Channa + 5 children; Sara, Séve, Zwi, Saul, Lea.
Fried Channa-Tova + 3 children.
Fried Elimelech and wife Dina + 3 children; Mose, Jicchák, Jechiel.

Braun Ernő.
Braun Béla.
Braun Rozsi.
Braun Lajos dr.
Braun Hermina (Goldfinger).
Breuer Chajim and wife (Weizen) Berta and child Zwija.
Breuer Peter.
Brodi Jiszrael, rabbai and wife + 1 child Smuel.
Brodi Meir-Jaakov, rabbai and wife.
Brodi Chajim-Zwi and wife + 1 child.
Brodi Jehuda and wife (Minz) + 1 child.
Brodi Saul and wife.
Brügler Max dr. and wife (Helinger) Irene.
Brügler Josef dr.
Brügler Rozsi.
Brügler Simon + 1 child Wolff.
Brünn Hella (Engel).
Brün Béla dr.
Brün Sándor dr.
Brün Zoltán.
Buchalter Albert.
Burger Mose and wife.
Burger Zwi and wife.
Burger Smuel.
Buxbaum Josef rabbai and wife + 4 children.
Bügeleisen Mose and wife.

Davidovits Eliezer, rabbai and wife Beile + 1 child Aharon.
Davidovits and wife Ethel (Roth).
Davidovits Aharon.
Davidovits Jaakov and wife + 6 children.
Davidovits Menachem and wife.
Davidovits Mendel and wife + 3 children.
Davidovits Leib and wife.
Davidovits Naftali.
Davidovits Simon and wife Sara-Basa + 1 child.
Davidovits Sara + 4 children; Chava-Reisel, Scheindel, Jochevet, Mose-Jehuda.
Deri Dov and wife.
Deutsch Gyula + 4 children; Gizi, Rozsi, Josef, Eliezer.
Deutsch Nattan-Feitl and wife.
Deutsch Mrs. + 2 children.
Deutsch Abraham and wife (Davidowits) + 2 children.
Deutsch Jaakov and wife (Goldschmied) Chaja + 1 child; Irene.
Deutsch Jenő and wife + 2 children.
Drucker Daniel and wife (Glück)
Durchschlag Herminka (Braun).
Durchschlag Benjamin.
Durchschlag Évi.
Durchschlag Árpád + 1 child; Miklos.

Edelheit Adolf and wife.
Edelstein Chajim and wife.
Edelstein Jesajahu and wife (Friedmann) Malka + 2 children; Smuel, Malka.
Edelstein Jiszrael and wife + 2 children.
Edelstein Eszter.
Ehrenfeld Sámuel and wife Szerén.
Ehrenfeld Jesajahu dr. and wife (Mermelstein) Alice + 2 children; Reuven, Mirjam.
Ehrenfeld Dávid-Zwi and wife (Fleischmann) Szara + 2 children + grand ch.
Ehrenfeld Mose and wife Berta + child Felix.
Ehrenreich Jenő and wife and family.

Berkovits Jaakov and wife + 5 children.
Berkovits David and wife + 2 children.
Berkovits Jona Ben David.
Berkovits Josef Son of Jicchák.
Berkovits Meir Son of Dávid and wife.
Berger Jicchák-Méir and wife (Eichenbaum).
Berkovits Nora-Malka (Amsel) + 1 child; Smuel.
Berkovits Méir + 1 child Malka.
Berkovits Josef and wife + 2 children.
Berkovits Jaakov.
Berkovits Mirjam + 2 children.
Berkovits Mrs. (Eichenbaum).
Berkovits Eiseg-Baruch and wife.
Bermann Josefa (Dundi) + 1 child; Gabi.
Bernstein Baruch and wife and family.
Biberberg Jona and wife + 3 children; Elieser, Simcha, Katka.
Biberberg Baruch and wife.
Biedermann Jicchák and wife Rosa + 8 children; Eugen, Mirjam, Sidolka, Dina, Ilonka, Vilhelm, Ursula, Regina.
Binder Edmond and wife Margit.
Binder Zerline.
Bindiger Mose.
Bindiger Pavel and wife + 3 children.
Bindiger Gisi and wife + 3 children.
Bindiger Bezalel and wife + 3 children.
Bittermann and wife + 3 children.
Blasbalg Jisrael and wife Breindl +3 children; Zeev (Hedv) Primet.
Blau Aharon and wife Rachel.
Blau Mose and wife + 1 child Malka.
Blau Mordechai and wife Sidonia.
Blau Zvi and wife Bergida Jolana + 3 children.
Blau Salom and wife.
Blau Icu and wife.
Blau Abraham and wife + 2 children.
Blau Ernestina + 3 children; Judith, Dora, Eva.
Blei Harry.
Blei Helena (Eichenbaum).
Blei Jehuda.
Blei Lajos.
Blei Kálmán.
Bloch Etel.
Blum Helen.
Blum Lajos and wife + 2 children.
Blum Alma and wife Fanny.
Bodner + 5 children.
Bortner Chajim and wife Berta + 4 children; Lea, Eszter, Aharon-Uri, Abraham-Ber.
Bortner Julius and wife Teresa + 1 child Zelma.
Bodjansky Bözsi (Schwartz).
Brand Abraham-Aharon.
Brand Dov.
Brand David and wife + 1 child.
Brand Joel and wife.
Brand Erik.
Brand Mina (Mendlovits) + 2 child; Dov and Mendel.
Brand Steffi.
Brand Rudolf.
Brandes Jakov and wife Sosana.
Brandes-Noer Iser and wife.
Brandes-Noer David and wife. + 2 children.
Brandes-Noer Ester.
Braun Hermann.
Braun Channa (Goldfinger).
Braun Max dr. and wife (Pfeffer) Lici + 1 child; Marian.
Braun Julius and wife Gizella

LIST OF THE HOLY ONES

Abramovits Marek and wife Berta.
Ádler Gedáljáhu and wife + 6 children.
Ákkermann Fischl and wife.
Akkermann Julius and Berta.
Alster Mendel and wife + 1 child.
Altbach Maximilian.
Altholz Menachem and wife (Weizen) Jehudit + 5 children.
Amsel Naftali and wife Breindel + children: Feiwel; Eisig; Isac.
Antal Jehuda and wife + 1 child.
Aschkenazi Abraham and wife + 3 children.
Atlasz Jakov and wife (Reicher) Sara + children Emil, Lily.
Auslander Jehuda and wife (Grossmann) Sara + 3 children.
Auszlander Menachem and wife.
Auszlender Mose.
Ausztern Ferenc

Balin Aladár dr. and wife (Gottesmann) Rebbeca + child Mirjam.
Balog Matron and wife + chilldren.
Baratov, Mrs. + children: Pavel and Alice.
Bardos Max and wife.
Bauman Sanwel and wife + 3 children.
Beck Chajim and wife.
Bein Rozsi.
Belz Menachem rabbai and wife + 3 children.
Benovits Nelly, + 2 children; Jichak, Eszter.
Benovits Mirjam.
Berger Ernő.
Berger Etelka.
Berger Jiszrael and wife and family.
Berger Jicchak Arje and wife Chaja + 2 children; Erzsi, Jehuda.
Berger Josef Jakov and wife Bluma + 5 children; Avigdor, Lazar, Mirjam-Gittl, Chaja-Rachel, Eszter, Motl.
Berger Aharon and wife (Steinhard) Gizi.
Berger Zálmán and wife (Szrulovits) Szerena + 1 child; Magda.
Berger Jicchak jun. and wife.
Berger Jozef.
Bergida Vilmos and wife Olga.
Bergmann Ludwig and wife (Guttmann) Etelka + 4 children; Katalina, Julia, Carolina, Arnold.
Bergmann Sarolta.
Berkovits A. Leopold and wife
Berkovits Ernő.
Berkovits Abraham and wife.
Berkovits Israel-Leib and wife (Jakubovits) Lea + 1 child; Beile.
Berkovits Leopold and wife Lina + 1 child Bözsi.
Berkovits Ernest.
Berkovits Mattitjahu.
Berkovits Jaakov + 1 child Josef.
Berkovits Josef (Lastomir).
Berkovits Samuel and wife (Moskovits) Sara.
Berkovits Chajim-Jechiel and wife (Berkovits) Sara.
Berkovits Sabatai and wife (Grünfeld) Bracha + 1 child Feige.
Berkovits Mose and wife + 3 children.
Berkovits Jakov and wife (Friedmann) Sara-Rebbeca + 3 children: Andor, Zoltan, Gabor.
Berkovits Jakov and wife Maria and Grandmutter Rebbeca.
Berkovits Josef and wife (Lang) Elisa + 3 children; Vera, Trude, Meira.

and shawls increased from day to day. Each time we succeded in stealing remnants of wool from old sweaters and not one remnant was wasted. My vocabulary will not suffice to describe the ideas which our minds engendered and the success of the nimble hands which made something out of nothing.

The woman risked their lives very frequently in performing this secret work. The power of invention and the industry caused us, the women, to suffer less from cold. As a result, the death rate among us lowered.

In recalling that period I think more than once whether I would have survived had it not been for the kindness, the love and the hope with which the needle, Tova's tiny needle, inspired us.

SZENES ERZSI

heads, because the disgrace of being bald headed was the biggest of all. The baldness made miserable creatures of us, creatures disposed of any human form.

My shawl was prepared from a piece of material which was torn off my under-dress. When we got off two days later in Perlsban our figure seemed more human: The shawl gave us a certain self confidence.

Tova kept the needle as a precious treasure. For a whole month we were subjected to hundred searches and were usurped of every possible object. But the needle was not found by them. Step by step this needle became a symbol, a real life saver. Summer passed away and the foggy autumn came followed by winter and Tova sat, "bit off" our covers and prepared an under-wear which warmed us a bit. We were severely punished. The German woman inspectors beat us without pity but as soon as we were robbed of our rags, the magic needle started working nimbly in her fingers.

In the hours when the work in the factories decreased many of us were taken to remove ruins. Outside, the cold air froze the marrow of our bones, especially at dawn. The cold increased to such an extent that we were indifferent to the inspector's urgings, because when we stood in one place we trembled. It was winter, it was January.

Under the piles of ruins which we evacuated, we found some rags. We succeeded always in saving them and stealing them to the block. Tova sewed bags for bread and she bestowed me with a pair of gloves as a present. They were sewed from a pink material and were padded with a lining. I think that no present had ever gladdened me as those gloves did.

Tova devoted all her might to this activity. She worked secretly by the dim light. Even to-day I don't understand how she could retain her strength. The tiny needle inspired her with life and strengthened her. In this time, there were already more needles in the camp and the S.S. woman learned that the prisoners had a real skill. They organized special groups of prisoners who knitted and sewed for them. The commander of the camp did not pay attention to this affair until he revealed that white bands were stolen from the infirmery. The inspectors coveted the white colour and ordered us to knit sweaters from the white threads.

No one knew who revealed it but most of the inspectors were arrested and' according to rumuors, were sent to a penalty camp. The new women inspectors who replaced them were ten times worse but we found comfort in the fact that we had our knitting and sewing tools. The quantity of hats

beneath her, completely robbed and humiliated, draws encouragement from a thin needle, deluding herself that it can perform miracles and restors her back to life.

Tova had a dress which was fastened with golden buttons. I am still not sure how she succeeded in holding on to the gold on her way from the jail where she had been imprisoned, and keeping it until Kistarcsa camp. The fact was that she had got the on death wagon dressed in that dress.

During the journey she consoled me: Don't worry my dear, we will not starve. In exchange for that gold we will obtain some bread everywhere. We'll tear a button from time to time...

Twenty buttons at least adorned her dress. As for me I saw only darkness aruond me but I did not want to discourage her. In a little while Tova's dress was also cast on the big pile of clothes, yes the one with golden buttons.

Later the darkness closed on us and the needle was forgotten. Instead of our dress, we were given rags as clothing. I got a short skirt which did not even cover my knees and a blouse without any buttons or hooks. We were not given any underwear and so on the first days I roamed around half naked. Finally I succeeded in obtaining, in exchange for two portions of bread, some clothes which protected me more from rain and sun.

Tova was transferred in the third day after our arrival, to another block and she did not rest till she brought me there secretly. We were in Auschwitz for six weeks.

Time passed on and I felt as if was afflicted with lethargy. If once we were not urged and forced to carry kettles, too heavy for our strength, if I escaped hard blows (Toska, the woman soldier beat us cruelly) and if I did not have to stand inert for some hours, I tried to sleep. Very frequently the rain streamed into the block and I lay in the puddle and slept till I was awakened and taken from the place. That was an escape from reality. Although I witnessed and knew all: the gas cells and death with all its horrors I did not want to see and conceive of it as something real.

One day Tova and I were assigned to a group which was led to the railroad station and pushed into a narrow wagon. Previous to this we were given "nicer" clothes. I wore a light under-dress which was fortunately a little bit long on me. Immediately after we set off Tova took the needle in her hand. She took off threads from every dress and began in an energetic activity. Dress after dress was changed. Her mind was absorbed by one thought: How to form shawls which would cover our bare

pocket of his coat and found to his surprise, a white sheet of paper announcing in black printed letters the approaching defeat of the Nazi. In my mind's eyes I saw the bewildered Nazi calling at his friend: "Wili, look".

When we arrived I thanked Andray and made for the bunker. In the headquarters, the officers were sitting as usual around the only table there. Having greeted me they asked me to sitdown. I began to tell my story without delay. That lasted for some hours. I handed the lists and they began observing them on the spot, with great tension.

Suddenly one of them approached me, shook my hand and said two words only:

You succeeded Katia.

From the Book of Jewish Partisans in Hapoalim Liberary edition.

K. Carmi (Larber)

THE NEEDLE

I shall never be able to understand how Tova succeeded in saving and concealing the sewing needle. We were undressed and usurped of anything we had, in Auschwitz. How could she think about a needle in those horrible moments when we were sure our end had come? The place to which we were directed was unlike any other which we had known before. In the most horrid visions we could never have conceived of such a place.

We were five hundred in number. We were pushed into the wagons in Kishtratza and on arriving at the camps were thrown outside. Someone stood on an improvised stage, signaling with his hand to the left and to the right, as if leading an orchestra. Two hundred of us were directed to the right, towards an unkown fate. They snatched our purses along with other things we had, cut our hair and shaved our heads. All this was done with a devilish speed. Our minds and hearts were paralyzed. I felt as if I had been pushed from a high cliff down into a dark pit of death. In this very moment Tova whispered in my ear: "I succeeded in saving the sewing needle". The precious object sparkled between her fingers. I glanced at her and could not grasp the meaning of her words. If reality was not so hopless it could seem as if the situation was taken out of Andersen's stories: A person walking on a razor's edge, an open chasm

desert, about amusements in Rome and about thundering canons on the banks of the Seine.

Sitting and hearing their haughty stories I suddenly threw a question :

— And now where to ?

— Now, opened the senior, we are pursued by the bloody Yudobolsheviks.

This statement indicated indifference and for consolation, as it were, they raised their glasses and resumed drinking.

Raising my voice I ventured :

— What will I do if the 'Red' attain me ?

— I offer you an evacuation, continued the other.

— But for God's sake, where to ?, I cried out.

— Go to Bratislava.

— And if they arrive there too ?

— Head for Praha then, and if...

Here a silence fell for a moment. They were both struck dumb and all of a sudden cried at me :

— From there to Berlin' to Berlin,

— And if they reach Berlin too ?

Once more there was a silence in the wagon and one of them lowered his voice and emitted bitterly :

— Yes, it would be rather bad,

I stopped engaging the Germans in questions and answers and as for them they ignored my presence and resumed their drinking. I peeped through the thick folds of the material which covered the wagon and I saw houses flowing fat before my eyes. I understood immediately that we arrived at Ruzonberok.

A long military coat hung near me. All of a sudden, without thinking of what I did, I took a placard and put it in the pocket of this coat.

The car halted at the town square. The German officers parted from me by a hand shake and said : "Remember my words evacuation".

A sun lit day. Andray stands in the entrance of the village' leaning on the automat and smiling at me. My spirit is high. Soon, when I go up to Parshiva, my mission will be over.

— Andray, I called at him, accompany me up the hill.

Without a word he took my valise and we were mounting. Perforce I smiled. In that moment the German officer must have put his hand in the

with a heap of papers which contained a precise list of the head-Gardist, maps of the fortifications of the town etc. We separated with great excitment, wishing each other a good luck.

I returned to the hotel. While I was hastily packing my things I was thinking anxiously whether I would arrive safely with my valise which concealed so many dangers. I left a letter to Mr. Vaber expressing my gratitude for his hospitality and my sorrow at his refusal to help me.

I walked to the road which was full of movement. Every several kilometers I came across military troops. I made my way hastily in the white snow trying to drive my worries about the valise out. Soon I arrived at one of the sideway stations, occupied by Hungarian soldiers. A military cart stopped by me and a Hungarian soldier consented to pick me up. I detected in his curses a deep hatrel for the haughty German. The cart crept on leaving two trenches in the soft snow. I understood that in this way I would never arrive at Rozonberok, therefore I decided to get off the cart and try to halt a car. I stood on the margins of the road while the cars passed quickly but did not stop. A wintry fog covered the road and the cars kept speeding with their lights on. Two spots of light which penerated the foggy curtain disappeared not far away. I felt relieved. It was a car which dragged a large wagon, covered on both sides. The driver signaled me to mount on the wagon. In entering in I was surprised to discover a room on wheels... two comfortable armchairs, a table and even sofas. Two German officers were sitting inside, sipping from a bottle of wine which stood on the table. They welcomed me politely asking me first where I was going. I told them my banal story and lay my valise near me. They offered me sandwitches and even invited me to drink with them. I thanked kindly but refused the drink. A sudden thought crossed my mind: If they only knew whom they are driving. With sorrowful voice I lamented the fate of my parents who wandered from place to place because of the nearing of the front. One of the Germans shared my sorrow and said with a sigh:

— Ya, such is a war. What can one do?

I asked them naively where they came from and where they were going.

— Where from? — asked one with an ironic smile on his face — Where not from?

From then on stories began streaming about battles in the African

IN THE MISSION OF CONSCIENCE

"Bread... water". The tumult of the town did not cease. Numerous soldiers marched in disorderly rows. Further on, a moving scene was exposed to my eyes: A long column of Russian soldiers, ragged and barefooted were led by German on the snow and ice. The captives clang to each other from the penetrating cold. Few words escaped their lips: "Bread... water". From both sides of the street citizens were standing, accompanying the mournful column with deep sorrow. Suddenly, some loaves of bread were thrown from among the crowd toward the captives. The German guards reacted with heavy strokes of their rifle-butts.

The column disappeared around the corner of the street. The side walks were empty and the few citizens left in town, went back home to shut themselves in. Only here and there could you see people sneaking away and glancing rapidly at the side streets. I arrived at one side street evading the German soldiers who were digging trenches for the tanks. I did not dare to approach. I stood afar and watched their work. Suddenly I was aware of a man in the corner of the street who fixed his gaze upon me. After some minutes he crossed the street and walked in my direction. His face was familiar and I tried hard to recall where from. Only one step separated us when I cried at him with recognition: "Karol, what are you doing here?"

There was a sudden flash in my mind like a lightening on a dark winter night: But it was Karol, who had been summoned to Banska Bisteritza during the revolt. . We sneaked towards one of the trees with great excitment and immediately I began questioning him. Karol told me that he had been sent from his troop to Liptovsky St. Mikulash to spy on the German reinforcement in the town. I told him a little about my particular mission and during the conversation I learned that he possessed the material I needed. He had been in town for some days and owing to his total detachment from his regiment he could not transmit the material. I wondered at the coincidence: Two persons had been sent to the same town from different places for the same mission. I had tired my brain for hours trying to think of a reliable source which would furnish the necessary information, but in vain. Then all of a sudden, all the problems had vanished. Karol asked me to wait for a while till he brought me the material. Relieved and satisfied I sat down by the tree, the valise with the placard near me and smiled to myself: What a mysterious hand directs the order of all things. Karol returned in the meanwhile

nicated with Egon Roth who saw to the transference of the letter to Switzerland and London.

Sorotzin was repaid. We sent Zehava a packet and something for encouragement but she did not live to receive them.

9.10.66 Ycht Gregor

A LETTER FROM AUSCHWITZ

We are sure you know nothing about our hell.

Only few remained from the first. We were not taken to work but to death camps. We want to tell you the truth about our life which is horrible. There are here Jews from all countries of Europe. Transports of ten thousands Jews arrive every day and every night. Only few reach the camp. Old folks, children, mothers and even young people are thrown as cattle to trucks and are driven to the slaughter place. There, with great and long pain and agony which cannot be conceived by anyone, some more are thrown into the fire. The nights are the worst. But who knows wether life in the prisons is better. We work half naked, we are beaten and attacked by the dogs of the guards. When we set off to work we do not know if we will come back.

Around the camp there are amusements but our pillows are full of insects which cause many deseases. There is no medical help. Hundreds of dead lie every day before the tents. They die from the beatings, the hunger and the diseases. We don't feel anything, we are not human beings any more. They have turned us into beasts. I do not refer to Jews only but also to thousands of Aryans who live and die in the same way. It is impossible for men who did not live here to grasp how we are urged during half a night, die in the morning and do not get up forever. Healthy people are slaughtered too. We witness the end of our nation.

We don't want to die in this way and we cannot supress our feelings any more. This is the first piece of information we send. If you receive these words know that we are waiting for an answer. If you are unable to lend us any real help then send us a few words to encourage our souls.

Remember that here young Jewish boys and girls are waiting for a sign of life from their brothers. *Let your hands strengthen*

9.10.66

In Parshov we descended to visit my brother and his family and there I was informed that an expulsion order against all Jews in eastern Slovakia was issued. On that very evening we took a fast train to Nova Mesto Nad Vahum where, on the following day, we were informed that the expulsion order was still effective for western Slovakia only. All this happened because of the fast nearing of the front. Two days later, we returned to Michalovce, gathered our things and set out for Bratislava. Michalovce was completely evacuated of her Jewish population.

On our way to Bratislava we met some friends who were dispersed in various corners of western Sovakia. To my best knowledge those people died: Ester Faufeder who was lost with her family, Eng. Boiksboim who fell as a hero in the Slovakian revolt, Smolovitz who was expelled from Parshov with his parents and Egon Roth who fell near me in Dukovitz mountains, near Banska Bisteritza, in the Slovakian revolt. I brought Egon to a Jewish grave in Banska Bisteritza.

Benjamin (Berri) Bornstein
Kibutz Kfar-Masaryk

TIDINGS FROM AUSCHWITZ

It was on a certain day between Christmas and New Year's Eve of the year 1944. We were sitting at home with some friends when Harry Shwartz and Shtafi Klein broke into our house with great excitment. We understood immediately that something horrible had happened. Indeed they had a very unusual story to tell: A letter was received from Auschwitz. Sorotzin's son was in an S.S. regiment and a guard of Auschwitz camp. He brought a letter from Zehava Goldberger, adressed to Harry Shwartz and a booklet bound with a green material. The letter was written in Slovakian and contained a notice that if something was not clear he should see Dr. Vicht. Harry did not grasp the meaning of this remark, but when we touched the envelop and the cover of the booklet, we revealed a piece of silkish paper with Hebrew letters on it. The lέttέrs were so tiny what we tried hard to decipher them. Their content was as would follow.

We were bewildered to read the letter and understood that something horrible befell our people. We had an authentic certificate. We commu-

seemed more secure. The Slovakian State Minister Sano Mach held us frequently in tension especially after his declaration that "more will follow". He looked obviously for an alibi and did not make any effort to continue liquidating the remnants of Jews.

I was lucky to be able to keep my parents and my wife due to my connections with the inspector of education (who regretted as a Catholic, the horrors committed by the regime). After Passover of 1943 I succeeded in moving my parents to Hungary, to Budapest. My father died at the age of 79, undoubtedly from suffering and shock. My late mother did not escape fate and was taken, with my sisters, from Hungary to Auschwitz.

Those months were very long. The battles in the eastern front lasted a long time, though it was known by then that the Russian had gained the upper hand. The German did not give up easily and retreated step by step. We succeeded in living out 1943 and began 1944 with a great hope of survival.

The year 1944 was more encouraging in eastern Slovakia and its environments. There were signs of the appearance of groups of Partisans in Vienna mountains.

These activities heralded the approach of the Russian front. On the other hand small numbers of Jews suffered from it since they were charged with assisting the Partisans and even with direct activities. Our secret joy was mixed with fear that the oppressors would take advantage of the last moment to liquidate the last remnants of the Jewish population. It was clear that every piece of information which indicated danger made us hide. We did not rely on any confirmed document but wanted only to survive this difficult period of wrath.

The broadcasting of London and Moscow radio stations were heard more freely by the non-Jewish population. The hypocrisy of this population was fully exposed and there were people who regretted the events and sought to purify themselves. We all waited for the German resistance to collapse and for a possibility to avenge when the Russian army paraded into Michalovce.

We did not succeed in seeing it. While we were waiting, a message was received with an order to concentrate all the remaining Jews in the synagogue yard. The families were gathered but not all of them. The panic was great because everyone thought that the end had arrived and that we would be led to concentration camps. We left Michalovce by chance because of Miriam's illness, in the direction of west Slovakia.

not the full stop. The rulers held some fixed lists and every Friday and Saturday there was a hunt for hidden families. Every Friday and Saturday we were witnesses to a concentration of several families before a transport. We thought naively that it was impossible to drive out more Jews but we were awfully mistaken. A second wave of transportations occured in June and the townlet was quite emptied. Our school was a sort of scale by which we could measure the extent of the disaster.

After the second wave we were left with 60 pupils aged from 3-16. The inspector of education did not come to visit us as he knew the exact number. He ignored me and did not demand a further diminuation of teachers. Thus we carried on.

Egon was the first to recover from the shock. He saved himself by hiding and dared, disregarding dangers, to leave the town without informing us of his destination. He simply disappeared for a week. Then he suddenly returned with seven birth certificates on which were the names of seven hidden boys and girls who had been christianized, as it were, before 1938. These certificates were designated for young members of the movement who succeeded in hiding. He brought them from a Pravoslavic priest in an out-of-the-way village near the Polish border. The revelation of this source of certificates saved the lives of hundreds, may be of thousands of Jews in Slovakia. This action of Egon pushed other Jews to obtain such certificates from Catholic priests. One could possibly obtain them from priests of the Greek Catholic church. But it was the little Pravoslavic church in eastern Slovakia, which made the biggest contribution to the saving of Jews as well as the Evangelist church (Lutheran) which suffered most under the fascist regime. The acquisition of the certificates involved bribe giving as a means of protecting the survivors.

The life of the Jewish congregation in Michalovce was completely decomposed. All the judges, the administators, the Rabbis, the Cheder teachers were liquidated. The life in the congregation was very poor. The deputy of the committee of education A. Singer succeeded in escaping the first wave but was not forgotten later. We went on living in fear during 1942 and only in 1943, after the first defeats of the Germans in the eastern front, did we feel a slight relief. This came as a result of the interference of the Catholic church before the notorious president Tisso, who was himself a Catholic priest and had signed the deportation rule.

In 1943 many Jews returned from Hungary because life in Slovakia

in order to prevent them from going to liquidation. But those actions did not help much because of the warnings adressed to the remnants of the families by the authorities concerning the absence of their sons and daughters from transports. In many cases the parents decided to hand over the hidden son to the authorities. Only in a few cases did we succeed in convincing sons and fathers not to present themselves and instead, to flee to Hungary. Their flight which was neither organized nor prepared was doomed to failure. In most cases they were caught, delivered and exiled.

The Michalovce region was the first to come across anti-Jewish laws and mass deportation of Jews. On the 4th of May 1942, on the Sabath (as usuall), Hlinka men (S.S. in Germany), dressed in black entered the main street of Michalovce and covered the whole town. They closed the entrance and at night, with the help of the gendarmes and the local Hlinka men began evacuating whole families, "purifying" whole streets and directing the expelled towards trains. This mass expulsion lasted three days and three nights. The shock was so great that nobody knew what to do. Everyone was waiting with his valises for the hangers to come. The greater part of the population was expelled in those three days from Michalovce and its surroundings. With my family, I waited in front of the house. Only later was I notified that the chief inspector of education protected me, my family and some other teachers' families.

I will never forget how the old judge and his family were driven along the main street and how he was treated. They drove him with an awful cruelty. The unhuman devouring beast was exposed to all. Our fellow teacher Esther Faufeder and her family were also taken in that big deportation. Some teachers who hid, remained alive. We could grasp the extent of this deportation only when we returned after some days to school and found the desks empty and the classes deserted.

Only 100 pupils were left out of 700. This small number reflected faithfully how great the disaster was. With no other choice, we reorganized ourselves and concentrated the children around us. Roaming around the streets or around home was dangerous for the children and the irony of fate was, that school became a protected area. There was not even one case after the deportation in which a child was called from school in order to be expelled with his family. We diminished the number of teachers in accordance with the number of pupils. The married women teachers ceased to work and thus we continued our life. But this was

in the best cases, were transferred to prison camps in Hungary. Only the youth movement found a way to transfer a small number of Jews to Hungary and provide them with false documents, thus enabling them to make a living and even to mix in the life of the movement.

In the year 1941 youth movements in Hungary pushed forward strongly by absorbing members from Czechoslovakia. Being located near the border Michalovce played an active role in the illegal crossing though very late, when the Sword of Damocles was already above our heads. There was not any tendency on the part of the families to send their sons to work camps in Novaki, Srad and Vienna, which were organized and conducted by the Jewish centre in Bratislava because there was not great confidence in its activities but an anxiety with regard to the concentration of Jews in those work camps. Finally it became clear that the work camps justified themselves during the Holocaust of Czechoslovakian Jewry because few were sent from there to annihilation camps. As it is known, the three work camps joined the Slovakian revolt of 29.8.44 and recorded a brilliant page in the war history against the Nazi within the frame of military troops.

The first months of 1942 passed with great tension among the Jews. Much contradictory information arrived from the Jewish centre and from private sources and nobody knew what the morrow would bring. The German system was clear- to hold the Jewish population in tension with rosy promises of keeping their lives, and only during the Holocaust to strike them suddenly and with a mighty exactitude. In Slovakia the government, including its executive branches, was actually under a rigid German inspection. In more than one case the Slovakians surpassed the Germans in executing the Nirenberg Laws and furthermore put the whole administration under German control. They wanted to prove in various ways their loyalty towards the German Reich. Thus it happened that in March 1942 the single girls were, all of a sudden, taken out of their houses and driven into trains under the pretext of an urgent work in Slovakia. We lived with the illusion that this might be right and the letters that came from the girls held us in this illusion for a long time. In April 1942 the boys' turn came. The professionals were, very wisely, ordered to take various tools in order to create the impression that the concentration was owing to a necessary work. The Jewish illusion worked in this case too. In the first two transports we lost our best youth. The movement members felt that it was time to organize a propaganda among the youth

Egon. We were charged with an additional task, that of communicating between the townlets and the Jewish center in Bratislava. This task was of great importance because the post, the telegraph and the telephone services were censured. The hours of free movement in the streets were limited and we could stay outside (on the sidewalks only) from dawn to dusk. Among other things of value which were confiscated were radio sets. We were left without any information on what was happening in Jewish life, in the stately areas and in the world affairs in general. It is not to be forgotten that the Second World War was at its peak and that any encouragement from losses on the part of the German army was quite crucial. Exchange of information was carried out during prayer time in the synagogue yard, the only place where Jews were permitted to gather Though I was not religious and did not go to pray in the synagogue in the fixed hours, I went there to transmit the information which I heard by myself from my gentile neighbour. He and his wife were devout party members but thought obviously about the future and let me hear the news from London and Moscow first through the door which separated our apartments and later in their room. This source of information was very important to the fearful Jewish population.

In the winter of 41-42 the Jews were mobilized for street cleaning and sewage draining in the main street of Michalovce. This was done in order to gradually humiliate the Jews. In the beginning of 1942 we felt the knot fastened around our neck. We felt that something unknown was going to happen to us and to the world. By information that infiltrated from Poland we gathered that the Jewish population was concentrated in ghettos but enjoyed as it were an autonomous life. The term "ghetto" in its full meaning was not yet grasped in Czechoslovakia. In Michalovce, Jews had to leave their apartments in the main street and move to humbler ones in side lanes. We lived in constant fear without conceiving of any solution or without seeing any possibility of leaving the country since in the north was Poland under the Nazi yoke and in the south there was Hungary where the government was not at all friendly to the Jews.

The possibility of moving to Hungary in 1941 was not fully exploited because of the Jewish tendency to hold the family together as long as possible, even in the worst economic conditions. On the other hand our brothers in Hungary did not make special efforts to absorb those that did cross the border. Those who succeeded were usually imprisoned or,

of absorbing much knowledge. Apart from teaching a profession we found fit to introduce a systematic study of Jewish history and the Hebrew language. In this aim Egon came to our help. He took upon himself the professional teaching and attained remarkable achievements in a short time. After some months he brought the pupils to a state where they were able to hold a conversation in Hebrew. He enlarged their horizons in the field of Judaism too. Egon succeeded in winning the class and apart from several pupils, all joined the Hashomer Hatzair movement. To our happiness part of those pupils live at present in Israel and can give evidence to my words.

Egon had an uncommon approach to adults and to his ideological opponents. This was due to his personal qualities and his great familiarity with all fields of Jewish sciences. He knew by heart almost the whole Bible, was familiar with interpretations, knew now to be strong in debates but never agressive. His personal charm influenced all those who met him. I recall how one of his opponents Haim Greengeld, may he live a a long life, who was the head of the Agudath Israel movement made friends with him and looked for a possibility to converse with him in his free hours and to draw encouragement from his optimistic state of mind. They always conversed in Hebrew. For me, he was not only a friend and a comrade but also a brother. Thus was he with my family, when he moved to our home. More that once I had a feeling that his absence, for a day or two, worried my parents more than my absence did. Thus he endeared himself to us and to all the people and thus he still lives in my memory.

The last months of 1941 became more and more difficult. The daily struggle to keep the school and the worry about livelihood showed their signs. The whole Jewish population felt that they stood before fateful events and nobody knew what would happen on the next day. Michalovce was the first town to know a law which obliged all the Jews from the age of six, to bind a yellow patch around their left arm. Some months later there appeared a state law which forced the Jews to bear a yellow Magen David on the chest.

Those laws came to restrict the Jews in their activities and only persons who were declared economically important or government officials were excused from wearing the Magen David. Thanks to my connections with the inspector or education, all the teachers were considered government officials (though they did not receive their fees), among them

As I said before Hashomer Hatzair was a strong movement, with a rich past and with many able instructors. The year 1941 demanded more than this. The graduates of the movements were sent for training to various places in Slovakia. The training courses were overcrowded and more than once boys and girls were sent back home, there not being a possibility to absorb them. The situation of the youth movement demanded a leader of an extraordinary character. Hashomer nest was bestowed with one.

In the beginning of the school year 40-41 the movement trainees presented to me their new instructor, Egon Roth, a young tall fellow, thin, with golden locks on his forehead and a pair of spectacles on this nose. He was slightly slouched and was constantly smiling. I had not known him before but a short conversation sufficed to established a true friendship between us. He had a personal charm which influenced everyone who came in touch with him. His appearance, his awareness of what he wanted and of what he could achieve, his attitude towards people which was careful, almost diplomatic but at the same time sincere and true, ensued from his high intelligence and his numerous talents. His voice sounded nice and warm. He could act and recite and understood both the young and the adult. He was exceptionally clever and was particularly familiar with the Jewish sciences. He handled the Hebrew language well, wrote plays and composed poems. He did not acquire his vast knowledge at school because of bad health bud received an excellent education at his parent's home. His father and mother were progressive people of a rabbinical family. At the age of 17 he prepared for the matriculation examination at school and came in touch with Hashomer Hatzair movement in Parshov. He joined it and some months later became one of its leaders. Following the decision of the movement he stopped his studies and was sent as an instructor to Hashomer nest in Michalovce. His task was to organize a group on a large basis and to take care of the education and work of the Jewish youth.

The youth of Michalovce was bewildered by the new regime and its prohibitive edicts and felt the ground tremble under their feet. This concerned hundreds of boys and girls of various origins of Michalovce Jewry. The youth needed a strong man and a helper. The figure of Egon answered those needs.

The higher grades of our school were mixed. They consisted of able pupils who wanted to continue their secondary learning and were capable

absorbed pupils to the age of 16-17 and got three additional teachers: Eng. Boksboim, Dr. Fisher and Zempleni Oscar.

At the beginning of the new school year the government suspended our fees and thus the burden of maintaining the enlarged school fell on the congregation and on the teachers themselves. The congregation taxed the Jewish population in order to maintain the school but the truth was that the majority could not pay the money and others escaped this burden. The teachers were not only occupied with education and instruction but also with collecting taxes. We came out from more than one Jewish home embarrassed and down hearted. As a result the teachers' source of income was demolished. However this fact did not prevent them from continuing their mission.

The mass dispossession of Jewish families from the sources of livlehood caused the children to appear in school with no food or appropriate clothes. We could not accept such a situation and together with the directorate of the congregation, and with the help of the Joint which acted in Slovakia in those days, we opened a public kitchen and a public dining room in order to secure a minimal diet for our pupils. We provided every needy person with two hot meals. We mobilized parents to cook those meals and gathered products among the Jewish farms left in the area. Thus we continued our life. We cared also for clothes. We established a bond of money and goods, supplied clothes and shoes and took care that the children would not be hungry and barefooted. All this was done apart from the educational work. Our situation was not at all easy. Many boys and girls of the age of 17-18 who did not find any sense in further learning went idle in the streets. It was necessary to see to their employment.

The Jewish youth of Michalovce were instructed by the youth movements, and, in search of solution, joined one of the existing movements. In 1941 al the youth movements reached their climax, in size. All of them with Hashomer Hatzair in the lead were not satisfied with an ideological education but had to search for half or full employment of the youth. Thus, with the participation of the congregation, the Joint and the Zionist movement, courses in carpentry, installation and sewing were organized Some tens of boys and girls from all the movements joined those courses. Their activity was blessed. They learned not only the profession itself but also theoretical and practical problems which touched the profession Our teachers made their contribution in this field as well.

the celebration inspite of the threat of the religious circles to boycot it. The main point of discord was not the content of the program but the fact that, boys and girls were going to perform together. After a long debate and a danger of cancellation by the Rabbinate we agreed to a seeming compromise in separating boys from girls in the common performance. Actually we performed as we had decided with the full support of the head of the congregation and the head of the committee of education. The success was unpredictable. Even the pupils who were urged not to appear on the eve of the festival, stole to the stage at the beginning of the celebration and thus manifested their solidarity with the teachers. The enthusiasm on the first evening was so great that we had to reperform on the following day. That was the first ice breaking in the life of the congregation which was not till then used to an activity of that nature.

The preparation and the execution of the Purim celebration was easier and more successful. Many sights of this celebration are deeply notched in my memory.

The political development in Slovakia was not favorable to the Jews Anti-Jewish laws followed one another. Limits were set on the economic life. The Jews were gradually forbidden to engage in certain professions; Jews were discharged from governmental positions, from economic companies and from various institutions. In the region of Michalovce there were Jewish proprietors and rich farmers. The law reduced them to some tens Jewish farmers while their land was transmitted to non-Jewish inhabitants. Trade houses as well, were urged to employ Aryan partners in manufactures. All this brought about a displacement of hundreds of families from their sources of livelihood Only a few succeeded in aquiring seeming partners who in the long-run also pushed the Jews out of their employment. We were all alert to this evolution and we knew that in the beginning of next year we would have to be prepared to absorb a wave of 200 pupils in the high grades. So did it happen.

In the end of the school year 1939-40 all the Jewish pupils were thrown out from Secondary Schools. With them professional teachers were thrown out too. The development was so quick that during the school vacation we sought to absorb the pupils as well as the teachers. On 1.9.1940 the number of classes in our school grew from ten to nineteen. We

We kept a gentleman's agreement and we maintained regular friendly relations with the heads of these movements.

In the first school year 1939-40 we enjoyed the financial support of the Department of Education from which we received a full fee.

Already during the first months of the school year one felt the positive side of the establishment of an independent Jewish school. The children were liberated from the fear and distress to which they had been used in the state schools. They came to school gladly; absences were few and the achievements in studies improved from month to month. A close relationship was established between the teachers and the parents and the results were surprising. All the teachers devoted themselves to instruction and education winning the children's heart and the school came to be the children's second home. Furthermore, the partitions between the biblical and the secular studies vanished.

Though the organization and the building were under our control, we took the pains to enable the children who wanted it to go on learning the Bible. The teachers of Talmud Tora who at first treated us suspiciously and were anxious lest we would occupy their places, understood that there was not any contradiction between us in the field of instruction and education. A sort of cease fire was declared which turned in the course of time to a mutual understanding. It was not easy to satisfy the demands of the law and the demands of the religious members in the question of learning. The buildings were not sufficient but we organized ourselves in such a way as to satisfy both sides. The studies were carried on from the earliest hours in the morning till the latest hours in the evening with a full harmony. There were two to three shifts. The mutual understanding between the teachers and the pupils and between the teachers and the parents, created a fertile educational atmosphere and the achievements followed. The teaching staff covered by its talents not only the pure educational field but found place and time to encourage musical activities, sport, dances arts and crafts clubs.

Being members of the Zionist movement we made our best to introduce the Jewish spirit into school. We planned earlier to give a Zionist expression to the Jewish feasts and we prepared to celebrate Hanuka in this spirit. The teachers made tremendous efforts with a full cooperation from the pupils' side. We organized the celebration as we had planned but, in the last moment, we met the bitter opposition of the religious circles. We were not ready to give up the national character of

at a rapid pace and the inspector received in advance my recommendation on the candidate.

The religious sect in the committee demanded a short intermission for consultation and asked me to pass at least two more candidates of their recommendation. We agreed and so, my wife Miriam, who was their representative, and another native woman were elected. I was the oldest of the staff which included: Benyamin Bornstein, Laco Deutsch, Feri Braun, V. Grinfeld Smolovits Gizi Rot (Braun) Regina Fischer (Deutsch) Ester Faufeder, Miryam Friedman (Bornstein) and Miryam Moskovits.

The teahers' election day passed with great tension which reached its peak when the inspector insisted on selecting a school headmaster. For him my candidature was obvious and he suggested it. The regilious sect could not reject his suggestion and had reservation only about the final choice. For reconciliation it was suggested that I should be elected for a limited period of one year. In three days we gathered all the selected teachers and on the 1st of September 1939 we opened the school gates. Our great happiness was mixed with grief since on this date a war was declared by the German on Poland. Their troops moved through Michalovce and the whole region. Part of the teachers were mobilized by the Slovakian army so that by the end of the first day we had to close the school. As it is known the war against Poland was short. At the end of some weeks our school resumed its regular course.

We made use of this intermission for an interior reorganization, for a preparation of a precise curriculum and for an exact clarification of our educational aim. It turned out that the whole staff belonged to a Zionist movement of one stream of another and that it inclined towards the leftist stream. Among us we stated as our purpose, to educate the children in a Zionist and a pioneering spirit.

I never concealed my membership in the Hashomer Hatzair movement. I was in direct contact with the Hashomer local nest and I acted among the adults within the compass of Hachalutz and the Zion Workers Left. Already in that year there were in Michalovce some very strong youth movements. In the first place was Hashomer movement which included several hundred trainees. Next was Bney-Akiva followed by Agudath Israel Youth and Beytar.

Though all the teachers were under my influence we never prevented our pupils from joining the movement which they had chosen to join.

ten vacancies was published in an official paper of the Department of Education. In that same year, many Jewish teachers were discharged in Slovakia from state schools thus being deprived of their livelihood. To those were joined Slovakian civil teachers who had been teaching in those regions which, in accordance with Vienna treatise, were reannexed to Hungary. Following the advertisement of the ten vacancies, hundred of applications from senior certified teachers were received. According to law, seniority and experience had to be accounted for in choosing the teachers. All those who established the school, including myself, had as a clear aim to compose the staff of people with whom we were well aquainted and who were known to have a Zionist past.

In the frame of the congregational directorate a committee of education was elected with A. Singer as a chairman and Dr. Goldstein as his deputy. The composition of this committee of education reflected the congregational directorate which was not purely Zionistic. As was expected the non-Zionist representatives made their best to influence the committee to choose their preferred teachers. Since my position was kept for me in my townbt Levoca, where I had acted before I enlisted in the army, I was not actually unemployed, but I too, offered my candidateship for a teacher's position. I consacrated all my efforts to establish a school for the purpose of being included in the teaching staff. As I mentioned, all the organization was under my control and all the teachers' applications were submitted to me.

In the time left for us till the election on the 28.8.39 I gathered information about each candidate and in advance, we effected a list of ten likely candidates. All this was informal. The election day was conducted, according to the law by the chief inspector of education of Michalovce region. This inspector's confidence in me was no strong that at the opening of the selection he insisted on my participation in the committee and proclaimed that my opinion on the candidate should be almost the crucial one. A second thing which was clear to him was that I should be chosen. It should not be forgotten that in those days the Slovakian national law was already enacted because on the 14.3.39 the Czechoslovakian Republic decomposed and a Slovakian state was established under the exclusive leadership of the nationalist Hlinka Party.

This proclamation of the inspector was crucial and decisive.

The Zionist of the committee of education fixed, apart from myself, seven more candidates previously agreed on. The elections took place

was already organised and established or on secular learning which was dictated by the rules of compulsory education.

It was obvious that we were concerned about finding means for establishing a building and that the time which was at hand was short. The disputes were bitter and exhausting and the conclusion was that in the building dedicated to biblical learning, ten crowded classes would be located, each class having 45-60 pupils. The dispute on the mere establishment of a Jewish school for secular subjects ended positively. Later there arose another question concerning the primacy of learning in those buildings: would the morning classes be dedicated to secular or to biblical learning ? Time rushed on and I was convinced, with regard to the political development in autonomous Slovakia, that it would be necessary to open the school on 1.9.1939.

Being still a soldier in cadet's uniform I made up my mind to devote all my efforts to organizing the establishment of the school. Since I had the experience, the congregational directorate with the above mentioned persons at its head, imposed the responsibility of organization on me. In the army I was excused from military engagements and I began to act.

Due to my military position and my good ties with the commanders, I found the office doors of the authorities open before me. Though I did not occupy any post in the established school I was considered by the inspector of education of the region of Michalovce as the right person and he demanded that I take the whole organization upon myself.

Still in uniform I prepared a survey in all the state schools on the existence of Jewish children there. I gathered all necessary certificates and I engaged myself in all the administrative details needed for the establishment of a school.

Another problem was to obtain the minimal equipment necessary for an orderly course of an organized school which would meet the state's demands. The contemporary rule said that the congregation had to care for the building, the equipment and the maintenance while the Department of Education should care for the inspection and tution fees. Both things had to be confirmed by a state inspector.

With no other alternative we gathered furniture from an outdated state school, which we repaired and brought to an acceptable state. The building of biblical learning was also arranged to fit the regulations more or less. The governmental confirmation was received and a staff of ten teachers had to be composed. According to the law, an advertisement of

folklore of the congregation. The second personality was Dr. Alexander Goldstein, a lawyer by profession and in public life a wholearted Zionist. As a member of the leftist Zionist Workers Party — a strong one in Michalovce — he was elected as vice director of the Jewish directorate. His position in the congregational life was very important. He represented the manifold interests of the various sects of the Zionist Party and took care that the youth movement subsisted. He carried out this task with much skill. He knew how to take advantage of the proper situations for the sake of the development of Zionistic activities in the congregation. With his personal charm he found a common language with even the wittiest oppressors. Michalovce Jewry who was mainly occupied with trade and various manufactures, needed him as a tribune before the authorities. He excelled in this domain too. His late wife who was a lawyer by profession was of great help to him. His house was open to every needy person. During that time, a true and sincere friendship grew between him and myself and together we calculated and carried out all the future plans.

The third personality was Singer Matias who played an important role in the life of the Jewish congregation. By this name he was known by all the Jews in Michalovce. Singer was a retired teacher and was engaged as an accountant of high degree by big firms and proprietors. This Jew had absorbed European culture and was a great connoisseur in Jewish sciences. He always attained great respect from all those who came in touch with him. In the Zionist field, he was not very active. As a loyal Jew to his nation and as a man of wide horizons he forsaw the future and felt that he should be of help

With those three persons, the plan of establishing a Jewish school began to take on form. The four of us agreed that we should act quickly and to the point.

The recognition in the necessity of establishing a Jewish school penetrated the public's consciousness and demands began to arrive from all sides.

The objective was hard since an establishment of a school for 500 Jewish children in the first stage, involved formal and especially practical difficulties. The congregation itself did not possess big properties and did not own any building which answered the demands of educational regulations. Disputes began to arise in the congregational directorate and outside it, whether emphasis should be lain on biblical learning which

Hungary were ready to absorb thousands of Jewish families who were not listed among their citizens. Thus, in a few days, the eastern Slovakia Jews faced a catastrophical problem. Thousands of Jewish families sat in rainy October and November unroofed, on the borders, in noman's land. The Slovakians refused to take them back and the Poles and Hungarians did not let them enter their country. The previously tranquil life of the Jews collapsed; there began a rushing around to find a solution.

Millions of pounds were quickly collected in order to bribe the authorities and in the first place the Czechoslovakian gendarmes who were all infused with Slovakian nationality. The borderline congregations were organized to drive back the expelled families. With the inhabitants of the area of Trabishov, near the Hungarian frontier, I took a free intiative. I searched for Jewish helpers among the different troops of the army and for weeks at nights, we were busy restoring the Jewish families into Slovakia. This campaign was bound up with danger of life, but we accomplished it with full awareness of the Jewish lives we saved. I had also the possibility to influence certain Czechoslovakian military commanders who had that border under their control. This I did with success.

In December 1938, I was sent back with my regiment to Michalovce. The military command there, on its various echelons, had undergone some essential changes. Slovakian nationalist officers who were usually subaltern demanded a promotion and a transfer of command to their hands. Czechoslovakian officers, considering themselves still powerful did not give up and thus the struggle became more bitter from day to day. Most soldiers were of a Slovakian origin, even those from the area of Michalovce and their subversive actions succeeded. The Czechoslovakian officers' position was not very comfortable. The Jewish soldiers felt themselves naturally in a worse state.

My mind was not occupied with military matters any more, so I thought it fit to renew my connection with the congregational life and the movement. I felt that some day the Jewish youth, both the working and the learning, would find itself deficient of an educational frame. Already in the previous summer months I had made friends with three eminent personalities of the Jewish congregation. The first was the head of the congregation, A. Lang, a bank manager and an intelligent man, active in public life. Although he secretly sympathized with the Zionist movement and did not disturb the development of the various youth movements in the townlet, he kept outwardly, as part of this duty, the strong traditional

lovce was the second biggest concentration of Jews in eastern Slovakia. I found that in that townlet the Jews were especially effervescent. The town was mostly pious and traditional and the life of youth movements and of the Zionist movement, on its diverse sects, were especially strong. One can say that from a Zionistic aspect that townlet made a considerable contribution.

In my civil life before my military service I had been a teacher and a school master of Jewish schools in many townlet in Slovakia which existed and flourished already in the days of Austria-Hungary. But in Michalovce there was no trace of such a school. Another typical thing which I observed in this townlet was, that inspite of the political events in Germany, in Austria and in Czechoslovakia itself, where the German Henlein Party was active, life in Michalovce pursued as usual and was not even alarmed by the appearance of Jewish refugees from Germany and Austria.

This complacency towards what happened in the Jewish world gave me no rest and I looked for an occasion to express my deep worry before the leaders of the congregation and its institutions.

In that time, national Slovakian circles which grew out of the Catholic Hlinka Party began already to act openly within the Czechoslovakian army, in the name of Slovakian autonomy. The disagreements among the Slovakian and the Czechoslovakian officers aggravated and only the quiet declaration of mobilization on the 12.8.38 brought a short intercession Most of the military regiments were sent to the German frontier in the Sudets region and to the Hungarian borders as well. I, with my regiment, was transferred to Pelzan, near the borders, where we sat till 22.9. This date is well known all over the world since then the annexation of the Sudets region was decided on in Munich. Military troops had to withdraw without a single shot. The political situation in Czechoslovakia deteriorated at a dizzy speed. My regiment was sent back to the Hungarian borders in the area of Michalovce, near Tarbishov. On the 6.10.1936 Slovakia attained its autonomy. That was a great historical achievement of the subversive activities of the Hlinka Party during the first twenty years of Czechoslovakia.

On this very date the eastern Slovakia Jews began to feel on their flesh the grave results. Every Jew who could not prove his Slovakian citizenship from 1871 was taken out at night, without any warning, and was transferred to the Polish or Hungarian front. It was clear that neither Poland nor

of freedom. There is no one who esteems freedom higher than the gypsy and who would prefer death to the loss of it.

With most of the European Jews dead or awaiting death in the camps, it was the gypsies' turn to suffer. Hitler's henchmen rounded them up from nearly every country in Europe. They were deported to Auschwitz and their fate became the gas chamber, the smoke, and the ashes.

In Slovakia, too, the hounds of hate were trying to track them down. Yest, these migrants knew how to live in deep, dark forests and most gypsies in Slovakia escaped death by violence among the tall trees of the Carpathians. Unlike the Jews, they saw the day of Hitler's defeat and death.

Translated by Edith Ligeti

THE LIFE OF THE JEWISH CONGREGATION IN MICHALOVCE DURING THE SECOND WORLD WAR

On the 1st of May I arrived at Michalovce as a graduate of an officers-school within the scope of the Czechoslovakian army. Before that I had never been in that townlet and I had not known a person there. My barrack was outside town and in my free hours, especially on Saturdays and Sundays, I looked for connections with Hashomer Hatzair movement and through it with the Jewish congregation.

The first Jewish family that absorbed me, socially speaking, was family Gleich at the head of which was "mother" as she was known by the whole congregation. This extensive family concentrated for years the cultural, Jewish and Zionistic activities. "Mother" Gleich was the mother of the pioneers who underwent some years of training in the townlet and was also the trustee of Hashomer Hatzair youth movement. She succeeded in acting in the women's organization of WIZO too. Generally, her position and her activities behind the curtains were of first importance. She was aided by her married children who went all through the education of the movement and were active during all these years in the life of the Zionist movement. Most of them live at present in Israel. Through family Gleich-Heksner I was introduced into large circles of the Jewish congregation.

According to my approximation there were in Michalovce nearly 4,500 Jews and including the surroundings, nearly 6,000. The region of Micha-

from house and home. The strangulating circle was steadily narrowing around us. And the loyalty of the gypsy woman grew heroic.

A gendarm had been killed in the vicinity of Michalovce. Immediately, two hundred Jews were arrested in the city, among them my father. They were looked up in damp, dank cellar in the post office. It was a frosty early-March; the chill cut into one's marrow. The prisoners were to sleep on the bare stone floor, and no one was admitted to see them. Yet, on the third day, Marya found access to the cellar and smuggled in a blanket, a small basket with food, and a thermos bottle with hot tea. We wondered how she had managed to get by the guards. She did not tell us, but her face was beaming. Finally, on the tenth day, she broke the news with shining eyes.

"Tomorrow the Pan (Master) will be home again."

And home he came, indeed, with a memento of the prison, a severe neuralgy which did not stop torturing him until the gas chamber.

In 1945, with the war over, the survivors of the concentration camps were slowly returning. Morya would spend whole days hanging around the railway station. Weeks went by, but she never tired waiting for my parents. She asked every new arrival about them.

At long last, I was back — alone. It was the first time since I had known her that Marya allowed herself to ask questions.

"Where are they? When will they be back?"

"Never".

"And the young Master?"

"He will not be back either. They killed him."

The gypsy woman gazed at me; she could not graps it. Her head dropped and tears were streaming down her weather-beaten cheeks.

I can hardly believe that Marya had any idea of Good or religion. She was a heathen. Yet, had those who called themselves Christians in my city been "heathens" like Marya, the unspeakable horrors could never have been inflicted upon us. There had been many spies, informers, traitors in Slovakia and elsewhere, but never a gypsy among them. They unfailingly helped us whenever they could. Themselves pariahs, they were sympathetic to our predicament. They had never been maltreated by the Jews. It was hard for them to witness our persecution, to see how we were first mortified day and night and finally driven to death and destruction; but what seemed to them most horrible in our persecution was our deprivation

He was a devil incarnate. He had no other job but watching the Jews his heart leapt with joy when he could swoop down on his victims. He immediately spotted Marya with the heavy box. He followed her, then stopped her.

"What is it you are carrying?" he inquired.

Marya did not answer.

"Where are you taking it? Who is sending it and to whom?"

Marya was keeping her silence.

He grabbed the box, wrenched it from her shoulder and jarked it to the ground. The books spilled in every direction.

Brutally, he struck Marya's face with his fist. Blood was gushing from her mouth und nose. This was not enough punishment. He began to kick her with his ungainly boots. Still, Marya did not speak, she did not spenk, she did not give us away.

From behind the curtain, in a second-storey window, we were watching breathlessly, in utmost desperation. Now the gazlan was dragging Marya towards the city hall, the jail.

"Oh no" my father moaned. This was more than he could bear. With the incriminating yellow star, worn by all Jews, on his breast, he dashed downstairs after the gazlan; he caught up with him, barring his way; he began to plead for her. He confessed everything, took all the blame, all the consequences.

The gazlan was more than pleased: he had detected a profitable "case"; there was somebody right in his hands whom he could blackmail. Against a couple of hundred crowns he released the gypsy woman and confiscated the books. The "reason", of course, was immediately pocketed and not donated to the national cause.

As time passed and the fateful year of 1944 drew near it was not merely books or valuables; our very lives were at stake.

Late at night or in the small hours of the day, Marya stole into our nouse, her steps muffled. She did not wear her shoes on the errands; her feet were wrapped in rags. Softly she knocked at our door.

"They are rounding up Jews for another transport. Hide! Quickly!"

More than once she saved our lives in this way.

Came the day, however, when the microphone was blaring in front of the city hall, and the town drummer beat his drum in the side streets announcing:

"Vsetci zidi" (All Jews"). We had to prepare for our mournful exodus

stoves and she carried the wood to the second storey where we were living. In summer, she swept the backyard, carried poultry, potatoes, or vegetables from the market. She was absolutely dependable; there was, therefore, always work for her.

I remember the time she first came to, our house. She was very young, with a lithe, graceful figure, her walk delicate blithe like a chamois's. I watched her as she ran up and down the stairs, her movements full of rhythm like a dancer's. She had very regular features but only from a distance did her face seem beautiful; a closer look would reveal the pock-marked skin. She would never talk, except when asked, but she was neither simple-minded nor did she lack a sensitive soul. She had too much soul, and her eyes shone with natural intelligence.

In the forties, as the war progressed, we, too, caught in the web of the Jewish problem. Our regime in Slovakia, led by two Quislings, Tiso and Macha, had copied the Nurenberg Laws to the dot and even added some of their own. There was no use withdrawing into our inner circles; the outside world intruded through the keyholes, penetrated through the cracks in the window and suddenly it seemed to me that our lives had been built on seaweed, their foundations had become shaky and everything around threatened to sink with us.

Our friends stopped calling; they averted their eyes when we met them in the street. The old mailman, "Uncle" Klincsak, who had delivered mail at our house for twenty-five years, did not greet any more, and his dir-loyalty hurt us, perhaps, more than anything else.

Meanwhile the loyalty of the gypsy women was asserting itself steadily and increasingly. The law demanded that we dismiss our "Aryan" maid. Marya assumed more and more duties to fill her place.

Able-bodied Jewish men had been rounded up for forced labor and deportation long before their elders were driven to the gas chambers. My brother who was now lawyer, escaped across the border to Hungary where at that time the measures against the Jews were still less rigorous than in Slovakia. We tried to save his law books and packed them in a box which Marya was supposed to smuggle out of the house and take to a friendly Christian attorney for safekeeping. She managed to sneak out unobserved, carrying the heavy load on her back. No sooner had she crossed the street, however, when she was caught in the act by one of the terror boys of the Slovakian National Guard, a fellow we all knew. His real name was Durcso but the Jews called him "gazlan", meaning "robber."

In a search carried out on Yom Kipur, this factory owner was expelled to Auschwitz from whence he did not return.

Ceshek Mordovitz came to Auschwitz again. His fellow-prisoners recognized him, changed the tatooed number into a rose and in the same night he was sent to a mine in Schlesia.

A year ago he immigrated with his family to Israel and now he lives in Kiron. The two sat for ten days and nights and told us about their adventures. They were visited by Rado and Rava Vaksler who had escaped two months before them.

Jachet Gregor (Hexner)

THE GYPSY WOMAN

By Elizabeth Szenes

It was in my native michalovce, a small town is Slovakia, where I first knew gypsies. They camped outside the city, on the breezy riverbank, near the pine forests. Day after day, in the early hours, they would come in droves to the market, a colorful lot who filled the streets with their unmistakable din.

My little brother and I befriended a small gypsy boy whose name I still remember because it had struck us a something very funny at that time. He was called Ylona. He was bright, deft, and a good chum. Other gypsy children would show up in groups every winter and ring our bell. They were covered with rags and would do their begging with a obstinate, wailing chant until someone would open the door and press a small coin in each hand.

The old, blind gypsy, Janko Korej, would come almost every day. Strange as it was, he always knew whose door he was approaching; he also knew each resident by his name. Other gypsies were often turned away but there was always a penny or a piece of bread tossed into his tattered hat.

I had come to like the gypsies. They were like birds who knew no bondage or ties; their sense of liberty appealed to me. But it was not before the time of our persecution that I recognized their true humaness.

For over ten years Marya, the gypsy woman, came regularly to our house. In winter, she chopped wood for kindling the fire in our logheated

and old, rich and poor were exiled and burnt alive in Auschwitz, Maydanek, Bergen Belzen and in hundreds of unknown places by the cursed Nazi and their helpers, the Gardist.

Let this book be a candle to their pure souls and a memorial monument to their good name — Amen.

Dr. Alexander Mitlman

TEH TOWN

The town was evacuated of the remnants of her Jewish inhabitants on the 15th May 1946. Only those who had hidden and some doctors and pharmacists survived. We set out westward, the greater part of us, in the direction of Bratislava and another part, no smaller, in the direction of Rabbi Frieder's Home of Aged in Nove Mesto, on river Bug. With some other families, we remained in Liptovski St. Mikulash, my native town.

One Friday night Mrs. Licho Glück called on us and told us very secretly that Arno Rosin, who had worked with us was kept as a prisoner in the tax office. We wanted to meet him on the spot, but we did not know how. Egon Roth came to us on Saturday morning and by his strange behavior we understood that there was a good reason for it. Finally he told us and asked us to arrange him a quiet place for a very dangerous task: He wanted to sit down and write a protocol with two Auschwitz survivors who had escaped from there: Rosin Arna and Ceshek Mordovitz. Thus they sat, Egon and Kransianski from dawn to the latest hours at night recording the adventures of those runaway. They stayed with us for ten more days, till we supplied them with flats and documents and till we fed and clothed them. Mikulash was a town of tanners. Jewish factory owners were still dwelling there. Dov went to one of them and told him about Rosin's deeds.

"How old are you my young man" asked the factory owner.

"27 years old" was Rosin's answer.

"Then, as I had not known you all those years I would not know you in the future."

The two boys became pale and told him that if it were not for their consideration of him as a factory owner they would not let him get out of his office.

WITH AWE AND LOVE

With awe and love, with a holy reverence, a torn heart and a heavy grief we record in the pages of this memorial volume, out of the millions of Israel's holy souls, the memory of the sacred people of our town Michalovce. We recall her Rabbis, her scholars, her administrators and communal workers, her sons and daughters, our fathers and mothers and our relatives who were exiled as lambs that are led to be slaughtered, who were liquidated and did not come to a Jewish grave.

Let God avenge their blood, and we, we will recall them with love and pray that we and our descendants may become champions of rights and that their pure souls may be bound in the bond of life with the souls of the virtuous and the pure-Amen.

When in our numerous sins our world darkened in bloody states, when our brothers and sisters were murdered with our fathers and mothers, when our Rabbis were drawn and our congregations, destroyed, when we were condemned to life because secret are God's ways and the revelations belong to us and our sons, — then we sat down and wept.

This eternal monument, in the form of a memorial volume, was established for the future generation to know "What Amalek had done to thee."

Israel wept and wept for the hundreds and thousands of congregations, synagogues, religious, educational and charitable institutions and for the ruins that were spread in a cruel plot to erase Israel from beneath the sky.

In this memorial volume we come to affirim Hazal's sayings, that all the true monuments are good deeds of virtuous people who passed away from this world. And those dear who expired their souls in sanctifying the Holy Name and were all Zadikim and Hassidim, give evidence as a hundred witnesses that all their deeds were done for the love of God.

We bear the duty to transmit this inheritance which is left in our memory from the last, lost generation, to the future ones. We must be directed by a duty to define, to strengthen and to keep in all possible ways what is left from the reminiscences, the sayings and the good deeds of our holy brothers who were drawn and liquidated in the horrible Holocaust, which came as a result of our numerous sins in the years 1939-1945.

During those days of awe, our congregation in Michalovce was destroyed and her inhabitants, wise scholars, children and adults, young

Hershkovitz' apartment. There we led an active and intensive Zionistic life, full of enthusiasm.

The branch of Michalovce was chosen to lodge the first convention of all Beitar branches in Slovakia, in 1933. The happiness we felt, in seeing for the first time, the blue white flag side by side with the Slovakian, on the Town Hall is unforgettable. On our initiative we opened, in 1939, a summer camp in Vinné which had a success. We established many training centers too. Our nest distributed Israeli products like oil, Sabbath candles, citrons etc. Our activities became emergent during 1935—36 with the first signs of a Nazi movement being organised.

When Menahem Begin, and later Mr. Glaser were appointed the heads of our movements we concentrated our efforts on organising an Alia B. Many emigrated in this way. Our vetran members were among the first settlers: Berkovitz Bela, Frichman, Itzkovitz, Miller, Halinger; Dr. Frischer, Blau and his wife.

In addition to our activities in organising the youth we also grouped the adults who called themselves "Brit-Hatzohar". Their leading personalities were: Dr. Brugler and Alemer Brown.

The attitude of the Czechoslovakian authorities towards our movement was so good as to permit us to establish camps for military training. It was a blessed time for the movement which was reinforced by a great number of Jews. We should not forget, however, the success of the Nazi party in Germany in that time. We had to face a struggle for existence which aggravated from day to day. The signs of the tragedy which threatened European Jewry became the more evident when we witnessed the arrival of Jewish refugees.

During the horrible Holocaust our members took pains to conceal Jews and transfer them to partisan groups. These enterprises inspired the Jews with a bit of hope.

The movement descended to the underground with the rise af Tiso's fascist rule. This was the first sign of our movement's decline.

Now, that all the remnants of the congregation live in Israel, and after our intensive activities abroad, we have set before us a new aim which is a full integration in the social and economic life here and a loyal care as to the security and the entity of the nation in general.

But no happiness exists which is not mixed with grief. Happy are those who realised their dream and live in this country. There are many who did not live to know the taste of life in Israel and life in general.

Benjamin Helinger, Tel-Aviv

affirmation of the training centre and their ability to aquire 50 pounds, as the had to pretend tourists. Inspite these difficulties, many came here and the are till tc-day loyal citizns.

Dov Gregor (Gleich) Givat Nesher

THE HISTORY OF BEITAR IN MICHALOVCE

Beforte the First World War, there were few Zionists in Eastern Slovakia. One of the pioneers of the pre-Zionistic period was undoubtedly Mr. Helinger Ignatz, a teacher of Tora and Jewish History, who brought up several generations in Michalovce in a Zionistic spirit. During the War Slovakian Jews came in touch with Zionists from Poland and Russia. They were also influenced by Zionist journals like „Zsidó Néplap" and found the time fit to organise the Zionistic life.

In this connection I should bring to the reader's attention the difference between the eastern and western congregations of Slovakia. The former reputed in thir strictly religious character and their conservative and traditional way of living. This atmosphere was the background for the growth of some youth movementse among them Beitar — „Brit Trumpeldor".

This movement was founded by Mr. Denesh Gatesman and the writer of this article. With the first activities of the youth movements, the town shook off its religious character and began in an intense public activity. The essential differences among the movements lead to many disputes. As we did not possess yet any permanent building we hired a little room where we gathered for our weekly activities in groups of age. I recall now the club which was located in Mr. Elfent's apartement in Sholovski str. When our number grew we had to move. The new club was located in Mr. Shebastin's house where we hired two rooms. Within the scope of our activities we took up the history of Zionism, the history of Beitar, Hebrew teaching (compulsory) discipline exrecises ,topography, geography, signalisation and a bit of military training.

When the new place became too narrow for the great number of the new members, we moved to the apartment of Dr. Kessler in the Turkish street, from whence we moved to the last station of our wanderings: Mr.

Many young boys went to training centres where they cultivated the dream of the Ancestor's land. Few realized it. Most of them were annihilated, may the God revenge their blood.

THE MEMORIES OF A MOVEMENT MEMBER

I was released from the army in 1930, and having been a member of the Hashomer Kadima I sought to join a Zionist movement. One day I was informed by a friend of a lecture Mr. Greenberg of Hashomer Hatzair was going to hold in Michalovce. At the end of this lecture we decided to found a local nest of Hashomer.

A short time later I was chosen a representative to the regional assembly in Krompachy to which our nest was invited.

In the assembly I reported on the activities of my nest and accounted among other things for the scouts' camp we held near Vienna.

After Krompachy we began to appear in a "Youht Movement" style. Our uniform was marvellous: we wore flat berrettes with a blue-white ornament, and a blue-white tie on green blouse.

Soon we were supplied with a new instructor, Nathan Rubinger, who was sent by the leadership of Kosice to organise the local nest. His arrival marked the beginning of a true and enthusiastic Shomeric and Zionistic life.

Nathan centerend around him youth of all ages whom he organised in congregations. He was eager but also strict and imposed studies on those who had not read before, thus bringing the members to a high cultural level. I would not exaggerate if I said that his activities reputed. Michalovce all over Slovakia. Nathan could not, unfortunately hold on to his task because the religious circles saw in him a great danger. Rabbi Moshele called to boycot the Zionist and Nathan. Consequently he had to quit. But others replaced him and assured the continuation of his enterprise.

The first Zionist were trained in Varin and Bratislava. We founded also a training centre in Medov.

Our members were among the first pioneers who emigrated to Israel in 1932. It was not easy because their departure was conditioned by the

Influence which was secondary was felt in the Klaus as well as with some families, who prayed in other places.

The religious Zionism sucked from the following springs:

1) Presburg which was the centre of the religious Zionism. Our fellow-citizens who learnt there "peeped" into the religious Zionism and some were influenced.
2) Galizia where the Rabbi made hearts to the religious Zionism. Galizia was geographically close to Michalovce and the relations between the Hungarian Jewry and the Galizian were tight. Hence the mutual influence.

The Beginning of the Mizrahi

Till the end of the First World War the influence of the Mizrahi in our town was weak. It was a period of peace and the town was shut to outer influences.

The First World War brought together the Hungarian Jewry and Jews of different locations. The encounter did not only widen the horizons of our fellow-citizens but made their sufferings and hopes more tangible Back to this time dates also the Balfour Declaration (2. 11. 1917) which left a deep mark in the hearts of the Jews. The story of the Rabbi Shapira who had bought many copies of the paper informing of this event and distributed it on his own initiative among the Jews excited Michalovce for a long time.

The national feeling of the Jews were stimulated also by the establishment of the Czechoslovakian State.

Those factors together formed the "Hamizrahi" in the twenties. Its main purpose was to make hearts to the Zionist idea. Wise scholars distributed books was succeeded by long and hot discussions.

Our activities in the thirties centered on the youth. An association, by the name of Young Hamizrahi Pioneers, was founded and organised cultural and social activites, held balls and Jewish and Israeli programs. In this way the youth was acquainted with the Hebrew and Yddish literature. The young read also papers and discussed current problems.

In 1931, a Bnei Akiva branch was established in Michalovce. It consisted of 200 members. This movement tried to merge biblical values and labour with education and social elements. The emphasis was laid on self realisation and emigration to Israel.

discuss and plan our activities. We engaged in selling „Shekels" before the Zionist Congress and in preparing public lectures of certain messengers from Israel land.

In 1926 we worked on another play in Yddish, "Babylon Rivers", which harvested another success. This pushed us towards an accomplishemt of intensive public activity. We were ready to carry out whatever was imposed on us by the Zionist movement. We prepared also other plays for Hanuka and Purim.

I have to remark that branch of the Czechoslovakian Social Democratic party lended us a hand in all the domains and intervened for us also before the authorities.

In 1930 we were invited to the country-wide convention of the League for working Israel and of Zion Workers held in Praha. We were then 50 members. Soon later we assembled and elected Dr. Alexander Goldstein president of the local branch.

In 1932, a year before the 18th Zionist Congress, we held a seminar in Moravska Ostrava.

Our activites reached their peak in 1934, during the election of the congregational committee. The local branch offered his candidacy and won 54% of the votes. Thus were we able to make hearts to the Zionist idea. In this period our branch consisted of 125 members.

After our emigration in 1934 we held a close correspondance with those who stayed behind but unfortunately we did not meet most and it is only their memory that we eternalise in this memorial volume.

Moshe Duvdvani (Kirschnbaum) Jerusalem

THE RELIGIOUS ZIONIST MOVEMENT IN MICHALOVCE

Our congregation was a meeting point of the Hungarian, Slovakian and other cultures. From the Jewish point of view it was influenced too by various spiritual streams of which two were the most important:

1) The school of the "Hatam Sofer" and his descendants. The Rabbis the judges and the prominent personalities of the town were either members of this family or their disciples.

2) The influence of the "courts" of the virtuous Rabbis of Galizia. This

knew to advise and summerize. Her name is recalled with love by all the members and will be always remembered with deep feeling and admiration.

The rise of Hitler brought about an awakening in the world Jewry in general and in the Slovakian Jewry too. But nothing real resulted out of it: The Jews sufficed in silent revolutions and protests. They did not doubt that the trouble could reach them.

Different was the reaction of the youth. Part of it saw the Fascism as a world-wide problem and joined the Communist International. The Hashomer Kadima members made up their mind to follow the youth layer of Hashomer Hatzair and emigrate for settling down. The adults among the members established an "Hechalutz" branch and an "Ma'apilim Society" was organised as a part of a kibutz in that name which joined Gan-Shmuel kibuzt. In the end of some months they went for training and many live with us here.

In that period we drew to our circle Dr. Libia, of the blessed memory and Dr. Goldstein, may he live a long and happy life. We secceeded by mutual efforts to found the League for Working Israel which was presided by Dr. Goldstein.

My story ends with my emigration to my present kibutz, Gan-Shmuel.

Mori Farkash (Ben Ze'ev)

ZION WORKERS

Some 15—20 young fellows arrived at Michalovce from Poland in 1920. Most were already members of the Zion Workers Movement and others joined it later.

The process of our integration was not smooth. Most of us were craftsmen like tinsmiths, electricians clerks and some simple workers. But the law forbade to occupy foreigners an so, only with the kind help of Matias Singer did we succeeded in finding our place in the town.

Bread, having been attained we wanted Tora. The only place where we could meet and converse was in front of the big synagogue. Soon we opened a dramatic club. The money we gathered in the end of the first play which made a big success, was transferred to the Keren Kayemet LeIsrael. This was our first considerable Zionistic activity.

After a short time we hired a room where we gathered in order to

a vital necessity to the Michalovcean youth and therefore, Fürst's suggestion as to the non-"politicalness" of the movement was turned down. All our hours were devoted to study Judaism, Hebrew and the theory of Socialism. We organised also trips.

In the pre-historic period of the movement, we were visited by Chilek who sowed and cultivated some ideals. He defined for us the essence of the movement and cultivated the idea of self-realisation. To this visit we attributed the reawakening of our movement, a reawakening which infuriated the religious circles. Another "front" was opened by the Jewish section of the local Communist Party, which was called the "read assimilation". This circle considered us a rival which succeeded in infusing the youth with nationalistic theories, under the cover of "revolutionery socialism" which had nothing in common with the Marxist socialism and was designed to convert the youth from the world-wide socialism. One would think that the essential activitiy of the Communist party branch was conversion. Unfortunately it succeeded here and there.

As to us, we widened the horizons in the adualt layer, founded the educational group in the Scout-layer, whom we acquainted with the collective movement in Israel and set out like the Israeli Tribes to wander in the "deserts", with the young layer.

Side by side with the educational work we considered as most essential, the individual assignment. Freud's theory of Psychoanalysis served us a tool in our approach towards the men. In this way we learnt their problems and were able to lend them a hand. To many members, the nest became a warm home which replaced the real one.

The aid to the Keren Kayemet LeIsrael, was one of our most important activities. The collection of money was seen from the ideological point of view. Thus, passing through the educational cultivation and the manifold public activities, we arrived at the essential aim of the movement: training for emigration. Our first members set out for Kibutz A (Shaar Hagolan) and Kibutz B (Kefar Masaryk).

The Jewish public who treated us at first indifferently, changed its attitude and began to listen to our lectures. In speaking of the understanding and the apprecation of the public I have to remark the endless help and devotion of Mrs. Gleich who maintained eagerly the Zionista realistion. She was very popular and thanks to her help we saw many doors open before us. She shared all our ideological scruples and all our experiences. Every campaign was prepared at her house. She was a deep thinker and

THE HASHOMER HATZAIR NEST IN MICHALOVCE

Some social and geographical changes came upon Europe in the beginning of the twentieth century and in the end of First World War. In Russia, it was the Bolshevist Revolution. The ideology of Marx was prevalent in that period and captured many, especially the youth which was fascinated by its promise of human salvation. The Austro—Hungarian monarchy dissolved and some other countries appeared on the map of Europe. These geographic changes gave birth to new, progressive forces. Side by side with the general national awakening, the Jewish nation won the Balfour Declaration (1917).

The economic crisis of the post-war period and the high rate of unemployment brought many to think about emigration to the U.S. and Canada. But the famous crisis which overhelmed the U. S. in 1929 blocked the entrance for more new comers.

The theory of Borochov teaches that the Jews are the first to be hurt in any economic crisis. It was verified by reality this time too. The Jewish youth stood before the dilemma where to go. Should they pursue the old old course and engage in traditional occupations? Should they join their fathers and build their future within the family concerns? Or should they, with the collective efforts of all the family try a free profession like that of a doctor? There was a great demand for free professions but on the other hand studies in the various Yeshivot promised too a honest and feasible standard of living. These calculations were based on the presumtion and the Jewish „confidence" that the crsis would pass and that no harm would befall the Jews.

In the meanwhile the Michalovcean students brought home, on vacations, a new message for the various "solution-seekers", the message of the automancipacy of th Jewish nation, the Zionism. The Veinberger brothers, Moshe Schwartz and others founded the Shomer Kadima, creating thus a frame for an activity amid the youth.

But the founders of local Hashomer Hatzair nest did not suffice in scouts' games with a Zionist background. In Israel land the pioneering collective settlements developed to a considerable extent. Bilu-days revived, and in addition to the plough the pioneers undertook to pave roads, drain moors and build up new settlements.

But it was necessary to let flourish the human aspirations with which everybody was infused. The youth had to dovetail it with its general Weltanschauung. The merging of the Jewish question with the Social idea was

spectators and thus were we able to hand more than 10.000 crowns to the Keren Kayemet LeIsrael.

Many of our members emigrated to Israel and are of its most prominent founders.

Hermann Spira, Tel Aviv

HASHOMER HATZAIR

In 1928 I moved with family to Michalovce. I inquired whether any Zionista movement existed there and was informed only of the existence of a "Girls Association". Later, I was told by Fried that here was place to hope that a Zionist movement including girls, would be formed. In the end of some months he informed me that the Hashomer leadership imposed on me the instruction of the girls within the framework of the movement. I declined at first because of my poor background but Issac promised to provide me with the adequate material: books of Dubnov, Babel and articles which I read and prepared.

The girls came. We organised conversation evenings, trips and literary processes. Everey Sunday we visited the training centre in Medov where we tried to be as useful a possible. The conditions, the dwelling and the quality of products vere very bad, as often it was with agricultural workers in the state. The girls who were responsible for the housekeeping were unexperienced. Anu, who accompanied us sometimes to the place, was unable to disregard the situation and took the regiment under her control. In winter the situation was worse. The hard work out-of-doors and the penetrating cold harvested many sick. The boys could stand it and in their absence from work were replaced by others. But the lack of girls complicated the situation and so even the sick girls continued to work.

Nathan's arrival marked a new stage in our activities. The girls were not allowed to attend the nest. Martha Weinstein had to hide lest she would be found by her grandmother who promised to break her back if she found her there.

Anus Gregor (Hexner) Givat Nesher

who could have scarcely sinned, threw bread crumbs at the fish which were having their own feast and came in big groups.

Thus it happened each year.

Mendle, the blacksmith, splashed sparks from the heated iron seized by his pincers, while the beatings of his hammer added dim sounds to the street tumult. Yankle, the tinsmith mended roofs for winter, the shoemaker mended shoes for the street children who intended to learn the Bible by wise Rabbi Moshe. Sheie, the tailor, sewed with great dignity clothes for children. A peasant led two oxen and a cart full of geese, tired of stuffing, to the market. Other Jews ran about to secure a matza for Sabbath.

Thus it was but is not any more. However, the memory of the street I grew in, will live in my mind forever.

Kfar Masaryk, 1967 *Dov Lahav (Blau)*

THE FOUNDATION OF KADIMA HASHOMER IN MICHALOVCE

The suggestion to found a Kadima Hashomer movement in Slovakia was brought up by Shapiro in one of the conventions of the Zionist movement (1922). He received on the spot the appropriate material and, upon his return home contacted with Herman Shebastin and Eda Weinberger who were ready to take an active part in the works of organisation.

The movement consistend, in the beginning, of 16 members. A short time later, a club was opened in the flat of the tailor Vasershtrum, who was happy to be a witness of the Jewish Renaissance.

Our way was strewn with many obstacles, placed by the orthodox and the assimilators. We soothed the former when we declared that our members should, by no means, violate the holiness of the Sabbath, and won their confidence. The assimilationist gave up too. Thus had we become a serious factor in the Jewish life in Michalovce.

We organised theatrical performances and trips. We formed a group of girls and charged Mrs. Kelti with its direction. We also formed a football team which attained good results.

We held a library which contained, among other books, some on Jewish subjects. Our dramatic club and our balls attracted hundreds of

But what happened to a Yeshiva boy? We agree willingly with Rabbi S. D. Ungar's witty remark that such a boy could become anything but a pious Jew...

Avigdor Stano (Steinhardt)

THE BATH-HOUSE STREET

"Jews, get up for Slihoth", the beadle's call convoked the tenants of the street. In darkness you could hear then, the hurrying steps of Hassidim, Yeshiva boys and craftsmen who came from all over the townlet.

Life resumed its course in the street.

All the rivers pour to the sea and all the town-Jews pour to the Bath-House street. There was scarcely a minian of houses in that street. In its edge stood the Bath-House. The Jewish congregational institutions, the slaughterhouse and a stand for kosher meat. Nearby was the Labortz, the cruel stream which marked the border and in which the water streamed quickly. All the town citizens flooded to this river to watch its wonders.

Many events happened near the river. There I grew up and developed, there I fished on th Sabbath and there I glided on the ice when its water froze and looked like a mirror with clear water, full of fish underneath

We watched the river when the snow melted and huge bulks of ice dashed down to the ice breaker which protected the bridge where we stood, watching the flood tide of water overflowing the banks and inundating the area. Whole houses with their owners were swept by the flood together with trees that had been uprooted and fishermens' boats, left in time by their owners. When the storm had calmed down, young girls went out to wash their clothes gayfully. Moshe Itzik, the water dragger, went up and down the wooden steps fetching water to break the street tenants' thirst.

The street was busy by day as well as by night, in summer as well as in winter. When the "Days of Awe" came, the Jews, dressed in their best clothes and upright, went to throw their sins and redeem them with mouth full of prayer songs which still clung to their tongues in the synagogue.

Mothers dropped tears which fell like drops into the sea. Little children

Yeshiva! Rabbi Yona Zvi Ponfader originated from a nice Jewish family in Oberland Yalanta. He was the only child of a textile merchant. Being deficient of any Rabbinical ancestry, he could not get an appointment as a Rabbi in one of the big congregations inspite of his vast knowledge of Talmud and religious literature. Because of his tendency to pursue Talmudic studies he did not want to engage in trade, a field which was below the dignity of this Jewish scholar. Therefore, to be able to occupy himself with the Bible and sustain his family, he opened a Yeshiva (as the verse says: "Without the study of Law there is no Seemliness").

He was a Jew of an average stature and had an outstanding red beard which was as large as his shoulders. He used to remain within four cubits of his house which was always full of books, among them some very rare. There he taught from four o'clock in the morning till eight o'clock at night, in winter as well as in summer. He was not only a tutor, but also a scholar who found much joy in self tuition. He was very pious but not fanatic, and those were two qualities he demanded of his pupils. His attitude towards Zionism was not warlike. In those days when the Kozaks fought the Zionists to the bitter end, he represented a rather mild point of view. He did not encourage Zionism but was not fundamentally against it.

In his Yeshiva one learned Talmud with all the interpretations, an uncommon thing in the big Yeshivot. He knew to create a tension in learning and it seemed that his pupils were pushed by an unseen force of limitless possibilities. In case there was an outsider in his Yeshiva, he used to explain quietly and calmly: "If you don't want to learn you don't need to, but don't sit here among us in vain. You waste your father's money as well as your dear time. You could learn a profession in the meantime and assure yourself a future.

After some years of studies, a boy was ready to resume his studies in the finest Yeshivoth. His main export was to Tarnova Yeshiva which was conducted by his close friend, Rabbi S. D. Ungar who was the chief Rabbi there. He needed not be ashamed of his "products", because among the 220-250 Yeshiva boys in Tarneva his pupils formed the elite of the group.

Let us mention for example some of the "best heads": Rabbi Shie Rubin, Meir Goldberger, Hershle Shwartz, Mordechai Farkash and so on. (The editorial board knows of Avigdor Steinhardt). They were all a good example of Rabbi Yona Zvi's instructive ability.

one of those Chederim, one could move up to others, where more Humash and a little of Rashi or Bible were assigned. Now I can call to mind Rabbi Mordechai Steif son of Rabbi Feibel, Rabbi Kretzer or Rabbi Aharon Harussi who was the owner of a factory in the yard of Aichenboim, the first Zionist of Michalovce. Later, in Bar Mitzva due time, one came to the "experts" (the professionals): Rabbi Moshe Blau or Rabbi Jacob Itze Meller. They had one thing in common: a red beard. On the other hand they were essentially different. Rabbi Moshe Blau was neat, strictly dressed, a man of authority who introduced the "maternal discipline", though without strain or nervousness. There one learned a good portion of Humash with Rashi, a proper page of Gemara with Rashi, a little bit of Tosefta and, for the Bar Mitzva, also the adress. His approach was serious, he carried out his mission accordingly and took care that his pupils would obtain good results. Every morning we collected a minian and thus he permitted us to pass near the Ark of Law. He payed special attention to the Jewish history, to the Bible and even to Hebrew orthography.

Most of the townsmen used to graduate those two Chaderim. At the age of 14-15 they started to learn a profession, to be a fine craftsman or a witty merchant. Another part dedicated itself to various faculties of universities like medicine, engineering or law, for which other preparation than the knowledge of Alef-Beit or Raba was needed.

Those who preferred to continue their studies of the Gemara, to be exact, those whose fathers wanted it, could do it at one of the best Yeshivot of Central Europe or in the townlet itself, at the Yeshiva of Rabbi Yona Zvi Ponfader.

On the side street Sholovska, in a little hut in Rabbi Issac Alfent's yard, there bubbled the spring of Talmud. A famous and celebrated former Yeshiva principal, a wise scholar, married a wealthy maid, or let's better say, married a rich proprietor of Komonovitza, near Michalovce. The proprietor acquired two nice bridegrooms to his daughters, as a rich and pious proprietor could afford: The Yeshiva principal of "Uns-Dorf, Rabbi Yona Zvi Ponfader and Rabbi Zrilka Friedman, a learned and sharpwitted man. Later, when this father in law was summoned to the next world, his property passed away. The two idlers who had been spending weeks in learning the Gemara "in a six square flower bed" could not naturally hold a hundred acres land under their control. Thus, they deserted it and moved to the townlet. And what could an idler live on? On the

OUR TEACHERS

In recalling our old native town Michalovce we also bring up, with a holy terror, the memory of those Jews who were part and parcel of the Jewish congregation like "The still hat", Mendel Galik, the congregational secretary known as "Galik Notarish." He, as well as others who left a mark on the Jewish character, will be recalled in this book. I recall with a holy reverence also our Jewish teachers.

I refer to the time when there was not yet in the town a Talmud Tora, namely an official Elementary School with uniform. The committee of the congregation took care to provide the Jewish inhabitants with an adequate Mikva, ritually fit for women, a first class circumciser, a good cantor with a sweet voice and "sweet" prayer, ritual slaughterers, butchers and other public commodcties. But as for a Jewish education... that was each father's private interest. Let the fathers worry about this. This was none of our interest and concern. The fathers, in fact, cared for it. However difficult it was for most of them to pay the tution fee, there was not even one paternal home which did not see that "Kadishle", and in many cases even his daughter, would attend one of the best Chaderim.

The first stage of the Jewish education and the first feeling of being a Jew was experienced in Itzkovitz' or Hecht's Heder. The former, Rabbi Aria Itzkovitz was a Jew of an average stature, level headed and tranquil and of much patience towards his pupils. Of his level was Rabbi Hecht, a tall energetic man with a rounded beard. He was gifted with the skill of handling the "sacred flock" which had been delivered to his hands. Those were the two experts from whom the greater part of us received the first elements of our Jewish career. There we began the Alef-beit.

Usually when a "tachshit" reached the age of 4-4½, he was seized by his father, who disregarded his son's spiritual development or the necessary transitional stage of a kindergarden, and dragged to one of the above mentioned Chaderim. The bad smell of trousers which filled the room still rises in my nose.

The children wanted obviously to take revenge on their fathers for usurping them of their liberty so early but actually, punished their mothers who had to wash their... trousers daily.

Of this sort of teachers was also Rabbi Feibel Steif, a lean tall Jew with blue eyes whose Cheder was in Ressler's yard. He was the tutor of fine young Hassidim. In his Cheder one started with the Alef Beit and passed on to "Ivri", prayers up to several Humash verses. Having finished

Asher Steinmatz of the blessed memory, president of court of the holy congregation of Beregne and later Beregszász.

4. Rabbi Zvi Grossman of the blessed memory, grandson of my grand-grandfather, the holy president of court of the holy congregation of Nanash, a wise scholar and a virtous man, who was the pupil of the Rabbi Shimon Ernfeld of the blessed memory, already in Shanna, and later appointed the president of court of the holy congregation of Vámosfürt .

5. Rabbi Zvi Zusman of the blessed memory known as Herschle Nanasher. He was also the grandson of my holy grandfather and son-in-law of the Rabbi Israel Joseph Gutman of Stropkov.

6. Rabbi Zvi Elimelech, son of the Rabbi Jacob Noah of the blessed memory.

7. Rabbi Joseph Boksboim of the blessed memory who had a small Yeshiva.

8. Rabbi Raphael Blum, may he live a long and happy life Amen, who was called the Rabbi of Kashau, lives in the present in Brooklyn.

9. A story in itself is Rabbi Shmuel Rubin, may the God revenge his blood. He was the son of the Rabbi Azriel Rubin, brother of the Rabbi Gedalia Rubin, son-in-law of the Rabbi Moshe Greenberger, and a disciple of the Rabbi Zvi Hirsch Zik. He was a judge in his native town and a pupil of the Rabbi Shmuel David Ungar, president of court of the holy congregation of Tirna and Nitra. He was a virtuous and innocent man, isolated from the outer world since he used to shut himself within four walls of his house. He restored many people to the right way. Published a Sidur and some Kuntras in the domain of morality. He did not enjoy this world and left some similar disciples as the Rabbi Michal, may he live a long and happy life, Amen, who lives in Nathania where he established a big Biblical College.

of Bomi Lang, one of the most honourable people of the town, a man of good qualities and virtues. His son, the Rabbi Chaim Lang succeeded him in this role and was succeeded in this turn by the Rabbi Gedalia Rubin, the son of the Rabbi Azriel Rubin of the blessed memory. In his Time the vocation of the beadle was divided. The Hebra Kadisha appointed a separate beadle, Rabbi Arie Schreier of the blessed memory. Both died in the Diaspora during the Holocaust, may the God revenge their blood.

Other Rabbis from Michalovce

1. Rabbi Eliezer Deutsch of the blessed memory, a pupil of the Rabbi Aharon Greenberger, a big genious and one of the most important Rabbis of Old Hungary, author of "The Crop of the Field" and other books.

2. Rabbi Mendle Gershon of Ashkwait of the blessed memory, son of the Rabbi Jacob David of Ashkawait and son-in-law of Yehoshua Baruch Reinitz of the blessed memory who was president of court of the holy congregation of Sečovce — Gálszécs.

3. Rabbi Mordechai Lanerwait of the blessed memory, president of court of the holy congregation of Kamatcha.

4. Rabbi Zvi Grossman, president of court of the holy congregation of Vámosfürt.

5. Rabbi Asher Steinmatz, of the blessed memory, president of the congregation of Ronga and Beregszász.

6. Rabbi Yeshayahu Ernfeld of the blessed memory, son of the Rabbi Shmuel Ernfeld and grandson of the Rabbi Shimon Ernfeld. Was an Orthodox Rabbi in Zenta congregation.

I have to mention also the Rabbi Jacob Klein of the blessed memory of Bánya-Hunyad, one of the personalities of the "Mamizrahi" movement in Sieben-Bürgen. He was a native of Michalovce and one of the most important proprietors of the town. He was a wise scholar and a publisher. Here, he was one of the leaders of "Mamizrahi". He live in Tel Aviv where he was interred.

One cannot conclude this account without mentioning Michalovce's "nice Jews" whose name I want hereby to commemorate and eternalize:

1. Rabbi Yechiel Laufer of the blessed memory, grandson of the Rabbi Meir of Przemysl who lived in Michalovce till 1930.

2. Rabbi of Volmochova, Rabbi Efraim Horovitz of the blessed memory, son-in-law of the Rabbi Nahum of Binstein.

3. Rabbi Chaim Steinmatz (Rubin), son-in-law of the Rabbi of Mishnitza, grandson of the holy Rabbi Yehezkel of Shinawa and father of the Rabbi

Rabbi Leib Greenfeld of the blessed memory — son of the Rabbi Abraham Shlomo Greenfeld, who emigrated to Israel in 1910 and was interred in the Holy City, Jerusalem. Rabbi Leib was a wonderful poet, as well as his brother, the Rabbi Baruch Greenfeld, the ritual slaughterer of the holy congregation of St. Peter. He was a gifted prayer. During the Days of Awe sang Shacharit in the big synagoguge, was Ba'al Musaf in the Klaus and permanently Ba'al Koreh in the big synagogue. He died in the middle of this days and was interred in our town.

Rabbi Zalman Leib Vieder of the blessed memory — came to our town in 1920, after a service as a ritual slaughterer in the holy congregation of St. Peter. He reputed as an expert slaughterer and had also a Yeshiva.

Rabbi Abraham Shlomo Greenfeld of the blessed memory — son of the Rabbi David Leib Greenfeld and son-in-law of the Rabbi Moshe Greenberger. He replaced his father and was a chief president of court. He died in the Diaspora during the Holocaust.

Cantors and Prayers

Rabbi Aharon Rosner of the blessed memory — was an excellent prayer and the chief and first cantor of our town. He had the merid to precede the box in the Days of Awe for 50 years. He was formerly a cantor in the synagogue of the tailors of the holy congregation of Ungwar from whence he came to our town served as a ritual slaughterer. Later he was appointed a cantor. He was the pupil of the Rabbi Shmelke Salisher of the blessed memory. Rabbi Aharon told me that in his youth he lived near Salush. Once, in Elul, he went to Salush to his holy Rabbi. This Rabbi honoured him with Yom Kipur Katan prayer an told him later: Aharon, you pray excellently. This blessing accompanied him throughout his life. Before he quit he told me "now, I pray for the fiftieth time". He died in our town, where he was interred.

Rabbi Zalman Leib Vieder of the blessed memory — was formerly a Cantor of Debrecen from whence he came to Michalovce. He was a wise scholar and a modern cantor and understood in singing. He died in the Holocaust, may the God revenge his blood.

Rabbi David Lisauer of the blessed memory — the cantor of the big synagogue. Was a wise scholar and a licensed teacher. He died in the Diaspora, during the Holocaust, may the God revenge his blood.

The Beadles

The first beadle was the Rabbi Abraham Lang, the grand-grandfather

of the Vinné District and called "Der Staranianer Dayan". Staranian was a suburb of Michalovce, seperated from it by the Labortz. Under the Hungarian rule, Michalovce belonged to Zamplin district while Staranian to Ungwar district and with regard to the law, to Sobrantz district, of which the genius Menashe Simha Friedman of the blessed memory, the author of "The Sun at Its Hight", was the Rabbi. As Staranian was nearer to Michalovce than to Sobrantz district, it joined the congregation of Michalovce, though it was more ancient. My father of the blessed memory had to live there on behalf of the government and though he was a member of the Rabbinath of Michalovce he never attributed to himself the title "a judge (dayan) of Michalovce" but adapted that of "the Rabbi from Vinne" or The Judge of Staranian. He was the son-in-low of the Rabbi of Sobrantz and the disciple of the teacher and master of Chust. He received his Rabbi's liscence from the Rabbi Isaac Galik, president of court of the holy congregation of Toltschwa and from the virtuous genius Rabbi, president of court of the holy congregation of Siget.

My father was, as a foresaid, the Rabbi of the Mishnayot Society and on behalf of the congregation he used to pray in the big synagogue though he had a Biblical College in his yard. He was a wonderful orator and a conoisseur of law. He was reputable as such and was invited even out of town to decide in many problems. Here I have to mention my brother, the Rabbi Naftali, may the God revenge his blood, one of the wise scholars of the town and my second brother, Aharon, who was a conoisseur of the Mishnah and the head of the Yeshiva of the virtuous genius Rabbi Joseph Elimelech Cahana of the blessed memory, president court of the holy congregation of Ungwar. My father and brothers died in the Diaspora during the Holoucast, may the God revenge their blood.

Rabbi Mendle Belz of the blessed memory — was son-in-law of the Rabbi Moshe Greenberger, who left in his death little children. The congregation appointed him therefore a judge.

Rabbi Simha Greenberger of the blessed memory — son of Rabbi Moshe, who replaced his father as a judge. He died in the Diaspora during the Holocaust, may the God revenge his blood.

Ritual Slaughterers

Rabbi Aharon Hausner of the blessed memory — served also as a cantor.

Rabbi Meir Weiss of the blessed memory — I have no information abour him.

should be especially emphasized is his love of peace. As is known the Rabbi Simha Greenberger used to complain about our congregation, nevertheless he lived in peace with the Rabbi Shimon and honoured him for this wisdom. The latter's love of peace helped him to keep the unity of the congregation and set him against new streams, keeping the saying of his grandfather the "Hatam Sofer" of the blessed memory that nothing additional to the Tora is permissible.

I had the merit of serving him for many years and be in his house like a son and I did not hear any criticism against another Rabbi or teacher. He avoided their disputes, as the sidpute of Monkatch, Belz etc. He respected every teacher and master who came to town though he was not eager about teachers and masters. He respected especially the virtous Rabbi Issaschar Dov of the blessed memory from Belz whom he invited to his house for a dinner. He was fond of the virtuous Rabbi, the master and teacher of Siget, the Rabbi Chaim Zvi teitelboim, the autor of "Trees of Life". His love for Israel was unique. In the First World War he dedicated a part of his apartment for the refugees' sake. He founded the Moria Society the aim of which was to strengthen the religion and help needy Rabbis.

The Rabbi Simha Greenberger of the blessed memory — the son of the Rabbi Aharon Greenberger, the president of court of our town. After his father's death he wanted to replace him in all domains but was not able to do it save as the president of court. He died in 1909—1910. He had a private Biblical College in the Silk Street.

Rabbi Moshe Greenberger of the blessed memory — the son of the Rabbi Simha, who replaced his father in the court. He died in 1931—32. He was a wonderful orator and also a director of a Yeshiva, already in father's time.

Rabbi Israel Brodi, the judge, of the blessed memory — the son of the Rabbi Zalman Brodi, a judge in the holy congregation of Ungwar and the son-in-law of Abraham Shlomo Greenfeld, the head of the Hassidim and the Klaus people. The Rabbi Israel studied the Tora for many years and became a wise scholar as was recognised in the teaching license given by his holy Rabbi Chaim Zvi Manheim, the Rabbi of the holy congregation of Ungwar. Already before he became a judge he used to reconcile in many problems in the town. He wrote a book entitled "Personalities of Israel". He died in the Diaspora during the Holocaust.

The Rabbi Eliezer Davidovitz of the blessed memory — the president

All Societies and Institutions were directed by the congregational president of court.

RABBIS AND JUDGES

The president of court, Rabbi Aharon Greenberger — There is not any information of the first Rabbis of the congregation. I begin with the virtous genius, the Rabbi Aharon Greenberger of the blessed memory one of the most dignified pupils of the Hatam Sofer. Previously, there was a Rabbi in the holy congregation of Toltshwai called by all "The Old Zadik". He wrote the book "The Opinion of a Sofer" about divorce laws, printed in our town in Landsman's printing house.

Rabbi Shmuel Veinberger of the blessed memory, a judge. — to my regret I cannot write about him as I was not acquainted with him and I failed to attain any information about him.

Rabby Azriel Rubin — of the blessed memory — I knew personally the Rabbi Rubin, the second judge in the time of the president of court, Rabbi Aharon Greenberger. He was a devout pupil of the Rabbi Shaul Nathanson of the blessed memory, the president of court of the holy congregation of Lwów from which he received his teaching license. He died in 1909 or 1910. He is the father of the Rabbi Gedalia and the Rabbi Shmuel Rubin and Yehoshua Rubin of the blessed memory, let the God revenge their blood.

The local Rabbi, Rabbi Shimon Ernfeld, president of court, of the blessed memory — he succeeded the Rabbi Aharon Greenberger as the local Rabbi. H was president of court of the holy congregation Aba Shanena, the grandson of our Rabbi "Hatam Sofer" of the blessed memory of the side of mothers who was the eldest daughter of the "Hatam Sofer". As he told me he did not even remember his parents because they had died when he was 3 years old and he was brought up by his uncle the "Katav Sofer" of the blessed memory ond by his brother the Rabbi Shmuel Ernfeld of the blessed memory, president of court the holy congregation of Asterdorf. He was the son-in-law of the Rabbi Israel Miller Hannagid of the blessed memory. He was a big scholar and an excellent orator. At first I did not grasp his qualities, as is the saying of Hazal that no man can fully understand his Rabbi till the age of forty. A qualitiy that

had the merit to pump water from this well). This Yeshiva was located in Rabbi Alfent's yard.

The Rabbi Joseph Boksboim and the Rabbi Raphael Bloom, may he live a long life, had small Yeshivot too.

CONGREGATION INSTITUTIONS

Hebra Kadisha

Its aim is known. The first cemetry was in Staranian, opposite the red forest. Later, mount Haradeh was given us by the count Satarai for this purpose. The managers of Hebra Kadisha were Dala Klein Hannagid, the Rabbi Michael Sommer of the blessed memory.

The "Mlodze" Society

Its aim was to lend a hand to those who could not afford to be members of the Hebra Kadisha, which was a great honour and cost much "blood". This society was a kind of preparatory with regard to the Hebra Kadisha. The membership in this society cost almost nothing but the members had to do much voluntary work: to pay visits in hospitals, to attend to the sick and care for their needs, to take care of the deceased by dressing, wishing and preparing them in keeping with the orders of the Gabbais. The President of this society was the Rabbi Yedle Goldstein, may the God revenge his blood, who engaged in a true charity during his whole life, and served for many years as the Gabbai of the synagogue and the Charity Society was the above mentioned Rabbi Zvi Chaim Berkovitz.

The Society of Sponsorship and Bridesmen

It had as an aim to maintain poor mothers, to see to all their needs, to circumcise the babies and to care for all the expenses in order to spare the same of being poor. Another aim was to care for brides and to help them with the expenses of the marriage. The Rabbi Zerah Klein Hanagid presided this society.

Charity Society

Its aim was to help the poor and the passers--by who came to Michalovce, in order to save them wanderings in quest of alms. They were supported by the cash of this Society (by the Gabbai, Rabbi Yedle Goldstein of the blessed memory).

Poaley Zedek Society

As is indicated by the name it was a society of craftsmen who could not learn at leisure for whole weeks. They learnt every Saturday ofternoon the Humash and moral sayings by the Rabbi Moshe Greenberger of the blessed memory and after his death by this son-in-low, The Rabbi Balz, may the God revenge his blood.

Chadarim and Biblical Learning

At first there was not any Talmud Tora in town only private Chadarim Every father sent his son to a "tutor" who pleased him. In my time the tutors were: 1) Rabbi Feibel Steif,) Rabbi Mordechai from Staranian, 3) Itzkovitz "Batchi" (so was he called), 4) Rabbi Moshe Hecht. Of the Gemara and the Tosafot teachers we have to mention first the Rabbi Jacob Meller, known by all as Itze, a loyal pupil of the local Rabbi, the Rabbi Shimon Ernfeld of the blessed memory. His Cheder was located in the Rabbi's Biblical College. Biblical learning in the Cheder lasted, unlike to-day, from 8 o'clock in the morning till 2 p. m.. Little Children, aged 8—12, sat on the Gemara from early in morning till 8 o'clock in the evening and the Rabbi, though he was a nervous man, was never angry with the noise.

The Talmud Tora

The first Talmud Tora was founded with the efforts of the local Rabbi and the Rabbi Isaac Israel Rosner Hanagid, of the blessed memory, one of the most honourable scholars of our town and a disciple of the master and teacher of Chust of the blessed memory. The Talmud Tora was located in the corner of the Silk street and Satarai square and consisted of four classes. The tutors were, in the first grade — Itzkovich "Batchi", in the second grade — the Rabbi Moshe Hecht, in the third grade — the Rabbi Moshe Blau and in the fourth grad — Rabbi Yoshua Fishgrund who was later the secretary of the Ungwar congregation and the orthodox office in Karpatorussia.

The learning language of the Talmud Tora was the German.

Small Yeshivot

The first was founded by Yona Zvi Faufeder, an honourable and wise scholar of the best pupils of Hunsdorf Yeshiva of the genius, Rabbi Shmuel Rosenberg, author of "The Well of Smuel" (the writer these lines

listen to the Gemara and the Tosafot. The lesson was granted by the proprietors who refused to use the Tora for gains, and did it without accepting payments.

For many years was Rabbi Glick, and the Rabbi Arie May, may the god revenge their blood, two of the excellent teachers of the town. Apart from this they both used to learn together from 4 o'clock in the morning "The Law of Israel" and say psalms chapters till prayer time.

The Gabbai of the society which settled in the little Biblical College "Torat Hessed" was the Rabbi Zvi Galat and the Gabbai of "Torat Hessed" was the Rabbi Zvi Lorbar, a wise scholar and one of the rich Jews.

Of the first ten attendants of the above mentioned Biblical Colleges I have to mention Rabbi Mordechai Kostenbaum, an honourable Nagid, one of the big scholars of Hanushovitz and Banahat and Rabbi Michael Sommer, may the God revenge his blood, another scholar of Banahat, the Rabbi Moshe Gotlib, the Rabbi Jacob Berkovitz, a merchant who took advantage of every free moment to study the Tora. In addition, the Rabbi Israel Brodi, may the God revenge his blood, the master and teacher of Valmachova, may the God reveng his blood, the Rabbi Nanasher, the Rabbi Azriel Friedman, the Rabbi Joseph Boksboim and the Rabbi Shmuel Rubin, may the God revenge their blood.

Mishnayot Society

Its aim was a study of Mishnayot, by night and by day for the souls of the deceased, and the arrangement of Minian and study of Mishnayot in the house of mourn.

The rabbi of that society was my master and teacher, a president of court Rabbi Eliezer Davidovitz, who was called by all the Staranian "A Judge". For more than twenty years he kept learning, summer as winter, in the cold and in the heat, in rain and in snow as from 5 o'clock in the morning. I was told that when a trouble weighed upon Israel he was seen bent faithfully over his lesson. Learning, he was found by the cursed Gardists who almost killed him. We can undoubtedly say about him that he realised the verse "with your whole soul" as Hazal meant it "even though you are usurped of your soul". His second in eagerness of learning, who went to learn in the house of mourn on behalf of the society and said Kadish when there was no heir, was the Rabbi Moshe Goldfinger, may the God revenge his blood. The Rabbi Abraham Rosen, Rabbi Polak and Rabbi Zvi Green presided the society for many years. This society occupied the "Pulish" in the big synagogue.

The "Staranian Minian" grouped all Staranian people. Some of them went on Sabbath to pray in the big synagogue or the Klaus. I have to mention here the Rabbi Abraham Hershkovitz, of the blessed memory who for more than 40 years served as the Gabbai of the Biblical College and was called "Der Staranianer".

As was above mentioned, a Biblical College was built in 1925 in the yard of the big synagogue since the Biblical College was too narrow to contain all the worshippers especially after the First War, when the village Jews moved to town. Prayer was held in an Ashkenazi version.

All prayer houses and synagogues were controlled and maintained by the congregation.

Institutes for Biblical Learning

The following Yeshivot and Institutes for Biblical studies existed in town:

1) A big Yeshiva, presided by the local Rabbi, Rabbi Shimon Ernfeld of the blessed memory. It contained approximately 80—100 boys of whom the writer of these lines was one. It existed till after the First World War.
2) The Yeshiva of Rabbi Simha Greenberger and this son Moshe of the blessed memory.
3) The Yeshiva of my master and teacher Rabbi Eliezer Davidovitz, of the blessed memory. Existed till after the First World War.
4) The Mishna Society called Torat Hessed which was founded by the above mentioned.
5) Mishnayot Society.
6) Poaley Zedek Society.
7) Small Yeshivot Talmud Tora and private Chadarim.

The aim of those Yeshivot is known. I want only to emphasize the love Tora and the loyality of our fellow-citizens, the proprietors. The Yeshivot were organised on the basis of a boarding house. The boys ate "Days" (Tag) every day with another proprietor and there was no one who did not bestow at least one boy, daily, with a meal. Even the poor made his best to dedicate one day a week for that purpose.

Mishna Society — was founded by the local Rabbi, Rabbi Shimon Ernfeld of the blessed memory who presided it. This society undertook to teach publicly the Mishna and to bring up the Mishna graduates who graduated in Adar 7, the anniversary of Moshe Rabeynu.

Every evening after prayer, the Jews, with no exception, stayed to

5) The Biblical College (Midrash) of Rabbi Simha Greenberger, of the blessed memory.

The big Biblical College was erected in 1925 and later a new one was built in the Railway street.

Usually prayers were led in all the synagogues, in an Ashkenazi version, save in the Klaus where the Sepharadi version was adopted.

The Praying Congregation

There were some proprietors in our town, simple and plainly Jews but all religious. No shop was open on the Sabbath and there were no public Sabbath breakers. They were Jewish merchants, manufacturers, who made their living by hard work. Simple Jews but dear. Every Jew without exception attended prayer times, morning as well as evening. A prayer without a Minian was considered an offence. Summer winter, each went early to this synagogue for the Tora study, for praying of for public reading of psalms. Mishnayot were daily studied in the big synagogue as early as from 5 o'clock. The attendants were mostly shopkeepers, craftsmen, and of the Intelligentsia, doctors and advocates.

The wise scholars of the town prayed in the little Biblical College "Torat Hessed". They prayed, at first, in an Ashkenazi version. It was the centre of prayers since Minian gathered there from dawn till 0100 in the morning. When the big Biblical College was erected they changed to a Sepharadi version of prayer.

As aforesaid, there was not any particular stream of Hassidim in our town but there were some who adopted the Sepharadi version of prayers, especially the well known Greenfeld family, sons of the Rabbi Shaul Litchiker. With the help of people who came from Poland the Klaus was built where prayers were led in a Sepharadi version. The worshippers did not constitute, however, any congregation. Among the founders of the Klaus was Hannagid Rabbi David Sonenshein, a dignified proprietor and one of the most important Hassidim of Shinava and Stropkov. He was aided by the Rabbi Haim Zvi Berkovitz, a brand snatched from the burning fire, who had the merit to emigrate to Israel and settle in Bnei Brak, where he was interred.

Rabbi Simha Greenberger's and Rabbi Moshe's Biblical College attracted people who sided with supporting the Rabbinath. Prayer was held in Ashkenazi version. It was presided by the Rabbi Shalom Glick, father of Mendle Glick, the secretary of the congregation and the treasurer of the town.

THE RELIGIOUS LIFE IN MICHALOVCE

Genesis time

As we all know the Hungarian government forbade the Jews, till 1867, to live in townlets, what made them concentrate mainly in villages. This was applicable to Michalovce too. The central congregation was in Posdishowitz where a main synagogue stood till the Holocaust. When an edict, allowing the Jews to live everywhere, was published by the government, they began to move from village to town. Thus was the congregation of Michalovce, which centred in the Silk Road formed. It is in this street that the new synagogue was erected.

Unlike the congregations of the big towns in Hungary, Michalovce's was not internally seperated. One can surely say that it could serve as an example of a perfect congregation, without Hassidim, status quo or neologists. In short: a nice and pretty congregation in which people enjoyed a peaceful and tranquil life.

Synagogges and Biblical Colleges

The movement to the towns was followed by an increase of population. Many new streets were paved among them the main street Die Naje Gas (the New Street). The tenants of this street had first a small Prayer House (minian) which was located where Dr. Galik's house had stood. With the growth of the congregation, there was hardly place for all the prayers and the congregational committee decided to build a new and larger synagogue.

The big synagoguge which was wider and much more beautiful stands now in the centre of the town opposite the Town Hall and to my regret is empty of worshippers, till God hath mercy and moveth it to the land, as is the saying of Hazal which fortells that all prayer houses and synagogues abroad are destined to bo moved to Israel. Amen, May it be God's will soon in our days.

Side by side with the erection of the big synagogue for mirth and praying, the Biblical College, "Tora Hessed" was established, to fulfil the sayings of Hazal that he that goes out and enters the Midrash and is busy with the Toral merits the Shechinah.

There were 5 permanent synagogues:

1) The big synagogue;
2) The small Biblical College (Midrash);
3) The Klaus;
4) The Minian in Staranian;

Slovakian Jews and about what preceded it appeared, except for an album published by the Jewish Agency in Bratislava. Dr. Andor Sash, the well-known historian wrote, for "Yad Vashem" the history of liquidation, but his manuscript was not published or printed. I wrote a diary successively, but to my regret, no part of it remained and it was not published either.

Inspite of my personal attitude I did my best to convey to you an objective picture as far as possible, because, if I wrote following the feeling of my heart, this would turn into a novel.

Even to day, sometimes, as in a dream I follow a transport, among the ancient houses, the old streets. I call after the people asking them not to go to liquidation. I call for my people, the people I knew. In my soul I recall them, I see them in my mind's eyes. Some wonderful figures, portraits with a forehead which radiates spirituality. How much beauty, how much self awareness. Some of them look ambitious and dreaming, treasure of mankind! Inspite of my open arms this treasure disappears, vanishes and sinks into nothingness (memorial speech 1954).

These notes appeared in the paper on the 15.10.1954. Since then the historian, Dr. Rokirchen Libia, published in Hebrew, a booklet on the expulsion in Slovakia, in the edition of "Yad Vashem".

The papers of my diary which my late father had buried in the yard of our house, in the wooden depot, was given by "Yad Vashem" to the documentation archives in 1962.

In 1966 it was published in Budapest in the form of a book by the title of „The Soul Refuses" in the Fiction Edition.

citizens' heart would feel pity for a Jewish soul, But such a "mistake" did not occur.

The whole mass of some hundred local Jews and local citizens was concentrated in the yard of the Gymnasium and at the end of 3 days was put on wagons and sent away from the country.

The hunger had already begun at home because we were forbidden to take food into the school and even the milk jugs which we tried to take for the children, were emptied. The milk poured in the streets, and in the school, our tears poured too.

He that was not caught hid in cellars, attics and straw heaps. Only those who were considered vital for the state dared to appear in public.

On the 9.5.42, the town looked as after an earthquake : deserted, robbed, lined with empty houses and without any visible soul. The first deportations were directed to Poland, to Lublin region. Some post-cards were received by which it was not difficult to detect that he that did not fall of a bullet died from hunger and that the great part of the expelled did not live any more.

At home the daily hunt continued. The Jews were expelled through Zilina, 1000 in every deportation. In order to complete the missing number, they used to change their tactics. Once they began their combings during the day and the second time, during the night. Hounds of brutal faces, figures of beasts dominated the town and the Christian inhabitants looked at this devil's dance indifferently. In automn 42, a day after "Simhat Tora", the last remnants were sent. The turn of those who passed the strainer on this date came in 1944, when the German dominated Slovakia. But then whole Slovakia including Michalovce was evacuated of its Jews. The Jews of Novaky, Nove Mesto awaited their expulsion to Auschwitz.

Many escaped from the camps to Partisan groups and then fell into the German's hands or froze in the mountains. In the end, as by a miracle, some hundred souls remained alive.

In this way Michalovce Jewry disappeared and thus was it liquidated. The Slovakian also excelled in the deeds of liquidation even without the encouragement of th German. Already before the German conquest in 1942, the Slovakians expelled about 6.000 souls out of their own intiative and without any external pressure. I have to remark that nothing was published about those facts in literature. Among the Slovakian writers there was only one Jew — Vanush Giza, who immigrated, according to rumours, to China in 1946. After the war no book about the expulsion of

The townlet was always ready to pay tribute and homage to the persons who carried the idea of Jewish salvation and culture, to Hameiri, Patai, Kacer Illish, Ujvaz Peter, Brod and Dr. Tomashov who happened to visit Michalovce.

Later, the various organizations who support the settlement of our land become stronger and even the opposers and dissenters who had reservations towards the Zionistic ideology, are ready to support them materially.

Masaryk's republic bestowed everyone with freedom and liberty. We cannot deny that we lived happily, aware of our might. But later, later, when we were struck, it was a hammer blow on a proud marble block which was broken to small splinters. The expulsion fell on Michalovce, as on other towns in Slovakia as a big surprise, in March 1942. All the girls were taken first.

The process of prosecutions and pressure began already in 1940, when work camps were built. The intelligentia was exiled and concentrated in Ilava, and stage by stage, all the Jews were discharged of all fields of activities and creation. The external signs, the yellow band, the expulsions of Jews from flats in the elegant streets, named after Hlinka and Hitler, into mass shelters in the town suburbs, followed. Jews were brought to town from the villages in order to facilitate their liquidation in due time.

When the Slovakian expelled and discharged the Czechoslovakian off Slovakia, the rule passed to the Gardist's control and all that had been granted us by the Czechoslovakian democracy was usurped again, step by step. It was a process of interweaving a thin thread which turned quickly into a rope around our neck. When a rumour spread that all the young men were going to be expelled, many fled to Hungary but no-one guessed that the trouble would begin with the expulsion of girls. It was a step against which there was not any tactics. The catastrophe was so shocking that it paralyzed and decomposed all the families. Because of this devilish plot, the whole congregation stumbled.

On the 5.5.42, the first big expulsion, the deportation of whole families began. On Sunday, the first foreigners, "the devils" appeared, dressed in their black shirts. Their boots glittered, their faces were strict and their pitiless hands were covered by white, bright gloves. It was horrible how those white gloves increased their roughness. The government did not rely on the local hangers and sent us the foreigners, lest one of the local

Michalovce was one of the Slovakian townlets where the Jewish congregation lived as a one whole entity. Out of its 15.000 inhabitants 4.000 were Jews. We can say that the leadership of the townlet consisted of Jews. This fact was also externally affirmed. The Jewish synagogue was located in the centre of the town, in the main street opposite the Town-Hall. The main street dwellers were mostly Jews. They owned shop after shop which were shut on Saturdays, for a little while and reopened. In this way the holiness of Sabbath was more conspiciuous.

The overwhelming majority were Jews, loyal, aware and pious. The assimilatons' representation was small and could be hardly traced. You could count them on your ten fingers.

With the establishment of the Czechoslovakian State in 1918, a surprising awakening occured among the Jews. The assimilation was not supported by any condition because actually there was no one to be assimilated with. The students of Budapest University who had been expelled, moved to Praha University and were glad to be able to remain "at home". The Czechoslovakian who were colonial officers, teachers and soldiers in Slovakia, were not ready to assimilate so quickly. The Slovakian, on the other hand, who were intermixed, complained in those days about the low standard of living. They could not, then, attract the Jews toward assimilation. The Hungarian lost their prestige and their number diminished. The books they left in the country, constituted a link and a ray of warmth, but could not harm the Jews.

The spiritual leadership consisted mostly of Jews. The majority of doctors, lawyers were Jews, the municipal secretary was a Jew and the municipal council consisted naturally of Jews too. In the general elections, the greater part of Jews revealed its nationality and only few refrained.

The Jewish representatives in the Parliament knew they could rely on the Jews in Michalovce. The Zionistic ideology won hearts among the youth as soon as the rule changed. The first pioneering training in Slovakia was established in a neighboring village (Medov). Each time more people made up their mind to emigrate to Israel and many carried it out.

Among the founders of Kfar Masaryk there are sons and daugters of Michalovce. In other kibbutzim Michalovce pioneers occupy a central role.

The Zionism was supported by two centres, in Praha and Budapest.

years, was destroyed and annihilated to a handful of survivors. This book, written in remembrance of the community and her sons, dedicates many further chapters to this tragic-heroic period.

We, the survivors of the community of Michalovce and its surroundings, in Israel and abroad, who have been privileged to stay alive, without knowing how and why, we wish to fulfil a holy task and to commemorate in this book our community, so that the generations to come would know that a lively Jewery had existed in the Diaspora and had kept the ember glowing. Thanks to this Jewery we are here today, and it is thanks to her that we have witnessed the miracle of the rebirth of the people of Israel in their own State. The future generations will understand how to continue this tradition till the final salvation of the people of Israel and later of the whole universe.

Dr. David Ehrenfeld

A MONUMENT TO MICHALOVCE JEWRY / SENESH ERZI

I would like to commemorate a Slovakian townlet where I grew up and spent my youth. I referred to this townlet, named Michalovce, many times in novels and in stories, as a background for many experiences which were for me an inexhaustible literary mine. She always appeared to me in new colours, in a bright light, with her streets and her inhabitants who have always been living in my mind.

But the memories which I carry with me from this townlet, do not weave experiences any more. The landscape which previously inspired me with so much, is desolate within me and the town is ruined. I happen to recall her in my imagination and I cry. I move from house to house, from street to street; I lock for my friends, for the well known, dear faces; I look for my father, my mother and all those who were exterminated, killed, slaughtered and burnt.

Michalovce and its environment remained. The citizens of Israel, those pioneers who came here 25 years ago to build a land out of great enthusiasm and deep awareness, hold each year a commemoration ceremony for the victims, in Tel-Aviv. In the first commemoration, I tried to draw a picture of the frame and atmosphere by which Michalovce Jewry lived before the Fascism, the expulsion and the liquidation.

One of the most prominent of those institutions had been the Women's Association, headed by Dr. Samuel Glück's wife, who had maintained a public kitchen and supported the poor. Then, there had been the Social Association — a training school for orphans President: Mrs. Mor Brüm, Vicepresident: my late mother, Serene Ehrenfeld and the Girls' Association which had been set up to spread Jewish culture amoung young women. We should also mention here the Jewish Bank which had faithfully come towards tradesmen and craftsmen in need. The Bank had been founded by the Joint and was directed by Rammi Samuel Ehrenfeld — my father.

An inseparable part of the Jewish life in Michalovce had been the activities for Israel. Before the First World War, there had existed the "Moriyah" Organization, composed of the young "Baaley-Batim". This organization had been influenced by the "Mizrahi" Movement — the Religious Zionist Movement — and people like Haim Eichenbaum, Michael Gommer, Samuel Ehrenfeld and many others were among its followers.

Immediately after the war, with the Balfour Declaration for the Foundation of a Jewish National Home in Israel, various Zionist associations and societies were organized, from "Hashomer Hatzair" to "Hamizrahi" and "Beitar", as well as the Women's Association — WIZO. Quite noteworthy had been the "Ahad-Ha'am" Association — a Zionist but non-political organization which had primarily operated in order to revive the Jewish National consciousness and to spread its culture. "Agudath-Israel" had also been an active organization in Michalovce. The Zionist Youth organization had trained their members towards life in Israel and convinced many of them to emigrate to this country.

This limited framework does not allot sufficient space to describe in detail the multiple activities of the various societies, organizations and institutions included in this survey, nor the persons who had directed or taken an active part in these concerns. It is neither the task of a general survey of this kind. Others appearing in this book will treat them at length.

These fruitful activities came to a sudden halt with the rise of the Fascist rule in Slovakia in 1939 and instead of a prolific, religious, social, cultural and national life, there began a struggle for life itself. In this tragic strive, not always passive but at times very active too, we have been defeated by evil forces without help nor rescue. The wonderful community of Michalovce, which had flourished and progressed for many

Yitzhak Meller, the late Rabbi Moshe Blau, the late Rabbi Gedaliyahu Adler, the late Rabbi Steiff, and the late Rabbi Kratzer.

In addition to the teaching of the Torah, a number of small "Yeshivoth" existed in town, the most outstanding of them all belonging to Rabbi Fonweder, Rabbi Moshe Mittleman's is also noteworthy. Rabbi Ezriel Friedman, a tradesman and a distinguished scholar, who had functioned as honorary Dayyan, even he gathered around him several pupils. We might conclude that throughout all house years, Michalovce had been a town of the Torah to which pupils from far-off places had flocked and the sound of the Torah had rung through the town till her annihilation.

Several other communal institutions — such as the "Chevra Kadisha", the Mikveh Tahara" and various charity concerns should also be included in our survey, since they had constituted an integral part in the life of the community. The organization of the "Chevra Kadisha" had been examplary. Many "Baaley-Batim", as well as young men volunteered to the holy service of bringing the dead to rest in the well-kept cemetery on the slopes of the Hradok hill.

The new "Mikveh" was built after the First World War. As a matter of fact, it was a part of a big and modern public bath which served even the non-Jewish population.

Out of the various charity institutions, the following should be mentioned : The Charity Society, The Benefecation Society, The Society for paying visits to the bed-ridden, bridal fund and so forth.

As to the administrative body, it was composed of elected members and presided by the Head of the community. The elections were democratic and the poll heavy. Naturally, the personality of the Head of the community had a decisive effect on the life of the congregation, as well as on its development. From time to time, the community would wisely choose active persons who had largely contributed to her promotion. We wish to pay tribute here to David Hershcovits, Lazar Fuolcs, Dr. Mark Weder, Dr. Max Brugler, Adolf Lang.

We connect each of these names with a certain achievement in the development of the community. Let us pay homage to the memory of the permanent Secretary of the community, the late Rabbi Mendel Glück, who had also functioned as the treasurer of the town of Michalovce.

In addition to the communal institutions, there existed in Michalovce other institutions which had been founded by the "Baaley-Batim" or their spouses to operate in various fields in the benefit of the local Jewery.

It is quite gratifying, as I have already remarked hereabove, that though the Chassidim had centralized around the "Klaus", they did not keep aloof from the general course of life of the community, as had been the case in many other congregations. The spiritual leader of the "Klaus" adherents — the late Dayyan Rabbi Moshe Greenberger and the Chief Rabbi of the community — the late Rabbi Shimon Ehrenfeld, who had maintained excellent relations between them, should be credited for this harmony and fraternity.

It should be expressed at this point, that the part of Michalovce located on the other side of the river, Stragnany had its own Dayyan — the late Rabbi Eliezer Davidovitz who had functioned as the so-called Rabbi of that neighbourhood. He had maintained his own "Beit-Midrash", but naturally, he had also been subjected to the authority of the Chief Rabbinate.

Education of the young had been always graded among the main objectives of all Jewish communities. But, whereas the West-Slovakian communities had endeavoured to combine holy with secular studies, by founding communal schools recognized by the Government, the East-Slovakian congregations had preferred to separate between the two elements, by leaving the secular studies in the charge of the State Schools and restricting themselves exclusively to religious education. Such had been the case in Michalovce as well. At first, even the learning of the Torah had not been concentrated. Each "Melamed" had used to organize an individual "Cheder" and the parents would send their children to the "Melamed" they had liked best. The "Chederim" were located in all possible corners of the town, several on the Synagogue premises, as for example in the "Poolish", in the "Beit-Hamidrash", in the staircase and so forth. After the First World War a great effort was made to bring all the "Chederim" under one roof and turn them into an institution of first-rate Torah learning. The endeavours had borne fruits and a magnificent building, containing a great number of class, was erected on the site boarding the plot of the Great "Beit Hamidrash". A special committee had elaborated the curriculum and supervised it by means of weekly examinations. Certain improvements were introduced into the course of studies, as for example the learning of the Bible with a translation into the German which enabled the pupils to acquire this language. Also writing lessons and mathematic were given. For this purpose, teachers from even distant places were invited. Let us remember here several of the veteran teachers: the late Rabbi Yaacov

It was headed by the Chief Rabbi, the late Rabbi Shimon Ehrenfeld, while the two religious judges, Rabbi Israel Brodi and Rabbi Moshe Greenberger acted at his side in the capacity of "Dayyanim". Rabbi Shimon Ehrenfeld, a keen and reputable scholar, had directed till the First World War a big Yeshiva which had attracted pupils from near and remote places. But with the outbreak of the war, the pupils had dispersed and the Yeshiva was not re-opened at the end of the war owing to the Rabbi's weak state of health. Rabbi Moshe Greenberger gathered around him a considerable number of pupils in his stead and founded a Yeshiva which he directed to the end of his life.

The Rabbinate was, in the first place, an institution which functioned in the following domains: supervising "Kasheruth", deciding in matter of prohibitions and permits, arranging marriages and divorces and so forth. It also operated as a court, in monetary matters, especially after the First World War when tradesmen from near and remote places approached this court, since the verdicts were issued in a form of an arbitrary verdict to be implemented even by the State Courts.

The late Rabbi Shimon Ehrenfeld, Chief Rabbi of Michalovce and the whole district as well, surpassed the above mentioned rabbinical functions by being the spiritual leader of the community. In his sermons, excellent in form and content, he had guided the course of life of his community and to those who had approached him with their individual problems, the extremely intelligent and understanding Rabbi and given advice and suggested personal guidance.

The population-increase after the First World War led to the erection of a big "Beit-Midrash" near the Synagogue, since the existing "Beit-Midrash" had been too small to hold all the people wishing to combine praying with the learning of the Torah.

While daily studies of "Mishnayoth", by the "Mishnayoth society" took place in the Synagogue, the learning of "Gemarah" by the "Talmud society" was maintained in the two "Beit-Midrashim". A great many of the "Baaley-Batim" of Michalovce, including busy tradesmen, had reserved a fixed time for learning the Torah. There were among them distinguished scholars acting as interpreters of the lesson.

A world to itself had been the "Klaus" — the center of the Chassidim of Michalovce. It was situated in the "Silk Street", which was populated by those Jews who did not see eye to eye with the "Ashkenazi" tendencies to which the better part of the community had adhered. The "Klaus" had been a lively centre of religious life and the learning of the Torah.

lowed this line, succeeded in keeping the harmony within his community as well as a close cooperation between its various parties.

The Great Synagogue which had been erected shortly before his term, remained the centre of the religious circles. Although pure "Ashkenazi" customs were the rule, those kept in Orthodox synagogues were also strictly respected. One could even find in this Synagogue "Baaley-Batim" who were by no means less devout than the Chassidim of the Beit-Hamidrash and the Klaus.

The architecture of the Great Synagogue should also be remembered. It stood in the heart of the city, its broad front facing the street. The fact that the town of Michalovce had permitted the erection of the Synagogue in such a central place points to the influence of the Jews in the life of the town. The Synagogue was beautifully adorned inside; vast, with numerous columns which held the arcs of the women's gallery and over it — a gigantic dome. The walls were wonderfully painted and the stained glass and majestic chandeliers distributed full light day and night.

Let us remember here the former cantor, the late Rabbi Aharon Rosner, who reached ripe old age and who in his pleasant, though somewhat weeping voice, had known how to exalt the hearts of his listeners. And also the late cantor Rabbi Zalman Leib Wieder who was a first-class cantor and also directed a very good choir. Many of my childhood memories are linked to this beautiful Synagogue where the praying, especially during the High Holidays, had always left upon me a deep impression.

The picture would not be complete without mentioning the Synagogue beadles: the late Rabbi Lang, whom I remember from my childhood, the late Rabbi Schreier, and the late Rabbi Gedalya Rubin.

Michalovce became, after the end of the First World War, the center of the part of the Zemblin region belonging to Czechoslovakia. Consequently, the town developed with remarkable speed and the Jews also benefited from this progress. The Jewish population increased, mostly by the movement from village into town and partly by Polish war refugees who had stayed and settled down there. The commerce had always been concentrated in Jewish hands and the families who had grown rich, altered the general view of the town by building two-floor houses along the main street. The influence of the Jews in the Municipality had grown in proportion to their increase in population, i.e. 5000 out of 15.000. This beneficial development also affected the Jewish community and its institutions.

The main institution of the community was, of course, the Rabbinate.

after the death of the late Rabbi Aharon Greenberger, my grandfather, Rabbi Shimon Ehrenfeld of blessed memory, was called to hold the position of Chief Rabbi. He was, as is well known, the direct grandchild of the Gaon Rabbi Moshe Shreiber, "Chatam Sofer", Rabbi of Pressburg.

Since I do not feel competent to describe my late grandfather's personality, I prefer to leave this task to others. Nevertheless, it is interesting to note that the community of Michalovce chose, after the death of the late Aharon Greenberger, who undoubtedly had adhered to Chassidic circles, a Rabbi from West Hungaria, whose family had been known for its "Ashkenazi" way of living and thinking and for its opposition to the Chassidic trend. It should be understood that in the meantime, the Jewish community of Michalovce was developing. My childhood memories reflect this progress. The élite of the congregation consisted of families strictly observing tradition, and yet, they were already open to the ever growing influence of Western civilization on the Hungarian Jewery — a process which had started with the emancipation. I would like to mention here the names of several families, for instance: Simon Landesman, Fam. Brugler, Ignaz Gross, Jonas Shreiber Mor Loffker, Mor Gluck, Family Rosenberg, Wieder, Mor Brüm, Family Herskovits from Shajnany Family Lovy, Bernard Schwarz, Chaim Klein, Leopold Berger, Mor Gottleb, Spriegel, Lieblich, and many others who, in the beginning of the century, had been the backbone of the community. But their sons had usually chosen academical profession and their attachment to the tradition weakened. This development led me to the conclusion that the modernisation process had already started when these very same parents had still been young. Therefore, when the late Rabbi Aharon Greenberger died and the congregation faced the problem of choosing a Chief Rabbi — it might be presumed that the opinions were divided and possibly the danger of severance between the "Ashkenazi" and the Chassidim threatened the community.

The nomination of a Rabbi of a famous Rabbinical family, whose piety and greatness in the knowledge of the Torah were not to be doubted, and who, on the other hand, was familiar with the Western civilization, extremely intelligent and possessing a wonderful common sense, the nomination of such a person was the best means to ensure the unity of the community and the continuation of her tradition.

I presume that I am entitled to state that my grandfather, the late Rabbi Shimon Ehrenfeld, who throughout the 37 years of his office fol-

THE COMMUNITY OF MICHALOVCE – ITS HISTORY, INSTITUTIONS AND PERSONALITIES

The community of Michalovce deserves that her history be researched and written down scientifically. But where could one find the raw material required for such a research and where are the suitable men willing and capable of undertaking such an enterprise? We have no other alternative therefore, than to content ourselves with the personal recollections of the survivors of the Michalovce community and with those brought down from father to son. With these records in hand, we shall try and draw a picture — though incomplete and inexact — describing the history of the community during the last fifty years of her existance, till her destruction.

The community of Michalovce (Nagymihály in the Hungarian epoch) undoubtedly ranked, during the Hungarian epoch, among the largest and most important communities in Eastern Czechoslovakia (formerly North-Eastern Hungaria), after the community of Kosice (Kassa) and Preshov (Eperjes). The Jewish population had been 3000 already in the Hungarian epoch. This figure increased to about 5000 during the Czechoslovaki period (the total population being 15.000).

The most prominent event which had established the fame of Michalovce in the Jewish history was the Convention of the Orthodox Rabbis in 1865. The Rabbis issued a sentence on the subject of several prohibitions concerning ritual habits, to counterbalance Reformist Synagogues which had started then to spread in Hungaria. The said sentence prohibited, for instance, to erect the rostrum in any other place than in the middle of the Synagogue, to divide the women's gallery by means of transparent stuff, to sing in choir or to mount the wedding canopy within the Synagogue. The cantor was not allowed to wear a special official dress, etc. The signatures of 71 Rabbis were collected to give more emphasis to the above sentence. It would be noteworthy that the Rabbi of Pressburg, the so-called "Catav-Sofer" was not among the signers. The fact that the Orthodox Rabbis had chosen to convene in Michalovce shows that she had been, already then, an important centre of the Orthodox Jewery.

We have no information pointing out the Rabbi of Michalovce during that period — it had been — maybe — Rabbi Yehuda Landesman, but not many years later, the position of Chief Rabbi was occupied by the late Rabbi Aharon Greenberger, the grandfather of the late Rabbi Moshe Greenberger, known to us all as one of the religious judges (Dayyanim) who held this post in our generation. Towards the end of the last century and

In every word, in every story you will feel the desire to give a sincere expression to events and people and contribute, as much as possible, to this monumental enterprise. We were out of our fixed way, in introducing a bigger number of our celebrate poet, Senesh Erzi's recordings which were translated from Hungarian. Those literary gems are living.

The list of our sacred was prepared and collected by some members of the committee during several years. They recorded in their memory streets and yards, houses and families, published and sent the list to all the former inhabitants, asking them for supplements. After bringing it up to date, they submitted the list to the editorial board, which published it as it was.

We had many scruples in the question of the language of the book. In Michalovce, many were spoken. The senior generation and mature youth spoke Yiddish, German and Hungarian. The younger generation of the year 1920 added to the list the Slovakian language which was their studied language. The over seas immigration added English and the emigration of the survivors to Israel has not yet given to the new comers a possession of the Hebrew language. In the light of these facts, the editorial board decided that this book should appear in the state of Israel and be written in Hebrew. It was clear that a memorial volume for the Nazi's victims, published by the survivors, should not be written in German.

To the above mentioned issue we will add reduced sections in Hungarian and English. Let those who don't read Hebrew accept our pardon.

Finally we want to thank our friends who encouraged and assisted us in this enterprise. Thanks to Mr. Golan, Mr. Greenberg, Mr. Dula of United States, to Mr. Steno (Steinhardt) of Canada, to Mr. Herman Schwartz of Belgium and Mrs. H. Duval. We thank also the writer Daniel Ben-Nachum who styled the Hebrew section, Mrs. Batia Rosen-Rochman the editor of the English section, Dr. Goldstein, and Jicchak Chum, the editor of the Hungarian section and Mr. Shmuel Yakobovitz who was responsible for the photographs, Dan Frank, member of Kibbutz Gan Shemuel ,for his graphic work and cover planning.

Lastly, thanks to the committee of Michalovce descendants which entrusted to us the edition of the book and revealed a limitless confidence in us.

Many thanks to all of you, in the name of the editorial board,

Mordechai Ben Ze'ev (Mori Farkash)

Kibutz Gan Shmuel

WITH THE BOOK

With a trembling and a thrill we present you, our dear fellow citizens this memorial volume. We did our best in carrying out our mission and in bringing to a full expression the history of the Holocaust and the horrors which befell our dear ones and annihilated our congregation.

Would this humble book be able to arise and consecrate their memory ? You, as well as myself have mixed feelings. We know only this : We did our best and brought this enterprise to a conclusion.

We did not succeed wholly in recording the history of Michalovce congregation from its foundation. In order to draw from the fountain spring of the archives all the effective material concerninig the history of our congregation, we had to await another thaw : till we were granted a free access to the archives of Budapest, Bratislava, Kosice and Michalovce. Even then could we, for the sake of such an extensive activity, afford both the men and the means ? We were powerless and short of possibilities. We chose then to perpetuate our contemporary congregation only.

Finally, did succeed in finding a man from our town, Mr. Israel Yakov Davidovitz, who was able adequately eulogize the great scholars, the studious and wise inhabitants of the Kloize, the little and big synagogues, in the evenings, at nights and at dawn, all those who made nights as days by the light of a burning candle or bar, within four walls of their houses. This honorable public left undoubtfully its mark on a large layer of the congregation and created an atmosphere of biblical learning among many of the young people in the townlet. To our regret, there was not any redeemer to this subject, which was not emphasized enough in our book.

But, few among the survivors possessed the spiritual power to put in writing their memories of what had happened to them during that horrid time. Therefore, here as well, the canvas sheet is not too large. We sufficed in a little and maybe for the better and the rest will be told in the history of Israel.

The responsibility lies on our shoulders and on our generation which is the living link between our ancestors and our sons, and the future generations. We were short of time and the delay was for our worst. Therefore we did not anticipate much. We did not row towards a literary work or a complete achievement for which no redeemer was likely to be found.

We chose then not the completion but the content. This book was not written by writers, but it was investigated with much good will and personal efforts of each of us, according to his possibility and ability.

Graphic design and cover: Dan Frank, Kibutz Gan Shmuel.
Photograph of cover: Photo Alexander, Haifa.
Zinkographia: Zinkographia Offset "Bret".
Printing: Neographica, Tel Aviv.

The Book of Michalovce

edited by

MORDECHAY BEN-ZEEV (MORI FARKAS)

Published by the Commitee of Michalovce emigrants in Israel

September—Tishrei 1969.

*PxT
(Michalovce)
1969

cW